

БОГДАН ЮСЬКІВ

**ГЛОБАЛІЗАЦІЯ
І ТРУДОВА МІГРАЦІЯ
В ЄВРОПІ**

**Рівне
Видавець О. М. Зень
2009**

ББК 66.4(4)+65.248(4)
Ю-91
УДК 327.8:314.74:327.9(4)

Рецензенти: *Бортніков В. І.* – доктор політичних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки);
Канцелярук Б. І. – доктор політичних наук, професор (Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України);
Картунов О. В. – доктор політичних наук, професор (Університет економіки та права "КРОК").

*Рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського інституту слов'янознавства
Київського славістичного університету
(протокол №7 від 26.05.09)*

Ю-91 **Юськів Б. М.** Глобалізація і трудова міграція в Європі [Текст] : монографія / Б. М. Юськів. – Рівне : видавець О. М. Зень, 2009. – 476 с.
ISBN 978-966-2096-86-6

Монографія присвячена аналізу актуальних проблем розвитку міжнародної трудової міграції в Європі в умовах глобального поступу. Досліджується зв'язок міжнародної трудової міграції та глобалізації, аналізуються особливості сучасної міграції, її рушійні сили і тенденції, механізми політичного впливу на міграційні процеси на національному і наднаціональному рівні. Особливу увагу зосереджено на європейському регіоні як одному з головних полюсів глобальної трудової міграції. На основі досвіду формування і реалізації міграційної політики країн Європи запропоновано імперативи стратегії управління міжнародною міграцією в Україні.

Для викладачів, науковців, політиків, аспірантів, студентів, всіх, хто цікавиться проблемами міжнародної трудової міграції.

УДК 327.8:314.74:327.9(4)
ББК 66.4(4)+65.248(4)

ISBN 978-966-2096-86-6

© **Юськів Б. М., 2009**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
Розділ I. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПОЛІТИКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ.....	10
Глава 1. ОСОБЛИВОСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ.....	10
1.1. Поняття глобалізації.....	11
1.2. Прояви глобалізації.....	13
1.3. Об'єктивна природа глобалізації.....	18
1.4. "Суб'єктивізм" глобалізації.....	21
1.5. Амбівалентний характер глобалізації.....	29
Глава 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА МЕХАНІЗМІВ ЇЇ ФОРМУВАННЯ.....	37
2.1. Етапи осмислення глобалізації.....	38
2.2. Класичні уявлення про глобалізацію.....	42
2.3. Марксистське бачення глобалізації.....	45
2.4. Теорія модернізації та глобалізація.....	50
2.5. Теорії глобалізації.....	54
Глава 3. ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ І ПІДХОДИ ДО ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ.....	69
3.1. Особливості глобального управління.....	69
3.2. Парадигми глобального управління.....	73
3.3. Суб'єкти і об'єкти глобального управління.....	79
3.4. Архітектура глобального управління.....	85
Глава 4. НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	94
4.1. Вплив глобалізації на національну державу.....	94
4.2. Механізм впливу глобалізації на суверенітет і функції національної держави.....	100
4.3. Напрями розвитку національної держави в умовах глобалізації.....	106
4.4. Соціальні функції держави і глобалізація.....	110
Глава 5. ГЛОБАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЄВРОПИ.....	117
5.1. Глобалізація європейських країн.....	119
5.2. Економічна глобалізація Європи.....	123
5.3. Соціально-політичні наслідки глобалізації.....	130
5.4. Вплив глобалізації на європейські держави добробуту.....	135
Розділ II. МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ.....	141
Глава 6. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ.....	141
6.1. Сутність міграційного руху населення та його функції.....	142

6.2. Міграція як територіальне переміщення та її види	147
6.3. Міжнародна трудова міграція: погляд науковців.....	155
6.4. Міжнародна трудова міграція з політичної позиції	159
Глава 7. МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В ПЕРСПЕКТИВІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	167
7.1. Проблеми зв'язку міжнародної трудової міграції та глобалізації	167
7.2. Механізм взаємодії міграції та глобалізаційних процесів	174
7.3. Тенденції розвитку сучасної міжнародної трудової міграції.....	176
7.4. Нові форми міжнародної трудової міграції.....	182
Глава 8. ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ РУШІЙНИХ СИЛ І ТЕНДЕНЦІЙ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ	187
8.1. Теоретичне осмислення міжнародної трудової міграції	187
8.2. Неокласичне пояснення міграції	190
8.3. Мозаїка сучасних теорій міжнародної міграції.....	194
8.4. Синтез єдиної теорії міжнародної міграції.....	202
Глава 9. ПОЛІТИЧНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ МІГРАЦІЇ	211
9.1. Особливості політичного аналізу міжнародної трудової міграції	212
9.2. Теоретичне осмислення політичного характеру міграції на макрорівні.....	213
9.3. Структура політичності міжнародної трудової міграції	220
9.4. Модель механізму політичного функціонування міжнародної міграції.....	228
Глава 10. ПОТОКИ МІЖНАРОДНИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ У ЄВРОПІ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬСТВАХ	234
10.1. Європа як один з головних полюсів глобальної трудової міграції.....	234
10.2. Характеристика статусу сучасних трудових мігрантів у Європі	241
10.3. Економічні наслідки використання міграції в європейських країнах	246
10.4. Соціально-політичні проблеми в європейських державах суспільного добробуту	250
Розділ III. УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	255
Глава 11. СУЧАСНА ПАРАДИГМА УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ	255
11.1. Особливості управління міжнародною трудовою міграцією в умовах глобалізації.....	256
11.2. Державна міграційна політика як елемент управління міграцією	259
11.3. Механізми забезпечення управління міжнародною трудовою міграцією	264

Глава 12. ДОСВІД УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ	272
12.1. Етапи і сучасний стан трудової імміграції	272
12.2. Імміграційна політика	278
12.3. Інтеграція трудових мігрантів	285
12.4. Вплив на причини еміграції в країнах походження	296
Глава 13. ОСОБЛИВОСТІ ІММІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС.....	302
13.1. Наднаціональні моделі управління міжнародною міграцією і спільна міграційна політика ЄС.....	303
13.2. Етапи формування спільної імміграційної політики ЄС.....	306
13.3. Сучасний етап формування спільної імміграційної політики ЄС	310
13.4. Правові аспекти конституювання спільної імміграційної політики ЄС	315
Глава 14. ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ.....	322
14.1. Проблеми інформаційного забезпечення державного управління	322
14.2. Зміст і структура інформаційного забезпечення державної міграційної політики	326
14.3. Інформаційне забезпечення державної міграційної політики Чеської Республіки	329
Глава 15. ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА ІМПЕРАТИВИ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	340
15.1. Міграційна ситуація і тенденції міжнародної трудової міграції.....	341
15.2. Характеристика управління міжнародною трудовою міграцією в Україні	347
15.3. Імперативи політики державного управління міграцією в Україні	354
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	364
ДОДАТКИ.....	369
Додаток А. Класифікація дискурсів і форми прояву глобалізації	370
Додаток Б. КОФ індекси глобалізації країн Європи	376
Додаток В. Соціальна статистика окремих країн Європи	386
Додаток Г. Класифікація міжнародних мігрантів на основі рекомендацій ООН (1998 р.)	392
Додаток Д. Показники міжнародної міграції в світі.....	396

Додаток Е. Експертне оцінювання тенденцій розвитку міжнародної трудової міграції і дослідження дієвості заходів з її регулювання.....	406
Додаток Ж. Навчання іноземних студентів	412
Додаток З. Імміграційна ситуація і міграційні потоки в Європі.....	414
Додаток К. Міжнародна міграція в країнах Європи	420
Додаток Л. Дослідження ООН "Світова політика з проблем населення"	429
Додаток М. Контент-аналіз вторинного законодавства ЄС.....	431
ЛІТЕРАТУРА.....	442

ВСТУП

Міграція ніколи не була випадковістю або просто аберацією розвитку. Вона освітила своєю "присутністю" всю ходу людської історії. Будь-які суспільні трансформації, політичні конфлікти, війни, демографічне зростання, технологічні зміни тощо завжди супроводжувалися переміщенням людей. В останні століття, наприклад, міграція відіграла визначальну роль у розвитку колоніалізму, індустріалізації, процесах розбудови етнічних держав і формування світового капіталістичного ринку. Феномен міграції полягає в тому, що попри видиму інертність, вона завжди адекватно реагувала на зміни, які мали місце в суспільстві, напрочуд добре адаптувалася до нових потреб суспільства, набуваючи щоразу нових і "комфортніших" форм.

Однією з головних тенденцій новітнього часу є глобалізація. За влучним висловом російського дослідника Олексія Блінова, процес глобалізації – це "історичний клин, який розтинає звичну темпоральність політичного, економічного, культурного й інформаційного простору" [1, с.35]. Дійшовши до цього рубежу, людство змушене по-новому сприймати світ і все, що досі видавалося фрагментарним і недосяжним, і відповідно по-новому діяти. Глобалізація підпорядкувала собі і продовжує підпорядковувати всі сфери людської діяльності. Поруч з такими визначальними на сьогодні сферами людської діяльності, як фінансова, інвестиційна, інформаційна, які глобалізація поставила собі на службу і водночас посилила та змінила їх, вагоме місце посідає міжнародна міграція, насамперед трудова.

Зростання міграції під впливом глобалізації посилило її роль в суспільствах. Це підтверджує зростання уваги до міграційних процесів з боку влади, науковців, політиків, підприємців. Особливо інтерес до міграції зріс, коли на міжнародному рівні почали відчуватися негативні наслідки міграційних процесів, і людство стикнулося з необхідністю координації зусиль багатьох країн для вирішення проблемних ситуацій, пов'язаних з міграцією. Нам видається достатнім процитувати лише один вислів відомих дослідників міграції Стівена Каслза і Марка Міллера [2, р.260]: "Ніколи міжнародна міграція не була настільки проникаючою як з соціально-економічного, так і політичного погляду, ніколи раніше державні діячі не приділяли стільки уваги проблемам міграції, ніколи раніше міжнародна міграція так сильно не впливала на безпеку держави і ніколи не була настільки пов'язаною з конфліктами і безладом у глобальному масштабі, як сьогодні". Відтак прийшло усвідомлення важливості вироблення адекватних механізмів регулювання міграційних потоків, а з часом стало зрозуміло, що на цьому шляху немало труднощів. Насамперед вони пов'язані з необхідністю врахування масштабів і

надзвичайного розмаїття міграції – у формах, типах, процесах, учасниках, мотиваціях, її політичному, соціально-економічному і культурному контекстах.

До регіонів світу, тісно пов'язаних з міжнародною міграцією, належить Європа. Сьогодні в Європі проживає або тимчасово перебуває п'ята частина всього мігруючого населення планети. Європа – багата і відносно політично стабільна, зі старіючим населенням, яке поступово чисельно скорочується, – стала місцем потужного притягання мігрантів із сусідніх країн, які є значно біднішими і політично нестабільними та мають молоде і зростаюче населення. Саме за такої ситуації виникла необхідність не просто обмежувати міграційні потоки чи запобігати їм, а управляти ними. Звичайно, не завжди міграційна політика європейських країн досягала і досягає цілей, але їхній досвід регулювання міграції є багатим. Цінність його подвоюється і за рахунок того, що на прикладі країн-членів ЄС маємо безпрецедентну спробу вироблення спільної міграційної політики в рамках європейської спільноти.

Для України міжнародна трудова міграція є явищем відносно новим, хоча міграція в межах колишнього Радянського Союзу мала місце, щоправда, не завжди на добровільній основі. Роль пускового механізму сучасного розвитку трудової міграції України відіграли ринкові трансформації, поява можливості виїзду за кордон, тривала економічна криза в країні, масова втрата роботи і зниження реальної заробітної плати українських громадян. Україна – європейська держава, і частина її міграційних проблем є невіддільною складовою проблем усіх країн регіону і потребує спільного вирішення. Тому врахування багатолітнього досвіду управління міграційними процесами, виявлення здобутків, прорахунків і невдач європейських країн є для України актуальним. Лише за такої умови можна виробити ефективну власну міграційну політику.

Вказані вище міркування продиктували внутрішню структуру і логіку викладу матеріалу книги. Тому в першому розділі обговорюється зміст поняття глобалізації як категорії, важливої для розуміння світових соціально-політичних і економічних процесів у світлі сучасних теорій і практик, досліджено сутність і механізми глобального управління, а також показано політичну роль і перспективи національної держави, зокрема європейської, в умовах глобалізації та європейської регіоналізації.

Другий розділ присвячено проблемам зв'язку міграції та глобалізації. У цьому контексті проаналізовано особливості міжнародної трудової міграції і формування її нових форм, теоретично осмислено рушійні сили і тенденції міграції, визначено характеристики політичності й механізми політичного функціонування міжнародної трудової міграції. Особливу увагу зосереджено на європейському регіоні як одному з головних полюсів глобальної міграції, досліджено економічні й соціально-політичні наслідки і проблеми трудової міграції європейських країн.

У третьому розділі розглядається управління трудовою міграцією в умовах глобального поступу. Насамперед аналізується сучасна політична

парадигма управління міграцією. У світлі цієї парадигми розглядається імміграційна політика європейських країн та її складові, основні механізми спільної політики країн-членів ЄС, а також особливості інформаційного забезпечення державної міграційної політики. Винятково важливе значення має аналіз міграційної ситуації в Україні та українського політичного досвіду регулювання міграції. І, як логічний наслідок, з врахуванням багатого європейського досвіду нами запропоновано імперативи ефективної стратегії управління міжнародною міграцією в Україні, необхідної для того, щоб наша країна посіла достойне місце серед розвинених країн світу.

Розділ I.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПОЛІТИКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Глава 1. ОСОБЛИВОСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Глобалізація виявилася настільки багатоманітною і суперечливою, настільки сильно зачепила інтереси всіх без винятку соціальних зрізів суспільства, що навіть у середовищі кожної окремої групи дослідників (лівих і правих, марксистів і неолібералів) не можна сьогодні віднайти однозначного її трактування. У цьому понятті спостерігається водночас як спільна згода щодо його змісту, так і значне різночитання.

Торкаючись різноманітних сфер людської діяльності, глобалізація стала не лише предметом теоретичних суперечок і обговорень, але й перетворилася в соціальну реальність, з якою рахуються. Порівнюючи глобалізацію з соціальною реальністю, в образі нової глобальної реальності, на думку російського філософа Павла Малиновського, можна побачити: інтенсифікацію транскордонних економічних, політичних, соціальних і культурних зв'язків; історичний період або історичну епоху, яка настала після завершення холодної війни; трансформацію світової економіки, безпосередньо керованою анархією фінансових ринків; триумф американської системи цінностей, забезпеченої поєднанням неоліберальної економічної програми з програмою політичної демократизації; ортодоксальну ідеологію, яка наполягає на цілком логічній і неминучій кульмінації потужних тенденцій працюючого ринку; технологічну революцію з численними соціальними наслідками; нездатність національних держав справитися з глобальними проблемами (демографічними, екологічними, прав людини, розповсюдження ядерної зброї тощо), які потребують глобальних рішень [3, с.5].

З такого феєричного розмаїття трактувань глобалізації постають початкові завдання дослідження:

- виділити і проаналізувати базові дискурси глобалізації і на цій основі сформулювати її робоче означення;
- дослідити особливості прояву глобалізації в сучасному світі;
- дати характеристику об'єктивним основам глобалізаційних процесів;
- дослідити вплив суб'єктивного чинника на глобалізаційні процеси в конкретних соціально-політичних умовах;

– проаналізувати особливості амбівалентного прояву глобалізації в різноманітних аспектах сучасного життя.

1.1. Поняття глобалізації

Слово "глобалізація" походить від англійського прикметника *global*, який означає "всесвітній". У словнику іншомовних слів прикметник "глобальний" означається як "(франц. *global* – загальний, всесвітній, від лат. *globus* – куля) – 1) Взятий у цілому, загальний, всебічний (напр., глобальний договір). 2) Поширений на всю земну кулю" [4, с.209].

Термін "глобалізація" увійшов до міжнародного політичного і наукового лексикону в 1960-х рр. Проте, на думку одного з ініціаторів розробки теорії глобалізації професора Пітсбургського університету (США) Роланда Робертсона, в академічних дослідженнях він набув значущості лише в середині 1980-х рр. Важко сказати, хто першим використав поняття "глобалізація". Найчастіше цей факт пов'язують з іменем Теодора Левіта, який ввів в обіг цей термін на початку 1980-х рр.

Сам Р. Робертсон використав поняття "globality" у 1983 р. і 1985 р. дав одне з перших означень глобалізації. Широкому використанню терміна завдячують Гарвардській школі бізнесу, головним виразником ідей якої став консультант школи, японський учений, публіцист і бізнесмен Кенічі Омае. Будучи прибічником неоліберальних поглядів і вважаючи, що світова економіка визначається взаємозалежністю від трьох центрів (ЄС, США і Японії), він обґрунтовував свої погляди через "концепцію стихійного формування глобальної економіки під впливом незворотного технічного прогресу, насамперед в інформаційній сфері" [5, с.211].

Навіть у каталозі Бібліотеки конгресу США 1994 р. вказувалися лише 34 назви книг, що містили термін "глобалізація" і похідні від нього, причому найбільш рання з них була датована 1987 р. [6, с.51]

Сьогодні ж глобалізаційна тематика перетворилася в найпоширенішу не лише в теорії міжнародних відносин, але й у всіх соціальних науках. Кожна з наук, зауважує російський дослідник глобалізації, професор Михайло Шумілов, концентрує увагу на тих сторонах і особливостях глобалізації, які найбільш тісно пов'язані з об'єктом саме її досліджень. При цьому в основі дефініцій "глобалізації" лежить або звичайне перераховування складових, або виділення найважливіших з них. Перераховування в більшості з них здійснюється в порядку значущості тих проявів глобалізації, які виражають її сутність [7].

Іншими словами, мова йде про формування певних *дискурсів*, з якими пов'язують глобалізацію. "...Проходячи крізь призму дискурсивної свідомості, з одного боку, поняття глобалізації набуває ознак кліше, перетворюючись чи то в ідеологію, чи то в міфологію, а з іншого, воно у своїх змістовних

параметрах стає дедалі більш розмаїтим і множинним, ставлячи перед науковою свідомістю і дисциплінарними дискурсами проблему: розуміти сутність даного феномена як певну єдність чи множину" [8, с.212]. Основна складність полягає у виокремленні базових дискурсів, що дозволить вловити, як загальна ідея глобалізації сприймається та формулюється в різних контекстах – суспільствах, культурах, регіонах.

Р.Робертсон і сінгапурський вчений Хабіб Хондкер розрізняють чотири базових типи дискурсу глобалізації [9, с.130]:

- регіональні або цивілізаційні дискурси поширені в незахідних культурних регіонах, де ставиться питання про створення власної науки, котра б враховувала конкретні цивілізаційні особливості. Наприклад, під поняттям "глобалізація" японці насамперед розуміють лише його економічний контекст;

- дисциплінарні дискурси глобалізації пов'язані з традиціями аналізу глобалізаційного процесу в окремих дисциплінах. На думку Р.Робертсона і Х.Хондкера, найбільш яскраво цей дискурс може бути проілюстрований на прикладі економічних наук, у яких робиться акцент на зростанні глобальної економіки, а І.Уоллерстайн і його послідовники аналізують світовий розвиток з допомогою особливої версії економічної історії;

- ідеологічні дискурси глобалізації – до них учені відносять такі трактування глобалізації, в яких чітко виражена позиція "за – проти" глобалізації. Особливо помітні розбіжності ідеологічних дискурсів глобалізації лівих течій, презентанти яких розглядають глобалізацію як негативний процес, пов'язаний з пануванням США, транснаціональних корпорацій (ТНК), міжнародних організацій типу Світового Банку (СБ), Міжнародного валютного фонду (МВФ) і тих правих, які стоять на позиціях глобалізму;

- дискурси глобалізації, що пов'язані з гендерними відмінностями, зокрема феміністським рухом, представники якого вважають глобалізацію проявом чоловічого панування.

Відомий шведський соціолог Гьоран Терборн виокремлює щонайменше п'ять типів актуальних дискурсів "глобалізації". Головний з них – економічний – стосується нових моделей торгівлі, інвестицій, виробництва і підприємництва. Соціально-політичний дискурс також дуже поширений і зазвичай виводиться з першого. Він зосереджений на зниженні ролі національної держави і пов'язаного з ним типу суспільства. У третьому дискурсі глобалізація розглядається як соціально-критичний і протестний центр, як нова або сучасна форма прояву ворогуючих сил, ворог соціальної справедливості й культурних цінностей. Четвертий – культурологічний дискурс, пов'язаний з антропологією і дослідженнями культури. У ньому глобалізація розглядається як сукупність культурних потоків, зіткнень різних культур і культурна гібридизація. Нарешті, з погляду глобальної відповідальності, глобалізація – це частина екологічного дискурсу, пов'язана з турботами про стан навколишнього середовища на планеті [10, с.31], [11, с.28].

Українська дослідниця Євгенія Тихомирова пропонує розглядати класифікацію дискурсів "глобалізації" на основі кількох чітко визначених критеріїв: ступінь охоплення глобалізацією суспільних явищ і процесів; характер змін, що відбуваються в глобалізаційному процесі; часовий і просторовий критерій, а також ступінь позитивності/негативності оцінки значення глобалізації [12, с.331-334]. Згідно з першим критерієм дослідниця виділяє два класи дискурсів: мега-дискурси, які тлумачать глобалізацію з позицій цілісного бачення світу, і конкретні дискурси, які розглядають специфіку глобалізації в контексті окремих сфер життя суспільства – політичної, економічної, соціальної. З позиції характеру змін, що відбуваються, розглядають три класи: інтеграційний, трансформаційний, інтенсифікаційний. Решта критеріїв визначають цілком конкретні дискурси. Детально класифікація дискурсів і означення глобалізації, які відповідають вказаним критеріям, представлена в табл. А.1 додатку А.

Тим не менше, спільним у всіх дискурсах і варіантах їхньої класифікації виступає розуміння зростаючого глобального взаємозв'язку і глобалізаційного характеру сучасної епохи. Найзагальніше під глобалізацією розуміють щось на зразок: "...процес зростаючої взаємозв'язаності країн і їхніх громадян, процес складний і багатосторонній" [13] або "...розширення, поглиблення і прискорення взаємозв'язків у світовому просторі в усіх аспектах сучасного людського життя. Вона втілює ідею інтегрованості країн у світове співтовариство і їх загального розвитку" [14]. Однак характерним, на думку політолога Тантелі Ратувухері [15], є, зокрема, те, що сам термін має деякий підтекст "всеохоплюваності". Найчастіше глобалізацію пов'язують з якісно новими рівнями інтегрованості, цілісності й взаємозалежності світу, хоча це лише частина складнішої і суперечливої картини.

Виходячи з вищесказаного і враховуючи багатозначність даного феномена, вважаємо за доцільне зупинитися на такому варіанті означення: глобалізація – це якісна стадія суспільного розвитку, яка представляє собою процес системного переходу функціонування соціуму від рівня переважно національного до транснаціонального шляхом створення і посилення транснаціональних взаємозв'язків і взаємодії в ньому в усіх сферах життєдіяльності – політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній тощо.

1.2. Прояви глобалізації

Сутність такого цілісного і багатопланового явища, як глобалізація, виявляється через різні *форми прояву*. Кожна форма виражає лише окремі конкретні аспекти глобалізації, і в сукупності вони можуть служити основою для якісного оцінювання і, зрештою, кількісного вимірювання глобалізації.

Традиційно дослідники пропонують до розгляду так звані галузеві виміри. Наприклад, світоаналітик Крістофер Чейз-Данн розрізняє екологічну, культурну, комунікаційну, економічну і політичну форми глобалізації [16, с.31-37]. Декан Школи управління Гарвардського університету Джозеф Най виділяє чотири її виміри: економічний, військовий, екологічний і соціальний [17]. Аналогічну картину пропонують російські дослідники: економічна, політична, комунікаційна і культурно-моральна глобалізація [18, с.15].

У табл. А.2. додатку А, на основі матеріалів Є. Тихомирової, деталізовано форми прояву глобалізації в економічній, техніко-технологічній, політичній, соціокультурній та екологічній сферах. Наведений перелік форм прояву глобалізації добре доповнюється прикладами відомого австралійського дослідника Малькольма Уотерса, який порівнює гіпотетичний (ідеально-типий) зразок глобалізації в економічній, політичній і культурній сфері з нинішнім станом [6]. Результати М. Уотерса представлені в табл. А.3 додатку А.

Принципово інший підхід знаходимо в німецького дослідника Ульріха Бека. Він пропонує [11, с.28] оцінювати прояви глобалізації як соціального процесу за трьома параметрами (критеріями): поширення *в просторі*, стабільність *у часі* і *щільність* транснаціональних мереж зв'язків, відносин і телевізійних (мас-медійних) потоків. "Глобалізація має чітко обумовлені часові і просторові координати", – частково підтверджує його думку Едуард Кирюхов [19, с.640]. Розглянемо детальніше ці параметри.

Щодо початку і кінця глобалізації, то ці значення параметра часу трактуються дослідниками по-різному. Одні початок глобалізації відносять до IV ст. до н.е., вважаючи імперію Олександра Македонського однією з форм прояву глобалізації, інші виділяють XV–XVI ст. і пов'язують глобалізацію з появою колоніалізму і зародженням капіталістичної системи, треті вказують, що на початку XX ст., з погляду торгівлі, світова економіка була достатньо глобалізованою, четверті починають відлік глобалізації від появи ТНК, краху соціалістичної системи або скасування твердих валютних курсів.

Щодо завершення глобалізації, то є два варіанти. Їх можна зрозуміти, погодившись з Юрієм Сухаревим, що для опису цивілізаційного процесу, і глобалізаційного зокрема, можуть застосовуватися три підходи [20, с.119]:

- лінійний (поступальний розвиток, який має власний механізм);
- циклічний (ритмічний, зворотно-поступальний розвиток, який має, як настроювальний елемент, деякий організм);
- хвильовий (спрямовані фазові зміни просторового середовища, яке існує у вигляді мережних структур, яке самоорганізується і в якому виникають багатовимірні явища синергетизму; фази організації й дезорганізації чергуються, але немає циклічної замкнутості).

Перший варіант передбачає наявність її кінця, після досягнення якого можна говорити про період постглобалізації. Зрозуміло, що в циклічному і хвильовому варіантах питання про завершення глобалізації навіть не виникає.

Просторові параметри є менш розмаїтими. В основному, як стверджує Є. Тихомирова [12, с.14], і з цим ми погоджуємося, усе зводиться до двох груп варіантів: з одного боку, глобалізація нині поширюється лише на країни західної цивілізації, з іншого – глобалізація є універсальним явищем і охоплює всі регіони світу, різні культури і різні цивілізації.

Однак, на нашу думку, тут варто додати: окрім реального соціального простору, глобалізація знаходить прояв і в просторі культурному (віртуальному). Простий огляд проявів глобалізації дозволяє розділити їх на матеріальні (об'єктивні) й віртуальні (маніпуляційні). До перших відноситься все, що стосується реального руху фінансових потоків і його забезпечення, трансферту технологій, товарів і послуг, масових міграцій, будівництва глобальних інформаційних мереж і т.п. До других – змістовне наповнення цих мереж, розповсюдження певних цінностей і оціночних стандартів, формування і просування психологічних і політико-психологічних настанов, призначених для міжнародної суспільної думки. Очевидно, глобалізація – це не тільки те, що існує насправді, але і те, що людям пропонують вважати і вони насправді вважають про процеси і явища в світі і їхні перспективи [21, с.162].

Віртуальні прояви є предметом дослідження теорії "глокальних культур". Зокрема, Арджун Аппадурі говорить про існування кількох віртуальних просторів або "ландшафтів" (в оригіналі – "...scapes"), які окреслюють глобалізацію [11, с.99]:

- Ethnoscapes: особистості, які визначають характер мінливого світу і надають імпульсів глобалізації (туристи, іммігранти, біженці, емігранти, іноземні працівники, інші люди або групи людей, що здатні до переміщення);

- Technoscapes: переміщення технологій (сучасних розвинених і застарілих, механічних та інформаційних), які не визнають державних кордонів;

- Financescapes: рух з надзвичайною швидкістю величезних грошових сум через валютні ринки, національні біржі й спекулятивні операції, оминаючи національні перепони;

- Mediascapes: розподіл можливостей виробництва і передачі електронних зображень;

- Ideoscapes: утворення ланцюжка образів (картинок), часто пов'язаних з державними або опозиційними ідеологіями та ідеями, чий корінь сягають ще епохи Просвітництва.

Як зазначає А. Аппадурі, ці потоки (ландшафти) електронних образів є своєрідними будівельними блоками "уявних світів", яким люди або групи людей повсюдно надають різних значень, обмінюються ними і живуть у них.

Американський соціолог Джон Мейер вважає ([22], [23]), що феномен глобалізації характеризується і тим, що в багатьох соціальних просторах

виникають і глибоко вкорінюються загальні моделі нарративів про економічну, політичну і соціальну сфери. До таких моделей він відносить насамперед загальні моделі національно-державної ідентичності й цілей, які формуються суспільством. Ці готові форми на певний момент часу фіксуються в національних конституціях і проектах національних цілей. Зокрема, більшість національних держав визначають свої фундаментальні цілі в поняттях соціально-економічного розвитку, держави суспільного добробуту, сталого розвитку, прав людини і рівності.

Також існують в готовому вигляді більш загальні моделі соціально-економічного розвитку, й національні політики змінюються паралельно зі зміною цих моделей. Наприклад, економічна політика слідує світовим хвилям в цій сфері, а іноді навіть світовій моді, про що свідчать недавні хвилі приватизації та ринкового лібералізму. Величезну хвилю політичних і практичних змін має рух за збереження навколишнього середовища. У готовому вигляді існують загальні моделі прав людини, і сьогодні вони продукують хвилі національної політики і практичних змін у таких сферах, як статус етнічних і расових меншин або жінок. Освітні стандарти і навчальні плани мають готові і стандартизовані характеристики як для масового, так і для елітарного рівня освіти.

Переходячи до третього параметра – *щільності глобалізаційних потоків*, зазначимо, що глобалізація охоплює різні країни, регіони, галузі, сфери життєдіяльності в різній мірі, тобто мова йде про рівень глобалізації. На думку представника Канади в Організації економічного співробітництва і розвитку, професора Кімона Валаскакіса, глобалізація, розвиваючись у багатьох сферах, поки що не стала універсальною. Однією з її найважливіших особливостей є асиметричний і неоднорідний характер, оскільки різні сфери економічної діяльності глобалізуються різними темпами. Якщо фінанси і підприємства вже достатньо глобалізовані, то такі сфери, як соціальна справедливість, боротьба з тероризмом, інституційне співробітництво і державна політика, залишаються до цих пір замкнутими в межах певних географічних кордонів. Якби глобалізація була універсальною, то її наслідки переживалися б легше. Однак різна швидкість глобалізації різних сфер призводить до множення "асиметричних шоків". Ця асиметрія породжує такі суперечності, як: 1) зростання соціального розриву між багатими і бідними; 2) зростаючий розрив між включеними і виключеними із соціального життя; 3) "безсилля в умовах взаємозалежності", яке означає, що уряди не можуть керувати планетарною взаємозалежністю [24, с.182].

І на завершення варто зупинитися на питаннях вимірювання глобалізації. Мова йде про визначення певного інтегрального показника (рівня) глобалізації. Для цього аналітики користуються так званими *індексами глобалізації*, які дозволяють оцінити масштаб інтеграції будь-якої країни в світовий простір і порівняти різні країни за цим показником.

Сьогодні широко відомі дві системи кількісного і якісного вимірювання глобалізації. Першу розробив швейцарський Інститут дослідження бізнесу (KOF Konjunkturforschungsstel der ETH Zurich) [25], другу – Міжнародна організація Carnegie Endowment for International Peace (CEIP) [26]. Обидві системи дозволяють щорічно розраховувати свою кількісну оцінку – індекс глобалізації. Ці індекси розраховується, відповідно, для понад 150 і 60 країн світу.

Індекс глобалізації за системою KOF визначається трьома вимірами: економічним, соціальним і політичним і обчислюється як сума складових з відповідними ваговими коефіцієнтами. За системою CEIP цей індекс є сумою чотирьох складових: економічної, персональної, технологічної і політичної.

Порівняння різних вимірів обох систем виглядає так [14]:

– економічний вимір глобалізації відображає постійне зростання взаємоз'язку між потребами людей, з одного боку, і можливостями виробництва і розповсюдження товарів і послуг за допомогою міжнародної торгівлі, надходження іноземних інвестицій і розвитку процесів транснаціоналізації – з іншого. В обох системах він визначається індикаторами: рівень торгівлі у вигляді суми всіх видів експорту й імпорту; прямі іноземні інвестиції як сума їхнього припливу і відпливу. У системі KOF використовуються додаткові індикатори: портфельні інвестиції у вигляді суми абсолютної вартості їхнього припливу і відпливу і доходи нерезидентів у формі заробітної платні або прибутку від інвестицій, виражені у відсотках від ВВП;

– персональний і технологічний виміри за системою CEIP виражаються соціальним виміром за системою KOF. Соціальний вимір є чинником, який відображає ступінь інтегрованості звичайної людини, її сім'ї, життя і праці в міжнародні суспільні інститути. Формально цей вимір в обох системах оцінюється такими індикаторами: інтенсивність особистих контактів людини в банківській, телекомунікаційній і туристичній сферах з іншими країнами, рівень розвитку міжнародного туризму, рівень охоплення людини засобами масової інформації й телекомунікації. Додатково система KOF враховує два індикатори: відсоток іноземних громадян у країні й рівень охоплення країни мережами міжнародної торгівлі;

– політичний вимір глобалізації відображає політичну вагу і вплив країни на світові процеси і дозволяє оцінити масштаби розширення її участі в цих процесах і змінах. В обох системах указаний вимір кількісно оцінюється з використанням таких загальних індикаторів, як членство країни в міжнародних організаціях і участь країни в місіях Ради безпеки ООН. Крім того, у системі KOF додатково використовується індикатор – кількість іноземних посольств у країні, а в системі CEIP – кількість ратифікованих міжнародних угод.

Проте подібні індекси вимірювання глобалізації не повністю характеризують складний процес глобалізації: чимало аспектів залишається поза увагою. Причини цього різні, наприклад, не враховуються показники

глобалізації, які можна виміряти лише якісно, або серед кількісних показників беруться до уваги лише ті, для яких існують відповідні бази даних для досліджуваних країн. Хоча навіть у такому варіанті системи індексів є хорошим засобом для аналітиків.

1.3. Об'єктивна природа глобалізації

Глобалізація має об'єктивну природу, оскільки представляє собою процес, який є закономірним етапом світового розвитку, що охоплює всі сфери життя людства. Не можна не погодитися з академіком Давідом Гвішиані в тому, що "мало не всі сучасні глобальні хвороби, починаючи з проблем війни і миру і завершуючи завданнями екологічного управління і боротьби з нерівномірністю розвитку, пов'язані з різким збільшенням числа побічних ефектів, викликаних процесами, які ще вчора здавалися внутрішніми, локальними, з неухильним зростанням числа і інтенсивності взаємозв'язків, що визначають розвиток сучасного світу" [27, с.165].

Відомий український філософ Юрій Павленко підкреслює: "...глобалізація не тільки є невідворотною, але в загальних рисах вже реально відбулася. У відсталих країнах вона найчастіше ще не цілком очевидна, однак дух і вигляд передових держав Заходу і Далекого Сходу вже нею цілком перетворений" [28, с.55]. Більше того, аргументує Є.Тихомирова [12, с.8]: не можна насадити те, що не підготовлено світовим розвитком, не затребувано ним, так само як неможливо викоренити його вольовим рішенням.

А ось декілька аргументів науковців щодо *об'єктивної природи глобалізації*. Микита Покровський, професор Вищої школи економіки (м. Москва): глобалізація не просить нашого дозволу прийти, вона прийшла або приходять не частинами, а комплексно, в "одному пакеті" зі всім, що вона несе. Зупинити глобалізацію, навіть суто теоретично, означало б відродити економічний, політичний і культурний статус-кво тридцятирічної давнини [29, с.624].

Олександр Дугін, російський геополітик, керівник Міжнародного "Євразійського руху": глобалізація є найбільш узагальнюючим явищем, резюмуючою формулою, фінальним визначенням усіх основних процесів, що відбуваються в міжнародній політиці в новому тисячолітті. Глобалізація є тим трендом, тим вектором розвитку людства, з яким ми маємо і будемо мати справу в найближчому майбутньому [30].

Відомий британський філософ, професор Лідського університету Зигмунд Бауман наполягає на тому, що термін "глобалізація" пов'язаний, перш за все, "з глобальними наслідками, абсолютно несвідомими і непередбачуваними, а не з глобальними ініціативами і діями" [31, с.88].

Французький експерт Жан-Крістоф Ле Дюїгу виходить з того, що мондіалізація (у його розумінні синонім глобалізації) базується на таких об'єктивних засадах [32, с.163]:

1) Технологічні зсуви. Розвиток телекомунікаційних технологій і засобів зв'язку сприяє зближенню країн і народів, а також веде до формування єдиної світової робочої сили. Уже стали достатньо виразними вогнищами світового господарства, в яких об'єднання матеріальних, інтелектуальних і трудових ресурсів на наднаціональному рівні досягло найвищого рівня. Це такі сфери, як освоєння космічного простору, хімічна промисловість, медицина.

2) Новий міжнародний розподіл праці, який виник як наслідок двох явищ – розширення обміну й еволюції виробничого процесу.

3) Формування світового фінансового ринку в останні двадцять років у результаті різкого підвищення мобільності капіталів. Проте сьгодні рух капіталів набув нового виміру: не лише істотно зросли його масштаби, але і якісно змінився зміст – міграція капіталів породжує вирівнювання норми рентабельності в масштабі світу за найвищим її рівнем.

У. Бек виділяє вісім причин, через які неможливо позбутися глобальності, що вже виникла [11, с.26]:

1) розширення географії і зростаюча щільність контактів у сфері міжнародної торгівлі, глобальне переплетіння фінансових ринків, зростаюча потужність транснаціональних концернів;

2) триваюча інформаційна і комунікаційно-технологічна революція;

3) вимоги дотримання прав людини, які повсюдно висуваються, тобто принцип демократії (на словах);

4) образотворчі потоки, які охопили весь світ індустріальної культури;

5) постінтернаціональна, поліцентрична світова політика – разом з урядами існують транснаціональні актори, могутність і чисельність яких постійно зростає (концерни, неурядові організації, ООН);

6) проблеми глобальних злиднів;

7) проблеми глобального руйнування довкілля;

8) проблеми транскультурних конфліктів на місцях.

Навіть представники альтерглобалізму не відкидають неминучого характеру глобалізації. Так, російські теоретики альтерглобалізму Олександр Бугалін і Андрій Колганов пишуть: "Якщо подивитися на процес глобалізації строгіше, то ми, використовуючи марксистський підхід, можемо виділити як об'єктивні засади і причини процесу (прогрес світового усупільнення виробництва, зокрема, поглиблення міжнародного поділу праці до такого рівня, коли він стає не менш значущим, ніж внутрішньонаціональний; розширюваний спектр все більше значущих "глобальних суспільних благ" і загострення глобальних проблем до такого рівня, коли їхнє вирішення зачіпає життєві інтереси більшості мешканців Землі і потребує втручання світового співтовариства; розвиток світових транспортних і телекомунікаційних систем до такого рівня, коли вони стають частиною повсякденного життя громадян і

т.п.), так і їхню історичну форму. Саме остання часто позначається терміном "глобалізація" і представляє собою соціопросторове буття протиріч всесвітньої гегемонії корпоративного капіталу або, іншими словами, глобальну гегемонію корпоративного капіталу як особливу історичну соціальну форму процесів інтернаціоналізації, "глобалізацію по-капіталістичному". Ось чому ми наполягаємо на розрізненні (1) об'єктивних і загалом, з усіма їхніми суперечностями, прогресивних процесів інтернаціоналізації та (2) їхньої особливої пізньокапіталістичної форми, яка може і повинна бути знята, переборена" [33, с.10].

Можна говорити про декілька основних груп чинників, які зумовлюють об'єктивний характер глобалізаційних процесів [12, с.10-13]:

1) економічні чинники глобалізації як об'єктивного процесу пов'язані з інтернаціоналізацією світової економіки в попередні періоди розвитку людства. Тенденція до інтернаціоналізації закладена в самій природі капіталу, торгівлі, розвитку внутрішньогалузевої кооперації, вільному переміщенні робочої сили, русі інвестицій;

2) техніко-технологічна об'єктивна обумовленість глобалізації, детермінована рівнем науково-технічного прогресу, а точніше, сучасної науково-технічної революції, який характеризується поширенням інформаційних технологій, що сприяють відкритості суспільства і створюють належні умови для транскордонної взаємодії, яка вже не обмежується не тільки кордонами, а й відстанню;

3) соціальна обумовленість глобалізації, як зауважує російський науковець Сергій Проскурін [34, с.53], соціально пов'язана з тим, що з розвитком соціуму в умовах обмеженого і замкнутого простору (яким є земна куля для сучасного людства) взаємна залежність між його членами зростає пропорційно збільшенню їхньої чисельності;

4) політичний чинник розвитку глобалізації, який зазвичай ігнорується, має як внутрішні, так і зовнішні аспекти. У першому йдеться про національну державу та її здатність у сучасних умовах підтримати рух до глобального співтовариства. Це було не під силу слабким політичним утворенням минулої доби. Беручи до уваги стабільність і міцність сучасних національних держав, вони, на думку шведського вченого Йенса Бартельсона, скоріше є джерелом глобалізації, ніж її головною жертвою, оскільки хоча глобалізація і впливає на інтереси та наміри окремих держав, вона не змінює жодної з головних властивостей держав [35, с.9]. Зовнішній аспект пов'язаний з тим, що глобалізація можлива тільки за певних умов міжнародної політики, коли головну роль відіграє існування авторитетної національно-державної влади, здатної підтримувати такий міжнародний порядок, який відповідає інтересам більшості. Як підкреслює Роберт Джиллін, будучи продуктом так званого пермісивного глобального порядку, який дає можливість створювати, розвивати і підтримувати мережу взаємозв'язків і взаємозалежностей за рамками національно-державних авторитетів і між цими авторитетами,

глобалізація залишається, як це не парадоксально, залежною від національно-державного авторитету, точніше, від гегемоністської влади. Передумовою для глобалізації, вважає вчений, є мовчазний дозвіл з боку національно-державної влади. Відкритість, пермісивність, необхідна для того, щоб забезпечити розвиток світового ринку, світових церков, міжнародних концернів і численних неурядових організацій, на думку Р. Джилпіна, може існувати і процвітати лише під покровом відповідної державної концентрації влади [36, с.85-88];

5) екологічні чинники також істотно впливають на об'єктивність глобалізації. Інтенсивний індустриальний розвиток і освоєння природи, науково-технічний прогрес і процеси урбанізації сприяли деградації довкілля не лише в локальних та регіональних, а й у глобальних масштабах. Екологічна проблематика почала потребувати ефективного міжнародного співробітництва і спільних зусиль, без яких загроза довкіллю не може бути ліквідована.

Поєднання цих чинників у середині ХХ ст. створило можливості для масштабного розгортання глобалізації. Як бачимо, що об'єктивний зміст глобалізації утворюють різномірні за своїм походженням, сферами прояву, механізмами і наслідками процеси, і саме це дозволяє розглядати глобалізацію як якісно самостійну, складну систему явищ і відносин сучасного світу.

1.4. "Суб'єктивізм" глобалізації

Незважаючи на об'єктивний характер, досить часто глобалізацію розглядають як цілком суб'єктивну реальність, чийсь підступний задум, реалізований в інтересах певного кола осіб, наприклад "світової еліти", або окремих держав.

У цього підходу є чимало прихильників не тільки серед політиків і суспільних діячів, що можна цілком пояснити з погляду політичної кон'юнктури, але й серед учених, які професійно працюють у галузі глобалістики. Відомий російський філософ Олександр Чумаков підтверджує, що "суб'єктивний підхід до розуміння сучасних світових процесів, а також бажання неодмінно відшукати "винних" і "головних диригентів" глобалізації все ще залишаються досить розповсюдженими у вітчизняній науці й філософії" [37, с.360].

Так, відомий російський філософ Олександр Зінов'єв пише: "Ідея "глобального суспільства" є лише ідеологічно замаскованою установкою західного світу, очолюваного США, на підкорення всієї планети і встановлення свого панування над рештою людства" [38, с.68].

Російський політолог Олександр Панарін також цілковито заперечував об'єктивний характер процесів глобалізації: "...в особі сучасного глобалізму ми маємо справу з новітньою формою нігілізму, яка шукає собі алібі в так званих об'єктивних тенденціях" [39, с.5].

Головний редактор науково-філософського журналу "Полігнозис" Віра Самохвалова вважає, що глобалізація – це добре продуманий, цілеспрямовано, з наміром запущений і вміло здійснюваний проєкт перебудови світу в інтересах вузької групи осіб – "нової глобальної еліти", а також конкретної держави – США.

Подібна позиція значною мірою спрямована лише на констатацію проблем, тенденцій, фактів і, власне кажучи, не ставить за завдання показати їхні джерела і генезис, як не націлює на пошук відповідних рішень [37, с.360]. Є. Тихомирова також пояснює: "Глобалізація, будучи за своєю сутністю об'єктивним процесом інтенсивної інтеграції світу, розвивається стихійно, незалежно від того, ми бажаємо чи ні опинитися в цьому процесі. Але вона все-таки є явищем, на яке чинять вагомий вплив різноманітні сили, котрі не лише мають свої власні інтереси, а й своє бачення того, що відбувається" [12, с.24]. Тому, стверджує авторка, необхідно розвести поняття глобалізації та її теоретичні й ідеологічні трактування. Подібної думки дотримуються багато вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки саме в теоріях і ідеологіях приховується або відверто декларується "суб'єктивна" складова глобалізації.

О. Чумаков пропонує мову про глобалізацію починати з об'єктивного боку, відділяючи для розуміння цього явища об'єктивне від суб'єктивного. "Розставлені таким чином акценти покликані показати і відтіняти глобалізацію перш за все як природно-історичний процес, як об'єктивну еволюцію геобіосоціосистеми. На жаль, цей бік глобалізації поки що не знайшов віддзеркалення в спеціальній літературі, де таке багатопланове явище асоціюється здебільшого з дією суб'єктивних чинників... У результаті ми бачимо, як правило, дві характерні крайнощі, представлені, відповідно, супротивниками або прихильниками глобалізації: коли вона або демонізується, або сприймається як чинник, що несе благо і безумовну користь" [37, с.407].

У передмові до фундаментальної праці "Грані глобалізації. Складні питання сучасного розвитку", підготовленої Міжнародним суспільним фондом соціально-економічних і політичних досліджень, Михайло Горбачов рекомендує розрізнати глобалізацію як об'єктивне явище, зумовлене економічними, науково-технічними процесами, і політику неоліберального глобалізму, сутність якої полягає в "нав'язуванні решті світу ринкової лібералізації і дерегулювання в ім'я "однакових" умов вільного переміщення капіталів, товарів і послуг по всьому світі, усуненні національних бар'єрів" [40, с.13].

Глобалізацію як об'єктивну тенденцію К. Чейз-Данн позначає терміном "структурна глобалізація" [41]. Під *структурною глобалізацією* він розуміє збільшення просторового масштабу, а також щільності й інтенсивності мереж людської взаємодії [42]. Доповнюючи К. Чейз-Данна, ми пропонуємо реалізовану в конкретних формах під впливом суб'єктивних чинників структурну глобалізацію називати *реальною глобалізацією*.

Розбіжності між прихильниками чи противниками тієї чи іншої моделі глобалізації варто шукати не стільки в наукових концептах, які ще тільки складаються, скільки в ідеологемах, які вже існують сьогодні в світовій громадській думці. Можна цілком погодитися з доповненням відомого українського філософа Миколи Ожевана, що "глобалізація та антиглобалізація – об'єктивно існуючі альтернативні тенденції світового розвитку, тоді як глобалізм і антиглобалізм – ідеологеми, які однобічно-спотворено (як і будь-які ідеологічні побудови) відображають зазначені тенденції" [43, с.43].

Відтак у процесі розвитку глобалізації сформувалося декілька ідеологій, які або повністю протистоять одна одній, або виражають спільні інтереси їхніх апологетів. Найбільшого поширення набула ідеологія глобалізму. Протистоїть глобалізму невизначна й еkleктична ідеологія, яка сьогодні лише зароджується і навіть не має усталеного терміну для своєї ідентифікації: антиглобалізм, альтерглобалізм (альтернативний глобалізм) чи контрглобалізм.

Глобалізм є теорією та ідеологією капіталістичної неоліберальної глобалізації, ідейно-політичним обґрунтуванням нового світового порядку з позицій високорозвинених західних країн. У. Бек називає глобалізм "неоліберальною ідеологією панування світового ринку" [11, с.156]. Так вважають чимало як вітчизняних, так і зарубіжних науковців і політиків, зокрема, українці Ю. Павленко [28] і Олег Білорус [44], директор Інституту расових відносин у Лондоні Амбалванер Сіванандан [45], професор Токійського університету (Японія) Такаші Іногучі [46]. Особливо багато прихильників такої думки серед російських науковців. Як слушно зауважує професор Олег Реут, "описувати глобалізм як ідеологію – це наша російська особливість. Очевидно, це пов'язано з тим, що Росія з її імперським мисленням і радянською свідомістю, які ще значною мірою збереглися і які важко змінювати, відчуває певний брак ідеологічного пояснення своєї ролі в умовах світу, який глобалізується" [47].

Соціальну базу глобалізму становлять вищі, найбільш забезпечені прошарки світового суспільства і праві та правочентристські організації й рухи, які мають прокапіталістичну орієнтацію.

Головними ідеологами глобалізму вважаються Карл Поппер ([48], [49]), Жак Атталі [50], Іммануїл Уоллерстайн [51], Френсис Фукуяма [52], Олвін Тоффлер [53], Збігнев Бжезінський [54], Самуель Гантингтон [55] та інші, які заклали основи неоліберальної теорії глобалізації, що має на меті встановлення нового світового порядку.

Ліберальне трактування глобалізації, вироблення економічної моделі та ідейно-політичної стратегії капіталістичної глобалізації пов'язані з доктриною, яку неофіційно прийняли провідні капіталістичні країни на чолі зі США і яку послідовно втілюють у життя МВФ і СБ. Ця доктрина, з легкої руки Джона Уїлльямсона [56, р.31], широко відома під назвою "Вашингтонський консенсус".

"Вашингтонський консенсус" сформулював нові принципи неолібералізму, які викристалізувалися в 1980-х рр. як альтернатива політиці національного розвитку [3, с.20]:

- лібералізація торгівлі;
- фінансова лібералізація;
- приватизація;
- дерегулювання;
- усунення бар'єрів для прямих іноземних інвестицій;
- забезпечення прав власності;
- уніфіковані й конкурентні курси обміну валют;
- скорочення державних витрат (фінансова дисципліна);
- перенесення державних витрат на першочергові потреби охорони здоров'я, шкільної освіти і розвитку інфраструктури;
- податкова реформа, спрямована на розширення податкової бази, зниження граничних ставок оподаткування і встановлення менш прогресивної шкали оподаткування;
- "соціальні мережі безпеки".

Пізніше до цих одинадцяти елементів додали ще один:

- гнучкість ринків праці, яка передбачає децентралізацію трудових відносин на основі згортання тієї нормативно-правової бази, що забезпечує захист інтересів найманих працівників.

"Вашингтонський консенсус" фактично проголосив неперспективними та неефективними соціалізм (радянський) і кейнсіанський варіант економічної ідеології і практики (державне регулювання), акцентувавши увагу на широкому використанні потенціалу інформаційних технологій і телекомунікаційних систем для супероперативних трансакцій з фінансовими потоками і діловою документацією. Зазначена доктрина узгоджувала положення, що поєднали постулати лібералізму з вимогами розгортання глобалізації" [12, с.33].

"Вашингтонський консенсус" не лише був активно підданий критиці політиків і науковців різного ідеологічного спрямування, але й досвід реалізації доктрини показав її недоліки. Все це призвело до зміни не лише риторики, але й її концептуальних засад. Відтак був вироблений так званий поствашингтонський консенсус, який серед інших містив такі імперативи [57, с.58]:

- глобалізацію не можна цілком віддавати на розсуд корпорацій; у процес необхідно ввести елемент керованості (governance), що дасть змогу забезпечити передбачуваність, транспарентність, планомірне формування ринкових інститутів і мереж соціального страхування;

- вихід держави із соціальної сфери має здійснюватися не стільки ринком, скільки організаціями громадянського суспільства, котрі виражають справжні сподівання населення і здатні сприяти стабільності в суспільстві;

– лише сильне громадянське суспільство, кероване неурядовими організаціями, може зміцнювати і розвивати демократію.

Узагальнюючи досвід багатьох дослідників, Є. Тихомирова сформулила перелік основних ліберальних і неоліберальних принципів глобалізму [12, с.34-54]. У короткому викладі вони виглядають так:

1) *принцип приватної власності* – повсюдно реалізується в практиці глобальної капіталізації суспільства;

2) *економікоцентризм* або *економічний детермінізм* – економіка є якщо не єдиним, то основним способом буття сучасної глобальної системи; звідси суб'єктами глобалізації вважаються не народи й уряди, а транснаціональні економічні інститути і транснаціональні корпорації, з іншого боку, недооцінка неекономічних проявів глобалізації перетворює світове суспільство у світове ринкове суспільство;

3) *культ ринку* – універсальний і найефективніший регулятор усіх процесів життєдіяльності суспільства; ринок, екстрапольований на всепланетарний простір, найбільше відповідає вимогам сучасного етапу фінансово-економічної глобалізації;

4) *політика вибіркового меркантилізму* – протекція або створення сприятливих умов для своїх національних і транснаціональних корпорацій в їхній конкурентній боротьбі;

5) *роль держави – регламентування підприємництва і ринкових відносин*; насправді обґрунтовується економічне і політичне всевладдя транснаціональних корпорацій;

6) *демократія* базується на таких ліберальних цінностях, як громадянське суспільство, права і свободи особистості, правова держава, демократичні політичні інститути; глобалізм об'єктивно поширює ці цінності в глобалізованому світі, однак їхня включеність є досить обмеженою і суперечливою;

7) *принцип індивідуалізму* – переважання інтересів особистості, її прав і свобод над суспільними інтересами й інституціями, у тому числі державою;

8) *принцип відкритості суспільства*;

9) *домінування універсальної культури* – формування на планетарному рівні єдиного суспільства з єдиною культурою, яка проте не буде вкрай абстрактною і всеїдною стосовно розбіжностей та індивідуальних смаків і де територіальний принцип не відіграватиме стрижневої ролі в культурному житті;

10) *принцип загальної етики* – формування загальної етики ("світова совість"); структура загальної етики може включати елементи: прагнення до накопичення багатства ("грошова" логіка, якій підпорядковується вся людська діяльність), утилізаторська мораль (моральне, що дає вигоду), політика ранніх компромісів (у "політичному полі" діє правило ринкового обміну: правова захищеність, право вибору, виконання взятих зобов'язань); така етика

призводить до руйнування традиційних норм моралі, зокрема, ідентичності особистості, справедливості, істини;

11) *гегемонізм* – гегемонізм західної культури або вестернізація, яка хоча і не є такою безальтернативною, як глобалізація, однак є невід'ємною складовою саме ліберального трактування глобалізації.

Наслідки глобалізму різні. Будучи реалізованими в рамках цього проекту, навіть позитивні сторони глобалізації виявилися спрямованими в русло зростання і зміцнення гегемонії транснаціонального корпоративного капіталу, який зрісся з правлячою верхівкою низки країн (насамперед США і країн "великої сімки").

У 1990-х рр. усе частіше почали проявлятися нові ідеології, які опонують глобалізму – розмаїті *концепції альтерглобалізму*. Альтерглобалізм не випадково з'явився як масовий рух саме тоді, коли глобалізація стала для всіх очевидним феноменом. Поява альтерглобалізму є проявом опору як глобалізації через її амбівалентний характер і негативні наслідки, так і глобалізму. Деякі науковці називають альтерглобалізм "критичною свідомістю глобалізації" [57, с.53]. Адже саме антиглобалісти сфокусували увагу громадськості на гострих і суперечливих аспектах сучасного світового розвитку, саме під їхнім впливом почали оформлюватися "глобальні" усвідомлення мільйонів мешканців Землі.

На сьогодні в альтерглобалістському русі сформувалося два напрями: антиглобалізм – як альтернатива глобалізації, альтерглобалізм – як альтернативна глобалізація. Антиглобалізм – це теорія й ідеологія, які виступають проти об'єктивної природи глобалізації, обґрунтовуючи необхідність призупинення процесів глобалізації там, де вона вже здійснилася, й уникнення її там, де вона ще не розпочалася. Альтерглобалізм (контрглобалізм) представляє собою теорію та ідеологію демократичної глобалізації, виражаючи інтереси широких кіл громадськості, і, погоджуючись з неминучістю глобалізації, шукає шляхи актуалізації її позитивних наслідків та нейтралізації негативних.

Саме такої класифікації дотримуються багато дослідників, серед яких Є. Тихомирова [12, с.57]. На думку дослідниці, соціальна база альтерглобалізму є набагато ширшою і складнішою за соціальну базу глобалізму, який виражає інтереси капіталу, насамперед західного. Особливість структури соціальної бази проявляється в інтеркласовості, полідемографічності, екстериторіальності, соціальному плюралізмі [12, с.58-62].

Організаційно соціальна база альтерглобалізму представлена трьома видами утворень: політичні партії та рухи різного спрямування; професійні, профспілкові, неурядові громадські організації та рухи; спеціально створені альтерглобалістські організації. Широкий спектр від поміркованих до радикальних відомих "антиглобалістських" організацій наводиться в [58].

Складна структура соціальної бази зумовила й особливості діяльності альтерглобалістських рухів на сучасному етапі. Антиглобалізм проявляється у вигляді конференцій, демонстрацій, масових маніфестацій і, мабуть, найважливіше, у вигляді суспільних (соціальних) форумів. Цілями руху є: висування альтернативної концепції побудови світу, примушування представників державних і міждержавних інститутів брати до уваги інший погляд на проблеми світу.

Попри складності вироблення єдиної цілісної ідеології альтерглобалізму (відсутність оформлених соціальних та історичних альтерглобалістських проектів, неоднорідність бачення перспектив глобалізації всередині альтерглобалістського руху, цілеспрямовано сформований глобалістами негативний імідж альтерглобалізму), на сьогодні визначилося декілька базових *принципів* альтерглобалістського проекту глобалізації [12, с.57], які коротко можна викласти так:

– *соціально-політичний і культурний детермінізм* – економіка є не єдиним способом буття, важливу роль відіграють демократично орієнтована політика та історично сформована культура; виступає проти універсалізації й уніфікації культурного життя, запровадження економічного детермінізму і за встановлення консенсусу між усіма соціальними силами;

– потрібен *економічний плюралізм* для захисту розмаїття інтересів; цей принцип виражається в підтримці плюралізму власності й інтересів немонополістичного капіталу, побудови альтернативного господарства, яке ґрунтується на місцевому виробництві й самодостатності і яким володіють і керують самі працівники, у забезпеченні вимог звільнення з-під приватного контролю і передачі в суспільне володіння природних ресурсів, соціальної інфраструктури, культурних благ і знань;

– принцип *егалітаризму* виражається в намаганні подолати розрив між багатими і бідними країнами, допомогти багатих країн людям, які проживають у бідності, бідним країнам, що розвиваються;

– *транспарентність* влади зводиться до посилення прозорості діяльності державних структур різного рівня;

– принцип *соціального контролю* виражається в тому, що держава не вичерпала свого позитивного потенціалу і має стати основою системи соціального контролю, яка сприятиме демократизації й гуманізації глобалізації; в умовах глобальної конкуренції уряди покликані захищати інтереси своїх громадян і фірм, які перебувають під їхньою юрисдикцією, шляхом тиску на міжнародні організації і структури глобальної економіки; у перспективі є створення нової конфігурації влади – мережна держава, в якій соціальні актори і громадяни мають більші можливості і взаємодіють на різних рівнях компетенції;

– ідеї *самоврядування* лежать в основі трансформації національної держави як політичного інституту: зростання ролі місцевої й регіональної

влади, включення в систему управління структур громадянського суспільства, поєднання державного врядування діяльності із самоврядуванням;

– формування *глобального громадянського суспільства*; управління економічними і соціально-політичними процесами не повинно бути прерогативою лише держави; проблеми мають вирішувати представники бізнесу і громадських організацій; разом з СБ, МВФ, іншими інституціями до вирішення глобальних і місцевих проблем мають долучатися профспілки, неурядові організації, наднаціональні об'єднання підприємців;

– *антиамериканізм* є прямою реакцією на втілення ідей американського гегемонізму, характерних для глобалізму;

– принцип *антимілітаризму* – це не лише антивоєнні і пацифістські гасла під час демонстрацій, а й вироблення певної цілісної політики стосовно воєнних дій, воєнного врегулювання конфліктів, ставлення до тероризму, демілітаризації економіки і держави;

– принцип *екологізму* означає, що проблема взаємодії природи і людини переміщується в центр уваги суспільства, на відміну від глобалізму, для якого елементи довкілля є об'єктами ринкових відносин; альтерглобалісти вважають, що життя і здоров'я людини, довкілля мають перебувати під захистом міжнародного права, і економіка повинна враховувати це.

Сьогодні антиглобалізм є головним врівноважуючим чинником домінування інтересів транснаціонального капіталу над фундаментальними суспільними цінностями людства. "Саме завдяки конструктивній складовій антиглобалізму в сучасному світі формується новий світогляд, згідно з яким економічний розвиток як такий не повинен домінувати над іншими національними і культурними цінностями світової спільноти, демократичними засадами та принципами толерантності, необхідністю збереження природи і здоров'я людей" [14].

На завершення наведемо цікаву закономірність, яку зауважує У. Бек: "...протиція глобалізації змушує – самостійно чи вимушено – двигун глобалізації крутитися швидше, підганяючи двома протилежними позиціями: або виступом за неї, або виступом проти неї. Усі противники глобалізації користуються разом з її прихильниками (і не лише з ними) глобальними засобами комунікації. Вони діють на основі глобальних прав, ринків, організаційних мереж, глобальної мобільності. Вони також думають і діють на основі глобальних категорій, привертаючи до них своїми вчинками глобальну громадську увагу" [59, с.16].

Таким чином, розглядаючи глобалізацію, потрібно чітко бачити дві межі: одна – між глобалізацією як світовим процесом і теоретико-ідеологічними доктринами глобалізації, друга – між структурною глобалізацією як об'єктивною тенденцією і реальною глобалізацією як конкретною формою її втілення під впливом суб'єктивних чинників.

1.5. Амбівалентний характер глобалізації

Директор американського Університету Катона Том Палмер авторитетно стверджує, що найактуальнішими питаннями глобалізації є такі: у чому полягають конкретні наслідки глобалізації і який характер несуть ці наслідки – позитивний чи негативний? [60].

Відповіді на ці запитання дослідники шукають десятки років і сьогодні одноставні в тому, що глобалізації в усіх її проявах притаманна амбівалентність, тобто одночасна позитивна і негативна спрямованість (значущість). Вона закладена самою логікою появи глобалізації. Глобалізація, з одного боку, будучи логічним продовженням світових тенденцій, викликана появою глобальних потреб і проблем та спрямована на їхнє розв'язання і вирішення, а з іншого – вона сама формує проблеми не нижчого рівня, які також потрібно вирішувати.

Крім того, немало роль відіграють суб'єктивні чинники. До процесу глобалізації неможливо ставитися однозначно, оскільки він виявляє як великий позитивний вплив на суспільство, так і негативний. Кожна група ефектів глобалізаційного процесу сприймається по-різному його прихильниками і противниками. "Складність, суперечливість, стрімкість глобалізації породили серед пересічних громадян і серед політиків, вчених і громадських діячів чимало побоювань і міфів щодо її впливу. З одного боку, процеси глобалізації сприймаються як фатальні й неминучі (вони настільки універсальні й односпрямовані, що нівелюють усі відмінності, вестернізуючи та американізуючи світ, долаючи крайні відмінності у розвитку країн), з іншого – як далеко не всесильні, такі, що здатні відступити, нашоствхнувшись на протидію національних цінностей, і спричинити ще глибшу економічну диференціацію та культурну відчуженість між окремими країнами, між Північчю і Півднем, між цивілізаціями" [61, с.75].

Більше того, навіть політичні діячі і дослідники, які вважають глобалізацію позитивним явищем, не можуть не визнавати і серйозного негативного впливу, який неконтрольована глобалізація виявляє на суспільство в цілому. Сьогодні всупереч обіцянкам і сподіванням теоретиків вона не стала ефективним інструментом вирішення глобальних проблем. "Чимало з проблем, на які вказують критики глобалізації, є реальними. Деякі з них стосуються економіки. Інші є неекономічними, але не менш важливими. І якщо одні виникли як результат процесу глобальної інтеграції, то інші не мають до неї жодного стосунку" [13]. Суперечливий характер глобалізації також зумовлений і тим, що вона розвивається під вагомим впливом неоліберальної політики держав, міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій. Зауважимо, що внаслідок пошуку адекватних відповідей на глобальні виклики сучасності в науці посилюється ухил у бік наукового аналізу негативних соціальних наслідків глобалізації, розробки альтернативних теорій і пропозицій щодо подолання глобальних кризових явищ, які становлять головну загрозу людству в ХХІ ст.

Наслідки глобалізації пов'язані з усіма елементами соціуму: людиною, соціальними групами і суспільством у цілому. Вони стосуються різних аспектів їхньої діяльності: економічних, політичних, культурних. У кожному з них можна побачити як негатив, так і позитив. Приклади можливих суперечливих наслідків сучасної глобалізації наведено в табл. А.4 додатку А.

Амбівалентна природа глобалізації породжена низкою чинників. На думку Є. Тихомирової [12, с.19-20], до них відносяться:

1) складність і розмаїття соціальних акторів, включених у процеси глобалізації, та суперечливість інтересів, які вони уособлюють. Як на рівні національних суспільств існують різноманітні соціальні інтереси й соціальні групи, які є їхніми носіями, так і на глобальному рівні існує складна система відносин, яка містить потенціал суперечливості та конфліктності;

2) глобалізація є досить складним процесом, який змінює не лише окремі параметри розвитку її акторів, а й всю систему інститутів та ідей, цінностей і оцінок. Як зауважує М. Покровський, глобалізація, будучи комплексним і системним процесом, послідовно змінює всі без винятку параметри соціальної структури суспільства. "Усі без винятку" означає, на його думку, що змінюються не лише окремі характеристики соціальних інститутів і процесів, а й ціннісне забарвлення, зміст і значення для людей. Те, що зараз нам видається в глобалізації "жахливим", таким, що свідчить про деградацію, у системі інших ціннісних координат, скоріше за все, набуде іншого і, можливо, позитивного сенсу. Учений вважає, що саме так відбувалося в історії під час переходу від однієї епохи до іншої. І в цьому сенсі глобалізаційна епоха не є оригінальною [29, с.624];

3) сама природа глобалізації досить суперечлива: вона поєднує як процеси інтеграції, так і дезінтеграції, як конвергенцію, так і дивергенцію, як прогрес, так і регрес;

4) глобалізація – не самоціль, це засіб, яким можна практично користуватися. Як слушно зазначають російські дослідники, глобалізація – це не панацея від усіх лих, але й не прокляття: це такий інструмент, за допомогою якого можна звести будинок або храм, а можна все зіпсувати, ще й собі зашкодити. Цим засобом, як механізацією, електрифікацією або меліорацією, потрібно вміти грамотно користуватися;

5) розвиток глобалізаційних процесів здійснюється в мультикультурному середовищі, а тому таїть у собі його суперечливість і конфліктність. Чим різноманітнішим є соціокультурне середовище існування соціальних суб'єктів, тим більше інтересів функціонує в ньому, тим більше можливостей для їхнього зіткнення.

Далі детальніше зупинимось на окремих проявах амбівалентності. З політичного погляду, найчастіше мова йде про зміну ролі національної держави і про розвиток демократії взагалі.

Першу проблему ми розглянемо у відповідному розділі, тому коротко зупинимось на другій. Тут одночасно справедливими видаються дві антитези:

глобалізація сприяє розширенню демократичних свобод і цінностей і водночас руйнує самі основи демократії.

Справді, з одного боку, істотно зростає творчий потенціал людства. Адже саме завдяки прогресу у сфері техніки і технологій, зокрема Інтернету, значна частина людства отримала небачений раніше доступ до знань і відомостей. Нові технології, підтримувані політикою відкритості держав, зробили країни світу більш взаємопов'язаними, ніж будь-коли раніше. Це приводить не лише до зростання інтеграції економік, але й до соціальних і політичних взаємодій організацій і особистостей у всьому світі. Глобальне охоплення конкуренцією стимулює продуктивність праці, сприяє використанню наукових розробок, залучає капітал у зони соціальної стабільності.

Так, американська дослідниця Кетлін Шварцман цілком підтримує вплив глобалізації на виникнення і розгортання "третьої хвилі" всесвітньої демократизації [62, с.147-151]. На її думку, існує шість чинників позитивного впливу глобалізації на демократію:

1) Сприятливий міжнародний клімат – успішна демократизація в одній країні створює сприятливі передумови переходу до демократії в інших.

2) Глобальне економічне зростання, яке ліквідує докапіталістичні ніші і стимулює перехід від капітало- до технологічноємного виробництва. Відтак глобалізація виробництва вивільняє механізми, які закладають основу для демократії через технічні нововведення в галузі комунікацій і транспорту, кількісне зростання професіональних і середніх класів, зростання чисельності робітничого класу як основного агента демократії і т.д.

3) Не лише індустріальні й соціальні досягнення сприяють розгортанню демократії, але й економічні та фінансові кризи, що супроводжують глобалізацію, коли економічні потрясіння можуть викликати потребу зміни політичного режиму.

4) Іноземне втручання (наприклад, економічна допомога із супроводжувальними заходами, спрямованими на розширення демократії й дотримання прав людини) впливає на процеси переходу до демократії.

5) Зсуви в глобальній гегемонії, наприклад, зниження світової ролі США, часто призводять до політичних трансформацій як у країнах капіталістичного "ядра", так і "напівпериферії".

6) Цикли світової системи. Так, наприкінці ХХ ст. світова система вступила у "фазу Б" – період відносного застою, і "третьої хвилі" демократизації відбувається на тлі як помітного скорочення світового виробництва, так і зниження економічної гегемонії США та істотних змін її характеру.

З іншого боку, підтверджується антитеза: глобалізація в її нинішньому неоліберальному варіанті веде до руйнування самих основ сучасної демократії. Міркування професора Рутгертського університету (Нью Джерсі, США) Бенджаміна Барбера зводяться до наступного [63]. Симбіоз таких основних дієвих інструментів економічної глобалізації, як приватизація і комерціалізація, об'єктивно руйнує структуру існуючого громадянського

суспільства. Комерціалізація суспільних благ і послуг обмежує, зокрема, можливості для кожного індивіда отримати якісну освіту або доступ до важливих ресурсів через Інтернет. Приватизація різко звужує сферу громадських справ, які безпосередньо стосуються кожного громадянина, веде в кінцевому підсумку до того, що партикулярні інтереси громадян, зав'язані на штучно стимульованих споживчих моделях, витісняють на периферію інтереси громадянського суспільства. У результаті громадянська позиція стає реліктовою, її підмінюють споживчі форми самоідентифікації. Тому інфантилізація стає повсюдним глобальним феноменом.

Амбівалентний вплив простежується і в економічному розвитку країн. Характер і наслідки глобалізації світової економіки стали сьогодні предметом інтенсивних досліджень і гострих політичних суперечок. "З одного боку, XXI ст. однотайно ототожнюють з подальшим розширенням і злиттям світових ринків капіталу, інформації і послуг, зі ще більшим посиленням економічної взаємозалежності, зі зростаючими можливостями пересування і спілкування людей. З іншого – йдеться про зростаючий розрив у рівнях добробуту розвинених і відсталих країн; більше того, фінансові кризи останніх років, що потрясли Південно-Східну Азію, свідчать, що навіть країни, які в 1980-х рр., здавалося, різким ривком наблизилися до провідних економічних держав світу, уразливі перед стихією глобального ринку" [21].

Позицію оптимістів глобалізації визначають аргументи на зразок:

– специфічною рисою процесу глобалізації в 1990-х рр. стало зміцнення зв'язків між країнами з високим і низьким рівнями доходів;

– особливостями нової економіки є те, що вона все більше набуває нематеріального характеру, пов'язаного з підвищенням частки послуг у світовому виробництві та обміні;

– зростаюча мобільність капіталів сприяє розповсюдженню новітніх технологій, так що деякі країни, які розвиваються, отримують можливості прискорювати свій економічний розвиток і займати все більш помітне місце в світовому виробництві й торгівлі. Все це призводить до перерозподілу світових торговельних потоків.

Основними важелями, на думку прихильників глобалізації, економічного прориву виступає злиття національних економік в єдиний, загальносвітовий глобальний ринок, зростаюча взаємозалежність на основі комунікаційного зближення, планетарної наукової революції, міжнародних соціальних рухів, нових видів транспорту, телекомунікаційних технологій, інтернаціональної освіти. Результати економічного зростання країн, вважають глобалоптимісти, залежать від здатності країни інтегруватися в світову економіку, виробляти конкурентноспроможну продукцію, залучати прямі іноземні інвестиції, кредити і "мандрівні" капітали. Сприяє цьому підтримка з боку міжнародного бізнесу, міжнародних організацій, груп громадян.

З іншого боку, на думку скептиків, інтеграція багатих і бідних держав у рамках глобальної економіки загрожує подальшим зростанням економічної

нерівності і значними потрясіннями в майбутньому. До цих пір економічні досягнення країн, що розвиваються, не принесли їм помітних результатів.

Зазначимо, що в науковій літературі докази негативного впливу глобалізації є значно численнішими. Наведемо лише одне, але досить категоричне висловлювання французького дослідника Ігнасі Сакса [64, с.78]: сьогодні глобальні ринки об'єднують третину світового населення, включаючи більшість мешканців промислово розвинених країн і еліту бідних країн; однак лише 12 країн, що розвиваються, зуміли скоротити розрив у рівні розвитку порівняно з розвиненими країнами, і якщо ситуація не зміниться, то ХХІ ст. може стати "століттям економічного апартеїду".

У соціальному плані глобалізація пом'якшує й одночасно породжує соціальну нерівність. Т.Палмер, активний прихильник глобалізації, так показує два погляди на нерівність: "Причини, що підсилюють або пом'якшують нерівність у світі, вельми складні, але в твердженні про те, що глобалізація породжує нерівність, є частка істини: розрив за рівнем життя між країнами з "закритою" економікою і тими, хто дотримується принципів вільної торгівлі, постійно зростає. Втім, альтерглобалізм говорить про іншу нерівність – між людьми, і саме тут вони помиляються. У країнах, що відкрили двері для торгівлі й інвестицій, спостерігається швидке зростання середнього класу, а значить, нерівність між людьми за рівнем доходів не зростає, а скорочується" [60].

З іншого боку, група французьких спеціалістів під керівництвом Анрі Стердиняка доходить висновку, що позиція окремих держав виявляється вразливою через те, що [65, с.63]:

- глобалізація руйнує національну солідарність, розколюючи суспільство на тих, хто виграє від неї, і тих, хто виявляється виключеним з процесу глобалізації; більше того, перші все частіше відмовляються допомагати другим;

- глобалізація загрожує системам соціального захисту, які склалися, особливо пенсійним системам, побудованим на принципах розподілу;

- в умовах глобалізації великі підприємства змушують держави конкурувати між собою, причому не щодо забезпечення високого рівня зайнятості, а в масштабах звільнень;

- нові робочі місця створюються в основному у сфері послуг і на малих підприємствах.

Ми свідомо не наводимо більш повні аргументи амбівалентності глобалізації, оскільки дотримуємося думки, що перелік доказів і характер аргументації залежать від зовнішніх і внутрішніх умов функціонування конкретного суспільства в конкретний час. Крім того, потрібно брати до уваги, що глобалізація є лише одним із чинників, які впливають на досліджуваний процес. І тому говорити про амбівалентність також потрібно цілком конкретно.

Амбівалентність глобалізації також призводить до існування протилежних форм її відображення в системі знань та ідеологічних

концепцій. Глобалізація є явищем, на яке здійснюють вагомий вплив різноманітні сили, котрі не лише мають власні інтереси, а й своє бачення того, що відбувається. Саме тому мають місце неоднозначні її теоретичні й ідеологічні трактування. Такої думки дотримуються зарубіжні та вітчизняні науковці. Зокрема, на думку А. Сіванандана, дослідника лівої орієнтації, між термінами "глобалізація" і "глобалізм" існують істотні відмінності. Якщо перше, як він вважає, означає глобальну реконструкцію класових відносин у рамках капіталізму (тобто практику сучасних капіталістичних відносин), то друге є назвою неоліберального проекту – простим і відвертим вираженням неоліберальної ідеології [45, с.24]. Противагу йому становлять ідеології альтерглобалізму.

Амбівалентним, наприклад, є осмислення науковцями прогнозів розвитку світової спільноти. Тут сформувалося декілька видів прогнозів: від дуже оптимістичних до винятково песимістичних. Зокрема, оптимістичних поглядів дотримується американський аналітик Ф. Фукуяма. Написана ще 1990 р. – у період розпаду комуністичної системи – його знаменита праця "Кінець історії?" [66] відверто сповіщає про повсюдну перемогу неолібералізму й оголошує "кінець історії", яка тривала так довго завдяки домінуванню "законів сили", "мракобісся" і "нерационального менеджування соціальної реальності" і завершилася в результаті універсалізації західної ліберальної системи як втілення "законів розуму". Через десять років науковець своїх поглядів не змінює: "Світ інтегрується завдяки розвитку технології, торгівлі й інвестиціям, завдяки обміну думками, який стимулює економічне зростання і створює підвалини для поширення демократії. Там, де розвивається економіка, неминуче поширюється демократія. Саме цей різновид прогресу – єдиний створює шанс розвитку для бідних країн" [52, с.36].

Значно реалістичнішою виглядає позиція ще одного американського політолога і державного діяча, радника президента США Дж. Картера З. Бжезінського. Раніше він також вказував на значний позитив у процесах глобалізації, зазначаючи, що "на відміну від світу, який роздирали ідеологічні конфлікти упродовж більшої частини ХХ ст., нині існує глобальний, принаймні риторичний, консенсус, який передбачає чотири дуже загальні принципи:

- люди повинні жити в самоврядних суспільствах, заснованих на верховенстві права;
- мир у світі має ґрунтуватися на повазі до суверенності народів, а не на гегемонії;
- найефективнішою економічною системою є вільний ринок;
- науки мусять бути доступними для всього людства" [67, с.42].

Сьогодні З. Бжезінський визнає, що демократія і свобода перемогли лише в окремих країнах світу, а "глобальна ієрархія влади" не дає змоги всім однаковою мірою скористатися плодами глобалізації. Далі зі смутком констатує: "Замість *нового світового порядку*, побудованого на консенсусі і

гармонії, *явища, які здавалося б, належали минулому*, раптом стали майбутнім" [54, с.252]. І ще: "Фінансова криза в Східній Азії та постійні злидні завдають серйозних клопотів, тоді як глобальні демографічні тенденції підсилюють вражаючу нерівність, коли йдеться про тривалість життя й рівень охорони здоров'я" [67, с.43].

А вже зовсім песимістичний погляд маємо у відповіді Ф. Фукуямі щодо можливого розвитку сучасного світу професора Гарвардського університету С. Гантінгтона ([68], [69]). Не можна заспокоюватися після закінчення ідеологічного протистояння соціалізму й капіталізму, стверджує С. Гантінгтон, світ залишається розмаїтим, однак тепер головна лінія політичних розмежувань проходить вздовж культурно-цивілізаційних, а не ідеологічних кордонів. Відмінність у культурах може спровокувати не менш жорстке протистояння, навіть призвести до зіткнення цивілізацій.

На завершення звернемося до досить довгої цитати, яка може служити узагальненням всього сказаного: "Через ці та інші явища глобалізація здатна загальмувати або стосовно низки відносин повернути світовий розвиток назад: сприяти розповсюдженню контрдемократичних тенденцій, захопити прагнення відгородитися від впливів ззовні з допомогою націоналізму, ксенофобії, самоізоляції, режиму закритості кордонів... Таким чином, глобалізація, будучи загальним вектором розвитку світу, унікально рівнодібною розмаїтих сил і тенденцій, не припускає прямолінійного руху "вперед і вгору". Навпаки, вона може створити високу вірогідність (для конкретних регіонів або в окремі історичні періоди) еволюційних зигзагів і регресів і породжує цим нові виклики світовій спільноті" [70, с.619].

Висновки

1. Глобалізація є поняттям широким і багатозначним. Подальший її розвиток породжує щораз нові дискурси, розмиваючи початкову сутність і роблячи його всеохоплюючим. Тому, виділяючи найбільш характерні риси глобалізації в усіх сферах, ми вважаємо за доцільне зупинитися на такому варіанті означення: глобалізація – це якісна стадія суспільного розвитку, яка представляє собою процес системного переходу функціонування соціуму від рівня переважно національного до транснаціонального шляхом створення і посилення транснаціональних взаємозв'язків і взаємодії в ньому в усіх сферах життєдіяльності – політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній та ін.

2. Сутність такого цілісного і багатопланового явища, як глобалізація, виявляється через різні форми прояву. Кожна з них виражає лише окремі конкретні аспекти глобалізації, і в сукупності вони можуть служити основою для її якісного оцінювання і кількісного вимірювання.

Традиційно дослідники розглядають глобалізацію з погляду галузевих вимірів: екологічного, культурного, комунікаційного, економічного і політичного та інших. Вдалим доповненням до цього є оцінювання глобалізації

як соціального процесу за трьома параметрами: поширення в просторі, стабільність у часі і щільність транснаціональних мереж зв'язків, відносин і мас-медійних потоків.

Для кількісного оцінювання масштабів глобалізованості або інтеграції будь-якої країни в світовий простір і порівняння різних країн за цим показником використовують інтегральні індекси глобалізації.

3. Процес глобалізації включає дві складові: об'єктивну і суб'єктивну. Перша виражає закономірний етап світового розвитку, що охоплює всі сфери життя людства, друга – ідеологічні надбудови, які однобічно-спотворено відображають його. У процесі розвитку глобалізації сформувалося декілька ідеологій, які протистоять одна одній, виражають спільні інтереси їхніх апологетів. Найбільшого поширення набула ідеологія глобалізму – ідейно-політичне обґрунтування нового світового порядку з позицій високорозвинених західних країн. Протистоїть глобалізму зароджувана і на сьогодні ще досить невиразна і еклетична ідеологія антиглобалізму і альтерглобалізму.

4. Глобалізації в усіх її проявах притаманна амбівалентність, тобто одночасна позитивна і негативна спрямованість (значущість). Амбівалентна природа глобалізації породжена низкою чинників, серед яких: суперечливість і складність природи глобалізації, складність глобалізаційного процесу, розмаїття акторів глобалізації і суперечливість їхніх інтересів, інструментальний характер глобалізації.

Амбівалентність виразно проявляється в усіх сферах життєдіяльності – економіці, політиці, соціальній сфері, екології та ін.

Глава 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА МЕХАНІЗМІВ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Запитання, на які насамперед намагалися отримати відповідь дослідники, зводяться в кінцевому підсумку до таких: що є причиною глобалізації? що рухає нею? які очікуються близькі і далекі наслідки глобалізації? Іншими словами, глобалізація як об'єктивне явище потребує глибокого теоретичного осмислення. Такі спроби мали місце навіть задовго до її проявів.

Осмислення глобалізації, як і будь-якого іншого процесу, відбувається у формі теорій. Пролити світло на них намагалися спочатку в рамках існуючих теорій, зокрема класичних. Унікальність і інтенсивне поширення та розмаїття проявів глобалізації стимулювали посилену увагу до неї і підштовхували до появи багатьох спеціалізованих теорій глобалізації.

Осмислення глобалізації має свої особливості. Насамперед, як влучно зауважує О. Чумаков, має місце "ефект пізнього сприйняття" [37, с.346], коли теоретизування відбувається з певним відставанням від того, як реально розгортаються події. Таке відставання характерне для кожного етапу глобалізації. Саме тому її осмислення лише номінально відповідає етапам процесу глобалізації й за часом зовсім не збігається з ними. Зауважимо, що "ефект" стосується основної маси наукових ідей. Завжди, на кожному етапі, знаходилися вчені або ідеї, які випереджали час, але вони або губилися, або ставали зрозумілими з "ефектом пізнього сприйняття".

По-друге, і це також властиво для людського сприйняття епохальних і великомасштабних подій, не причини, які породили наслідки, початково стають у центрі уваги дослідників, а навпаки, їхні наслідки, які змушують шукати те, що реально стоїть за ними. "Процеси глобалізації, які зародилися століття тому, призвели в кінцевому підсумку до глобальних проблем, тоді як усвідомлення цих явищ йшло у зворотному напрямку – від глобальних проблем до глобалізації" [37, с.346].

У своїх висновках О. Чумаков іде далі: "Поки породжені глобалізацією проблеми не заявили про себе в повний голос – наочно, жорстко і настирливо – ніхто на глобалізацію не звертав уваги. Більше того, навіть коли і проблеми "відкрили", глобалізація до того часу вже давно йшла повним ходом, вона все ще залишалася мовби непоміченою, хоча про цю проблематику, тобто непрямо, говорили, але вказати на неї, назвавши своїм іменем, тоді ніхто так і не додумався" [37, с.346]. До того ж глобальні проблеми спочатку сприйняли як самодостатнє явище, на осмислення і розуміння якого було витрачено немало зусиль і часу, аж поки не стало зрозуміло – за всім цим стоїть дещо більше, першопричинне – глобалізація.

Третя особливість вказує на хвилеподібний характер осмислення глобалізації. Якщо взяти в цілому, то багатоаспектний об'єктивний процес

глобалізації розгортається неперервно і прискорено, хоча окремо його складові – політична, економічна, соціально-культурна, екологічна і т.д. – можуть реалізуватися хвилями, періодами, посилюватися або послаблюватися. Щодо осмислення глобалізації, то інтерес до неї то затухає, то посилюється.

І нарешті четверта особливість пов'язана з динамікою зміни предмета осмислення. У різні епохи на перший план тих чи інших досліджень у силу відповідних причин виходить, як правило, коло певних цілком конкретних проблем.

Усі теорії глобалізації можна розбити на дві повноцінно представлені групи. Перша група теорій базується на використанні якоїсь однієї домінуючої "логіки", у другій представлені складні теорії, в яких глобалізація зумовлена багатьма логіками. Можна слідом за У. Беком цілком переконано стверджувати, що в тематичному полі теорій глобалізації повторюється історична контрверза Макса Вебера між переважанням економічних аспектів і теоретичним плюралізмом економічних, соціальних і культурних начал. "Спроби поставити в центр одну логіку розкривають центральний вимір глобалізації. Зіставлення (зовнішнє) логік, які виключають одна одну, приводить до ситуації, у якій різні частини логіки конкурують одна з одною" [11, с.60]. У результаті взаємодії всіх цих теорій і формується "образ плюралістичної соціології глобалізації" [11, с.62].

Отож немає сенсу говорити про переваги якоїсь однієї теорії над іншими. Скоріше мова йде про доцільність кожної, адже кожна з них дає певну оцінку існуючого і відкриває конкретну перспективу для досліджень.

2.1. Етапи осмислення глобалізації

На нашу думку, вдало виділяє етапи осмислення глобалізації О. Чумаков [37, с.369-370]. Тому ми будемо дотримуватися його періодизації.

Визначаючи етапи осмислення глобалізації, науковець використовує два поняття: "замикання" і "реальна єдність (цілісність)" світу за тим чи іншим параметром або в цілому. "Замкнутися", на його думку, означає поширити вплив на всю земну кулю, охопити весь світ у цілому незалежно від того, досягається чи ні збіг різних поглядів, позицій, інтересів і т.п., чи, навпаки, вони приходять до ще більших суперечностей і зіткнень. "Реальна єдність" передбачає насправді збіг, принаймні терпиме співіснування всеможливих поглядів і позицій, коли зберігається баланс інтересів і, як наслідок, соціальна стабільність і стійкість.

Найважливішими параметрами глобалізації виступають: географічний, економічний, політичний, екологічний, інформаційний, цивілізаційний (юридичний), ідеологічний, соціокультурний, духовний (морально-етичний), ментальний (глобалізація свідомості). До початку 1960-х рр. глобалізація повністю вже вичерпала себе з позицій географічного аспекту. За деякими

параметрами процес глобалізації замкнувся в основному, за іншими – перебуває лише на початку шляху.

Зрозуміло, що існують параметри, за якими світ буде "згортатися" і "дозамикатися", але це вже будуть скоріше наслідки з перерахованих вище параметрів (наприклад, в економіці – форма торгівлі у вигляді супермаркетів або макдональдсів; у політиці та ідеології – загальний ворог для всього людства з боку глобальних проблем, міжнародного тероризму тощо), які не матимуть принципового значення і про це не будуть, відповідно, так багато говорити. Хоча в кожний конкретний момент завжди знайдеться чимало проблем, про які будуть говорити на повну силу.

У повному розумінні, або повноцінно, світ стане глобальним, коли він замкнеться за всіма своїми параметрами, і тоді глобалізація як процес цілковито "вичерпає" себе.

Ще один момент особливо підкреслює О. Чумаков: глобалізація в тій чи іншій сфері не завершується після того, як світ за цим параметром замкнувся остаточно, а продовжує здійснюватися в напрямі "реальної єдності" людства в цій сфері. Однак чи буде досягнута ця остаточна "реальна єдність" людства (навіть за окремими параметрами) – це питання залишається відкритим.

Повертаючись до осмислення глобалізації, маємо тезу: лише після того, як світ замкнувся в певному розумінні і це стало вже цілком очевидним (нові явища визріли і виявилися), люди починають займатися осмисленням цього аспекту глобалізації, а не навпаки.

Враховуючи зазначені особливості і беручи за основу періодизації проблематику, яка в той чи інший історичний період була в центрі уваги дослідників, а також сферу буття, яку в цей період охоплювала глобалізація, О. Чумаков [37, с.368] виділяє п'ять етапів осмислення (табл. 2.1).

Перший етап охоплює період від другої половини XVIII ст. до 1920-х рр. і пов'язаний з осмисленням соціальної проблематики світу, який став цілісним внаслідок того, що спочатку остаточно замкнувся географічно, а потім у загальних рисах економічно і значною мірою політично. Перші спроби осмислення мали скоріше характер передчуття, ніж виразного розуміння сутності глобалізації. Це були інтуїтивні здогадки про всезагальну взаємозалежність живого, неживого і соціального, відчуття цілісності світу. Тут у неявній формі вгадуються натяки на глобалізацію. У цьому зв'язку можна вказати на ідеї про природне регулювання чисельності населення Т. Мальтуса, роздуми про вічний мир І. Канта, погляди на еволюцію біосистем і роль у них людини Ж.-Б. Ламарка, історико-матеріалістичні побудови К. Маркса і Ф. Енгельса, передчуття глобальних змін Ф. Ніцше, теорії культурно-історичних типів М. Данилевського, культурологічні побудови О. Шпенглера, аналіз світових господарських зв'язків і міжнародних суперечностей В. Ульянова (Леніна).

Основні етапи осмислення глобалізації

Етап	Зміст
ЕТАП I від сер. XVIII ст. до 1910 р. (Т. Мальтус, К. Маркс, М. Данилевський, О. Шпенглер та інші)	Інтуїтивні здогадки про всезагальний зв'язок. Відчуття цілісності світу. Неявні формулювання, в яких глобалізація лише проглядається, вгадується
ЕТАП II 1910–1960 рр. (В. Вернадський, К. Ясперс, А. Тойнбі, Б. Рассел та інші)	Розуміння окремими вченими цілісності світу. Вказання на нерозривний зв'язок біологічного, соціального і духовного в масштабі всієї планети
ЕТАП III 1960–1980 рр. (представники природничих і гуманітарних наук)	Відкриття глобальних проблем. Початок формування нової галузі наукового знання – глобалістики. Початок формування глобальної свідомості
ЕТАП IV 1980–2015 рр. (широка суспільна свідомість)	Відкриття глобалізації. Усвідомлення цілісності світу. Формування глобальної свідомості
ЕТАП V після 2015 р. (гіпотетичний)	Усвідомлення глобалізації як стану, процесу і явища

Джерело: Складена на основі [37, с.413].

Другий етап осмислення глобалізації припадає на 1920–1960 рр. і пов'язаний в основному з тим, що теоретична думка повернулася обличчям до проблем відносин суспільства і природи. Тоді світ фактично повністю замкнувся економічно і політично, а також став замикатися екологічно. Саме в цей час окремі вчені приходять до розуміння цілісності світу, формулюються чіткі вказівки про нерозривний зв'язок біологічного, соціального і духовного в масштабах усієї планети. Важливу роль в усвідомленні глобальних змін відіграли роботи А. Тойнбі, М. Бердяєва, Е. Леруа, П. Тейяра де Шардена, В. Вернацького, К. Ціолковського, К. Ясперса, Б. Рассела, К. Поппера й інших.

Уже від середини цього періоду прийшло усвідомлення, що настала нова епоха – планетарних явищ. Особливо це стало зрозумілим, коли почала набирати темпів гонка озброєнь і на перший план вийшов ракетно-ядерний арсенал. Учені не лише відчули зростаючу небезпеку і попереджали про неї, але й пропонували шляхи переборення глобальних небезпек.

Третій етап тривав з кінця 1960-х рр. до кінця 1980-х рр. і був періодом "відкриття" і дослідження глобальних проблем сучасності, тобто наслідків

глобалізації – окремих проблем загальнолюдського масштабу; на цьому етапі світ замкнувся екологічно і виявилася тенденція до замикання інформаційно. Самого терміна "глобалізація" ще не існувало, і процеси, які утворювали її, навіть не потрапили в поле зору вчених. Проте з глобальних проблем почався розвиток нової інтегративної сфери міждисциплінарних досліджень, спрямованих не лише на теоретичне вивчення і практичне переборення принципово нових небезпек для всього людства, але й на розуміння їхньої природи, історії та умов виникнення. Так почали вимальовуватися контури нового наукового напрямку – "глобалістики", який займався вивченням природи і генези глобальних проблем.

Було випущено чимало книг, підготовлено сотні доповідей, проведено дослідження, серед яких, зокрема, вирізнялися знамениті доповіді Римського клубу. Однак, як не дивно, завжди в центрі уваги опинялися "цифри і факти", які свідчили про те, що ситуація щодня погіршується. Іншими словами, "статика", а не "динаміка", "стан", а не "мінливість", конкретний стан речей, а не процеси і їхній розвиток виявлялися на першому плані, а глобальне просування світу до єдиного світового порядку залишилося "поза кадром".

Четвертий етап, який розпочався з кінця 1990-х рр. і триває нині, пов'язаний з осмисленням глобалізації як процесу; до цього часу процес глобалізації вже практично замкнувся інформаційно, а логічним його завершенням, ймовірно, стане те, що світ у загальному плані замкнеться цивілізаційно.

У цей період глобальні проблеми не зникли, просто на перший план вийшли інші аспекти. Четвертий етап збігся з активною фазою інформаційно-технічної революції, змінами геополітичної ситуації, ліквідацією соціалістичної системи. Тепер світове співтовариство перейнялося не глобальними проблемами, а іншим її боком – процесами глобалізації та зростанням взаємозалежності сучасного світу, оскільки стало зрозуміло, що глобальні проблеми, як загальнолюдські загрози, є лише логічним наслідком глобалізації. Виникла потреба остаточного термінологічного означення самого поняття "глобалізація" і встановлення зв'язку з попередньою термінологією глобалістики, насамперед такими концептами, як "культура" і "цивілізація".

П'ятий (гіпотетичний) етап за зовнішніми ознаками ще не проглядається, але логічно і цілком правомірно припустити, що він з часом настане, і в наукових дослідженнях вже зустрічається термін, яким його позначають – "постглобалізація"; є припущення, що в цьому випадку світ спочатку замкнеться ідеологічно, потім соціокультурно, морально-етично, ментально і, зрештою, уже остаточно замкнеться як єдина цілісність у формі справді глобального людства.

За сучасними уявленнями найближчими десятиліттями творчі інтереси дослідників глобалістики змістяться в більш практичну площину – у сферу світоустрою і пошуку шляхів побудови справді нового світопорядку в цілісному взаємопов'язаному світі. Ця проблема тісно пов'язана з іншою –

осмисленням сутності природи і людини як головного джерела всіх глобальних проблем і труднощів.

Як бачимо, кожен наступний етап ставав коротшим за попередній, що відповідає динаміці самої глобалізації.

2.2. Класичні уявлення про глобалізацію

Ідеї глобалізації вже давно займали увагу філософів і природознавців. Це були "інтуїтивні здогадки про всезагальну взаємозалежність живого, неживого і соціального, ... відчуття цілісності світу і ... формулювання, у яких, хоч і в неявній формі, але вже проглядаються вказівки на глобалізацію" [37, с.373]. М. Уотерс [6, с.52] вдало назвав ці класичні уявлення "каталізаторами глобалізації".

Серед теоретичних робіт оригінальністю і практичною цінністю вирізнялися ідеї англійського економіста, священника Томаса Мальтуса (1766–1834) про природні регулятори "перевиробництва" людей, до яких він, зокрема, відносив голод, епідемії й війни.

Знаменитий німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804) своїми міркуваннями про всезагальну історію у всесвітньо-громадянському плані фактично розчистив шлях для наступних історіософських узагальнень. Для нього стає очевидним: "Тісне спілкування між народами землі розвинулося скрізь настільки, що порушення права в одному місці відчувається на всіх інших, ідея всесвітнього громадянства є не фантастичне чи безглузде уявлення про право, а необхідне доповнення неписаного кодексу державного і міжнародного права до публічного права людини взагалі і тому до вічного миру" [71, с.83].

Клод Анрі де Сен-Сімон (1760–1825) писав про те, що індустріалізація впроваджує спільні практичні норми в європейській культурі, які різняться між собою, а також про неминуче зближення освічених універсально гуманістичною філософією європейських народів під егідою єдиного уряду. Свої утопічні ідеї він поширював через періодичне видання "The Globe" ("Земна куля").

Ці ідеї знайшли продовження в роботах Огюста Конта (1798–1857) і Емілія Дюркгейма (1858–1917). "Сім'я, плем'я, нація, держава – все це фази асоціації в послідовному прагненні до людства", – переконаний О. Конт. Е. Дюркгейм, віддаючи данину ліберальному патріотизму свого часу, усе ж такі стверджував, що результатом все більшої диференціації повинна бути все більш терпима, абстрактна і "неестатистська" колективна свідомість, оскільки лише вона може успішно інтегрувати неперервно зростаюче розмаїття всередині суспільства; і, отже, у далекій перспективі лояльність до конкретної держави слабшатиме, а кордони між локальними суспільствами – стиратимуться [72]. Навіть М. Вебер (1864–1920), попри свої "національні

переконання", припускав, що основний вектор сучасності – раціоналізація – неминуче зажене не тільки Захід, але і решту світу в "залізну клітку" сучасного господарського устрою, а саме в універсалістські рамки технічного раціонального контролю, знеособлених інструментальних відносин між людьми і панування спеціалізованого експертного знання [73, с.205]. Хоча вчений не вірив, що європейський раціоналізм може запанувати в традиційних суспільствах Індії та Китаю.

Фактично першим за значущістю в розумінні глобалізації був Карл Маркс (1818–1883), який намагався системно осмислити історичний процес у його єдності й цілісності через призму змін економічного стану людства. Його вчення про суспільно-економічні формації стало першою в історії людства спробою окреслити загальнопланетарний шлях розвитку суспільства до утворення єдиного, цілісного соціуму.

Передчуття майбутніх глобальних змін виявляються в працях великого філософа XIX ст. Фрідріха Ніцше (1844–1900), який в книзі "По той бік добра і зла. Прелюдія до філософії майбутнього" писав: "Час дрібної політики минув: уже століття, яке гряде, несе із собою боротьбу за панування над усією землею кулею, – пробудження до великої політики" [74, с.332].

У XX ст. пошук домінант соціетального розвитку, розпочатий творцями класичних теорій, був продовжений насамперед функціоналістами і неомарксистами. "Сформульовані ними поняття так чи інакше виходять з того, що весь світ, хоч і різною мірою, зачеплений глобальним процесом модернізації" [6, с.53].

У період після першої світової війни російський філософ Микола Бердяєв (1874–1948) був одним з тих, хто чітко відчув принципово нову проблему – необхідність духовного переродження людства. У 1918 р. він писав: "... світова війна до найвищої міри загострює питання про світовий устрій земної кулі, про поширення культури на всю поверхню землі... Відчувається, що людство вступає в новий історичний і навіть космічний період, у якусь історичну невідомість, цілком непередбачену жодними науковими прогнозами, яка руйнує всі доктрини і вчення" [75, с.117].

Серед проблем, на які звернули увагу ще задовго до того, як вони стали реальністю, виділялися проблеми екології, зокрема взаємодії людини з природою. Універсальний характер цієї взаємодії вперше виявляється у філософській ідеї ноосфери, з якою в 1920-х рр. виступив французький філософ і математик Едуард Леруа (1870–1954) і аспекти якої розвивали французький священик і антрополог П'єр Тейяр де Шарден і перший президент Української академії наук Володимир Вернадський. "Людина вперше реально зрозуміла, – писав у роботі "Наукова думка як планетарне явище" В.Вернадський, – що вона мешканець планети і може – повинна – мислити і діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особи, сім'ї або роду, держави або їх союзів, але і в планетарному аспекті" [76, с.35].

Особлива роль належить відомому англійському історичному теоретику Арнольду Тойнбі (1889–1975), який став родоначальником цілого напрямку в історичній науці – цивілізаціології. Після того як А. Тойнбі зробив термін "цивілізація" центральним у своїх теоретичних побудовах, саме він разом з поняттям "культура" став одним із найважливіших у глобалістиці.

Першим серед тих, хто ввів у обіг низку термінологічних понять сучасної глобалістики, став один з найвидатніших філософів ХХ ст. Карл Ясперс (1883–1969). Саме в його роботі "Джерела історії і її ціль" (1948) уперше ключовий термін "глобальний" використовується в тому значенні, якого він набуває в глобалістиці. Ось як пише він про перспективу майбутнього людини: "Перед нею більше немає відкритих шляхів, відкритої для неї далі. Тією мірою, якою мова йде про простір і матерію, вона може рухатися лише по колу... Якщо встановиться єдиний світовий порядок, то йому загрожуватиме не варварський народ ззовні, а сама природа. Обмеженість її можливостей уже найближчим часом створить нові ситуації... Безтурботність, з якою витрачаються обмежені запаси сировини, дозволяє принаймні припустити можливість або ймовірність того, що ці запаси будуть цілком вичерпані" [77, с.158]. І ще про світ після другої світової війни: "З цього моменту починається світова історія як єдина історія єдиного цілого. З цієї точки зору вся попередня історія уявляється низкою розкиданих, незалежних одна від одної спроб, множиною різних джерел людських можливостей. Тепер проблемою і завданням став світ у цілому. Тим самим відбувається повна трансформація історії. Вирішальним є тепер таке: немає нічого, що знаходилося б поза сферою подій, що відбуваються. Світ замкнувся. Земна куля стала єдиною. Виявляються нові небезпеки і можливості. Усі істотні проблеми стали світовими проблемами, ситуація – ситуацією всього людства" [77, с.141].

У своїй структурно-функціоналістській концепції модернізації відомий американський соціолог-теоретик Толкотт Парсонс (1902–1979) визначає цілком конкретні критерії соціальних змін, які адаптуються до змінюваних умов [78]. Такими критеріями "модернізованості" суспільства, які забезпечують його виживання і стабільність на кожній стадії, виступають так звані еволюційні універсалиї. У слабодиференційованих суспільствах існують чотири базові універсалиї: технологія, родинні зв'язки, мова і релігія. У наступних суспільствах (рабовласницькі імперії, феодалні держави) ними виступають два загальні чинники – стратифікація і культурна легітимація. Виникнення і розвиток сучасних суспільств Т. Парсонс пов'язував з універсалиями: бюрократична організація; ринок і гроші; "універсалистська" правова система; демократичні інституції, як суспільне, так і приватне прийняття рішень.

З аналізу Т. Парсонса логічним є висновок: "Якщо суспільства рухаються загальним еволюційним шляхом, то вони стають все більше схожими один на одного і більше інтегрованими з погляду механічної солідарності" [6, с.53]. У них все більше панують універсалистські ціннісні орієнтації, абстрактні

інтелектуальні стандарти, функціональна специфічність у роботі окремих підсистем, раціональність і афектна нейтральність соціальної взаємодії.

Доповнює Т. Парсонса його учень Маріон Леві, який відносить до стимулів модернізації не лише намагання традиційного суспільства в процесі контактів з модернізованим суспільством використовувати суто технічні й технологічні переваги останнього, тобто наслідувати його, але і прагнення окремих членів традиційного суспільства, зокрема еліти, мати бажання робити це. Іншими словами, "стандартна структурно-функціоналістська теорія обґрунтовує неминучість загальної модернізації, і під питанням залишаються лише умови її стійкості. Такими ж неминучими є наслідки модернізації – глобалізація культури і ізоморфізм політичних інститутів" [79].

М. Уотерс до передвісників теорії глобалізації відносить і концепцію конвергенції суспільств різного типу в однотипне індустріальне суспільство. Зокрема, у даному зв'язку можна згадати і концепцію постіндустріального суспільства Данієля Белла і особливо його статтю "Світ і Сполучені Штати в 2013 році" [80], в якій він пише про відмирання національних держав і географічних кордонів, хоча не торкається глобальних соціальних і культурологічних проблем. За його словами, національні держави "надто малі для великих життєвих проблем і надто великі для маленьких" [81, с.65].

2.3. Марксистське бачення глобалізації

З усіх класичних теорій найпряміше відношення до глобалізаційної парадигми мав і має марксизм з його баченням загальносвітової боротьби міжнародної буржуазії й міжнародного пролетаріату. Це підтверджує відомий польський соціолог Пйотр Штомпка, який відносить до класичних теорій глобалізації три підходи [82, с.122-127]: теорію імперіалізму, теорію залежності і теорію світової системи. Вони мають спільну початкову посилку і схоже ідеологічне навантаження. Кожна з них торкається в основному економічної сфери й спрямована на те, щоб розкрити механізми експлуатації й несправедливості.

Зачатки *теорії імперіалізму* можна виявити вже на початку ХХ ст. у Джона Аткінсона Гобсона [83]. Згодом вона одержала розвиток у працях Володимира Ульянова (Леніна) [84] і Миколи Бухаріна [85]. Вони визначили імперіалізм як останню стадію розвитку капіталізму, коли перевиробництво і падіння норми прибутку вимушують його вдаватися до захисних заходів. Імперіалістична експансія (завоювання, колонізація, економічний контроль над іншими країнами) становить зміст стратегії капіталізму, необхідної для порятунку від неминучого краху.

Експансія має три основні економічні цілі: отримання дешевої робочої сили, придбання дешевої сировини і відкриття нових ринків збуту товарів. У результаті панування імперіалізму світ стає асиметричним: на нього

екстраполюється ситуація всередині держави з його класовою боротьбою, експлуатацією меншістю більшої. У світовому масштабі це виражається в тому, що декілька капіталістичних метрополій експлуатують переважно більшість менш розвинених або слаборозвинених суспільств. В. Ульянов (Ленін) писав: "...капіталізм виділив тепер жменьку (менше однієї десятої населення землі, за найбільш "щедрого" і перебільшеного розрахунку менше однієї п'ятої) особливо багатих і могутніх держав, які грабують звичайною "стрижкою купонів" – весь світ" [84, с.307-308]. І як результат – несправедливий односторонній потік ресурсів і прибутків, збільшення розриву між багатими і бідними країнами (багаті стають багатшими, бідні – біднішими). Тільки всесвітня революція експлуатованих може розірвати це коло.

У середині ХХ ст. подібна ідея була взята на озброєння теоретиками, що доследили відносини між країнами так званого першого і третього світу в постколоніальний період, коли прямому політичному правлінню ззовні настав кінець, однак економічна залежність залишилася. *Теорія "залежності"*, розроблена в Латинській Америці, спочатку відображала ситуацію в цьому регіоні й лише потім була поширена на весь "третій світ". Біля витоків теорії стояв видатний латиноамериканський економіст Рауль Пребиш. Її передумова полягає в тому, що причина відсталості латиноамериканських країн пов'язана не лише з внутрішніми чинниками; велику роль відіграють зовнішні дії. Основою концепції Р. Пребиша [86] є те, що світова капіталістична економіка представляє собою єдине ціле, в якому виділено домінуючий "центр", куди входять високорозвинені індустріальні держави, і "периферію", яку становлять головним чином аграрні країни. Периферійні країни перебувають в економічній залежності від "центру" ("центрів"), який є перепорою їхнього розвитку і зумовлює їхню відсталість. Важлива причина відсталості периферії – викачування центрами істотної частини доходів. Ці положення лягли в основу двох версій теорії залежності: песимістичної й дещо більш оптимістичної.

Виходець з Німеччини, який тісно пов'язав свою наукову діяльність з Латинською Америкою, Андре Гундер Франк висунув песимістичне пояснення постійного і непереборного відставання Латинської Америки [87]. На його думку, цьому сприяє, по-перше, та обставина, що між капіталістичними метрополіями (зокрема, США і мультинаціональними корпораціями, які підпорядковуються їм) і залежними "сателітами" встановилися нерівноправні відносини. У виробництві витрачаються місцеві ресурси, а більша частка додаткового продукту привласнюється іноземним капіталом, тобто з країн-сателітів йде в метрополії. По-друге, еліта залежної країни (великі підприємці, менеджери, висококласні фахівці, політики), спонукувана особистим інтересом, вивозить свої гроші і шукає можливості їхнього вкладення за межами власної держави. Інакше кажучи, місцева еліта переходить на службу іноземному капіталу і неухильно виконує всі його вимоги. Навіть якщо

представники місцевої еліти не виїжджають з країни, то у своїх надіях, симпатіях і перевагах вони все одно вже далеко від неї. По суті, це слухняні, а іноді і тупі вартові залежного статусу своєї батьківщини. У результаті виникає "ланцюг залежності".

Єдина соціальна сила, потенційно здатна розірвати цей "ланцюг залежності", – нижчі класи, які не отримують прибутків, але несуть тягар експлуатації. Однак можливості цих класів зазвичай невеликі, і шансів на те, щоб змінити ситуацію, у них практично немає.

Розглядаючи відносини між розвиненими країнами Заходу і слаборозвиненими країнами решти частин світу, А. Г. Франк тісно пов'язує розвиненість одних країн із недорозвиненістю інших. Нинішні розвинені країни всебічно експлуатують недорозвинені країни, і, більше того, саме недорозвинені країни відіграють ключову роль у фінансуванні капіталізації нинішніх розвинених країн. У цьому полягає основна причина розвитку одних і недорозвитку інших. Тому щоб якась недорозвинена країна пройшла стадії зростання нинішніх розвинених країн, вона повинна знайти народи, які можна експлуатувати, і довести їх до недорозвиненості, як це робили в минулому всі нинішні розвинені країни.

Децю оптимістичнішу картину вималювали в теорії "залежного розвитку" майбутній президент Бразилії Фернандо Енріке Кардозо і чилієць Енцо Фалетто [88]. Недорозвиненість латиноамериканських країн, вважають дослідники, виникла в результаті експансії спочатку торгового, а потім промислового капіталізму Заходу і входження їх у світовий ринок. Головна проблема полягає у відсутності власних самостійних технологій і розвинутого виробництва основних товарів. "Залежний капіталізм потворний... Накопичення, експансія і самореалізація місцевого капіталу вимагають підтримки ззовні. Щоб вижити, він повинен включитися в систему міжнародного капіталізму" [89].

Проте надходження іноземних інвестицій забезпечує в морі відсталості і традиціоналізму появу острівців сучасних високотехнологічних підприємств, де навчається кваліфікований робітничий клас, формується і накопичує свій досвід місцева еліта менеджерів, відкриваються можливості для створення кооперативних субсидійованих підприємств, виникає стимул йти шляхом, який приводить до економічного успіху. Набувають поширення мотивації, що спонукають до підприємництва, поступово утворюється місцевий середній клас, починається накопичення місцевого капіталу. На певній стадії ці закумуляовані кількісні зміни можуть привести до якісного стрибка, економічного "прориву", тим самим зменшуючи залежність.

Глобальні економічні взаємозв'язки стають засобом звільнення від залежності, а не інструментом для її збереження. "Нові індустріальні країни" (наприклад, Бразилія і Мексика), так звані азійські тигри (Тайвань, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг), країни колишнього комуністичного блоку демонструють розвиток подій саме за таким сценарієм.

Однак найбільшого поширення серед теорій залежності з 1970-х рр. набула *теорія "світової системи"* І. Уоллестайна ([90], [91]). Створена ним концепція стосувалася світової історії загалом і одержала назву світо-системного підходу або аналізу.

І. Уоллестайн відійшов від усталених на той час поглядів як ліберальних, так і марксистських дослідників, згідно з якими базовими елементами світу є "суспільства" (політико-культурні одиниці на зразок "держави", "нації", "народи"). "Світо-системна перспектива, на протигагу, передбачає, що соціальні дії відбуваються в об'єкті, усередині якого має місце розподіл праці, і прагне дослідити емпірично, уніфікований чи ні такий об'єкт політично або культурно, і з'ясувати теоретично, якими є наслідки існування або неіснування такої єдності" [91, с.155]. Якщо говорити про стадії розвитку, то "це повинні бути стадії соціальних систем, тобто тотальностей. А єдиними тотальностями, які існують або історично існували, є міні-системи і світо-системи, а з XIX–XX ст. існувала й існує лише єдина світо-система – капіталістична світо-економіка" [91, с.4-5].

Історично автор розрізняє три основні стадії. Першою є стадія "міні-систем" – відносно невеликих, економічно самодостатніх утворень із повним внутрішнім розподілом праці і єдиною культурою. Вони домінують в епоху мисливства і збирання і продовжують існувати до епохи аграрних суспільств.

Наступні стадії представляють різновиди "світо-системи". І. Уоллестайн підкреслює: "світо-система" – це не світова система, а система, яка представляє собою "світ". Основна її ознака – самодостатність. Вона є одиницею з єдиним розподілом праці і множиною культур. Існує два види "світо-систем": "світо-імперії" з єдиною політичною системою і "світо-економіки", в яких така політична система відсутня.

"Світо-імперії" об'єднують безліч ранніх "міні-систем", вони порівняно великі за розмірами. В основі цих утворень лежить економіка, орієнтована на сільське господарство, причому її координація забезпечується за допомогою сильного військового і політичного правління, безжалісної адміністративної системи, системи оподаткування і військової повинності. Фактично під "світо-імперіями" І. Уоллестайн розуміє держави, які становлять пануючий соціоісторичний організм і декілька підпорядкованих йому. Для цієї стадії також характерні постійні війни, захоплення чужих територій і включення їх у величезні імперії (наприклад, Стародавній Китай, Єгипет, Рим). Життєздатність таких імперій підринається зростанням бюрократичного апарату і складністю виконання адміністративних функцій на великих територіях. "Світо-імперії" науковці часто називають "цивілізаціями".

Зародки епохи "світо-економіки" виникають десь на початку XVI ст. Держава, як регулююча і координуюча сила, поступається місцем ринку. Єдиною її функцією залишається збереження структури економічної активності й вільного підприємництва, а також формування сприятливих умов для торгівлі.

Оскільки в "світо-економіці" єдина політична влада відсутня, то перерозподіл отриманого залишку відбувається лише через ринок. Тому спосіб виробництва у "світо-економіці" може бути лише капіталістичним. Внутрішня динаміка і здатність забезпечувати достаток товарів роблять капіталістичну систему вкрай привабливою для широких верств населення. Капітал підпорядковує собі політичну владу і військові сили, що зміцнює його позиції.

На цій стадії спостерігається прискорене розповсюдження новітніх технологій у всьому світі, що веде до ієрархізації світової спільноти. В її основі лежить групування національних суспільств за характером зв'язків: ядро (центральні держави), периферійні і – проміжний тип – напівпериферійні держави. Окремі держави можуть переходити з однієї частини в іншу. Всередині центру встановлюються відносини кооперації і конкуренції, між центром і периферією – експлуатації й залежності, а напівпериферія – реалізує з іншими частинами відносини обох типів.

Ядро "світо-системи", як правило, становлять декілька держав, які не є рівноправними, один з них є гегемоном. Історія ядра – це історія боротьби за гегемонію між кількома претендентами, перемога одного з них, його панування над "світо-економікою" і наступне його падіння. Головне у відносинах між ядром і периферією – це те, що держави ядра безкоштовно присвоюють собі надлишок, створений у країнах периферії. Відтак поляризація капіталістичної "світо-системи" не лише не зменшується, а навпаки, безперервно посилюється: "еволюція капіталізму як історичної системи веде до поляризації і до абсолютного, а не лише відносного збідніння більшості" [92, с.42].

Український дослідник Андрій Малюк слушно зауважує: ядро і периферія становлять дві нероздільні сторони єдиного комплексу накопичення капіталу в світовому масштабі: без периферії з її виробничими, соціальними і політичними структурами не може бути ядра з характерними для нього виробництвом, соціальною структурою і політичною системою [93, с.179].

Зароджуючись у центральних, провідних державах Західної Європи, капіталізм досягає напівпериферії і периферії. Периферійні, бідні держави "були впряжені в колісницю світової системи основними державами, але залишилися в ролі припряжених" [94, с.9]. Концепція І. Уоллерстайна найрадикальніше утверджує ідеї економічної глобалізації.

У.Бек акцентує [11, с.65] на тому, що одночасно зі створенням універсального економічного простору – простору глобального ринку – "у світовій системі відбувається примноження і загострення конфліктів, оскільки ця система породжує не тільки нечувані багатства, але і нечувану бідність".

На переконання М. Уотерса [6, с.54], аналіз І. Уоллерстайна та його однодумців (А. Г. Франка, Т. Хопкінса й інших) є лише "прелюдією до аналізу глобалізації". Щоб світо-системне бачення органічно увійшло в русло глобалізації, необхідно обґрунтувати можливість входження всіх держав у світо-систему, а також інтеграції різних політик і культур.

Однак, на нашу думку, важливішим є інше: логічна структура моделі І. Уоллерстайна розглядає процеси на рівні інтернаціональних зв'язків, не "знімаючи" кордонів національних держав, тоді як зміни на національному і субнаціональному рівнях навіть не розглядаються як системні змінні. Світо-системна теорія навіть не потребує використання такого терміна, як "глобальне" або "глобальність". Більше того, І. Уоллерстайн і прихильники його ідей взагалі вважають концепт "глобалізація" модним і всього лише проявом кон'юнктури: "Пресловута глобалізація цілком може виявитися короткочасним історичним фантомом. Але якщо це так, навіщо стільки галасу навколо цього поняття?.. Якщо глобалізація не є повноцінним теоретичним поняттям, вона корисна як риторична фігура" [95, с.120].

Однак саме теорія світо-систем стала саме тим каменем, спіткнувшись об який, менш послідовні прихильники цієї теорії запропонували її альтернативу – теорію глобалізації.

2.4. Теорія модернізації та глобалізація

До числа тих, хто виводить теорію глобалізації з основ модерну, належить один з основоположників сучасної теорії глобалізації Ентоні Гідденс. Будуючи власну теоретичну модель глобалізації, він у праці "Наслідки модернітні" (1990 р.) розглядає глобалізацію як безпосереднє продовження модернізації, оскільки, на його думку, модернізації закладені в самій природі глобалізації. Саме це має на увазі Е. Гідденс, стверджуючи, що сьогодні правильніше вести мову не про нове суспільство, яке змінює модернітні (сучасність), а про період нової радикалізованої модернітні [96].

"Навіть невеликий історичний екскурс засвідчує, що глобалізація – лише нова обгортка для післявоєнної версії теорії модернізації", – стверджує відомий учений США професор Нью-Йоркського університету Крейг Калхун [97].

Як зауважує професор Браунського університету (Велика Британія) Нейл Лазарус, число західних дослідників, схильних отожднювати "глобалізацію" з "постмодернізмом" і бачити в них два стовпи, на яких тримається нова теорія суспільства, є досить значним. Підтримують західних колег чимало російських дослідників. Так, відповідальний редактор відомого науковцям тритомного видання рефератів зарубіжних вчених з проблем глобалізації "Глобалізація: Контури ХХІ століття" П. Малиновський у вступній статті до збірника категорично стверджує: "З усіх теоретичних моделей, які використовувалися для пояснення глобалізації, лише одна теорія – теорія модернізації – могла в кінці 1980-х рр. претендувати на всеохоплювальні пояснювальні схеми" [3, с.11]. І не просто стверджує, а весь подальший виклад сутності, механізмів і наслідків глобалізації історик подає через призму модернізму і постмодернізму.

Подібних висловлювань можна наводити чимало, однак узагальнення їх фактично зводяться до трьох варіантів:

- глобалізація ототожнюється з модернізацією;
- глобалізація є безпосереднім наслідком модернізації або постмодернізації;
- глобалізація як теорія вибудовувалася на одночасному розвитку теорії модернізації і протистоянні з її основними положеннями.

Теорія модернізації виникла в середині ХХ ст. у США, коли науковці ліберально-центристської орієнтації намагалися віднайти універсальний рецепт розвитку, який можна було б застосувати до країн різного рівня розвитку. К. Калхун, під час своїх відвідин Росії в січні 2006 р., настирливо і неодноразово підкреслював: "... модернізація виникає як ідеологія переможців із Заходу. Держави Заходу, що перемогли, з вершини свого успіху дивилися на решту світу, як на світ, який необхідно довести до рівня громадянського суспільства, до рівня демократії, що існувала на Заході" [97].

Теорія класичної модернізації однозначно описувала і пояснювала процес переходу традиційного суспільства до сучасного. Поняття "сучасної держави" (modern state) стало її основним концептом. Один із засновників теорії, американський соціолог Едвард Шилз так описував цю державу: "У нових державах "сучасне" означає демократичне, егалітарне, наукове, економічно просунуте і суверенне. Сучасна держава – це держава всезагального добробуту. Сучасна держава – це обов'язково демократична, у якій керівники не лише турбуються про свій народ, але й народ є для них джерелом натхнення і керівництва до дії. Сучасна держава також вірить у те, що прогрес держави заснований на раціональній технології і науковому знанні" [97]. Тобто найкращим і єдино прийнятним шляхом розвитку для країн другого і третього світу вважалося наслідування зразків суспільного ладу і господарської системи провідних західних країн, індикаторами яких виступають такі вектори розвитку, як: ліберальна демократія, індустріалізація, ринкова економіка, громадянське суспільство, правова держава.

П. Штомпка формулює такі основні положення *класичних теорій модернізації* [82, с.172]:

- зміни є однолінійними, і тому менш розвинені країни повинні пройти такий же шлях, яким ідуть розвинені держави;
- зміни незворотні й неминуче ведуть процес розвитку до певного фіналу – модернізації;
- зміни мають поступовий, накопичувальний і мирний характер;
- стадії, які проходять процеси змін, обов'язково послідовні; жодна з них не може бути пропущена;
- у процесі розвитку важливими є ендогенність, іманентні причини; рушійні сили змін формулюються через терміни "структурна" і "функціональна диференціація", "адаптивне вдосконалення" й інші аналогічні еволюціоністські поняття;

– возвеличується прогрес, вірячи, що модернізація принесе загальне поліпшення соціального життя й умов людського існування.

Варто підкреслити ще одну особливість модернізаційних теорій, яку також відзначає П. Штомпка: "На відміну від трактування процесу як спонтанної тенденції, що саморозвивається "знизу", прихильники теорії модернізації вважали, що він починається і контролюється "згори" інтелектуальною і політичною елітою, яка прагне витягнути свою країну з відсталості за допомогою планованих, цілеспрямованих дій. Як орієнтир розглядалося не утопічне суспільство, а реально існуючі розвинені країни західного капіталістичного світу. Отже, модернізація є щось абсолютно інше, ніж спонтанний розвиток у прогресивному напрямі. Вона означає усвідомлене копіювання західних суспільств, які виступають як "країни-зразки", "країни, на які посилаються" і які "встановлюють швидкість руху" [82, с.172].

Таким чином, теорія доводила необхідність і можливість запровадження модерністської ідеології і практики у відсталі країни. Тому не дивно, що в ній вбачали різновид європоцентризму або вестернізації.

У 1970-х рр. і до середини 1980-х рр. теорія була піддана сильній критиці. Стала зрозумілою обмеженість єдиної доктрини модернізації. На практиці проекти модернізації виявилися незавершеними, а розбіжності в тлумаченнях класичної теорії і практичних наслідків настільки істотними, що виникла потреба змінити основи теорії. Це була криза не стільки самих проектів, скільки способів політичного і наукового мислення, а відтак теорій, які на них базувалися.

Наприкінці 1980-х рр. спостерігається певне поживлення теорії модернізації, з'являються її версії під назвою *"неомодернізація"* і *"постмодернізація"*. На зміну модерну прийшов концепт "постмодерн" – "багатоликий, плюралістичний, пронизаний духом культурного релятивізму" [3, с.11]. Парадокс постмодерну був розв'язаний завдяки визнанню "множини модернізмів" [98, с.140]. Відтак процес модернізації за зразком Заходу став розглядатися як унікальний, а не універсальний. Кожне суспільство повинне саме вирішувати, якого типу модернізації воно потребує. Нові концепції базуються на нових положеннях [82, с.181-184]:

1) політична еліта, що діє "згори", уже не розглядається як рушійна сила модернізації; у центр уваги ставиться мобілізація мас – діяльність "знизу", яка протистоїть часто інертному і консервативному уряду;

2) модернізація не трактується як рішення, прийняте освіченою елітою; тепер йдеться про масове прагнення громадян змінити умови свого існування відповідно до західних стандартів під впливом мас-медіа або особистих контактів;

3) на зміну акцентам на ендегенні й іманентні чинники модернізації приходить усвідомлення ролі екзогенних чинників: світова геополітична розстановка сил, зовнішня економічна і фінансова підтримка, відкритість міжнародних ринків і доступність переконливих ідеологічних засобів тощо;

4) замість єдиної, універсальної моделі сучасності, яку, як зразок, повинні брати на озброєння відсталі суспільства, висувається ідея "рухомих епіцентрів сучасності" і як її вінець – поняття "зразкові суспільства";

5) уніфікований процес модернізації замінюється різноманітнішим і багатоліким процесом; чіткіше усвідомлюється, що темпи, ритм і наслідки модернізації в різних сферах соціального життя різні й реально має місце асинхронність зусиль модернізації;

6) у цілому картина модернізації стає менш оптимістичною: простежується прагнення уникнути наївного волонтаризму ранніх теорій; більше уваги звертається на перешкоди, перепони, "тертя", а також на неминучі відступи і навіть провали на шляху модернізації;

7) якщо раніше ефективність модернізації виводилася винятково через економічне зростання, то тепер визнається важлива роль цінностей, відносин, символічних сенсів і культурних кодів;

8) антитрадиціоналістські рефлексії ранніх теорій коригуються вказівкою на те, що місцеві традиції можуть містити важливі модернізаційні потенції; необхідно виявляти "традиції модернізації" і брати їх на озброєння під час майбутніх перетворень.

В умовах безлічі модернізмів почали реалізовуватися різні проекти модернізації. С. Гантінгтон виділив три такі групи проектів [69, с.75]: "вестернізація без модернізації", "модернізація без вестернізації"; "наздоганяючого розвитку". Відповідно були розроблені теорії вестернізації, неорганічної модернізації, органічної модернізації, вторинної модернізації, наздоганяючої модернізації, ешелонів модернізації тощо. Також виникли різні теорії часткової модернізації, які зводили модернізацію, наприклад, до індустріалізації, або політичної модернізації.

На локальному рівні почали розвиватися національні проекти модернізації, в яких акцент робився на вирішенні тих специфічних проблем, без яких розвиток конкретного суспільства був би неможливим.

"Саме це поєднання, з одного боку, зростаючого розмаїття реінтерпретацій модернізації, а з іншого – розвитку розмаїтих глобальних тенденцій і точок їхнього взаємного перетину, становить характерну рису сучасності" [98, с.145].

Таким чином, теоретики впритул підійшли до розгляду модернізації в контексті двох тенденцій сучасності – глобалізації й локалізації: розуміння модернізації як процесу слідування наперед заданим зразкам змінилося уявленням про неї як відкритий інноваційний процес, у ході якого національні держави вирішують актуальні для себе проблеми розвитку у відповідь на "виклики" глобального світу. Тобто модернізація розглядає глобалізацію як новий етап в еволюційному поступальному розвитку світу. Модернізація навіть пропонує власний механізм глобалізації, який представляє собою складний і багатовимірний комплекс різнорідних процесів, серед яких базовими є [3, с.16-17]:

– комерціалізація (послідовне формування глобальних ринків товарів, послуг, праці і капіталу);

– бюрократизація (еволюція бюрократичного апарату до рівня ефективного функціонування професійної бюрократії на службі суспільства і корпорацій);

– колективізація (розмаїті форми соціальної мобілізації, які використовують механізми суспільного регулювання і саморегулювання; еволюція – релігійні форми, такі секуляризовані форми (міфологія, ідеологія, іміджологія) регулювання;

– демократизація (еволюційні форми демократії: революційні й реформістські способи захисту прав і інтересів пригноблених, забезпечення індивідуальних прав і свобод, представницькі і партійні системи демократичного забезпечення інтересів різних соціальних груп, забезпечення компетентної й зацікавленої участі всіх громадян у суспільних справах);

– раціоналізація (використання додаткової знаннєвої форми управління: від експериментальної й класичної науки до нових наукових напрямів, зокрема, соціального проектування і соціальних наук, наукової організації праці, соціальної інженерії, наукового програмування, системного менеджменту та інформатизації).

Незважаючи на численність і вагомий статус прихильників думки про ототожнення глобалізації із сучасністю і модерном, більшість дослідників дотримуються цілком протилежних думок. Завершимо словами британського соціального теоретика Мартіна Елброу, який вважає, що глобалізація – це "трансформація, а не кульмінація", "перехід до нової ери, а не апогей старої". Тому, наголошує він, необхідно чітко розрізнати модерн як нав'язування всьому світові "практичної раціональності" через посередництво держави, дію ринкових механізмів, а також впровадження універсалістських ідей, що поглинають розмаїття світу, – і глобальність, котра відновлює "безмежжя культури і заохочує безкінечну поновлюваність і диверсифікацію культурного вираження, а не гомогенізацію чи гібридизацію" [99].

2.5. Теорії глобалізації

В основі всіх теорій глобалізації лежить єдина дихотомічна просторова типологія соціальної організації – парадигма "локальне / глобальне". Тенденції суспільних змін, які мали місце у світі від середини ХХ ст. і визначалися конкретними подіями в цей період, яскраво засвідчують саме такий просторовий рух. Це зумовило актуальність появи теорій глобалізації і стало гарантією адекватності теорій, які враховували просторовий чинник.

Незважаючи на спільність логічної основи, теоретичний глобалізаційний дискурс виявився надзвичайно розмаїтим з огляду на суспільні межі самого процесу глобалізації. Було розроблено багато теорій, які акцентували увагу на

різних аспектах глобалізації шляхом реінтерпретації парадигми "локальне / глобальне". К. Калхун зауважує: "...не було єдиної теорії глобалізації. Так само, як не було однієї теорії модернізації. Існували різні теорії, і вони конкурували між собою, були модними певний час" [97].

З усіх відомих нам способів класифікації теорій глобалізації, на нашу думку, найбільш прийнятною є класифікація, запропонована російським науковцем, професором Санкт-Петербурзького університету Дмитром Івановим. Дослідник виділяє три "лінії" теоретизування:

- теорії світової / глобальної системи (середина 1960-х рр. – початок 1970-х рр.);
- теорії глобальної соціальності (середина 1980-х рр. – початок 1990-х рр.);
- теорії детериторизованої соціальності (кінець 1980-х рр. – середина 1990-х рр.).

"Кожна наступна "лінія" призводила до створення моделей глобалізації, які концептуалізували більш широкий спектр тенденцій. Водночас усе більше змінювався зміст поняття "глобалізація". Базова метафора, якщо скористатися термінологією Г. Терборна, "просторизації соціального" все більше заміщувалася метафорикою непросторовості, детериторизації і нематеріальності, символічності. Це дозволяло моделювати нові тенденції, але за рахунок втрати визначеності самого поняття "глобалізація" [100].

Відштовхуючись від підходу Д. Іванова, розглянемо детальніше особливості логічної побудови основних, найбільш характерних теорій глобалізації по кожній з трьох "ліній" теоретизування.

Роботи теоретиків світо-системи від середини 1960-х рр. виробили хорошу концептуальну базу, і нові теоретичні моделі глобалізації формувалися "на концептуальній межі між конкуруючими формами дискурсу: дискурсом світо-системи і власне дискурсом глобалізації" [100]. Однак поява перших детально розроблених моделей глобалізації припадає на кінець 1980-х рр. – початок 1990-х рр. і пов'язана насамперед з працями Е. Гідденса "Наслідки модерніті" (1990 р.) ([81], [96]) і Л. Склейра "Соціологія глобальної системи" (1991 р.) [101].

Глобалізація розглядається Е. Гідденсом як "інтенсифікація всевітніх (worldwide) соціальних відносин, які пов'язують географічно віддалені суспільства (localities) таким чином, що місцеві події визначаються подіями, які відбуваються за багато миль від них, і навпаки" [81, с.64]. Учений наполягає на тому, що глобалізація є прямим продовженням модернізації, і сучасності (modernity) внутрішньо властива глобалізація [81, с.63]. Оскільки модернізація полягає в автономізації соціальних відносин від локальних умов взаємодій, то розповсюдження на весь світ дії де-контекстуалізованих інститутів вважається продовженням модернізації у формі глобалізації.

За Е. Гідденсом, сучасна соціальна система формується в чотирьох інституційних вимірах, і, відповідно, глобалізація також розглядається в

чотирьох вимірах: світова капіталістична економіка, система національних держав, світовий військовий порядок, міжнародний поділ праці [81, с.71]. Насправді в моделі вчений розглядає лише два інституційних виміри: світова економіка і світова політика. У цьому проявляється схожість з теорією світо-системи І. Уоллерстайна. Однак, на відміну від останнього, в Е. Гідденса трансформація системи відбувається не лише на глобальному рівні (системних зв'язків), але й на локальному – "місцевих подій" (зв'язуючих елементів системи). Тому для теорії Е. Гідденса термін "глобалізація", який з-поміж іншого передбачає всеосяжність і тотальність, є більш адекватним, ніж термін "інтернаціоналізація", який репрезентує винятково міждержавні відносини.

Британський соціолог Леслі Склейр розмежовує два підходи: державно-центристський підхід до вивчення інтернаціональної системи, який має в основі "нації-держави", і транснаціональний підхід до аналізу глобальної системи, в основу якого покладено глобальні інститути. Подібно до Е. Гідденса, він віддає перевагу терміну "глобалізація" замість терміна "інтернаціоналізація", вважаючи, що в конкретно-історичних умовах актуальнішим є процес формування системи транснаціональних практик, які автономізуються від умов усередині національних держав і національно-державних інтересів у міжнародних відносинах. Транснаціональна практика, за Л. Склейром, існує на трьох рівнях [102, с.13-19]: економічному, політичному, культурно-ідеологічному. На кожному рівні транснаціональні практики утворюють базовий інститут, який стимулює глобалізацію: на рівні економіки – це ТНК; на рівні політики – транснаціональний клас капіталістів; на рівні ідеології і культури – консьюмеризм. За такої специфічної інтерпретації змісту поняття "інститут" можна визначити глобалізацію як серію процесів формування системи транснаціонального капіталізму, який релятивує національно-державні кордони.

Транснаціональний клас капіталістів створює політичне навколишнє середовище, яке забезпечує успішний збут виробів однієї країни в інших країнах. Капіталістична ідеологія і культура за допомогою комунікаційних і рекламних ТНК продукує цінності і відносини, які стимулюють постійну потребу в цих виробках. Оскільки члени транснаціонального класу капіталістів часто зайняті безпосередньо в структурах ТНК, їхній спосіб життя слугує взірцем для наслідування і сприяє розповсюдженню консьюмеризму.

Транснаціональний капіталістичний клас є саме транснаціональним (чи глобальним) з таких міркувань [102, с.14]:

- економічні інтереси транснаціонального капіталістичного класу стають все більше взаємопов'язаними на глобальному рівні, позбавляючись місцевого і національного характеру походження;

- транснаціональний капіталістичний клас прагне до контролю в економіці (робочих місць), внутрішній і міжнародній політиці, ідеології й культурі через визначені форми глобальної конкурентноспроможної та консьюмеристської риторики й діяльності;

– члени транснаціонального капіталістичного класу розглядають більшість економічних, політичних та культурно-ідеологічних питань не як внутрішньо орієнтовані, а з огляду на зовнішні перспективи.

Таким чином, глобальна система Л. Склеяра виникає як структура, паралельна й аналогічна світо-системі І. Уоллерстайна. Хоча Л. Склеяр пише про три інституційні рівні транснаціональних практик, однак фактично в його моделі, як і в моделі І. Уоллерстайна, розглядаються лише два рівні – економіка і політика. Місце декларованого третього рівня – культури – займає консьюмеризм, який трактується як ідеологізована економічна або комерціалізована ідеологічна практика.

Деяко інший погляд на глобальну систему мають такі дослідники, як Дж. Розенау, Р. Джилпін і Д. Хелд, які ставлять на місце економічної системи світового ринку поліцентричну світову політику. В їхній інтерпретації, існує дві арени глобальних суспільств: світ держав і світ транснаціональної політики.

Те, що нації-держави залишаються головним актором міжнародного життя, але їхня роль у світовій системі значно послабиться, американський політолог Джеймс Розенау припускав ще в 1980 р. [103, с.2]. У 1990 р. він пішов у своїх висновках набагато далі: тепер національно-державні органи вимушені ділити глобальну арену і владу з інтернаціональними організаціями, транснаціональними концернами і транснаціональними соціальними і політичними рухами. Дж. Розенау виділяє п'ять основних причин ерозії старої світової системи:

- поява нових технологій постіндустріальної ери, насамперед мікроелектронних;
- виникнення глобальних проблем, вирішення яких силами однієї держави неможливе;
- ослаблення здатності держав вирішувати свої внутрішні проблеми;
- формування нових, більш потужних "субспільнот" всередині національних суспільств;
- зростання знань, кваліфікації і ментальної самостійності громадян, що робить їх менш залежними від державної влади.

Під дією вказаних чинників відбулася біфуркація макроглобальних структур на "державо-центричний світ" (сфера міждержавних відносин, зокрема, між США, ЄС, Росією, Японією, третім світом і т.д.) і "поліцентричний світ" (сфера дій міжнародних і неурядових організацій, транснаціональних корпорацій і ринків, інтернаціональних груп тощо) [104]. Тут велике число різних акторів, які конкурують і кооперуються, щоправда, з різними шансами на успіх.

У 1998 р. Дж. Розенау підкреслює роль ООН як "головного мосту", який з'єднує ці два світи, і наполягає на тому, що загальнопланетарні тенденції до інтеграції і фрагментації є нерозривними (їхній зв'язок він виразив словом "фрагментація") [105, с.262].

Як зауважує У. Бек [11, с.69], перехід від національно-державної політики до політики поліцентричної повертає Дж. Розенау – на противагу І.Уоллерстайну – до технологічного виміру глобалізації та її внутрішньої динаміки.

Рухаючись у тому ж напрямку, але водночас на противагу Дж. Розенау, Р. Джилпін розглядає глобалізацію з позиції залежності її від національно-державної влади. У. Бек оцінює розуміння глобалізації Р. Джилпіном так [11, с.70]: він, по-перше, скептично ставиться до будь-якої риторики оновлення, а по-друге, займає позицію, близьку до ортодоксальної точки зору на міжнародну політику, і аргументує, виходячи з внутрішньої логіки цієї позиції.

Р. Джилпін вважає, що сьогодні національні держави більше, ніж коли-небудь, прив'язані, якщо не сказати прикуті, одна до одної, і в майбутньому ці зв'язки посиляться. Дослідник акцентує на тому, що глобалізація виникає лише за певних умов у міжнародній політиці: вона є продуктом "пермісивного" глобального порядку, тобто такого порядку між державами, який дозволяє створювати, розвивати і підтримувати мережу взаємозв'язків і взаємозалежностей за рамками національно-державних авторитетів і між цими авторитетами.

Незважаючи на експансію транснаціональних просторів і організацій, як не парадоксально, глобалізація залишається, на думку Р. Джилпіна, залежною від національно-державного авторитету, точніше, від гегемонійної влади. Передумовою для глобалізації є "мовчазний дозвіл" з боку національно-державної влади. Відвертість і пермісивність необхідні для забезпечення розвитку світового ринку, світових церков, міжнародних концернів і численних неурядових організацій.

Глобалізація, вважає Р. Джилпін, може існувати і процвітати лише під покровом відповідної державної концентрації влади. "...Щоб підтримувати існування ліберального міжнародного ринкового порядку, необхідний гегемон... Історичний досвід вчить: там, де ця ліберальна і водночас доміантна влада відсутня, розвиток інтернаціональних ринкових і кооперативних відносин був надзвичайно утруднений або навіть неможливий з однієї простої причини: усе здатне породжувати конфлікти. Розвиток ринку і його інтеграція в глобальну мережу були б неможливими без гегемонійної влади, яка забезпечує цей розвиток і сприяє йому" [36, с.88,85].

Ще один прихильник впливу інтернаціональної політики на глобалізацію, Девід Хелд, у своїх працях проблему гегемонійної влади як умови глобалізації замінює проблемою поступової втрати політичного суверенітету в ході глобалізації. Завдяки міжнародним угодам, інтернаціоналізації процесів ухвалення політичних рішень, зростаючим залежностям у забезпеченні безпеки, а також завдяки міжнародному обігу товарів і розподілу праці національна держава втрачає те, що становить ядро національної політики, основу своєї влади – власний суверенітет. Іншими словами, "дієздатність

держав у міжнародному оточенні, яке щораз більше ускладнюється, урізає як державну автономію (у деяких сферах радикально), так і державний суверенітет... Суверенітет сьогодні слід розуміти і вивчати як владу, розчленовану між низкою національних, регіональних і інтернаціональних акторів, і таку, що є – унаслідок іманентної множинності – обмеженою і скутою" [11, с.73].

Логічна структура усіх представлених теорій загалом однакова: глобалізація представлена як серія аналогічних, однопорядкових тенденцій у різних інституційних сферах, що в сукупності постає як формування глобальної системи взаємозв'язків і взаємозалежностей між локальними соціальними процесами. Термін "глобальне" поєднує поняття "інтернаціональне" і "транснаціональне", а термін "локальне" – поняття "національно-державне" і "субнаціональне". Ці теорії є різновидами одного типу моделей глобалізації – моделей глобальної системи, які сформувалися як результат продовження лінії теоретизування, заданої роботами І. Уоллестайна, однак уже в рамках дискурсу глобалізації.

Інша група *теорій – глобальної соціальності* – розроблена на основі критики як теорії світо-системи І. Уоллестайна, так і теорій глобальної системи. Вихідним моментом критики стала теза про неможливість проведення чіткої межі між світовими економічними процесами, з одного боку, та політичними, суспільними і культурними – з іншого. Російський економіст-міжнародник Володимир Коллонтай так формулює проблему: "ефективність ринку багато в чому визначається соціокультурними чинниками, у відношенні до яких ринок виступає скоріше в ролі споживача (якщо не руйнівника), ніж творця" [106, с.27].

Ці ідеї були підхоплені новими теоріями, однією з яких стала теорія "макдональдизації". Термін "макдональдизація" – це метафора, використовувана для позначення соціокультурної мегатенденції, яка проявляється в "культурній асиміляції", конвергенції культурних символів і форм життя, гомогенізації культури. Трагічні наслідки подібної культурної гомогенізації передбачав ще на початку 1930-х рр. К. Ясперс у своєму відомому трактаті "Духовна ситуація часу" [77, с.335-336].

У цьому культурному єднанні світу кровно зацікавлені транснаціональні корпорації, які домагаються панування у фабрикації універсальних символів, виходячи з цілей досягнення найбільших прибутків. Щодо глобалізації, то вона, як економічне явище, дозволяє звести до мінімуму витрати і максимізувати доходи, насамперед за рахунок використання можливостей інформаційних технологій, реклами, менеджменту глобальної індустрії культури. Фактично теорія "макдональдизації" разом з іншими теоріями склала основу ідеології культурного імперіалізму

Враховуючи "макдональдизацію" та її глобальне розповсюдження, відомий американський соціолог Джордж Рітцер розробив однойменну теорію "макдональдизації". В її основу було покладено раціоналістичну модель

глобалізованого суспільства, побудованого на так званих принципах ЕСПС ([107], [108]):

- efficiency (ефективність, насамперед економічна);
- calculability (розрахунок із використанням простих і складних кількісних моделей);
- predictability (передбачуваність, "очікуваність");
- control through nonhuman technologies (технологічне управління без участі людини).

Раціоналістична модель Дж. Рітцера реалізує нову раціональну систему капіталістичного світу, що є своєрідним антиподом старої системи раціональності, яка пов'язана з традиційною культурою і яка спиралася на методологічні принципи М. Вебера і К. Маннгейма.

Така спрощена модель цілком відповідала періоду глобалізації і могла бути найбільш прийнятною для всіх: її вимоги набагато досяжніші для більшості незахідних країн, ніж жорсткі вимоги модернізації. Однак російські дослідники, зокрема Валентина Федотова, звертають увагу на дві обставини [109, с.63]: по-перше, у цілому модель призначена для відсталих суспільств і людей, які далекі від кваліфікації, що вимагає технотронний вік, у тому числі і для вихідців із самого Заходу. Разом з тим, основою і опорою глобалізації є не вони, а постіндустріальні інформаційні суспільства з високим доходом на душу населення, які не відкидають навіть тих, хто не потрібен виробництву, оскільки вони потрібні споживанню; по-друге, сьогодні неможливо говорити про щось як абсолютно неминуче. Це – нове явище, і в західній літературі це зауважено.

Однак розглянутий лінійний процес зростаючої конвергенції культурної інформації в умовах формування єдиного капіталістичного ринку виглядав неадекватним як у практичному плані, так і з чисто теоретичного погляду. Ось лише одна заувага з приводу нереальності втілення макдональдизації на практиці: "Можна уявити собі ці іманентні межі лінійної культурної глобалізації в дусі уніфікації світу на зразок макдональдизації. Додумана до кінця уніфікована культура, в якій, з одного боку, відмирають локальні культури, а з іншого – усі споживають (їдять, сплять, кохаються, одягаються, аргументують, мріють і т.д.) за однією схемою, навіть якщо розділяти все це в чіткій відповідності з доходами тієї чи іншої групи населення, означала б кінець ринку, кінець прибутків. Світовий капіталізм, який потрясається кризами збуту, потребує локального розмаїття і суперечності, щоб вистояти в конкурентній боротьбі, запроваджуючи необхідні виробничі і ринкові інновації" [11, с.86].

Багато дослідників, зокрема, У. Бек, Р. Робертсон, А. Аппадурі, Мартін Олброу, Майк Фезерстоун, Дж. Уррі та інші рішуче виступили проти уявленя "макдональдизації" світу. Наслідком стали нові теорії глобалізації, які доводили неможливість неминучої уніфікації й однорідності світу в процесі культурної глобалізації.

Однією з альтернатив теорії глобальної системи і водночас альтернативою теорії "макдональдизації" виступає теорія глобалізації Р. Робертсона. Саме його вважають ключовою фігурою в розробці концепції глобалізації багатьох науковців, зокрема М. Уотерс [6, с.57].

Як свідчить сам Р. Робертсон [9, с.128], він ще з кінця 1960-х рр. розглядав культурні, політичні й інші аспекти глобалізації в далекій історичній перспективі, а також аналізував внесок різних цивілізацій у глобальну історію і формування сучасного світу. На його думку, це означає, що зміни в культурі не можна вважати звичайною реакцією на економічну глобалізацію. Навпаки, у широкому розумінні культура – вирішальний аспект глобалізації. Відтак у середині 1980-х рр. Р. Робертсон висунув тезу ([110], [111], [112]) про те, що глобальна взаємозалежність національних економік і держав є лише одним з аспектів глобалізації, тоді як інший аспект – глобальна свідомість індивідів – такий же важливий для перетворення світу в "єдине соціокультурне місце".

Означення глобалізації як серії емпірично фіксованих змін, різнорідних, але об'єднаних логікою перетворення світу в "єдине місце" (a single place), дозволило Р. Робертсону концептуалізувати значно ширший спектр тенденцій, ніж теоретикам глобальної системи. "Єдине місце" тут означає, що умови і характер соціальних взаємодій у будь-якій точці світу одні й ті ж і що події у дуже віддалених точках світу можуть бути умовами або навіть елементами єдиного процесу соціальної взаємодії. Світ "стискається", стає єдиним, позбавленим істотних бар'єрів і подрібненим на специфічні зони соціальним простором.

Включення свідомості й діяльності індивідів у предмет теорії глобалізації привело Р. Робертсона до переосмислення співвідношення глобальності й локальності. У глобалізації проявляються дві спрямованості: глобальна інституціоналізація життєвого світу і локалізація глобальності [112, с.15-17].

Глобальна інституціоналізація тлумачиться як організація щоденних локальних взаємодій і соціалізації під безпосереднім (поза рівнем національної держави) впливом макроструктур світового порядку. Макроструктуризація світового порядку (системи взаємозалежності суспільств, що існують у рамках національних держав) відбувається, на думку Р. Робертсона, під дією трьох чинників: експансія капіталізму, західний імперіалізм, розвиток глобальної системи мас-медіа. Для життєвого світу індивідів і локальних співтовариств сукупна дія трьох чинників обертається експансією "загальнолюдських цінностей", розповсюдженням стандартних символів, естетичних і поведінкових зразків глобальними мережами ЗМІ і ТНК.

Локалізація глобальності покликана відобразити тенденцію становлення глобального не "згори", а "знизу", тобто через локальне – перетворення взаємодії з представниками інших держав і культур у рутинну практику, включення в повсякденне життя елементів інонаціональних, "екзотичних" локальних культур. У мультикультуральних локальних співтовариствах категорії "міжнародні відносини", "зіткнення цивілізацій", "транснаціональна

корпорація" стають практичними категоріями взаємодії. Тепер термін "глобальне" означає не тільки "інтернаціональне", але і "субнаціональне", і навіть "локальне" тією мірою, якою останнє глобалізує – перетворює повсякденне життя людей на переживання глобального. Щоб підкреслити дворівневість глобалізації, співвідносність і взаємопроникнення глобального та локального, поєднання тенденцій до гомогенності і до гетерогенності, Р. Робертсон навіть застосовує спеціальний термін: "глокалізація" [113].

Те, що Р. Робертсон виділяє в глобалізації два аспекти (глобальна взаємозалежність і глобальна свідомість) і дві спрямованості (глобальна інституціоналізація життєвого світу і локалізація глобальності), вказує на прагнення розглядати суспільні зміни з погляду макро- (система / структура) і мікросоціологічного (соціальна дія / актор). Тому модель, представлена в теорії Р. Робертсона, зводиться до формули "структурна гомогенність + соціальна гетерогенність". Це – та парадигма змін, яка задає єдність різнорідним емпірично фіксованим тенденціям.

"Глобальне" у Р. Робертсона означає не просто "інтернаціональне" і "транснаціональне", але й "транскультурне" і "транслокальне". Тим самим глобальне охоплює весь простір соціального, а глобальне і локальне співвідносні і невіддільні одне від одного. Тому цю модель глобалізації можна назвати моделлю глобальної соціальності.

Теорія Р. Робертсона дозволила концептуалізувати не лише структурні зміни, але і зміни в умонастроях і міжіндивідуальних взаємодіях, що є неможливим на рівні теорій глобальних систем.

Підхід Р. Робертсона був творчо сприйнятий у 1990-х рр. багатьма дослідниками. Зокрема, власні моделі глобальної соціальності розробили такі теоретики, як У. Бек і Г. Терборн, відомі своїми дослідженнями модернізації.

У 1997 р. У. Бек вводить категорію "транснаціональний соціальний простір" [11, с.54-59, 62], яка за своїм теоретичним змістом є повним аналогом "єдиного місця" Р. Робертсона. Глобалізація, за У.Бекем, означає "пізнаване на досвіді знищення кордонів щоденної діяльності в різних сферах господарювання, інформації, екології, техніки, транскультурних конфліктів і громадянського суспільства..." [11, с.42]. Проглядається та ж схема, що в Р. Робертсона: макроструктуризація життєвого світу у формі універсальних інституційних "вимірів" і локалізація глобальності у формі "щоденних дій".

Введення цього поняття дало змогу У. Беку об'єднати під загальною назвою "глобалізація" процеси у сферах екології, культури, економіки, політики і суспільно-громадянської сфери. Вони, на його думку, існують поруч, але мають різні власні логіки розвитку, не зводяться один до одного, не копіюють один одного і піддаються розшифруванню і розумінню лише з урахуванням їхньої взаємозалежності. У політичній сфері глобалізація означає "розмивання" суверенітету національної держави в результаті дій транснаціональних акторів [11, с.26]. В економіці глобалізація означає настання денационалізованого і дезорганізованого капіталізму [11, с.38]. У

культури глобалізація означає глокалізацію, тобто взаємопроникнення локальних культур у транснаціональних просторах, якими є західні мегаполіси – Лондон, Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Берлін та інші [11, с.39-40, 119-122].

Теза про наявність власної логіки глобалізації в кожній сфері суспільства дозволяє У. Беку, описуючи або пояснюючи їхні тенденції, використовувати моделі, розроблені іншими теоретиками: З. Бауманом ("слабка держава") [31], С. Лешем і Дж. Уррі ("дезорганізований капіталізм") [114], Р. Робертсоном ("глокалізація", "компресія світу") [113]. Крім того, вона дозволила У. Беку запропонувати власну модель глобалізації, виходячи з процесів і проблем у сфері екології. У. Бек пристосовує розроблену раніше теорію суспільства ризику до аналізу процесів глобалізації, що привело до створення моделі світового суспільства ризику (Weltrisikogesellschaft) [115].

У ній базова ідея теорії суспільства ризику "суспільство виникає в боротьбі з небезпеками" переформульована в іншу – "у боротьбі з глобальними небезпеками створюється глобальне суспільство" [11, с.74]. Нові ризики, не обмежені місцем їхньої появи, зрівнюють і об'єднують людей незалежно від їхньої волі, а також географічного положення і соціального становища. У. Бек виділяє три види глобальних небезпек [11, с.76-78]: 1) екологічні катастрофи, зумовлені техніко-індустріальним загрозами і пов'язані з прагненням до збагачення (парниковий ефект, промислове забруднення, озонові "діри" тощо); 2) екологічні катастрофи і техніко-індустріальні небезпеки, зумовлені бідністю (дефіцит питної води, винищування лісів тощо); 3) катастрофи, пов'язані з розробкою зброї масового знищення.

Проблематизація транснаціональними соціальними рухами цих ризиків і їхня інституціоналізація у формі міжнародних конвенцій і організацій формують світове суспільство як єдиний, хоча і багатовимірний, поліцентричний, контингентний, політизований транснаціональний соціальний простір. Перетворення суспільства ризику в глобальне У. Бек вважає настанням якісно нового стану епохи, яку він називає "іншою модерністю" [11, с.22] (zweite Moderne).

На цілком інших аспектах соціальної глобалізації акцентує З. Бауман. Практично ототожнюючи "глобалізацію" з "новим світовим порядком", він наполягає на тому, що поняття "глобалізації" більше пов'язане "з глобальними наслідками, абсолютно ненавмисними і непередбачуваними, а не з глобальними ініціативами і діями" [116, с.133].

На його думку, інституції, покликані забезпечувати новий світовий порядок, а це насамперед держави, стають безсилими і неспроможними на реальні дії. Їхня колишня законодавча і виконавча сила, яка базувалася на "триєдиній міці" – воєнній, економічній і культурній, поступово ослабла, і для контролю за своєю територією держави змушені вступати в міжнародні союзи, добровільно відмовляючись від певної частки свого суверенітету на користь наддержавних організацій. Саме така ситуація, коли світ політично фрагментований і складається з сукупності одночасно суверенних і слабких

держав, і є завданням глобальних фінансів, торгівлі, інформації, які в цих умовах можуть безперешкодно пересуватися через кордони і досягати власних цілей. "Ніби-держави" (і лише такі держави) можна легко звести до ролі місцевих поліцейських комісаріатів, що забезпечують порядок, необхідний для досягнення глобальних інтересів. Тут можна не остерігатися, що з амбіційних, ірраціональних міркувань (на зразок національної гордості) цим державам спаде на думку втручатися в наміри і починання фірм, які значно переважають їх за засобами і сферами впливу" [116, с.133].

Таким чином, вважає З. Бауман [116, с.134-135], інтеграція і фрагментація, глобалізація і "територизація" світу взаємопов'язані, є різними сторонами одного і того ж процесу – глокалізації. Наслідки його мають амбівалентний характер. Глокалізація – це рестратифікація, яка формує нову ієрархію світового масштабу. Це процес, який об'єднує тенденції глобалізації й локалізації, базується на перерозподілі привілеїв і дискримінації, багатства і бідності, сили і безсилля, свободи і залежності. Під час цього процесу те, що для одних стає результатом вільного вибору, для інших є неминучим ударом долі. Відтак глобально-локальна взаємозалежність розколює світове суспільство на "глобальних багатців і локальних бідняків" [11, с.102].

Г. Терборн виходить з того, що термін "глобалізація" вказує на тенденції до зростання у світовому масштабі впливу, або пов'язаності соціальних феноменів, або всесвітньої обізнаності про будь-що серед соціальних акторів [117, с.154]. Плюралістичність глобалізацій (він використовує множину, підкреслюючи множинність і багатовимірність глобалізаційних процесів) може бути "схоплена" в концептуальному полі, заданому двома осями: характер динаміки (інтерактивний або системний) і рівень соціального феномена (від окремої дії до макроструктури) [117, с.158]. Якщо Р. Робертсон з'єднає в одній моделі глобальну взаємозалежність і глобальну свідомість, то модель глобальної соціальності Г. Терборна концептуалізує зміни на двох рівнях – макро- і мікросоціальному – і в двох напрямках – глобалізації й локалізації глобального.

Представлені моделі цієї "лінії" теоретизування репрезентують найбільш поширений сьогодні тип теорій глобалізації. Для цього напряму початковим є просторова референція теорії. Важливість її чітко і образно сформулював Г. Терборн: "У той час, як постмодернізм кинув виклик концепції часу, властивої модерну, глобалізація орієнтується на просторову протяжність. У цьому сенсі глобалізація може інтерпретуватися як політ модерну в простір" [118, с.150].

Третій тип *моделей – детериторизації соціального* – сформулював наприкінці 1980-х рр. – у середині 1990-х рр. на основі принципово іншого осмислення просторової референції поняття "глобалізація". Початок цьому типу моделей заклав у 1990 р. А. Аппадурі в статті "Роз'єднання і розрізнення в глобальній культур-економіці" [119], ідеї якої потім розвинув у книзі "Сучасність на повний зріст: культурні виміри глобалізації" (1996 р.) [120].

А. Аппадурі радикалізував протиставлення теорії глобалізації і світо-системної теорії, акцентуючи примат культурного – символічного і феноменологічного. Глобалізацію він розглядає як детериторизацію – втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору [119, с.301]. У ході глобалізації формується "глобальний культурний потік", який розпадається на п'ять культурно-символічних просторів-ландшафтів (landscapes): етнопростір, технопростір, фінансопростір, медіапростір, ідеопростір, зміст яких описаний нами в п. 1.2. Ці плинні, нестабільні простори-потоки є "будівельними блоками" тих "уявних світів", у яких люди взаємодіють, і взаємодія ця має характер символічних обмінів [119, с.296].

У теоретичній моделі А. Аппадурі первинна дихотомія "локальне / глобальне" замінюється, по суті, дихотомією "територіальне / детериторизоване", а глобальність і локальність виступають як дві складові глобалізації, аналогічні структурній гомогенності й соціальній гетерогенності в моделі Р. Робертсона.

Схожа логіка підтримується М. Уотерсом [121, с.185]. Глобалізація трактується як сукупність тенденцій, що ведуть до детериторизації соціального, зумовленої експансією символічних обмінів.

Фундаментом теорії глобалізації, згідно з М. Уотерсом, є концепція відносин між соціальною організацією і територіальністю. Ці відносини в будь-який історичний момент детермінується трьома типами обміну: матеріальним (або економічним), політичним і символічним. Матеріальний обмін (торгівля, найм робочої сили, накопичення капіталу і т.д.) визначає суспільні відносини у відносно конкретних місцях, локальностях. Політичні інститути визначають суспільні відносини в межах більш широких територій, які збігаються з кордонами націй-держав. Іншими словами, політичні обміни мають тенденцію до інтернаціоналізації. Культурна або символічна взаємодія розповсюджується поза межі територіальних кордонів. Символічні обміни мають тенденцію до звільнення соціальних відносин від просторової референції: процес створення й трансляції інтелектуальних і естетичних символів може відносно легко переміщуватися і здійснюватися між територіально віддаленими індивідами та групами індивідів. Отже, основна теза (або "теорема"), яка лежить в основі аргументації М. Уотерса, така: "матеріальні взаємозв'язки локалізуються, політичні взаємозв'язки націоналізуються, символічні – глобалізуються" [6, с.53].

Як влучно зауважує Д. Іванов [100], у М. Уотерса "глобалізація суспільства – це процес, який означається переважанням культури над економікою і політикою. Економіка і політика глобалізуються тією мірою, в якій вони "пронизані" символічними обмінами".

Аналіз глобалізації у сфері культури М. Уотерс здійснює, спираючись на концепцію А. Аппадурі, дещо видозмінивши класифікацію просторів-потоків і зорієнтувавши її на концепцію симулякрів французького естета, культуролога

і соціолога Жана Бодрійара¹. "Вимірами" культури в теорії М. Уотерса є: сакропростір (sacriscape), утворений потоком симулякрів релігійності; етнопростір (ethnoscape), утворений потоком симулякрів етнічної ідентичності; еконопростір (econoscape), утворений потоком симулякрів вартості і капіталу; медіапростір (mediascape), що утворюється потоком симулякрів інформації; дозвілєвий простір (leisurescape), утворений потоком симулякрів розваг і вражень, наприклад туристичних [100].

"Нинішня прискорена фаза глобалізації прямо пов'язана з тим вибухом знаків і символів, який для багатьох асоціюється з початком епохи модерну. Людське суспільство глобалізується тією мірою, якою людські відносини та інститути можуть будуватися на основі не лише практичного досвіду, але й інформації; якою мірою воно саме організується в просторовому вимірі на основі не стільки виробництва матеріальних цінностей, скільки споживання нематеріальних цінностей; в якій мірі метою політики стає формування способу життя; в якій мірі організаційні обмеження і політичний контроль поступаються місцем рефлексивному самоаналізу" [6, с.65].

Таким чином, культура – це найбільш глобалізована сфера, оскільки в ній соціальні відносини максимально символізовані і, отже, можуть здійснюватися без прив'язки до конкретної території. Крім цього, глобалізація культури за допомогою потоків симулякрів передається у сфери економіки і політики, викликаючи в них інтенсифікацію глобалізації.

У моделях детериторизації соціального практично повністю втрачається початкова референція поняття глобалізації до фізичного простору й однорідного цілого. "Глобальне" в А. Аппадурі і М. Уотерса означає скоріше щось непросторове, нематеріальне, уявне, символічне, гетерогенне, але всепроникне. Це спотворення базової метафори дозволило створити моделі, що враховують нові тенденції – консьюмеризм, міноритизацію політики, розвиток комп'ютерних мереж і т.д. Однак незважаючи на це, логічна структура теорій

---

¹ Симулякра не є відображенням реальності, симулякра – це реальність, відображення "ніщо". Це віддзеркалення в дзеркалі, яке не вимагає ні дзеркала, ні самого предмета відображення. "Симулякра – це не те, що співвідноситься з істиною; це істина, яка співвідноситься з неіснуючим. Симулякра є істинною" [122, с.166-184].
На запитання "Як з'являються симулякри в нашій інформаційній реальності, якщо вони не є віддзеркаленням чого-небудь істинного, а всі наші ідеї мають коріння того, що відбувається і що оточує нас?", Ж. Бодрійар пропонує розглядати симулякри як кінцеву стадію еволюції відображень (іміджів) дійсності: "Які можуть бути фази іміджу? 1) імідж – це відображення існуючої дійсності; 2) імідж маскує і перекручує існуючу дійсність; 3) імідж маскує відсутність дійсності; 4) імідж узагалі не має зв'язку із якою-небудь дійсністю: це чиста симулякра. У першому випадку, імідж – явище скоріше позитивне: це уявлення, що розглядається як щось на зразок знака або символа. У другому, негативне – імідж як згубний прояв. У третьому – уявлення виступає в ролі чаклунства, маскуючи відсутність. У четвертому – це феномен, який зовсім не є уявленням – це симуляція".

детериторизації соціального в принципі ізоморфна логічній структурі теорій глобальної соціальності і навіть теорій глобальної системи. Нові тенденції описуються за допомогою дихотомічного розрізнення "територіальне / детериторизоване", яке постає як модифікація дихотомії "локальне / глобальне".

Серед дослідників глобалізації на сьогодні почало з'являтися усвідомлення потреби якісних змін у концепції глобалізації. Послідовно розвиваючи ідею детериторизації соціальних відносин, М. Уотерс приходить до розрізнення глобалізації і постглобалізації [6, с.66]. У міру втрати просторової референції соціальних відносин відкривається перспектива постглобалізації, під якою М. Уотерс розуміє звільнення соціальних відносин від тілесної референції, що можливо, наприклад, у кіберпросторі, тобто під час комунікації за допомогою комп'ютерних мереж [100].

Ще в 1990-і рр. певною мірою почалося використання дихотомії "реальне / віртуальне" в теоріях глобалізації. Термін "віртуальна реальність" використовує М. Уотерс [6, с.66], термін "віртуальна економіка" – У. Бек [11, с.38]. Визнаний лідер теоретичних досліджень глобалізації Р. Робертсон констатує, що поняття "віртуальне" стає істотним елементом концептуального апарату [123, с.466].

Зрештою це поняття стало логічним наслідком зміщення акцентів у сутності самого поняття "глобалізація" від реального простору до віртуального, до чого змушував розвиток суспільства наприкінці ХХ ст.

Висновки

1. Теоретичне осмислення глобалізації, спрямоване на пошук відповідей на її найактуальніші й найглибші проблеми та перспективи, еволюціонувало від інтуїтивних здогадок про всезагальний зв'язок світу до розуміння його цілісності видатними вченими, а відтак до створення нової галузі знання – глобалістики і формування глобальної свідомості широких верств населення.

2. Глобальні ідеї осмислювалися в рамках класичних філософських і природничих теорій, зокрема, одержали найповніше висвітлення в марксизмі і теоріях модернізації, аж поки не отримали повноцінного втілення в низці теорій глобалізації.

3. В основі всіх теорій глобалізації лежить єдина дихотомічна просторова парадигма "локальне / глобальне". Від середини 1960-х рр. виділилося три "лінії" глобального теоретизування: теорії світової / глобальної системи, теорії глобальної соціальності і теорії детериторизації соціальності.

Кожна наступна "лінія" призводила до створення моделей, які концептуалізували ширший спектр тенденцій. Усе більше змінювався зміст поняття "глобалізація". Базова метафора "просторизація соціального" все більше заміщувалася метафорикою непросторовості, детериторизації і нематеріальності, символічності.

4. Тенденції розвитку теорій глобалізації окреслюють аспекти нинішньої глобалізації і перспективи глобальних процесів у майбутньому. Відтак на основі розвитку теорій можна побачити, що попри бажання і намагання політиків і практиків, глобалізація, розпочавшись з економічного простору і щораз більше охоплюючи його, намагається охопити соціальну сферу і політику і щораз більше заглиблюється в культуру та ідеологію. Континуум останнього є значно потужнішим і непередбачуваним.

Глава 3. ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ І ПІДХОДИ ДО ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ

Об'єктивна природа робить процес глобалізації таким, що його не можна ні зупинити, ні скасувати. Водночас він не представляє собою самовідтворюваного чи автоматичного процесу, оскільки суперечливість і турбулентність глобалізації потребують активних стабілізуючих, урівноважуючих механізмів управління надскладними глобальними відносинами і процесами в інтересах виживання людства.

Такі механізми отримали назву "глобальне управління". Метою цієї глави є розгляд концепцій і парадигм глобального управління. Відповідно послідовно розглядається:

- необхідність і можливості здійснення глобального управління, а також особливості управління глобалізаційними процесами;

- джерела і дві найважливіші парадигми глобального управління, що склалися в результаті глобального поступу;

- суб'єкти і об'єкти глобального управління;

- організаційні засади реалізації глобального управління, що пропонуються як теоретиками, так і практиками.

3.1. Особливості глобального управління

На нашу думку, необхідність здійснення глобального управління пов'язана з такими чинниками, як:

- складність глобалізаційного процесу, який включає безкінечне число підпроцесів, що відбуваються як у різних сферах суспільного життя, так і в свідомості людей;

- масштабність глобалізації, її "протяжність" у просторі й часі, коли весь світ сегментований на складові різного ступеня глобалізованості, і ці складові, у силу присутності на одній планеті, тісно взаємопов'язані і взаємодіють між собою;

- багатооб'єктність і багатосуб'єктність глобалізації: вона не просто розділила світ на тих, хто "глобалізує", і тих, кого "глобалізують", а насправді кожен суб'єкт, переслідуючи власні цілі, тією чи іншою мірою виконує обидві ролі;

- наявність у процесі глобалізації таких чинників, як світ природи з його ресурсами, який на сьогодні вже певним чином замкнувся (географічно, ресурсно, інформаційно) або замикається (інтелектуально, етично і т.д.) і набув властивості обмеженості й дефіцитності, через що став предметом змагань і домагань суб'єктів глобалізації в процесі досягнення ними власних цілей;

глобальні проблеми, пов'язані з вичерпуванням ресурсів світу або його руйнуванням, перетворюють цей світ у безкомпромісний і безпощадний суб'єкт глобалізації, який реально діє, з яким вимушені рахуватися всі інші суб'єкти і який безперервно набуває ваги;

– множинність і амбівалентність наслідків глобалізації, закладена в самій її природі.

Наслідком дії перелічених чинників є цілковита невизначеність наперед (незаданість) результатів глобального розвитку, що породжує проблеми варіантності (альтернативності) й ризиковості людських дій, і відповідно – проблеми вибору в процесі глобалізації. Іншими словами, фактично це робить усе людство суб'єктом глобального управління.

У цьому контексті важливим також є усвідомлення можливостей здійснення людиною управління суспільним розвитком, і глобального управління зокрема. Це усвідомлення прийшло понад два століття тому, коли соціальні мислителі почали розуміти, що за змінами суспільних інститутів і способу життя людей вимальовується низка логічно пов'язаних станів. З того часу, замінюючи одна одну, одержали право на життя чимало утопічних ідей управління соціальною динамікою.

Стосовно управління глобалізацією, то, як вважають російські науковці Михайло Ільїн і Владислав Іноземцев, за всіма процесами, що радикально змінили обличчя цивілізації в другій половині ХХ ст., стоїть фундаментальна тенденція отримання людиною все більшої свободи – економічної, соціальної, політичної, духовної. Відтак метою глобалізації стає "розширення можливостей людини впливати не на окремі сторони соціального прогресу, а на прогрес цивілізації в цілому", що, в свою чергу, означає: імператив глобалізації полягає в забезпеченні керованості суспільного розвитку [124, с.9]. Подібна думка наявна в українського політолога Максиміліана Шепелева: "Поліфонія глобальних трансформацій змушує не просто осмислювати їхню глибинну логіку, але й ставити і вирішувати питання про можливості суб'єктів історії – людини і суспільства – впливати на їх розгортання, конструювати майбутнє в інтересах свого виживання і розвитку" [125, с.7].

Розширення можливостей робить вибір суб'єктів глобального управління свідомим, більш цілеспрямованим і системним.

Зосередимо тепер увагу на *особливостях глобального управління*.

Управління в теорії систем означає цілеспрямований вплив на систему, який забезпечує підвищення її організованості на досягнення того чи іншого корисного ефекту. У такому трактуванні є принаймні чотири елементи управління: суб'єкти й об'єкти, ціль (або цілі) і раціональний набір механізмів і способів досягнення цілей.

Під глобальним управлінням будемо розуміти процес забезпечення глобальними акторами нівелювання негативних і посилення позитивних для людської спільноти ефектів глобалізації шляхом використання засобів і

механізмів, які діють на різних рівнях – локальному, національному, регіональному і глобальному.

Оскільки глобальна система представляє собою сукупність структур і процесів життєдіяльності людства в тісній взаємодії з природою, то з позиції цілей у глобальному управлінні можна виділити два виміри: управління глобальними процесами в рамках самої людської цивілізації і вимір, який формується на межі "людство – природа". Відомий український дослідник Ю.Павленко висловлюється так: глобалізація "запроваджує найжорсткіші форми ієрархії співпідпорядкування і пригнічення як у рамках самого людства..., так і між людством і навколишнім середовищем" [126, с.687-688].

Перший вимір глобального управління, пов'язаний з глобальною структурізацією людської спільноти, має насамперед політичний характер. На відміну від другого, тут глобальне управління, як правило, керується "внутрішніми" цілями людства, людських спільнот, окремих людей.

Для позначення цієї складової глобального управління М.Шепелев використовує термін "мондіалізація" [125, с.16]. Під мондіалізацією він розуміє універсальний процес упорядкування соціального буття людства як цілісності, еволюції форм організації міжнародного життя від міжнародного до світового порядку та інституалізації світового порядку в політичній системі мондіалізму. Детермінантою процесу мондіалізації є об'єктивна потреба стабілізації економічної системи глобалізму, в якій на сучасному етапі знаходить своє інституційне оформлення глобалізація як геоекономічний процес.

Світовий порядок, як спосіб цілерациональної організації міжнародного життя, – це формування глобального інституційного середовища через узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів. Він передбачає наявність правової й етичної систем норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів і процедур політичного узгодження, а також об'єкта впорядковуючих впливів в особі глобального суспільства. Інфраструктура і технології глобального управління спрямовані на забезпечення потреб глобальної економіки і відображають ціннісні настанови глобальної культури. Мондіалізація реалізується у формі цілеспрямованої стратегії зміни основ життя людської цивілізації в напрямі її перетворення в об'єкт глобального управління і базується на активному застосуванні політичними суб'єктами технологій свідомого ослаблення традиційних територіальних, соціокультурних, державно-політичних і економічних бар'єрів.

Тобто з позицій цього виміру глобальне управління є насамперед управлінням політичним, яке здійснює організуючий вплив на світову спільноту і в якому рамки політики виходять за національні межі й набувають глобального (транснаціонального) рівня.

Другий вимір пов'язаний з вирішенням глобальних проблем людства. На "короткозорі" ставлення до біосфери природи Землі свого часу нарікав

великий українець, основоположник вчення про ноосферу академік В.Вернадський. Зауважимо, що, на жаль, чимало дослідників або не враховують цього виміру глобального управління, або вважають його лише складовою першого, або розглядають обидва виміри автономними. Однак саме глобальні проблеми свого часу послужили своєрідними симптоматичними показниками глобалізації, завдяки яким глобалістична проблематика постала на порядку денному людської спільноти, і, зрештою, саме звідси виросло сучасне розуміння необхідності глобального управління.

Тут завдання ставиться винятково жорстко: забезпечити виживання людства. Цілі управління можна назвати "зовнішніми", оскільки їх диктують самі глобальні проблеми, і досягнення цих цілей має характер обов'язковості і/або вимушеності. Розв'язання глобальних проблем, тобто досягнення цілей, лежить одночасно у двох багатовимірних просторах: соціально-політичному й економічно-природно-технічно-технологічному. З першим пов'язані рішення, спрямовані на здійснення на різних рівнях (локальному, регіональному або глобальному) змін у соціально-політичних відносинах, які необхідні для вирішення проблем або створення відповідних умов їхнього вирішення. Ці політичні рішення поєднуються з конкретними економічними, техніко-технологічними або іншими рішеннями, які відповідають сутності проблеми.

Прикладами глобальних проблем, які мають неполітичний характер, але чиє розв'язання є неможливим за умови використання традиційних інституційних заходів і потребує глобального управління і політичних рішень на рівні людської спільноти, є транскордонні забруднення, глобальне розповсюдження збудників різних захворювань, зокрема ВІЛ / СНІДу, діяльність глобальних злочинних конгломератів тощо.

Оскільки глобальні проблеми потрібно вирішувати глобально, залучаючи до цього багатьох різнорівневих акторів, то саме соціально-політичні рішення набувають особливої ваги і виходять на перший план. М. Шепелев, загалом приділяючи увагу винятково першій складовій глобального управління, констатує: "Будучи усвідомленою, вона (ситуація глобального ризику. – *Б.Ю.*) перетворює те, що вважалось неполітичним, у політичну проблему, потребуючи його політичної рефлексії. Наявність і усвідомлення можливості вибору робить глобальну ситуацію трансформації цивілізації перш за все політичною ситуацією, вимагає політичної оцінки та політичних рішень" [125, с.8].

Таким чином, в умовах глобалізації управління розглядається як насамперед політичний імператив. У цілому політичний характер глобального управління пов'язаний з [127, с.167-168]:

- виробленням і прийняттям найбільш загальних, стратегічних рішень;
- масштабами соціального впливу управлінської діяльності та її інтегруючою спрямованістю;
- потребою реагувати на ситуації, що швидко змінюються, застосовуючи специфічні політичні засоби й технології.

Зазначимо, що глобальне управління стосується не лише політичної складової глобалізації. Насправді, на думку М. Ільїна і В. Іноземцева [124, с.7], воно стосується всіх тих неполітичних аспектів глобалізації, де можна говорити про наявність загальних критеріїв управління: раціоналізація, рефлексивність тощо. Керованість присутня там настільки, наскільки для досягнення поставлених політичних цілей враховується їхня власна специфіка. Для кожної проекції реальності – економіки, соціетальності і культури – можуть бути виділені свої імперативи і підстави розвитку. Так, для соціетальності – це отримання нових форм спільності, включаючи складні мережні утворення, і головне – поява нового типу суб'єктності; для культури – становлення мультикультуралізму і формування спільної інтегральної рамки "світової культури" як найважливішого засобу культурного розвитку; для економіки – використання таких нових ресурсів, як розвиток знань або, якщо ширше, неординарних здібностей і вмінь.

3.2. Парадигми глобального управління

Концепція глобального управління виникла не на голому ґрунті. Російська дослідниця Наталія Швейкіна розглядає три її теоретичні джерела:

- теорія організацій;
- теорія міжнародних режимів;
- теорія глобальних змін або трансформацій [128].

Окрім того, вважає вона, важливими для розуміння і дослідження глобального управління є традиційний історичний підхід, а також два нових підходи, які набули останнім часом особливої популярності в науковому середовищі – мережний і неоінституційний.

Теорія організацій дала Дж. Розенау не лише термін "governance", але й розуміння взаємодії основних суб'єктів глобального управління, про що згадувалося вище. Серед дослідників цього спрямування Н. Швейкіна називає Роберта Б. Кокса і Стівена Джілла. Перший характеризує сучасний етап світового розвитку як гіперлібералізм на протигагу державному капіталізму, а основними акторами називає ключові міжнародні фінансові інститути. Інший теоретик, перебуваючи на елітистських позиціях, основними акторами глобального управління вважає "еліти, що глобалізуються", підкреслюючи тим самим загальність даного явища.

Другим джерелом теорії глобального управління названа *теорія міжнародних режимів*, під впливом якої перебувала політична наука в 1980-х рр. Представники цього наукового напрямку Фрідріх Кратохвіл і Джон Рагті стверджують, що управління міжнародними організаціями, "міжнародне управління" ("international governance") є ефективним лише тоді, коли організацією ефективно управляють зсередини. Щоправда, дослідники надають особливого значення міжнародному управлінню. Інший дослідник

Річард Ешлі, по суті, замінює поняття "міжнародне управління" іншим – "метою міжнародного розвитку" ("international purpose"). Весь комплекс міжнародних режимів – у сфері економіки, безпеки і охорони навколишнього середовища – визначається як система міжнародного управління.

Зазначені дослідження хоча й не використовували терміна "глобальне", однак ставили на тогочасний порядок денний проблеми ефективності управління на рівні світу, концентруючи увагу на структурних елементах, а не на глобальних змінах.

До джерел теорії глобального управління також відноситься *теорія глобальних змін або трансформацій*. Актуальність цієї теорії пов'язана зі змінами в середовищі міжнародних організацій після завершення холодної війни. Ця подія відкрила нову епоху в розвитку міжнародних організацій, коли на перший план вийшли організації, що стали адептами лібералізації політичних режимів, економіки і торговельних відносин – "Велика сімка" (G-7), МВФ, СОТ та інші. Одночасно зі зростаючою інтенсивністю почав формуватися феномен глобального громадянського суспільства – рухи за права людини, екологічні й гендерні рухи і т.д. Усі вони почали здійснювати значний вплив на офіційні міжнародні структури.

Для розуміння концепції глобального управління важливе значення має *історичний підхід*, який дозволяє не лише зрозуміти сутність глобального управління (першопричини, зміни і результати), але й давати рекомендації, щоб зробити його більш ефективним.

Органічно вплітається в теорію глобального управління, на думку Н. Швейкіної, *мережний підхід*. Мережа в сучасній політиці представляє форму управління, яка відрізняється від традиційної тим, що заперечує ієрархію і вітає множини управлінських груп. Ці групи ведуть між собою діалог і здійснюють конструктивні відносини, які приводять до консенсусу. Мережа більш гнучка і менш залежна структура, однак це структура взаємодій.

Концепція політичних мереж сформувалася і в політології. Згідно з нею, політична мережа – ця усвідомлена взаємодія акторів, які вибудовують політичне рішення і беруть участь у його реалізації. Учасники зацікавлені один в одному, залежать один від одного в плані ресурсів, об'єднані спільним інтересом, здійснюють договірні відносини на основі консенсусу. Подібні дифузні мережі виробників рішень приходять на зміну уряду, який здійснює управління через сформовану систему інститутів.

І нарешті останнє – неоінституційний підхід. На відміну від традиційного інституціоналізму він припускає, що результат будь-якої конкретної дії залежить від моделі поведінки людини та умов її життєдіяльності. Відбувається відмова від ідеальних моделей і посилюється ситуація невизначеності. У неоінституціональній теорії також розглядаються трансакційні витрати, пов'язані з правами власності. Для прихильників неоінституціональної теорії будь-яка діяльність, за аналогією з товарним ринком, розуміється як обмін. Відтак глобальний простір представляє собою

арену конкуренції за ухвалення рішень, доступ до розподілу світових багатств і вплив.

Усі перелічені підходи, а також значна практика участі глобальних акторів у глобалізаційних процесах, вивели на нові *парадигми глобального управління*, які в англійській практиці і теоретичних дослідження одержали назви: "global government" і "global governance".

Перша парадигма стала безпосереднім перенесенням практики управління на рівні національної держави на глобальний рівень. Вона розуміє управління як деякий бюрократично-адміністративний (загалом довільний) процес, здійснюваний під керівництвом держави, функції якої зазвичай зосереджуються в межах деякого регламентуючого або керуючого органу, що ухвалює рішення. Такий підхід можна також назвати "владним", оскільки він здійснюється в рамках наданих владних повноважень, регламентуючи способи функціонування тих чи інших інститутів або поведінку окремих індивідів і груп людей. Щодо глобалізації, то управління-"government" передбачає створення деякого центру (наприклад, світового уряду), який здійснює "державне управління" в планетарному масштабі.

Ще задовго до "винайдення" концепції "global governance" стало зрозуміло, що ефективне вирішення безлічі складних проблем неможливе в рамках винятково державного підходу. "Дві світові війни поставили держави перед необхідністю невідкладно створити наднаціональні, надрегіональні і надблокові системи управління, якими спочатку була Ліга Націй, а потім ООН. Нездатність цих організацій забезпечити міжнародну безпеку в розділеному світі постійно підштовхувала соціальну і політичну думку до пошуку принципів і формул більш довшеного світового порядку. Після другої світової війни багато вчених вважали, що для вирішення цієї проблеми необхідно перш за все вдосконалити діяльність ООН як органу, що "править" на зразок "світового уряду" [129, с.208]. Ще одним "шляхом" було створення ЄС, який став чимось середнім між використанням наднаціональних і міждержавних інститутів і який передбачає розв'язання проблем через саморегулювання та "багаторівневе" європейське управління.

Однак усе вело до того, що управління, одночасно централізоване або вертикально-ієрархічне, з одного боку, і "консensusне", з іншого боку, реалізувати неможливо. Ефективнішим буде створення співтовариств політичної взаємодії, які виражають інтереси якомога ширшого кола представників людської спільноти на принципово інших засадах.

Як зазначає професор Гамбурзького університету (Німеччина) Ганс Й. Кляйнштойбер [130], "старі" методи управління були вироблені в часи, коли громадяни і громадянське суспільство ще не були самостійними суб'єктами, які володіють незалежними компетенцією, досвідом і знаннями. Тому в рамках таких регламентаційних схем управління не було місця "громадськості", зокрема в особі неурядових організацій.

Такої ж думки дотримується й член парламенту Фінляндії, доктор Кіммо Кільюнен: "Глобальні питання вимагають глобальних відповідей. На політику слід поглянути під новим кутом зору. У світі, який інтегрується і стає все більш тісним, громадське ухвалення рішень, правові відносини, громадянство і демократія не можуть більше розглядатися з позицій національної держави. Потрібен наднаціональний і глобальний спосіб управляти справами. Предметом розгляду повинні стати альтернативи, які пропонуються пост-національно-державною демократією" [131, с.181].

Цією альтернативою виступила модель особливого типу управління – "global governance" (управління без уряду). Концепція управління-"governance" уперше з'явилася в 1980-х рр. у діяльності бізнесових компаній як основа для внесення норми належної поведінки, розширюючи можливості бізнес-менеджменту за рахунок зв'язків з громадськістю і підвищення транспарентності процесів ухвалення рішень.

Термін управління-"governance" почав використовуватися для аналізу міжнародних відносин як відзеркалення того факту, що за відсутності системи глобального управління ухвалення плідних рішень перетворюється на вкрай складний процес взаємодії урядів окремих держав, всесвітніх організацій типу ООН, суб'єктів економічної діяльності й неурядових організацій. З початку 1990-х рр. представники громадянського суспільства активно залучаються до участі у всесвітніх конференціях під керівництвом ООН з питань навколишнього середовища, становища жінок, проблем охорони здоров'я тощо. Подібні конференції можна вважати показовим прикладом нового типу управління, що виникає [130].

Англійське слово "governance" саме по собі є багатозначним, точного аналога якого немає ні в українській, ні в російській мові. Стосовно глобалізації російський політолог і історик Тамара Мусієнко ідентифікує чотири смислових значення терміна "governance" [132]: інтернаціональна взаємозалежність, соціокібернетична система, нова політична економіка і мережні структури. Усі ці значення стосуються таких управлінських технологій, у рамках яких управління фрагментоване і розподілене серед ширшої групи акторів, ніж це було в минулому. Відтак жоден з акторів не може одноосібно контролювати результати діяльності, а саме управління уявляється як процес координації й умиротворення акторів на основі різноманітних погоджувальних процедур. Доречним тут є вислів російського дослідника глобалізації Марата Чешкова: стихійний характер глобалізації "піддається не стільки управлінню, скільки скеруванню через світові інститути з певними державними функціями і через множини взаємодоповнювальних засобів управління" [133, с.192-193].

Деякі дослідники дотримуються думки, що термін "governance" означає перехід від державоцентричної моделі управління на зразок управління-"government" до моделі, у рамках якої має місце ширший розподіл влади і авторитету влади. Дистрибуція влади й авторитету розглядається як чинник

стримування одноосібного управління окремої держави. Акцент на процесуальному характері управління виражає потребу в нових інституційних формах управління і взаємозв'язку державного і суспільного рівнів у здійсненні управлінської діяльності, що забезпечує появу нових форм захисту суспільних інтересів.

Дослідниця вважає, що парадигма управління-"governance" у значенні керування і координації політичних акторів має подвійне значення. З одного боку, вона виражає факт адаптації держави до змінюваного середовища, яке мало місце наприкінці ХХ ст., з іншого – теоретичну і концептуальну репрезентацію координації соціальних систем і, значною мірою, виражає роль держави в цьому процесі.

Звернемося до Дж. Розенау, який одним з перших використав термін "governance", запозичивши його з теорії організації. Ось як він тлумачить його: "...governance включає діяльність урядів, але також і будь-яких інших акторів, які вдаються до управлінських механізмів для здійснення своїх запитів, загальних цілей, директив і політики" [134, р.205]. Сьогодні, зазначає політолог, світ дуже розпоршений і фрагментований, і процес управління стає все більш децентралізованим. Ієрархія не скасовується, але самі відносини між акторами, задіяними в процесі ухвалення рішень, стають більш гнучкими і передбачають новий тип субординації.

Співвідношення між двома парадигмами, на нашу думку, добре видно з табл. 3.1. Вона наочно демонструє, які актори діють на різних рівнях управління. Управління, здійснюване державою, хоча і є основним (центральною), однак існує набагато більше управлінських дій, які відбуваються за його межами. У цьому проявляється складність глобального управління, і ця складність є не стільки географічною, скільки визначається особливістю управління на кожному рівні і взаємозв'язку з іншими діями. Відтак глобальне управління насамперед має на увазі не усунення національної держави зі світової арени, а потрібну трансформацію її діяльності, а також створення нових сфер для глобалізації й управління, тобто розширення меж простору політичного управління. З цих позицій управління-"government" можна вважати як одну з локальних складових управління-"governance".

Як підсумок, наведемо основні властивості глобального управління, зазначені німецькими вченими і які напрочуд добре резюмують наш огляд і фактично збігаються з нашими висновками:

1) поліцентричність, яка пов'язана з відсутністю верховної інстанції і так званою системою "розподілених суверенитетів", остання передбачає колективні пошуки рішень і взаєморозуміння урядів країн, включених у глобальне суспільство;

2) плюралістичність, багатосторонність, яка означає наявність у ньому різних учасників – урядів, міжнародних і неурядових організацій, підприємницьких структур. Науковці зазначають, що глобальне управління

Сфери здійснення / поширення глобального управління

Рівень глобального управління	Сфера поширення діяльності акторів глобального управління		
	комерційний сектор	державний сектор	сектор НДО
Наднаціональний	транснаціональні корпорації	міжнародні і міждержавні організації	асоціації НДО
Національний	національні корпорації	національні держави	національні НДО
Місцевий	місцевий бізнес	місцеві органи влади	місцеві НДО

Джерело: [135, р.13].

здійснюється не лише урядами: необхідно мобілізувати потенціал приватних акторів, економіки, профспілок, неурядових організацій. Глобальне управління-"governance" не може бути ні ефективним, ні легітимним без знань підприємницьких структур і недержавних організацій про майбутні проблеми, комплексні взаємозв'язки в процесі дії, технологічну динаміку розвитку і різні можливості рішення, а також без функцій визначення порядку денного, контролю, здійснення моніторингу і роботи з громадськістю, властивих неурядовим організаціям;

3) розмаїття форм міжнародного співробітництва між громадським і приватним сектором і колективний пошук та розв'язання проблем, яке проявляється в тому, що кожен з міжнародних акторів використовує властиві йому форми і засоби вирішення міжнародних і глобальних проблем;

4) специфічність предмета і методів глобального управління, зумовлена тим, що воно перебуває на перехресті національних інтересів і владних відносин, а через те спільне розв'язання проблем шляхом співробітництва, спільні зусилля і співучасть – це необхідні механізми регулювання глобальних взаємозалежностей і проблем;

5) багаторівневність глобального управління, яке свідчить, що проблеми виходять за рамки держав, і глобальні проблеми вирішуються сьогодні не лише на глобальному рівні, й не лише міжнародними організаціями чи міжнародними режимами; вирішальним є те, що багато проблем потребує політичних відповідей на всіх рівнях – від локального до глобального;

6) інституційна інноваційність, яка зумовлена глибинними трансформаціями, що виникають у результаті реалізації глобального управління, і яка проявляється в перетворенні інституцій і структур, котрі існують на локальному, національному і регіональному рівнях, у життєздатну і продуктивну глобальну політичну систему [136].

Порівнюючи дві парадигми глобального управління стосовно їхньої популярності в суспільстві, зазначимо, що нова парадигма знаходить широку підтримку насамперед серед теоретиків, тоді як практики ставляться до неї скоріше як до перспективного "інтелектуального проекту" і віддають перевагу традиційній парадигмі. Однак саме глобальне управління-"governance", будучи заснованим на пріоритетах співробітництва і взаємодопомоги, може стати тією парадигмою, яка скеровуватиме глобалізацію в рамки всезагального демократичного розвитку. Більше того, "паростки" такого управління уже проглядаються.

Таким чином, проведений аналіз показує, що сьогодні глобальне управління перебуває на стадії концептуального становлення і потребує насамперед удосконалення понятійного апарату.

3.3. Суб'єкти і об'єкти глобального управління

Як ми зазначали, будь-яке управління передбачає наявність суб'єкта і об'єкта. Суб'єкти глобального управління можна поділити на дві групи: першу становлять національні держави, які "дісталися в спадок" від попередніх часів, і нові претенденти на владу. До останніх канадський дослідник Пітерс Гай зараховує світовий ринок, соціально-політичні мережні структури, наддержавні і місцеві органи управління [137].

Більш детально визначає суб'єкти глобального управління Дж. Розенау [138]. До них він відносить не лише офіційні інститути й організації, які створюють і підтримують (або не створюють і не підтримують) правила і норми, що управляють світовим порядком, – державні інститути, міжурядова співпраця і т.д. – але й усі ті організації і групи впливу – від багатонаціональних корпорацій, транснаціональних соціальних рухів до безлічі неурядових організацій, – котрі переслідують цілі і завдання, досягнення і рішення яких залежить від транснаціональних правлячих і владних інститутів.

За основу класифікації *суб'єктів глобального управління* президент Міжнародної соціологічної асоціації, професор Альберто Мартінеллі бере принципи діяльності. Враховуючи, що істотними принципами соціальної інтеграції та соціальної регуляції (способи координації дій, розподілу ресурсів, структуризації конфліктів) є влада або ієрархічний контроль, обмін або координація у формі трансакцій, і солідарність або нормативна інтеграція, він дає таку характеристику основних акторів глобального управління [139, с.4]:

1) міжнародні ринки і транснаціональні корпорації як інститути, що діють в основному, хоча й не завжди, за принципом обміну;

2) національні держави, міжнародні організації і наднаціональні одиниці як інститути, які діють в основному, хоча й не завжди, згідно з принципом легітимної влади;

3) колективні рухи й епістемні співтовариства як інститути, що діють в основному, хоча й не завжди, за принципом солідарності.

Зрозуміло, що кожен актор має власні цілі і представляє певний пласт світового суспільства. Однак разом вони становлять спільну і єдину інституційну та функціональну основу глобального управління. Характеризуючи її, А. Мартінееллі пише так: "Ринки, держави, співтовариства і конфліктують – у разі глобальних ринків, що руйнують і суверенітет держави, і комунітарні традиції, і співпрацюють різними способами, забезпечуючи механізми глобального управління" [139, с.8].

У процесі глобального управління значну і щоразу зростаючу роль відіграє ще один дуже специфічний актор – природа. Це "мовчазний", але безкомпромісний і безпощадний актор, який проявляє себе у формі реакції на діяльність людської спільноти через глобальні виклики, і не відповідати на них не можна. Глобальні виклики змушують інтегруватися всіх інших глобальних акторів і реагувати у властивих для кожного актора манері і способі дій.

Щодо визначення *об'єкта глобального управління*, то тут також є певні труднощі і розбіжності в думках дослідників. Наведемо лише два приклади.

Типову для багатьох науковців позицію демонструє М. Шепелев, який вважає об'єктом управлінської діяльності глобальне суспільство. Однак тут же науковець визнає, що глобальне управління має "своїм предметом як економічні, соціальні, культурні, так і власне політичні відносини і процеси", а за мету – "здійснення впливу на спрямованість розвитку глобального суспільства, окремих його сегментів та глобальних відносин у системі "суспільство – природа" [127, с.169,205].

Більш коректним, на нашу думку, є позиція радника Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень (Фонд М.Горбачова), професора Олександра Вебера, який чітко протиставляє глобальне управління державному за тією ознакою, що це "управління процесами (у суспільстві, у біосфері), а не територіями" [140, с.25].

На нашу думку, тут варто розрізнити два поняття: об'єкт глобалізації і об'єкт глобального управління. Тому об'єктом глобалізації є глобальне суспільство, яке формується, а об'єктом глобального управління – процеси глобалізації, що охоплюють усі сфери діяльності цього суспільства (політичні, суспільні, економічні, культурні, екологічні і т.д.).

Спробуємо тепер детальніше визначити роль кожного з учасників політичного процесу глобального управління суспільством.

Ринкова система – це система координації людських дій у масштабах усього суспільства не командами з центру, а взаємними діями у вигляді трансакцій. Реально існує не єдиний глобальний ринок, а поєднання регіональних ринків із досить великим числом транснаціональних (ТНК) і міжнаціональних (МНК) корпорацій з їхніми "внутрішніми ринками". Останні можна оцінювати як інституційні зразки принципу обміну. Завдяки процесам координації, стандартизації і рутинізації ТНК і МНК інтегрують економічне

життя шляхом інтернаціоналізації великого числа економічних дій ефективніше, ніж це роблять ринки. Водночас ТНК і МНК є ієрархічними організаціями, що діють за владним принципом: організують економічний простір відповідно до міжнародного розподілу праці і розподілу влади, обмежують конкуренцію бар'єрами для новачків, контролем за інноваціями, просувають свої стилі життя і моделі споживання.

Ринки і ТНК створюють системну інтеграцію глобального рівня, збільшують взаємопов'язаність і взаємозалежність. Як зазначає А. Мартінеллі, ринки – великі інститути інтеграції, які потребують "приручення" і приборкання для контролю над їхньою вибуховою дією на соціальні зв'язки [139, с.9]. Іншими словами, вони не гарантують жодної форми глобального управління, не кажучи вже про демократичне глобальне управління. Щоб упоратися з цією проблемою, потрібні інші інститути, засновані на легітимній владі й солідарності.

Ключовими акторами глобального управління на сьогодні залишаються *національні держави*. Російська дослідниця Тетяна Лебедева говорить про дві форми участі держави в глобальному управлінні [141]: безпосередня й опосередкована. Безпосередня форма стосується великих держав, які, завдяки колосальним ресурсам, можуть здійснювати в односторонньому порядку значний вплив на процес ухвалення рішень стосовно численних регіональних або глобальних проблем. До таких держав насамперед відносять США, які все активніше реалізують свої домагання змінити (якщо необхідно, і силою) хід світової політики й економіки, подекуди ігноруючи міжнародне право, думку ООН та Ради безпеки ООН.

Водночас більшість держав бере участь у глобальному управлінні опосередковано через міжурядові організації, які самі ж і створюють, та законам і нормам яких підпорядковуються. Для малих і бідних країн, що розвиваються, така участь є єдиним способом виявити себе як суб'єкт глобального управління, а не лише бути об'єктом глобалізації.

Національні держави належать до інститутів, заснованих на принципі влади. Однак адаптуючись до надзвичайно мінливого світу, національна держава ділить глобальну арену і владу з міжнародними організаціями, транснаціональними корпораціями, а також неурядовими соціальними і політичними рухами. Водночас вона вимушена враховувати активність своїх внутрішніх регіонів, які щораз більше намагаються вийти на міжнародну арену, розвиваючи торговельні, культурні та інші відносини з рештою суб'єктів глобалізації.

Т. Лебедева вважає ще одним основним суб'єктом глобального управління *міжурядові організації*, кількість яких у ХХ ст. зросла в шість разів і становила на початок ХХІ ст. близько 250. До їхнього складу включають організації, функціональна діяльність яких охоплює фактично всі країни світу – ООН, інтегровані з нею особливими договорами МВФ, СБ, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та інші, пов'язана з ООН Світова

організація торгівлі (СОТ). Важливу роль відіграють також регіональні організації, серед яких найавторитетнішими є Європейський Союз (ЄС), Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Економічний союз держав Південної Америки (МЕРКОСУР), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація американських держав (ОАД) та інші. На думку А. Мартінеллі, міжурядові організації "сприяють світовому управлінню та інтеграції, привертаючи увагу до колективних проблем політики в економіці, екології і соціальному захисті, на відміну від традиційної уваги до міждержавних відносин" [142, с.16].

Діяльність ООН багатогранна, універсальна. Вона сприяє створенню системи управління, покликаної контролювати стан таких "міжнародних суспільних благ", як міжнародне повітряне сполучення, телекомунікації, поштова служба, інфекційні хвороби, продовольча безпека, допомога дітям, гуманітарна допомога біженцям і жертвам стихійних лих, охорона довкілля, особливо озонowego шару атмосфери, клімату і багатьох інших. Заслуга ООН полягає в тому, що вона фактично виробила відмінні від принципів традиційної геополітики принципи глобального управління: колективне ухвалення рішень урядами та неурядовими організаціями і консенсус як спосіб прийняття колективного рішення.

Сьогодні відбувається інституціоналізація в глобальному масштабі міжнародних відносин і структур майже в кожній сфері соціальної активності – від економічної до культурної. Наймогутнішою і авторитетнішою установою, що здійснює управління глобальною торгівлею, є СОТ, членами якої на жовтень 2008 р. були 153 країни. Цей глобальний інститут встановлює загальні для всього світу правила і норми торгівлі, сприяє процесу її лібералізації.

Сучасну фінансову глобалізацію, абсолютно новий етап в організації й управлінні кредитуванням і фінансуванням у світовій економіці, прагнуть регулювати такі організації, як МВФ, СБ і інші міжнародні організації. СБ гарантує позики на інвестиційні проекти в інфраструктурі, енергетиці, транспорті, проекти розвитку сільського господарства і промисловості. МВФ активно співпрацює з країнами, що розвиваються, надаючи їм позики на умовах певної економічної політики одержувачів позик.

Зазначимо, що названі інститути глобального управління торговельно-фінансовою сферою не є представницькими у світовому масштабі. Вони перебувають під сильним впливом великих і багатих держав, транснаціональних корпорацій, інших міжнародних організацій, які проводять неоліберальну економічну політику і згідно з нею визначають міжнародні угоди і світовий порядок конкуренції.

Регулювання міжнародних культурних зв'язків і інфраструктур здійснюють такі міжнародні організації, як ЮНЕСКО, INTELSAT (система супутникового зв'язку International Telecommunication Satellite), СОТ, які досягли певних успіхів у регулюванні культурних потоків.

Помітний внесок у глобальне управління роблять регіональні міжурядові інститути, які є механізмом співпраці країн-членів у різних сферах суспільного життя й концентрації інтелектуальних і матеріальних ресурсів для досягнення загальної мети. Проте побічно регіональні блоки підтримують політичну глобалізацію, сприяють формуванню ефективнішого глобального управління. По-перше, наявність регіональних структур, які об'єднують великі, середні й малі держави, полегшує досягнення компромісу в процесі ухвалення рішень на глобальному рівні. По-друге, зростають можливості опосередкованої участі малих держав у глобальному управлінні, підвищуються їхні шанси на реалізацію власних інтересів. Першопрохідцем у сфері транснаціонального управління є Європейський Союз (ЄС).

За межами Європи – на американському континенті, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні і, меншою мірою, в Африці – розвивається модель "нового регіоналізму", яка не повторює європейського регіоналізму і є важливим кроком до інституціалізації співпраці в справі колективної безпеки, розширення меж вільної торгівлі та лібералізації економічної діяльності в регіоні. Прикладом "нового регіоналізму" на Тихоокеанському узбережжі є такі організації, як Економічне співробітництво країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (АПЕК), Регіональний форум (АРФ), який діє в рамках АСЕАН і є консультативною угодою з проблем регіональної безпеки між Азійсько-Тихоокеанськими державами, США і ЄС. Разом з АПЕК і АРФ існують елітні організації – Тихоокеанська економічна рада співпраці (РЕСС), Економічна рада Тихоокеанських країн (РВЕС), Рада співробітництва і захисту Азійсько-Тихоокеанського регіону (ПАФТАД), – що мають вагомий вплив і на розвиток співпраці між неурядовими асоціаціями і громадськими рухами. Створення Південноамериканського спільного ринку (МЕРКОСУР) у 1991 р. у відповідь на підписання Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА) є проявом "нового регіоналізму" в Латинській Америці. Скромні регіональні ініціативи мають місце на Близькому Сході – наприклад, Об'єднана рада країн Перської затоки, Арабська рада економічного співробітництва. "Новий регіоналізм" має місце і на пострадянському просторі – Співдружність незалежних держав (СНД). Динаміка глобалізації, яка неминуче спричиняє створення нового економічного і соціального простору, безумовно, сприятиме процесу подальшої регіональної інтеграції.

Новою і перспективною формою глобального управління, яка відрізняється від традиційної і припускає наявність певних центрів суверенної політичної влади, є міжнародні режими. Міжнародний режим – це "неявні або явні принципи, норми, правила і процедури ухвалення рішень, з приводу яких в певній сфері міжнародних відносин передбачається згода" [141]. У міжнародних угодах, згідно з якими встановлюється той чи інший міжнародний режим, беруть участь, як правило, міжнародні організації, урядові органи і неурядові утворення. Міжнародні режими – досить поширене явище в сучасному міжнародному співтоваристві. Вони охоплюють широкий

спектр проблем (глобальні і регіональні режими безпеки, глобальний режим міжнародної транспортної системи, режим нерозповсюдження ядерної зброї, рибальство в міжнародних водах, розподіл орбіт штучних супутників і т.д.), різні географічні області й різну кількість учасників.

Міжнародні угоди і встановлювані ними режими сприяють утворенню транснаціональної спільності інтересів і політичних мереж, у результаті чого національні уряди опиняються в складі зростаючих мереж глобальних, регіональних і багатосторонніх систем управління.

О. Вебер перелічує ті елементи управління глобальними проблемами, які привносяться або створюються міжурядовими організаціями [140, с.25-26]:

- створення міжнародного права, яке визначає принципи і правила поведінки держав та інших учасників міжнародної системи;

- формулювання загальних цілей світової спільноти і намагання добитися їхньої реалізації;

- контроль за дотриманням нормативних вимог міжнародного права, включаючи й організацію колективних дій щодо держав – порушників вимог;

- здійснювані або координовані ними заходи, спрямовані на збереження миру, забезпечення міжнародної безпеки, роззброєння і контроль над озброєнням, сприяння розвитку, надання гуманітарної допомоги в зв'язку із стихійними лихами і катастрофами;

- вирішення на основі консенсусу глобальних проблем, які стоять перед світовою спільнотою.

А. Мартінеллі зазначає, що хоча принципи обміну і влади, а також пов'язані з ними інститути – це потужні механізми інтеграції соціальних систем і імпульси мотивів людських дій, проте їх недостатньо, і потрібен третій основний принцип – солідарності [142, с.22].

До інституційних акторів, які діють за цим принципом, належать міжнародні колективні рухи і епістемні (авторитетні і політично впливові наукові) співтовариства. Прикладом колективного руху може бути антиглобалістський рух, у якому прихильники протекціоністського антиглобального руху об'єднані з інтернаціонально орієнтованими екологістами й іншими рухами.

Реалізується принцип солідарності і через іншу групу суспільних суб'єктів глобального управління – міжнародні неурядові організації (МНО), які ще називають "новими акторами", "транснаціональними силами", "акторами поза суверенітетом". Кількість неурядових акторів (за винятком корпорацій і компаній), членами яких є представники хоча б двох країн, зростає від 832 у 1951 р. до 5472 у 1996 р. [143, с.67]. Існують різні види МНО: професійні, гуманітарні, екологічні, наукові, релігійні, спортивні, за збереження миру і безпеки, феміністські, антиглобалістські та інші. Найбільш відомими організаціями, які впливають на процес ухвалення рішень на світовому і регіональному рівні, є Грінпіс, Міжнародне Товариство Червоного Хреста, Міжнародна амністія, Міжнародна федерація з прав людини, Всесвітня

організація боротьби проти тортур, Фонд дикої природи, Міжнародна конфедерація профспілок і багато інших. Усі вони стурбовані тим, що загрожує життю і гідності людини. Свої цілі МНО реалізують різними способами: чинять тиск на міжурядові організації, перш за все на ООН; формують відповідну до їхніх цілей громадську думку; ініціюють і беруть участь у створенні нових міжнародних режимів, нового порядку денного вирішення глобальних проблем і демократизації світу.

Серед глобальних акторів мають місце й окремі особистості, які також можуть відігравати значну роль у глобальному управлінні. До них можна віднести науковців, економістів, міжнародних громадських і державних діячів, чийі ідеї стають надбанням світової спільноти і беруться в основу діяльності інших суб'єктів глобалізації.

На інституціалізацію глобального управління також впливають мафіозні структури, терористичні, екстремістські міжнародні неурядові організації, діяльність яких змушує світову спільноту створювати необхідні міжнародні механізми і структури для боротьби з ними.

3.4. Архітектура глобального управління

Варіанти моделей організації управління пропонують і теоретики, і практики. Зразком суто теоретичного підходу можуть служити запропоновані Д. Хелдом [143] три сценарії демократизації глобалізації і становлення глобального управління: ліберальний інтернаціоналізм, радикальний республіканізм, космополітична демократія. Перший сценарій, втілюючи ліберальні ідеї народного управління, вимагає докорінного реформування діяльності національних урядів, міжнародних організацій і міжнародних режимів. Сценарій радикального республіканізму базується на закличках створити товариства самоуправління, які повинні стати альтернативою міждержавним організаціям і завдяки яким люди зможуть керувати своїм життям самі. Третій сценарій, виходячи з ідей сучасного космополітизму, базується на принципі, що сучасні форми влади повинні демократично регулюватися, тобто люди повинні мати доступ до різних політичних співтовариств, ставати їхніми членами; відтак демократичне політичне співтовариство нового тисячоліття перетвориться на світ, громадяни якого матимуть громадянство багатьох країн.

На практиці ж відбувається пошук ефективних шляхів організації глобального управління на основі узгодження інтересів глобальних акторів. Говорячи про ефективність, слід мати на увазі, що кожен суб'єкт глобального управління розуміє її по-своєму, виходячи з власних цілей і позицій, і діє за принципом "ковдри", яку потрібно натягнути на себе. Це стосується прихильників як "демократичної", так і "ліберальної" глобалізації.

Відтак, у розмаїтті глобальних акторів і їхніх інтересів ефективно глобальне управління в найближчій перспективі видається неможливим. На нашу думку, підштовхувати до якоїсь "глобально ефективної" архітектури глобального управління будуть самі глобальні проблеми, у міру їхньої появи і нагальності вирішення.

Аналіз теоретичних ідей вітчизняних і іноземних науковців і політиків, а також практики глобального управління, дозволив виділити п'ять базових підходів до організації глобального управління :

- 1) ринковий підхід;
- 2) створення "світового уряду";
- 3) трансформація існуючої системи ООН;
- 4) організація політичного управління глобальним розвитком вузьким колом "гравців";
- 5) здійснення кооперативного управління.

Критерієм класифікації тут виступає домінування в процесі управління тих чи інших суб'єктів глобалізації.

Перший підхід до організації глобального управління є варіантом, що активно пропагується прихильниками неолібералізму. Його основний принцип "ринок вирішує все" в остаточному підсумку повинен привести до встановлення такого світового порядку, в якому світ представлятиме собою позбавлену кордонів зону вільного підприємництва.

За такого підходу, як пише французький економіст Етьєн Перро [144, с.87], на зміну національним державам і атрибутам національного суверенітету, які виражали бажання людей проживати разом в умовах солідарності й разом захищатися від спільних небезпек, приходять нова політика, що зводиться до дотримання правил ринкового обміну, без яких система не може довго існувати: правова захищеність, свобода обміну, виконання прийнятих на себе зобов'язань.

"Головними особливостями цього сценарію є: форсована приватизація, дерегулювання, урізання бюджетних витрат, відступ держави на користь сил ринку, покликаних вирішувати всі проблеми на основі взаємодії між попитом і пропозицією. Це сценарій ультралібералізму, доведений до крайнощів" [24, с.188].

Наслідком його реалізації стане посилення суперечностей між можливостями державного регулювання і підприємствами, що врешті-решт виявиться в гіперконкуренції – анархічній боротьбі без правил, яка приносить шкоду всім її учасникам. Диктатура всесвітнього ринку демонструє неймовірну нетерпимість до тих, хто не живе за ринковими законами. "Нерентабельними" виявляються соціальна держава, система соціальних гарантій, наука, культура, освіта, мистецтво. Однак К. Валаскакіс вважає [24, с.191] цей сценарій найбільш імовірним, хоча це зовсім не означає, що він найбільш бажаний і життєздатний.

Другий підхід розглядає дві досить схожі моделі: світової держави ("world state") і світового уряду ("world government"). Перша концепція єдиної "світової держави" представляє собою збільшену модель національної держави, яка функціонує на принципах "government", вирішуючи внутрішньополітичні питання не на національному, а на глобальному рівні. Модель "світового уряду" – це наднаціональне утворення, покликане керувати з єдиного центру всіма міжнародними суб'єктами та забезпечувати єдність і організованість світового співтовариства засобами, подібними до тих, що застосовують національні держави, наприклад, створюючи світову законодавчу систему.

Цей підхід є найстарішою футурологічною ідеєю, різним аспектам якої присвячено чимало робіт, про що ми вже говорили. Традиційно вважалося, що світова держава виступає засобом подолання війн і конфліктів, формування гармонійного світоустрою. Така держава може стати гарантом світового (вселенського) права, доктрину якого на початку ХХ ст. розробили французькі вчені Едуард Ламбер і Раймон Салейль. Аналогічним проектом виступає створення Сполучених Штатів Світу як шляху розбудови соціалізму, про що свого часу В.Ульянов (Ленін) писав: "Сполучені Штати Світу (а не Європи) є тією державною формою об'єднання і свободи націй, котру ми пов'язуємо з соціалізмом, – поки повна перемога комунізму не призведе до остаточного зникнення всякої, у тому числі демократичної, держави" [145, с.354].

Реанімація старих проектів створення "світового уряду" на неоліберально-капіталістичній основі супроводжувалася ейфорією в 1970-1980-х рр. Зокрема, Т. Левіт прогнозував, що внаслідок конвергенції в масштабах всього світу інфраструктур, комунікацій, техніки, виробництва, цінностей, включаючи права людини, глобалізація приведе до запровадження світового уряду.

Прихильники "світового уряду" або "світової держави" наполегливо стверджували, що з його допомогою владу можна зробити легітимною, прийняття рішень підзвітними і прозорими: "Можна стверджувати, що формування єдиного правопорядку, який охороняється єдиною державністю, виявиться цілком реальним засобом демократичного впорядкування суспільних відносин на міжнародному рівні на стадії глобалізації життєдіяльності народів. Цей засіб забезпечить виживання і подальший розвиток людського правового і загального усвідомлення нової дійсності" [146, с.11-12].

Сьогодні така концепція виглядає маргіальною і не має особливої підтримки в політичних і наукових колах. Головне заперечення полягає в тому, що етатистські варіанти управління глобальним світом не зможуть стати легітимними через свою надмірну централізацію і недооцінку зміни статусу національної держави в світі: поступова втрата можливостей впливати не лише на процеси міжнародного розвитку, а й на те, що відбувається на її території, а

також через ігнорування інших глобальних акторів, без яких сьогодні неможливо уявити глобальний світ. Крім того, як зазначають науковці, створення утопічного планетарного уряду може призвести до нівелювання розмаїття націй, цивілізацій і культур, що знищить спадок минулого і майбутнє розмаїття людства [147, с.270].

В основі *третього підходу* лежить трансформація нинішньої системи ООН. Як зазначає начальник управління наукової політики МДІМВ(У) МЗС Росії Олег Барабанов [148], існує два основних шляхи трансформації. Один – це поступове підвищення рівня легітимності й ефективності Ради Безпеки ООН за рахунок збільшення кількості постійних і непостійних членів.

Інший варіант – більш радикальний. Доповідь ПРООН про розвиток людини за 1994 р. висунула пропозицію щодо "нової глобальної архітектури". Вона передбачала створення нових наднаціональних інститутів для вирішення глобальних проблем.

У своїй доповіді в 1998 р. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан запропонував радикальну реформу структури і функцій ООН, а доповідь ПРООН за 1999 р., присвячена людському виміру глобалізації, ще більше модифікувала і деталізувала ці пропозиції. Елементами "нової глобальної архітектури" мали стати:

- Світовий центральний банк з функціями останнього кредитора в критичних ситуаціях;
- Всесвітня екологічна установа;
- Всесвітній інвестиційний фонд із перерозподіленими функціями;
- Міжнародний кримінальний суд із ширшим мандатом у сфері прав людини;
- Двопалатна Генеральна Асамблея ООН, яка має представляти, окрім держав, інститути громадянського суспільства.

СОТ запропоновано надати повноваження для формування глобальної політики у сфері конкуренції в поєднанні з новими антимонопольними положеннями і кодексом поведінки мультинаціональних корпорацій.

Саміт тисячоліття Генеральної Асамблеї ООН (осінь 2000 р.) мав важливе значення для світової спільноти щодо вироблення практичних підходів до реалізації елементів глобального управління. Зокрема, він визначив базові принципи майбутньої глобальної взаємодії: свободу, рівність, солідарність, терпимість, шанобливе ставлення до природи, загальну відповідальність. Фактично під егідою ООН лідери держав виробили своєрідний кодекс глобальної поведінки, на основі якого повинна здійснюватися глобальна співпраця в новому тисячолітті.

Таким чином, насправді відбувається перетворення існуючої Ради Безпеки ООН у своєрідний квазі-уряд, а Генеральної Асамблеї ООН – у квазі-парламент. Така форма глобального управління має більше прихильників, ніж ідея "світового уряду" в чистому вигляді. До прихильників відноситься Дж. Розенау, який стверджує: "У результаті ООН

служить двом господарям – міждержавній системі, що історично склалася, і глобальній системі, що виникає... ООН на даний час є єдиним глобальним механізмом одночасної підтримки зразків, що історично склалися, і інституціоналізації нових глибоких змін" [105, с.257].

Аргументи опонентів збігаються з аргументами опонентів попереднього підходу. Це також вузькоетатистський підхід до глобального управління, який зводить усе глобальне суспільство до жорстких рамок держави. Як зауважує М. Шепелев, подібні управлінські сценарії, які побудовані за монокультурним принципом і передбачають один організаційно-управлінський центр, котрий у принципі не здатний забезпечити на тривалий час безконфліктний розвиток диференційованих соціальних інститутів і культурних співтовариств, не можуть не привести до розпаду глобальної системи" [125, с.250]. Це, на думку Георгія Щокіна, "можливе (на дуже короткий історичний період) лише в умовах встановлення всесвітньої найжорстокішої диктатури" [149, с.17].

Четвертий підхід – це політичне управління глобальним розвитком, здійснюване інституційно оформленим конгломератом великих світових держав, або наддержавою. Як стверджує О. Барабанов [148], провідні політичні актори світу будуть "підштовхувати" глобалізацію в потрібне русло і вирішувати нові глобальні проблеми вузьким колом "гравців".

С. Гантінгтон [55] описує три варіанти побудованих за цим підходом моделі структури глобальної влади: багатополярна, біполярна і монополярна системи. Учений вважає, що модель глобальної влади початку тисячоліття не відповідає жодній з них і фактично створює прецедент ще однієї моделі глобальної влади, котра є "гібридом, певною моно-багатополярною системою, у якій існує одна супердержава і кілька великих держав" [150, р.35-36]. Ця модель, на думку С. Гантінгтона, мала багаторівневий характер: перший рівень репрезентований супердержавою (США); другий – головними регіональними державами, зокрема в Африці – ПАР, Нігерія; Латинській Америці – Бразилія; Південно-Західній Азії – Іран; Південній Азії – Індія; Східній Азії – Китай, Японія; Євразії – Росія; Європі – Німеччина, Франція; на третьому рівні представлені вторинні регіональні держави – Велика Британія щодо Німеччини, Франції, Японія щодо Китаю, Південна Корея щодо Японії, Пакистан щодо Індії, Саудівська Аравія щодо Ірану, Аргентина щодо Бразилії.

За такого варіанта структури рішення з приводу найважливіших міжнародних питань потребує дій з боку супердержави, але завжди за участю певної комбінації тих чи інших великих держав.

Цей підхід теоретично обґрунтовується представниками неореалізму і неоінституціоналізму, які відстоюють ідею необхідності такого політичного управління, коли головними дійовими особами виступають гегемоністська держава або наддержави, покликані реалізувати рішення глобальних проблем. Інституціональні і функціональні механізми глобального управління

спрямовані на забезпечення прийняття і реалізації бажаних для глобальних держав рішень.

Як стверджує М. Шепелев, "така модель спирається на політико-культурні традиції й цінності усередині США як сучасної єдиної наддержави, для яких характерним є універсалізм у значенні поширення на весь світ американських цінностей і специфічне ставлення до міжнародного права, яке виражається в спробах глобалізувати американську юрисдикцію" [125, с.251].

Подібна концепція сьогодні активно реалізується, але зустрічає постійну протидію держав, що не належать "клубу великих". Цей підхід також відкидається багатьма вченими.

У *п'ятому підході* найповніше втілюються ідеї глобального управління "governance". У цьому випадку для вирішення проблем глобального розвитку до колективних зусиль національних держав приєднуються всі інші суб'єкти управління. Найбільш демократичним варіантом його є те, що О. Барабанов називає глобальним співробітництвом. "У його рамках вирішення глобальних проблем прийматимуться не шляхом нав'язаних окремими акторами підходів, а шляхом конструктивного і втілюваного в життя діалогу всіх зацікавлених сил. Така форма припускає формування більш інклюзивної системи глобального регулювання, свою причетність до якої змогли б відчувати якомога більше держав та інших акторів" [148].

Одна зі схем кооперативного глобального управління "Global-Governance-Architektur" запропонована керівником Німецького інституту розвитку, професором Дірком Месснером [151, s.10-13]. За його пропозицією центром світових зв'язків і далі залишається національна держава. Вона виступає координатором відносин між усіма суб'єктами глобального управління: ООН з її установами, регіональними союзами, субнаціональними (локальними) органами, банками, багатонаціональними концернами, неурядовими організаціями, засобами масової інформації, різними групами інтересів, науковими центрами тощо. У процесі глобалізації їхніми зусиллями мають вирішуватися чотири завдання управління:

- визначення рамок світового порядку, в якому міжнародний бізнес не зміг би "приватизувати" політику;

- забезпечення більш ефективного реагування на глобальні виклики (забруднення довкілля, масова міграція, торгівля зброєю тощо);

- формування "глобальної правової державності" на основі західних традицій правової держави;

- використання принципів управління під час вирішення національними державами регіональних і локальних проблем.

Значну роль як інструмент управління відіграватимуть мережні структури. На думку австралійського дослідника Рода Роудса важливим є те, що мережні структури здійснюють зворотній вплив на державні органи. Мова йде про взаємне рефлексивне управління в рамках глобального управління, котре зумовлене тим, що даний тип управління має справу з

міжорганізаційними мережами, які самоорганізуються. Учений виокремлює декілька найважливіших характеристик мережних структур [152, р.346]:

1) завдяки взаємозалежності між організаціями глобальне управління дає змогу безпосередньо контролювати і впливати на діяльність не лише державних, а й недержавних структур, а гнучкий вплив держав робить рухомими і важко вловимими межі між державним, приватним і громадським секторами;

2) взаємодія між членами мережі обумовлена потребою в обміні ресурсами та узгодженні цілей і загальних намірів;

3) взаємодія між членами мережі нагадує гру, що базується на взаємній довірі і регулюється правилами, що виробляються й узгоджуються з усіма учасниками.

Такі мережі мають більший ступінь автономії щодо держави, якій вони не підзвітні. Однак держава, навіть не займаючи привілейованої позиції в мережі, може опосередковано і частково спрямовувати її функціонування [3, с.43-44]. "Саме тому найбільшу підтримку і розуміння в наукових і політичних колах має модель кооперативного глобального управління, яка ґрунтується на мережних формах суспільної самоорганізації, спрямовується на формування глобального громадянського суспільства, глобальної демократії, сприяє розширенню різноманітних громадських ініціатив і рухів" [12, с.83].

В. Коллонтай підтримує ідею "мережного мінімалізму" як системи глобального управління економічними процесами, що дозволить використовувати переваги економічної інтеграції без відмови від демократичних інститутів і ліберальних компромісів [153]. Визнання багатьма західними ученими неминучості тривалого періоду співіснування національних і глобальних форм управління він називає "симптомом політичного протверезіння".

К. Валаскакіс вважає специфічним варіантом кооперативного управління регіональні моделі. На його думку, між національними державами, які ослаблюються в процесі глобалізації, і запровадженням планетарного управління, існує проміжна система регіонального регулювання в рамках таких регіональних утворень, як ЄС, НАФТА, АРЕС, які мають різні цілі і завдання. Ці проміжні об'єднання виступають як структуроутворюючі елементи нового світового порядку, які "можуть нюансувати й обмежувати ефекти швидкої, неминучої, чистої і жорстокої глобалізації" [24, с.189-190]. Їхнє створення сприятиме поетапній глобалізації, коли суверенітет поступово переходить від національних держав до регіональних організацій, які потім розпочинають переговори про укладення міжконтинентальних угод у масштабах усього світу, оскільки переговори з участю десяти регіональних угруповань можуть бути успішнішими, ніж переговори за участю майже 200 держав.

Цікавим видається європейське будівництво в рамках ЄС, яке представляє собою двоякий експеримент [65, с.63-64]: з одного боку, створення єдиного економічного і фінансового простору могло б сприяти розповсюдженню

європейської моделі, яка характеризується значним державним втручанням в економіку і масовим перерозподілом доходів; з іншого боку, ліберальні засади розвитку ЄС, який спирається на такі чинники, як включення національного господарства в світову економіку, завоювання зовнішніх ринків, відносно низька зарплата, сильна держава, розвинена державна інфраструктура, високий рівень внутрішніх заощаджень, доповнюваних зовнішніми позиками. Якщо регіональна модель ЄС виявиться вдалою, то вона може стати хорошим зразком наслідування для інших об'єднань.

Аналіз публікацій з проблем організації глобального управління свідчить, що кооперативне управління користується найбільшою популярністю серед теоретиків-дослідників, тоді як практики поки що ставляться до нього досить обережно, скоріше як до інтелектуального проекту, і віддають перевагу іншим підходам, незважаючи на їхні очевидні недоліки.

На завершення зазначимо наступне. Фрагментарність і неефективність нинішніх спроб управління ефектами глобалізації переконають, що остаточний вибір моделі організації управління відбудеться не так швидко. Тим часом, як заявив у доповіді 2001 р. на черговій асамблеї Ради зовнішньої і оборонної політики (недержавна організація, Росія) президент фонду "Політика", професор В'ячеслав Ніконов, "розрив між стрімким ходом глобалізації світової економіки і вкрай млявими зусиллями держав щодо створення узгодженої системи її регулювання зростає" [154].

Висновки

1. Невизначеність і амбівалентність наслідків глобалізації, обширність і складність процесів, охоплених нею, породжують проблеми глобального ризику і вибору. Розширення можливостей людини створює можливості глобального управління в інтересах виживання і розвитку людства. Під глобальним управлінням розуміється процес забезпечення глобальними акторами нівелювання негативних і посилення позитивних для людської спільноти ефектів глобалізації шляхом використання засобів і механізмів, які діють на різних рівнях – локальному, національному, регіональному і глобальному.

В обох вимірах – управління глобальними процесами в рамках людської цивілізації й управління системою "людство–природа" і в рамках усіх складових глобалізації глобальне управління розглядається насамперед як політичний імператив.

2. Сьогодні глобальне управління перебуває на стадії концептуального становлення і потребує насамперед удосконалення понятійного апарату. Джерелами концепції глобального управління виступають теорія організацій, теорія міжнародних режимів, теорія глобальних змін або трансформацій. Важливими для дослідження глобального управління стали історичний, мережний і неінституційний підходи.

Усі вони, а також практика участі глобальних акторів у глобалізаційних процесах, вивели на нові парадигми глобального управління: "global government" і "global governance". Перша парадигма стала безпосереднім наслідком перенесення на глобальний рівень практики управління на рівні національної держави. Альтернативою їй виступила модель особливого типу управління – "global governance" (управління без уряду). Глобальне управління-"governance", будучи заснованим на пріоритетах співробітництва і взаємодопомоги різних акторів і в тому числі урядів, може стати тією парадигмою, яка буде направляти глобалізацію в рамки всезагального демократичного розвитку.

3. Суб'єктами глобального управління виступають такі міжнародні актори, як: 1) міжнародні ринки і ТНК, 2) національні держави, міжнародні організації і наднаціональні одиниці, а також 3) колективні рухи і епістемні співтовариства, які діють за принципами обміну, легітимної влади і солідарності. Кожен актор має власні цілі і представляє певний пласт світового суспільства, а разом вони становлять спільну і єдину інституційну та функціональну основу глобального управління.

Об'єктом глобального управління є процеси глобалізації, що охоплюють усі сфери діяльності цього суспільства: політичні, суспільні, економічні, культурні, екологічні і т.д.

4. Відбувається активний пошук ефективних шляхів організації глобального управління на основі узгодження інтересів глобальних акторів. Підштовхувати до якоїсь "глобально ефективної" архітектури глобального управління будуть самі глобальні проблеми, у міру їхньої появи і нагальності вирішення.

Аналіз теоретичних ідей вітчизняних і іноземних науковців і політиків, а також практики глобального управління, дозволив виділити п'ять базових підходів до організації глобального управління :

- ринковий підхід;
- створення "світового уряду";
- трансформація існуючої системи ООН;
- організація політичного управління глобальним розвитком вузьким колом "гравців";
- здійснення кооперативного управління.

Найбільшу підтримку і розуміння в наукових і політичних колах має модель кооперативного глобального управління, яке, ґрунтуючись на мережних формах суспільної самоорганізації, спрямовує на формування глобального громадянського суспільства, глобальної демократії, сприяє розширенню різноманітних громадських ініціатив і рухів. Однак з огляду на розмаїття глобальних акторів і їхніх інтересів, ефективне глобальне управління в найближчій перспективі видається неможливим.

Глава 4. НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У певному розумінні національна держава і глобалізація є протилежними полюсами. З моменту появи одних лише симптомів глобалізації стало зрозуміло, що національна держава і глобалізація – невіддільні і взаємодіючі: у надрах системи національних держав одержали розвиток глобальні процеси, а глобалізація докорінно змінила роль держави в сучасному світі. І саме стосовно національної держави, мабуть, найповніше проявляється амбівалентний вплив глобалізації.

Дебати про глобалізацію набувають особливої гостроти, коли мова заходить про долю держави. Російський дослідник Юрій Ігрицький вдало зауважує: "У нинішніх дискусіях немає її (глобалізації. – *Б.Ю.*) принципових прихильників і супротивників, скоріше стикаються різні тлумачення і оцінки тенденцій, які переважають у світовому розвитку. Ніхто не наважується прямо стверджувати, що зменшення ролі національної держави – на краще, але за логікою дискурсу виходить: оптимізм щодо перспектив економічної глобалізації найчастіше поєднується з песимістичним поглядом на майбутнє національної держави" [129, с.203]. Останнє зауваження – це думка автора. З нею можна погодитися в тому сенсі, що такої національної держави, яка була в доглобалізаційний період, справді вже не буде. Висновки Ю.Ігрицького ставлять перед нами подальші завдання:

- проаналізувати амбівалентний вплив глобалізації на національну державу;
- спробувати описати механізми впливу глобалізації на суверенітет держави;
- спрогнозувати можливі стратегії поведінки національної держави в умовах розкручування глобалізаційного маховика;
- дослідити, як впливає глобалізація на соціальні функції держави, оскільки це, власне кажучи, є предметом нашого дослідження.

4.1. Вплив глобалізації на національну державу

Національна держава є результатом складного історичного розвитку, унікальним політичним продуктом, який прийшов на зміну абсолютній монархії. Багато вчених національну державу вважали закономірною і обов'язковою формою державного устрою періоду становлення буржуазного суспільства. Сьогодні вона є особливою інституційно-правовою реальністю, з допомогою якої здійснюється процес легітимації пануючого політичного порядку. Саме така публічно-владна організація суспільства стала формулою

політичної участі населення в управлінні державою, основним політичним інститутом сучасності, який забезпечує розвиток і зміцнення демократичних засад суспільства. До початку глобалізації, забезпечуючи історичну і політичну єдність народу, національна держава розглядалася як вища цінність цивілізації.

Одне з сучасних означень пропонує розуміти під *національною державою* "політичну організацію суспільства, що сформувалася в індустріальну епоху, легітимність якої забезпечується представленням і захистом інтересів, індивідів, які входять до неї, на основі ідей і цінностей соціокультурної, духовної, історичної, мовної, територіальної згуртованості і єдиного рівня економічного розвитку" [1, с.33-34].

Серед ознак держави зазвичай виділяють:

1) відокремлення публічної влади від суспільства, наявність прошарку професійних управлінців;

2) закони і повноваження держави розповсюджуються на всіх людей, які проживають на території, окресленій державними кордонами;

3) суверенітет, тобто верховна влада, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій і установ, у більшості країн належить народу, але передається ним обраному державному керівництву;

4) монополія держави на легальне застосування сили, фізичного примусу;

5) право на стягування податків і зборів з населення для забезпечення реалізації функцій держави;

6) обов'язковість членства (громадянства) в державі;

7) претензія держави на представництво суспільства як цілого і захист загальних інтересів і загального блага [155, с.191].

Сучасну національну державу можна представити і в системі вимірів людської діяльності:

1) економічною основою є відкрита економіка, побудована на принципах індивідуальної свободи, рівності різних форм власності і така, що функціонує за ринковими законами;

2) соціальну основу становлять розвинені структури громадянського суспільства з розгалуженими горизонтальними зв'язками і налагодженим процесом "зворотного обміну" з державними органами, які беруть активну участь у державному управлінні;

3) етичною (духовною) основою виступають цінності рівності й персональної відповідальності, визнання високої ролі індивідуальної свободи і способів самовираження осіб, загальнолюдські стандарти і цінності гуманізму, релігійної свободи; це підтверджує, що національна держава є переважно феноменом європейським або західним;

4) базовими правовими орієнтирами виступають принципи конституційності й законності, обмеження втручання публічної влади в приватну сферу і навпаки, висока якість законодавства, яке виражає і захищає інтереси переважної частини суспільства;

5) політична основа національної держави – демократичні інститути, відкритість і прозорість демократичних процедур, культура консенсусу і практика вирішення суперечок, що виникають, у формальному порядку (vs. неформального, тіньового);

6) ідеологічними орієнтирами служать ідеї об'єднання нації, громадянського патріотизму і солідарності, які є умовою для національної ідентифікації [1, с.72-73].

На етапах "доглобального" розвитку така держава виступає як перетворююче і впорядковуюче начало суспільства. Вона є ефективним політичним інструментарієм правового регулювання економічних відносин, розв'язання етнічних, релігійних і культурних проблем у суспільстві, пов'язаних з проявами нетерпимості, відчуження й екстремістських настроїв. З розвитком глобалізації *суверенна національна держава*, яка становила основу міжнародного світового порядку, вступає в *суперечність з новим глобальним порядком*, який формується. Вона стає недостатньо ефективною стосовно досягнення глобальних цілей, що, в свою чергу, не може не викликати змін її ролі і функцій.

Дискусії з цього приводу сьогодні стають дедалі гострішими. Діапазон думок як теоретиків, так і практиків, з одного боку, обмежується категоричними переконаннями про відмирання цього суспільного інституту, а з іншого – не менш переконливими висновками, що вплив держав на історичний прогрес людства лише зростатиме.

Найрадикальніші дослідники порушують питання перспективи зникнення будь-яких форм державності. Так, американські дослідники Джеральд і Патриція Міше вважають, що світопорядок, заснований на плюралізмі суверенітетів національних держав, є "гамівною сорочкою", яка заважає подальшому розвитку людства [156, р.113]. Німецький учений В.Бюльє пише про "відмирання держави" як суб'єкта історії, ґрунтуючись "на тенденціях транснаціоналізації сучасного світу" [157, с.95]. "Очевидно, що зростаючий глобальний економічний взаємозв'язок спільно з впливом Інтернету і світових засобів комунікації (особливо телебачення), які співають оди споживачеві і створюють основу для однакового сприйняття подій і новин, змінять фундаментальним чином наші уявлення про світовий порядок. На світовій арені держава далі не домінуватиме. Глобальні ринкові сили в особі багатонаціональних корпорацій і банків випромінюють сильний і незалежний вплив... Міжнародний порядок, який задається цими силами, визначає перехід від світу суверенних територіальних держав до єдиного світового села", – більш помірковано, але у цьому ж напрямі означає перспективи сучасних держав американський теоретик Річард Фолк [158, р.31].

Авторитетний російський дослідник Анатолій Уткін погоджується, що можливості держав-націй контролювати свою долю і впливати на світовий розвиток зменшуються. На його думку, вони втрачають своє значення і ідентичність з кількох причин [159, с.71-73]:

1) громадянське суспільство перестає бачити в державі головну і незамінну форму суспільної організації, і криза держави виявляється насамперед в ослабленні лояльності громадян до всіх державних атрибутів;

2) зростає тиск міжнародних організацій на інститут держави: якщо в 1909 р. у світі було 37 міждержавних і 176 недержавних міжнародних організацій, то наприкінці ХХ ст. їх стало, відповідно, 260 і 5472. Такі організації, як G-7, ЄС, МВФ, ОПЕК та інші перейняли на себе низку функцій міжнародних суб'єктів, обмежуючи самостійність суверенних держав;

3) інтереси економічної експансії національних держав вступають у суперечність з колишнім бажанням чітко фіксувати і захищати національні кордони, які перешкоджають економічному зростанню і суспільній еволюції в цілому;

4) нові умови торгівлі, зростаюча міграція працівників з бідних країн до багатих, вільні потоки інформації знецінюють "сплетіння державної влади з націоналістичною міфологією";

5) підриву авторитету сучасних держав сприяє швидко зростаюча небезпека з боку міжнародного тероризму. Труднощі, які відчувають уряди в боротьбі навіть з невеликими групами фанатиків, прихильників будь-якої екстремальної ідеї, посилюються і тим, що завдяки сучасним технологіям вони отримали в своє розпорядження новітні види озброєнь, у тому числі масового ураження. Переконавання щодо безсилля держави, яке виникає в зв'язку з цим, знижує лояльність громадян до цього інституту, який сприймається в такому разі як "суго чиновницька структура".

Чимало відомих науковців досить категоричні щодо суверенітету. Так, Е. Гідденс заявляє: "Країни втратили більшу частину свого колишнього суверенітету, а політики – більшість можливостей впливати на події... Настав кінець епохи суверенних держав" [160, с.26].

Американський соціолог, професор університету штату Айова Робін Страйкер стверджує: "Відмінність цього типу економіки від попередніх міжнародних економічних режимів полягає в тому, що вона незрівнянно більшою мірою обмежує свободу національних органів влади під час розробки і здійснення ними економічної і соціальної політики" [161, с.84]. Наслідком процесу глобалізації є послідовне переміщення балансу сил і перерозподіл влади на користь транснаціональних і наднаціональних зв'язків і суб'єктів [15].

Деякі дослідники навіть описують механізми таких змін: в рамках цієї економіки відбувається зростання могутності ТНК, тоді як національна держава не лише втрачає свою могутність, а взагалі стає анахронізмом. Рей Кілі так пояснює економічний механізм впливу ТНК на національні держави [162, с.132-134]. Капітал ТНК прагне в країни третього світу, щоб скористатися перевагами дешевої робочої сили, і сприяє індустріалізації цих країн. Однак такий промисловий розвиток заснований на надексплуатації робочої сили країн третього світу і вважати його благотворним навряд чи можна. Для залучення

іноземного капіталу національні держави вимушені знижувати певні стандарти, зокрема ті, що стосуються умов праці та її оплати.

Щодо розвинених країн, то і для них наслідки глобалізації не є сприятливими. Переміщення капіталу в регіони з низькими витратами призводять до деіндустріалізації і безробіття в країнах-експортерах капіталу. Для успішної конкуренції на зовнішніх ринках розвиненим країнам також доводиться йти на зниження оплати і погіршення умов праці. Таким чином, вважають песимісти, експорт капіталу і вільна торгівля сприятимуть експлуатації країн третього світу і зростанню постійного безробіття в розвинених країнах.

Аналогічна ситуація спостерігається у сферах політичної й культурної глобалізації, хоча в них вона ще не досягла такого рівня, як у сфері глобалізації економіки і фінансів.

Так, старший дослідник Брукінгського інституту (США) Вольфганг Рейніке наводить аргумент [163, с.223], що міжнародні корпорації, поширюючи свою діяльність на весь світ, вносять істотні корективи у відносини між приватним сектором і державою. Глобалізація інтегрує ринки, але різко звужує сферу діяльності держави. Нездатність влади протистояти впливу міжнародних корпорацій на внутрішній суверенітет національних держав створює серйозну загрозу для демократії, підкреслює автор. Хоча право голосу в громадян зберігається, однак у міру ослаблення внутрішнього суверенітету їхня здатність впливати на державну політику зменшується, а це призводить до втрати довіри демократичними інститутами.

Можна погодитися з М. Уотерсом [6, с.64], що національні держави, чіпляючись за свій суверенітет, відчайдушно чинять опір і вирішують більшість проблем. Але якщо держави переживуть глобалізацію, то навряд чи вони залишаться тією силою, якою є сьогодні.

Водночас існують вагомні аргументи зовсім іншого плану. Якщо в 1914 р. в Європі було 17 держав, у 1922 р. – 24, то в 2000 р. їх стало 44, і з них 22 виникли після розпаду Радянського Союзу, Чехословаччини і СФР Югославії. Чимало фахівців передбачають, що міжнародна система в нинішньому столітті збільшиться з 189 суверенних держав до 500–600. Американський дослідник Мортон Каплан уявляє собі світ ХХІ ст. "великою Африкою", а колишній державний секретар США Уоррен Крістофер свого часу попереджав членів конгресу: "Якщо ми не знайдемо способу змусити різні етнічні групи жити в одній країні, то замість нинішньої сотні з лишком держав матимемо їх 5000" [159, с.83].

Такі ж думки висловлюють не лише американські науковці і політики. Наприклад, А. Уткін також констатує: "...Ставши на шлях верховенства принципу національного самовизначення, світ робить двадцять перше століття часом, коли на карті світу виникне ще двісті держав і процес їх утворення (а не Інтернет) буде сенсом існування нашого покоління і наступного, і ще одного" [159, с.77].

Чимало аналітиків вважають, що контроль держави над життям суспільства на початку ХХІ ст. був як ніколи потужним. Основні аргументи на користь такої думки пов'язують із посиленням різноманітних загроз життю людства – тероризму, фінансових криз, техногенних і екологічних катастроф. Працівник МВФ Віто Танці, аналізуючи еволюцію концепцій стосовно ролі держави в економіці, дійшов висновку, що існують сфери діяльності, в яких без держави "не обійтися", "не вижити" [164, с.62]:

а) у новому глобалізованому світі держава буде відігравати все більш значущу і розумну роль, а приватний сектор повинен нести більшу відповідальність у сферах, які раніше традиційно перебували у віданні держави;

б) у новому світоустрої стануть необхідними суворий, але раціональний контроль держави над господарською діяльністю, а також чіткі правила гри;

в) глобалізація знизить можливість проведення окремими державами стабілізаційних і перерозподільних заходів, оскільки в розпорядженні національних урядів залишатиметься все менше необхідних для цього ресурсів; водночас їхня роль у регулюванні суспільного життя зростає;

г) за відповідних умов ринок може ефективно розподіляти ресурси, але він не спроможний розподіляти доходи "по совісті" або згідно з поглядами, які переважають у суспільстві. Отже, уряди не можуть відмовитися від своєї ролі в цій сфері, як би важко не було (у майбутньому стане ще важче через глобалізацію і податкову конкуренцію). Важливо навчитися проводити ефективну і точно адресовану політику перерозподілу, пам'ятаючи, що ліквідувати злидні і забезпечити робочі місця може лише економічне зростання.

Р. Робертсон і Х. Хондкер стверджують: "Глобалізація задає глобальну рамку, у якій цивілізації, регіони, національні держави, корінні народи, позбавлені державності, конструюють свою історію й ідентичність. У світі різко зросло відчуття власної унікальності в народів і регіонів. Можна сказати, що захист місцевих традицій і особливостей є глобальним феноменом. Однак широко розповсюджена думка, що відтворення місцевих традицій і особливостей розвитку не може бути забезпечене міжнародними організаціями і рухами. Тому глобалізація лише зміцнює позиції національної держави як провідного гравця з цього питання на світовій арені. Таке твердження суперечить іншій не менш популярній думці, що глобалізація руйнує національну державу. Насправді мають місце обидві тенденції: формування світу без кордонів і зміцнення національної держави" [9, с.129].

Про подібний позитив говорить Т. Лебедева: "...постнаціональна держава, делегуючи частину своїх повноважень транснаціональним інстанціям, поновлює і розширює свої шанси впливу і організаційної формотворчості. Вона фактично здобуває простір для своєї політичної діяльності тією мірою, в якій їй вдається збільшити економічне і суспільне багатство шляхом транснаціональної кооперації" [141]. Те саме зазначає У. Бек: "Індивідуалізм на

рівні держави руйнує, транснаціональна кооперація оживлює державну політику" [11, с.194].

Відомий діяч СДПН (Німеччина) Оскар Лафонтен і вчений-економіст Кріста Мюллер доводять, що глобалізація не є нещастям: вона всім країнам дає більше шансів, ніж несе ризику. Тому не потрібно боятися глобалізації, незважаючи на те, що політики всіх відтінків сурмлять про негативні наслідки глобальних процесів, лякаючи і жахаючи населення. Справжньою ж причиною такої пропагандистської кампанії є намагання зменшити соціальні витрати і знизити заробітну плату, оскільки сама загроза безробіття може стати своєрідним джерелом отримання прибутку. До того ж, не всі соціальні й економічні проблеми сучасного суспільства мають глобальне походження, часто їхнє коріння ховається в самій державі. Відтак реально мова йде не про конкурентну боротьбу міжнародними економіками окремих держав, а про внутрішні проблеми [165, с.130].

Заступник директора департаменту зовнішньополітичного планування МЗС Росії Лев Клепацький також підтверджує: "Один з позитивних наслідків глобалізації полягає в тому, що зростають можливості багатоваріантності в реалізації національних інтересів держав – членів світової спільноти. Тільки на цьому шляху може бути подолана "анархія". Глобалізація і національні інтереси держав не взаємовиключні, а взаємодоповнювальні структурні елементи світоустрою, що розвивається" [166, с.119].

Оптимістично налаштовані теоретики глобалізації стверджують, що глобальна діяльність ТНК є не неминучою, а навіть бажаною. Усі країни, на їхню думку, отримують вигоди від функціонування глобального ринку, роблячи непотрібним державне втручання. Капітал спрямовується туди, де відчувається його брак, і в такий спосіб сприяє розвитку, як це мало місце у випадку з "новими індустріальними країнами" Східної Азії [162, с.133].

Таким є в загальних рисах є осмислення амбівалентного впливу глобалізації на національну державу.

4.2. Механізм впливу глобалізації на суверенітет і функції національної держави

Серед конкретних об'єктивних процесів глобалізації, які істотно впливають на інститут державного управління, дослідники називають:

- зміну природи держави;
- зростання багатоплановості світового політичного процесу;
- пошук нових моделей демократії як відповідь на тенденції до зростання соціальної нерівності;
- посилення процесів соціально-економічної фрагментації і централізації, автономізації та інтеграції;

– зростання ролі інформаційної сфери як невід'ємного параметра глобалізації;

– зростання ступеня непередбачуваності й ризику за всіма параметрами соціального життя.

Щоб зрозуміти особливості *механізму впливу глобалізації* на зміну ролі і функцій національної держави, насамперед розглянемо поняття глобального порядку.

За М. Шепелевим, новий світовий порядок (тобто глобальний порядок. – *Б.Ю.*) – це спосіб "цілераціональної організації міжнародного життя шляхом формування глобального інституційного середовища узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів" [127, с.14]. Він будується на основі правової й етичної системи норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів і процедур політичного узгодження і має об'єкт впорядковуючих впливів в особі глобального суспільства.

Глобальний порядок є наступником міжнародного порядку, що виражав спосіб самоорганізації міжнародного життя через взаємодію держав, в основі якої лежить конкуренція національних інтересів і співвідношення національних сил. На сьогодні глобальний порядок виступає скоріше як деяка ідеальна модель або прообраз майбутньої політичної організації світової спільноти, а не як факт, який має місце.

Аналізуючи вплив глобалізації на роль держави, потрібно виходити з того, що впливає не якась "абстрактна" глобалізація, а цей вплив відбувається в процесі функціонування глобалізації як системи через взаємодію її елементів. У цій системі держава виступає одним з елементів, але не єдиним. У цьому плані слушним видається зауваження російського дослідника Максима Пешкова, який говорить про зміну методологічної позиції в дослідженнях: "З акцентів на структурних аспектах фокус змістився на характеристики агентів і суб'єктів розвитку або – інакше кажучи – на зміну структурному підходу прийшов акторогенний підхід і, конкретніше, увага з інституційного аспекту держави змістилася на групи держменеджерів (у широкому розумінні цього слова)" [167, с.88]. Саме з таких позицій потрібно проводити аналіз.

В умовах глобалізації національна держава як традиційний актор міжнародного порядку перестає бути єдиним. Будучи більш інертною за своєю природою і зорієнтованою на зовсім інші умови функціонування і відповідно менш ефективною, вона поступається в конкурентній боротьбі з новими транснаціональними як легальними (формальними і неформальними), так і нелегальними акторами. У цій "антидержавницькій" боротьбі національна держава змушена адаптуватися до змін і вимог нового глобального порядку.

Вплив глобалізації проявляється двоюко: з одного боку, через інтенсифікацію інтеграційних процесів і об'єднання держав як між собою, так і з транснаціональними акторами, з іншого – через зміни внутрішньої ієрархії всередині самої держави. Потрібно погодитися з О. Бліновим, що радикальний

перегляд національної державності стимулює подвійний пресинг: дії міжнародної і наднаціональної спільноти – згори, а локальних і регіональних структур – знизу [1, с.127].

Глобалізація здійснює своєрідний "наступ" на державу стосовно всіх її ознак: суверенітету, території, інституцій, правової системи.

На думку правознавців, суверенітет – це правова основа буття держави як юридично значущої одиниці [168, с.14]. У сучасному світі він визначає можливість приймати остаточні рішення у сфері внутрішньої й зовнішньої політики і реалізувати їх з допомогою примусу [169, с.271].

Зміни суверенітету дали підстави багатьом дослідникам стверджувати про кризу держави і її відхід зі сцени історії. Однак більшість дотримується не настільки радикальних думок. Зокрема, В. Рейніке вважає, що глобалізація, так само як і зростаюча взаємозалежність, кидає *виклик суверенітету національних держав*, оскільки веде до звуження сфери щоденної діяльності національної влади, хоч і не представляє загрози суверенітету з юридичного погляду [163, с.223].

Науковець враховує, що поняття "суверенітет" має два виміри: внутрішній і зовнішній. Внутрішній суверенітет визначається характером відносин між державою і громадянським суспільством. Уряд володіє внутрішнім суверенітетом у тому випадку, якщо його владні повноваження надають йому можливість монополювати на своїй території найрізноманітніші види соціальної діяльності. Зокрема, в економіці внутрішній суверенітет виявляється в наділенні органів влади правом збирати податки або регулювати діяльність приватного сектора. Зовнішній суверенітет проявляється у відносинах між державами-членами міжнародної системи. Особливість цих відносин в тому, що вони не регулюються єдиною центральною владою. В економічній сфері суверенітет тієї чи іншої держави виражається в її праві оподатковувати митом товари, які ввозяться в країну, і самостійно визначати курс своєї валюти. Економічна взаємозалежність веде до утиску цих прав. Керуючись "принципами ліберального економічного інтернаціоналізму", національні держави вимушені знижувати тарифи на товари, що ввозяться, і відмовлятися від контролю над пересуванням капіталу, тим самим свідомо погоджуючись на обмеження свого економічного суверенітету.

Сьогодні глобалізація кладе край претензіям національної держави на роль єдиного гаранта внутрішнього суверенітету. Він стає плюралістичним, багаторівневим і багатокомпонентним. На думку української дослідниці Тетяни Кремінь [170, с.16], можна говорити про "розподілений суверенітет", тобто такий, що розподіляється між недержавними міжнародними акторами і національними державами. Відповідно й держава перетворюється з монополюючим власника, носія і постачальника владних ресурсів і суверенних прав на того, хто їх розподіляє й управляє ними. Такий розподіл здійснюється на користь тих політичних акторів, які мобільніші в задоволенні життєвих потреб суспільств. Іншими словами, ідеться не про відмову держави від

суверенітету, а про співпрацю в напрямі його реалізації, де держава відіграватиме роль менеджера. Найімовірніше, в майбутньому внутрішній суверенітет забезпечуватиметься через механізм глобальної державної політики.

Втрата і перерозподіл суверенітету відбувається не лише по лінії "національна держава – недержавні міжнародні актори". Ще одним важливим аспектом впливу є зміни зовнішнього суверенітету, але ситуація тут дещо інша. Взаємодія між національними державами, коли одні намагаються підірвати суверенітет інших або зміцнити власний за рахунок інших держав, мала місце й раніше, і списувати всі проблеми на глобалізацію не зовсім коректно. Однак такі звинувачення таки мають місце. Зокрема, подібні думки висловлюють чимало російських дослідників лівої орієнтації. Ось дві типові цитати: "неоліберальна глобалізація підриває суверенітет багатьох, особливо бідних держав і все більше концентрує політичну владу в руках небагатьох багатих країн, могутніх інвесторів і глобальних фінансових інститутів" [171, с.50]; "глобалізація позбавляє або принаймні ослаблює суверенітет всіх країн світу, – крім США. Тим самим суверенітет самих США зміцнюється – якщо і не абсолютно, то принаймні відносно" [172].

Дещо пом'якшує подібні висновки А. Мартінееллі: "Глобалізація прагне розмити базу суверенітету і автономії національних держав... Гіперглобалісти різних орієнтацій – від Олброу, який підкреслює звуження вибору національних держав, що змушені застосовувати неоліберальну економічну політику для конкуренції на світових ринках, до Стренджа, який нарікає, що безликі світові ринки сильніші за держави, – перебільшували усунення національної держави і заслужили на критику за прирівнювання одна до одної різних за могутністю і впливом держав. Ерозія, втрата автономії і суверенітету держав є реальними" [139, с.12-13].

Але суверенітет обмежується не лише "згори", тобто не лише наднаціональним і іншим національним структурам змушена передавати свій суверенітет національна держава. Збільшення розриву між суверенітетом де-юре і суверенітетом де-факто проявляється також у передачі своїх повноважень "вниз" – регіонам всередині держави, зокрема регіональним і муніципальним органам і структурам. Вони все активніше виходять на міжнародну арену, розвивають торговельні, культурні та інші відносини, обмежуючи тим самим суверенітет "знизу". Повторно звернемося до цитати Д. Белла, яка вдало характеризує це явище: масштаб держави стає не лише надто малим для вирішення великих життєвих проблем, але й надто великим для вирішення малих [81, с.65].

Таку трансформацію національного суверенітету, зокрема, намагається пояснити концепція феноменів макро- і мікрорегіоналізму, описана Р. Коксом у [173, с.102].

Дослідник виділяє три макрорегіони в світі – Європа (з ядром у формі ЄС), Східна Азія (з центром в Японії), а також Північна Америка з

приєднаними до неї південноамериканськими країнами (з базою в США). Ці регіони сприяють розвитку нинішніх тенденцій глобалізації. Макрорегіони дозволяють окремим територіальним одиницям усередині суверенних держав прагнути до екстериторіальності; наприклад, сепаратисти в канадській провінції Квебек є найбільшими поборниками вільної торгівлі в Північній Америці. Глобалізація заохочує макрорегіоналізм, а той, у свою чергу, – мікрорегіоналізм.

Основа мікрорегіоналізму – це домагання регіонів з високим рівнем прибутків і добробуту не допустити перерозподілу їх як національного багатства на користь інших регіонів. Зокрема, в Італії таким мікрорегіоном є Ломбардія, в Іспанії – Каталонія, у Німеччині – Баден-Вюртемберг, у Канаді – Онтаріо. Поява багатих мікрорегіонів автоматично приводить до виділення в особливу групу бідних регіонів, навіть якщо перші служать донорами для останніх.

На думку Р. Кокса, розвиток мікро- і макрорегіонів призводить до того, що колишня система держав трансформується в комплекс політико-економічних спільнот: мікрорегіони, традиційні держави, макрорегіони з інститутами більшого чи меншого функціонального масштабу і більшою чи меншою формальною владою. Паралельно мають місце процеси формування ідеологій, спрямованих, відповідно, на гегемонію і контргегемонію. Отримана загальна картина нагадує, скоріше, багаторівневий порядок середньовічної Європи, ніж вестфальську модель системи суверенних незалежних держав.

Поруч з суверенітетом визначальною ознакою національної держави є її територіальний вимір: територія і територіальна приналежність. Ослаблення суверенітету національних держав тісно пов'язане з втратою контролю держави над територією і розмиванням державних кордонів.

Будучи невід'ємним елементом національної держави, територія є сферою, де реалізуються найважливіші життєві потреби цього суспільства. З територією пов'язане довготривале "вростання", природне освоєння конкретного чітко усвідомлюваного життєвого простору багатьма поколіннями людей. Територію не продають: вона не може бути предметом торгів – за неї гинуть і вмирають, вона є успадкованим надбанням. Територія є одним із символів, які ідентифікують націю, і для національної держави в суперечках про суверенітет виступає своєрідним "останнім Рубіконом" у порівнянні з іншими вимірами або критеріями незалежності: економічними, політичними, правовими і культурними тощо. Саме тому "детериторизацію" від впливової глобалізації чимало науковців [174, с.167] вважають найчутливішим і найглибшим ударом по національній державі.

З розвитком глобалізації спочатку стають прозорими кордони в економічній сфері, потім цей процес переноситься на інші сфери – соціальну, військову, політичну, культурну та інші. Ще вищий рівень прозорості досягається завдяки інформаційному і технологічному розвитку. У підсумку відбувається те, що можна назвати "занепадом території" – втрата

прив'язаності людини до конкретного місця, зменшення важливості територіальних і матеріальних ресурсів у зв'язку зі збільшенням ролі ресурсів інтелектуальних, тобто фактичне розмивання "територіальної свідомості" і "віртуалізація" простору держави.

Глобалізація не просто зменшує значення національної території і робить прозорими кордони. Вона деформує і саме поняття території, трансформуючи через нього роль національної держави. Однією з головних ознак глобалізації є просторово-географічна проникність світу, досяжність навіть до найвіддаленіших його частин. Світ стає транскордонним простором комунікаційних артерій і вузлів, а активна "включеність" сучасних держав у цей світовий потік переміщення людей, товарів і ресурсів є умовою їхньої конкурентноспроможності. Тому з розвитком глобалізаційних процесів, і на цьому наголошує О. Блінов [1, с.58], територія держави перестає бути лише характеристикою її фізичного простору, обмеженого встановленими географічними кордонами. Вона набуває якості символічної експансійності, яку можна описати формулою "розширення без приєднання". Ця символічність пов'язана з абсолютно конкретними реаліями, і наведена формула означає, що хоча адміністративно-територіальна карта світу залишається незмінною, але простір політичного, економічного, інформаційного і культурного впливу держав істотно змінюється. Відтак вплив держави і сфера поширення національних інтересів можуть не збігатися з її територією. Прикладом свідомого розширення своєї "території" може служити декларування сфери національних інтересів у зовнішньополітичній доктрині США.

Зауважимо, що "детериторизація" розмиває кордони не лише держав, але й фірм, професій, ставить знак запитання навіть біля такого поняття, як ідентичність людини. На цьому акцентує Е. Перро, наводячи приклад інженера, який влаштувався на роботу на склозавод у Франції і несподівано для себе став працівником агропромислової транснаціональної корпорації, а потім – американської промислової групи. Усе це відбувалося без його згоди і навіть не вимагало його переїзду. У людини забрали "соціальну адресу", яка прив'язувала її до країни, підприємства, професії, позбавили особистої відповідальності, зрештою, власної ідентичності. "Змінюючи простір, глобалізація перетворює моральний суб'єкт в "актора", який є лише віддзеркаленням своїх змінюваних станів" [144, с.87].

Змінює сутність території і "віртуалізація". Яскравим прикладом може стати навіть утворення віртуальних держав на зразок такої, як "Вільна Бірманська Коаліція". Хоча ця віртуальна держава зафіксована лише в кіберпросторі, але пропонує свою солідарну підтримку реальним політичним об'єднанням і інститутам. На думку російського дослідника Михайла Мунтяна, це свідчить про виникнення нової якості всезагальності людського буття [175].

На завершення вкажемо, що глобалізація змінює і *нормативно-правові основи* держав. Можна погодитися з думкою російського науковця Олександра Кустарева [176, с.72], що держава, окрім простору внутрішнього права, будучи

суб'єктом міждержавних і глобальних відносин, перебуває в деякому спільному правовому просторі – глобальному або субглобальному. І це стосується всіх національних держав, незалежно від їхньої геополітичної ваги – принцип рівності незалежних держав обмежує свободу всіх, і навіть сильні держави змушені рахуватися з цим.

В умовах глобалізації спільність глобальної інфраструктури і середовища проживання, міжнародний розподіл праці, що потребує запровадження спільних норм і стандартів у виробництві і споживанні, інтернаціоналізація фінансових і виробничих фондів, збільшення потоків інформації, товарів, капіталу і людей, які перетинають державні кордони, від чого останні все більше стають прозорими, – все це робить внутрішньодержавне правове поле більш обтяжливим і обмежувальним і приводить до необхідності наповнювати змістовно міжнародне право, а законодавства різних держав адаптувати до законодавства вищої інстанції. Прикладом можуть бути національні закони країн-членів ЄС, більша частина яких породжена законами спільноти.

4.3. Напрями розвитку національної держави в умовах глобалізації

Мабуть, найбільш адекватною виглядає позиція тих науковців, які говорять про адаптацію держав до змінюваних умов сучасного глобалізаційного процесу. Такої думки дотримується, зокрема, М. Мунтян: "Зовсім не означає, що завтра або в найближчому майбутньому національна держава буде здана в архів історії. Продовжуватимуть змінюватися її роль і функції, місце і значення в житті планетарного співтовариства людей. Вона перетвориться, очевидно, в один з багатьох складних суб'єктів людського буття, однак навряд чи перестане бути провідною дійовою особою національної і міжнародної сцени до тих пір, поки існуватимуть різні етноси і народи" [177].

Аналогічною є позиція американського журналіста Уільяма Пфаффа. Він говорить, що не лише такі країни, як Албанія, Китай, Росія, Велика Британія, Франція, Австрія, Данія, але й США відстоюють не глобальні, а власні національні інтереси. "Ми скоріше бачимо ілюзію, а не реальне руйнування національної міцності і суверенітету. Сучасні сили ринку і Інтернет кидають виклик сталим формам національної влади, однак насправді не змінюють того, що кожна з них є суб'єктом державної влади, навіть якщо механізм цієї влади може змінитися" [178].

Наступ глобалізації викликає не занепад, не просто зміни, а історичний прогрес держави. Сьогоднішня національна держава розглядається як перехідний етап у розвитку державності, який передусє появі "більш універсальних, масштабних у просторово-територіальному і демографічному плані соціальних союзів, з вищим ступенем внутрішньої однорідності і інтегрованості всіх членів і взаємозв'язку із зовнішнім середовищем" [1, с.125].

Діалектика цього розвитку, на переконання М. Ільїна [179, с.276], означає логіку "разом" і реалізує принцип збереження старого в новому – "нове виникає завдяки старому і разом з ним" (в У. Бека [11, с.96-98] це – інклюзивна логіка, яка всі відхилення або нестандартні випадки вважає за правило, на відміну від ексклюзивної логіки "або–або", котра за появи будь-якої несподіванки намагається відновити існуючий звичний порядок).

Характер, глибину і ступінь прояву кризи національної держави, яку багато учених пов'язують з кризою суверенітету, допомагають оцінити функції держави. З цього погляду одним з позитивних проявів глобалізації є "розвантаження", "повернення" держав, "перехід від наднормованого до їхнього нормального функціонування", обмеження роллю підтримки правопорядку як в рамках власної юрисдикції, так і міжнародного права.

Російська дослідниця Дарія Казаринова продовжує: "...Мова повинна скоріше йти про те, що функції держави в умовах глобалізації видозмінюються: держава частково втрачає колишні функції регулятора економічного життя, проте зберігає контроль над територією і населенням у тому, що стосується дотримання законпорядку, непорушності кордонів, паспортного і візового режимів, збору податків тощо" [21, с.165]. В унісон звучить думка, висловлена французом Мішелем Рогальськї: "Насправді відбувається не ослаблення держав, а зміна державних функцій; держава все частіше відіграє провідну роль у адаптації національної виробничої системи до вимог міжнародної конкуренції" [180, р.15].

Отже, глобалізація не тільки спонукає уряди ділитися з іншими інститутами своїми повноваженнями правителя і арбітра, але й бере під свої інститути частину глобальних функцій, стаючи джерелом впливу держави на численні глобальні мережі. У сукупності державні органи здійснюють у глобальному масштабі координацію діяльності ринкових і інших недержавних структур, громадських рухів тощо.

Докорінна зміна функцій національної держави автоматично тягне за собою істотні зміни їхніх *інституційних засад*. На думку відомого науковця з Мальтійського університету Едварда Уоррінгтона, можна говорити про чотири основні виклики, з якими стикається інституціональна структура сучасної держави [181, р.503]:

1) зростає розрив між офіційними і реальними владними повноваженнями через те, що уряди з їхніми наднаціональними і регіональними органами, використовуючи інформаційні технології (e-government), стають вузловими пунктами глобальних політичних мереж; ці мережі включають міжнародні гуманітарні організації, глобальні корпорації, глобальні еліти і технології, чия діяльність, як і раніше, значною мірою залежить від впливу урядових структур;

2) загострюються конституційні проблеми, пов'язані з розподілом і використанням владних повноважень всередині урядів, у взаємодіях з іншими урядами, між урядом і народом, між урядом і ринковими інститутами;

3) передача адміністративно-державних функцій підвідомчим структурам з метою надання послуг, регулювання і легітимізації діяльності, прийняття рішень і розв'язання конфліктних ситуацій залишає за урядом роль головного, проте не єдиного арбітра і опікуна державних інтересів;

4) у час "інституціонального плюралізму" різко збільшується кількість і розмаїття інституційних форм, які виконують адміністративно-державні функції.

Реагуючи на ці виклики, а точніше, на обмеження внутрішнього суверенітету, нинішні держави, на думку В. Рейніке, найчастіше висувають два варіанти стратегій інтервенціоністського характеру: оборонної інтервенції (defensive intervention) і наступальної інтервенції (offensive intervention) [163, с.224]. Перша припускає вживання таких економічних заходів, як зведення різних бар'єрів, у т.ч. і тарифних, встановлення контролю за переміщенням капіталу з метою змусити національні компанії не вивозити капітал за кордон, а інвестувати його у вітчизняну економіку. Друга стратегія передбачає надання субсидій національним компаніям або відмову держави від регулювання конкуренції.

Однак, на думку дослідника, будь-яка з цих двох стратегій негативно впливає на міжнародні відносини. Протекціонізм, узятий на озброєння однією країною, незалежно від намірів, якими б вона не керувалася, є небезпечним для світової економіки. Надаючи субсидії тій або іншій галузі з метою зміцнення її конкурентних позицій, влада не лише перешкоджає подальшому посиленню міжнародної інтеграції, але і відволікає державні кошти від вирішення інших важливих для країни завдань. Дерегулювання конкуренції не завжди завдає серйозного збитку світової інтеграції, але водночас не сприяє досягненню головної мети наступальної стратегії – зміцненню суверенітету, оскільки повна відмова держави від регулювання ринку автоматично ослаблює національний суверенітет. Крім того, протекціонізм однієї держави змушує інші країни вживати у відповідь такі ж заходи. Тому інтервенціоністська стратегія не лише не рятує національні держави від викликів глобалізації, а навпаки – робить їх уразливішими. Однак "поки політики не знайдуть інших, альтернативних способів протидії підриву внутрішнього суверенітету своїх країн, вони змушені вдаватися до контрпродуктивних інтервенціоністських методів" [163, с.225].

На нашу думку, продуктивною виглядає ідея О. Кустарева [176] про те, що державний суверенітет потрібно розглядати не просто як невід'ємне право будь-якої держави, а як ресурс, який вона може використовувати у власних цілях.

Суверенітет як ресурс представляє собою набір прерогатив, якими держава може маніпулювати, переслідуючи цілком конкретні політичні цілі в таких сферах, як безпека, самобутність, самодостатність, консолідованість, економічна ефективність. Цей підхід держава реалізує через вибір між різними ступенями централізації-децентралізації, демонструючи готовність (або

неготовність) до територіального демонтажу і надаючи (або не надаючи) різний ступінь свободи своїм частинам або складовим – територіальним, культурним, господарським. Територіальні й культурні автономії стають партнерами держави в такому маніпулюванні. Господарючі суб'єкти, розпоряджаючись економічними ресурсами, також стають партнерами держави. Держава сама повинна вибирати вигідних для себе партнерів: інші держави, субнації, міста, транснаціональні компанії, приватні фірми і т.д.

У такий спосіб національна держава не звужує, а розширює свої можливості, активно і повноцінно вплітаючись у глобальний економічний простір і реалізуючи власну макроекономічну політику. Вона перестає бути інституцією, яка пасивно втілює волю національно-громадянської спільноти, будучи лише розпорядником бюджету і виконуючи функцію соціального забезпечення, і перетворюється в своєрідне бізнес-підприємство. Це дозволяє по-новому оцінити перспективи багатьох державних утворень. Відтак можна стверджувати: якщо держава не реалізує свого суверенітету як ресурсу, то вона взагалі не може існувати як держава.

Те саме, на нашу думку, стосується діяльності внутрішньодержавних структур, які, активізуючись самі, залучають до своєї діяльності державні структури і також розширюють простір внутрішнього суверенітету держави. Зокрема, про позитив від взаємодії держави з громадянським суспільством говорить російський дослідник Володимир Писарев: "Співпрацюючи з громадянським суспільством, держава удосконалює систему співуправління в своїй країні і знаходить важливе джерело інформації для ухвалення рішень з питань власного розвитку... Діючи через національні структури "свого" громадянського суспільства, держава отримує додатковий канал впливу на систему глобального співуправління. Одночасно держава набуває можливості відстоювати в ній свої позиції з ключових питань, включаючи зміцнення суверенних прав щодо використання позадержавних просторів і ресурсів" [182].

Загалом нинішня стратегія національної держави має орієнтуватися на інтернаціоналізацію діяльності. Цю думку в різних варіаціях знаходимо в багатьох науковців. Так, соціолог з Корнельського університету (м. Ітака, штат Нью-Йорк) Філіп Мак-Майкл переконаний, що інтернаціоналізація політичної влади, що відбувається на наших очах, включає централізацію влади інститутів, які встановлюють глобальні правила, та інтернаціоналізацію цих правил у процесі формування урядами національної політики [183, с.95].

Жоанна Сімеан [184], вивчаючи процес інтернаціоналізації неурядових гуманітарних організацій і, зокрема, мобілізацію їхніх фінансових ресурсів, також вважає, що держава не буде відходити на другий план, оскільки для гуманітарної діяльності завжди характерне "державне подрібнення", яке змушує учасників включитися в змагання між державами, оптимізуючи свою діяльність. На її думку, гуманітарна сфера хоча й інтернаціоналізована, але залишиться значною мірою структурованою державами.

Динамічний розвиток транснаціональних компаній, їхнє злиття, поглинання і т.п., вважає Владімір Андреефф [184], похитнув авторитет держави. Але з розширенням глобалізації держава повністю не втрачає контролю над національною економікою. ТНК змушені зважати на державну політику на тих національних територіях, де вони здійснюють інвестиції. Держава виступає своєрідним промоутером інвестицій, такою собі "державою, що глобалізується". Тому відносини "держава – ТНК" можна охарактеризувати як відносини співробітництва і партнерства.

Таким чином, національні уряди, перестаючи виконувати функції носіїв виняткового суверенітету, включатимуться як середня ланка в ієрархічну вертикаль розподілу прав і відповідальності між органами муніципального і регіонального управління, урядами окремих держав і міжнародними, у тому числі транснаціональними, організаціями та інститутами [185, с.12]. Усе це є відображенням "зростаючої дифузії" сил деперсоналізованого світового ринку, національних держав, різного рівня локальних і регіональних органів та інституцій [186, р.4].

4.4. Соціальні функції держави і глобалізація

Поруч з проблемою суверенітету виняткового значення набуває проблема впливу глобалізації на виконання національною державою своєї соціальної функції. Предметом гострих дискусій є питання *сутності держави добробуту*, метаморфоз, які відбуваються з нею, і перспективи її подальшого розвитку в умовах глобального поступу.

Соціальна політика – найважливіша сфера діяльності всіх національних держав. Західні країни з розвинутою економікою, маючи за пріоритет ринкове господарство, беруть на себе функцію забезпечення соціальної стабільності в суспільстві, надають широкий спектр соціальних послуг населенню, чого не може забезпечити ринок. Сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, покликаних забезпечити всіх членів суспільства соціальними правами, визначають сутність поняття "держава добробуту" (від англ. the welfare state) або "держава загального добробуту". Теорія держави добробуту передбачає, що соціальні гарантії забезпечуються системою соціальних амортизаторів, яка включає державне регулювання економіки, перерозподіл благ, податкову політику, правове забезпечення тощо.

Сьогодні роль держави добробуту є критичною в організації сучасного суспільства та ринків, і політичні реформатори усвідомлюють серйозність і складність завдань, які перед ними стоять. Як ніколи раніше, прийшло розуміння, що суспільство не може дозволити "ринку самостійно керувати", оскільки це, за великим рахунком, є ухиленням від відповідальності за незаплановані і непередбачувані ризики. Як відзначають дослідники [187, р.3],

нинішня активна держава добробуту втілює ідею свідомого планування реформ, які організують взаємодію власного суспільства і ринку.

Виходячи із способу і рівня вирішення соціальних проблем, у світі, і в європейських країнах зокрема, склалося шість типів держав добробуту [188, р.22-25]:

1) консервативно-корпоратистський тип (Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Греція, Італія, Нідерланди і Іспанія), для якого характерна низька жіноча участь, незначний перерозподіл доходів і досить високий рівень безробіття;

2) соціал-демократичний тип (Фінляндія, Данія, Норвегія і Швеція) – скандинавський тип з високими податками, високим перерозподілом доходів, високою жіночою участю, високим рівнем забезпеченості, низькою дитячою смертністю, високою тривалістю життя і високим рівнем довіри до влади серед громадян;

3) ліберальний тип (США, Нова Зеландія, Велика Британія) – низький рівень загальних урядових витрат, високий рівень нерівності і незначні витрати соціального захисту;

4) колишній радянський тип (Білорусь, Естонія, Латвія, Литва, Росія і Україна) – посткомуністичний тип, який за загальними урядовими витратами нагадує консервативно-корпоратистський, однак у якого конкретні параметри програмних урядових витрат є нижчими, ніж у трьох попередніх західноєвропейських типів; найбільші відмінності спостерігаються в соціальній ситуації і рівні довіри населення;

5) посткомуністичний європейський тип (Болгарія, Хорватія, Чеська Республіка, Угорщина, Польща і Словаччина) – цей тип певною мірою нагадує попередній, але більшість різючих відмінностей походять від істотно послабленого в минулому економічного розвитку, що позначається на рівнях економічного зростання і високої інфляції; рівень соціального добробуту є вищим за рівень країн колишнього СРСР; ця група країн є більш егалітарною, ніж попередня;

6) держави добробуту, що розвиваються (Грузія, Румунія і Молдова) – цей тип представляють країни, що формують свої держави добробуту за зразком розвинених країн; у них програмні змінні й індикатори соціальної ситуації є значно нижчими за рівні інших груп країн, а високий рівень дитячої смертності й низька тривалість життя є свідченням складного соціального становища, в якому ці країни перебувають.

Спроби активної реалізації держави добробуту почалися в 1950-і рр. у Великій Британії, Німеччині, Швеції та інших європейських країнах, коли до влади прийшли соціал-демократи. Тодішнє розумінням держави добробуту, по суті, зводилося до перерозподілу добробуту серед своїх громадян. Соціальна рівність досягалася через "рівні можливості" або "матеріальну рівність" у всіх її можливих формах. Різні країни бачили її реалізацію по-своєму.

Сьогодні ця основна "активна" функція держави добробуту контрастує з тогочасною. В умовах трансформації і глобалізації світової економіки держава добробуту відчула сильні удари по системі соціального забезпечення. Нові соціальні ризики стали викликом для держави добробуту, оскільки раніше вони або не були розпізнані, або не були достатньо поширені, або перебували поза межами компетенції держави, наприклад, через ідеологічні міркування. Відтак прийшло інше розуміння держави добробуту, в якій основною мінімальною функцією є мінімізація або перерозподіл людських ризиків. Деякі нинішні ризики мали місце в минулому: забезпеченість старості, допомога на період безробіття, проблеми зі здоров'ям, нещасні випадки тощо. Проте в постіндустріальному і глобалізованому суспільстві форми ризиків змінилися. Нині вони проявляють себе найбільше там, де держава мала і має найменший юридичний захист [187, р.3]. Серед ризиків – турбота про дітей і молодь, проблеми і права праці жінок, низькокваліфікованої праці, міжнародної міграції. Нові ризики також пов'язують з проблемами соціального виключення, зокрема через бідність, з проблемами тероризму тощо.

Загалом важко однозначно оцінити, як впливає глобалізація на держави добробуту. Британський дослідник Ніколя Йетс визначає три головні наукові дискурси, які склалися в останні роки стосовно відносин глобалізації і держави добробуту [189, р.643].

Перший дискурс, особливо популярний серед науковців і політиків лівого спрямування, зводиться до тези, що глобалізація роз'їдає державу добробуту і її засади. Р. Страйкер так оцінює механізми прямого або опосередкованого впливу глобалізації на долю держави добробуту [161, с.88-89]:

1) глобалізація може вести до посилення залежності держави від капіталу – не лише національного, але й іноземного або міжнародного;

2) фінансова і промислова глобалізація збільшують ризик відпливу капіталу з країни в тих випадках, коли бізнес вважає, що податкова система і фінансова політика держави не сприяють отриманню достатньо високих прибутків, і тому переміщує капітал в країни з більш сприятливими умовами;

3) посилення фінансової інтеграції звужує можливості національних держав під час розробки ними економічної політики; незалежно від того, який уряд перебуває при владі – лівий чи правий, він вимушений дотримуватися жорсткої бюджетної дисципліни, обмежувати соціальні витрати, скорочувати державний борг, щоб не допустити зростання інфляції;

4) до кінця 1960-х рр. у розвинених країнах існувала пряма залежність між економічним зростанням і повною зайнятістю. Кейнсіанська політика управління попитом сприяла швидкому накопиченню капіталу через систему перерозподілу доходів. Стимулюючи попит на вітчизняні товари, така політика створювала умови для зростання прибутків виробників і забезпечувала високу зайнятість. Оскільки сьогодні високі прибутки і темпи економічного зростання досягаються насамперед за рахунок переваг транснаціоналізації й залежать від стану споживчих ринків і можливостей для прямих іноземних інвестицій,

зацікавленість капіталістів у здійсненні урядами кейнсіанської політики стимулювання попиту зменшується, а збільшення прибутків і економічне зростання не обов'язково приводять до створення додаткових робочих місць у національній економіці;

5) фінансова глобалізація, зростання міжнародної торгівлі у поєднанні зі змінами в 1970-х рр. соціально-економічних і політичних умов у розвинених країнах сприяли появі і швидкому розповсюдженню ідей неолібералізму. Її прихильники наголошують, що національні уряди повинні обмежити сферу свого втручання в економіку і спрямовувати макроекономічну політику на усунення бар'єрів на шляху розширення міжнародної торгівлі, створення умов для підвищення конкурентноспроможності національних корпорацій на світовому ринку шляхом зниження податків, а також різкого скорочення державних витрат і насамперед витрат на соціальні програми.

Однак реальна практика свідчить, що дієвість такого механізму є глибоко проблематичною, оскільки тут явно перебільшено можливості глобального капіталу, рівень слабкості національних держав і зречення своїх обіцянок політичними силами. Політологи Бременського університету (Німеччина) Ельмар Рігер і Штефан Лейбфрід наводять традиційні у цьому випадку аргументи: "Твердження про неминучий негативний вплив глобалізації на державу добробуту не відповідає дійсності. Економічна глобалізація не призвела до радикального демонтажу держави добробуту – принаймні в країнах Західної Європи. Навпаки, чим сильнішим є "тиск" глобалізації і чим "відкритішою" є економіка країни, тим важче змінити статус-кво держави добробуту. Виявилося, що соціальна політика важко піддається реформуванню. ...Сьогодні глобалізація виступає як механізм, який скоріше блокує проведення реформ у соціальній сфері, реформ, що назріли в результаті дії внутрішніх чинників. Глобалізація зовсім не стала рушійною силою таких реформ. Порівняння недавніх змін у соціальній політиці провідних розвинених країн свідчить, що радикальні зміни в інституційній структурі соціальної політики вірогідніші саме в умовах меншої залежності країни від світових ринків" [190, с.95].

Друга група дискурсів має в основі тезу, що національна держава є достатньо "пружною" щодо тиску глобалізації, і впливи останньої поглинаються або опосередковуються державою добробуту. Більше того, сама держава добробуту може виступати як істотний обмежувач глобалізації. "Якщо визнати, що глобалізація підриває статус-кво держави добробуту, то скептицизм щодо можливостей глобальної інтеграції – в умовах пріоритетності внутрішньої політики – слід вважати виправданим. Цей скептицизм зростає, якщо очікувані негативні наслідки глобалізації заблокують проведення реформ держави добробуту, необхідність яких диктується внутрішніми причинами" [190, с.100]. Відтак внутрішня інституційна структура держави стає джерелом перешкод для економічної глобалізації та інтернаціоналізації. "Замість того, щоб гарантувати динаміку розвитку ринку праці, у короткостроковій

перспективі компенсувати втрати тим, на кого глобалізація негативно вплинула, а в довгостроковій – забезпечувати соціальну і географічну мобільність, держава добробуту може створити умови для консолідації груп, зацікавлених в збереженні її статус-кво" [190, с.98-99].

Третій дискурс, зауважений Н. Йетсом, полягає в тому, що глобалізація відіграє вторинну роль поруч із іншими локальними чинниками, і саме вони, а не глобалізація, змінюють державу добробуту. До цих чинників відносять природне середовище, ідеологію, культурні й релігійні цінності і традиції, вплив соціальних, політичних, громадських партій і рухів тощо. Загалом, останніми роками під час дебатів колишне твердження про винятково "сильну" глобалізацію замінюється на розуміння її як плюралістичного явища, яке здійснює багаторазовий і нерівномірний вплив на держави добробуту.

Прихильники цього дискурсу взагалі вбачають у глобалізації побічний ефект політики господарського дерегулювання, яку уряди проводять для економічного витрачання бюджетних коштів на соціальні програми. Справді, за одних обставин національні уряди свідомо і цілеспрямовано збільшують соціальні витрати, за інших – скорочують. Тому якщо участь держави в економіці слабшає, а збори податків знижуються, то це скоріше свідчить про ослаблення господарської ролі держави в цій конкретній історичній ситуації, а не про обмеження суверенітету національної держави як такої.

Тут варто розрізнити тимчасові проблеми у соціальній політиці держави, згортання держави добробуту і реформи держави добробуту. На основі аналізу подій за останні десятиліття в соціальній політиці розвинених країн Р. Страйкер приходить до висновку про необхідність чіткого розмежування між так званим програмним згортанням держави добробуту ("programmatic retrenchment") і системним ("systematic retrenchment"). Програмне згортання передбачає таке скорочення соціальних програм або такі їхні істотні зміни, що ці програми вже перестають бути частиною "інституційної" моделі держави добробуту ("institutional welfare state model"), а стають елементом "залишкової" моделі держави добробуту ("residual welfare state model"). Під системним згортанням держави добробуту розуміють зміни в політичній системі розвинених країн (political environment), які створюють можливість згортання держави добробуту і в майбутньому [161, с.87-88].

Аналізуючи соціальні реформи, чимало дослідників ідуть набагато далі й стимулюють появу нового – *четвертого дискурсу*: глобалізація (за сприятливих економічних умов і в тих країнах третього світу, стратегія розвитку яких спрямована на посилення їхніх позицій у світовій економіці) часто допомагає розширенню масштабів соціального забезпечення. Більше того, держави, орієнтовані в світове співтовариство, "стають більш чутливими до глобальної ідеї соціальних прав громадян і внаслідок цього прагнуть проводити соціально-орієнтовану політику" [161, с.93]. Зауважимо, що тут важлива роль належить МОП, яка орієнтує різні країни, у тому числі й ті, що розвиваються, на досягнення певних соціальних стандартів. Навіть "ліберальна

глобалізація", за словами Жана Куссі, не привела до зникнення соціальної функції політики, більше того, вона розширилася, вирішуючи завдання конкуренції, протекціонізму, соціального захисту. Це дозволило державі використовувати свої відносні переваги для кращої інтеграції в світ, який глобалізується. Повернення до держави, її соціальна складова, на думку автора, може згладити суперечності світового ринку [191].

З усього сказаного, на нашу думку, логічним буде рішення відкинути будь-яку категоричність стосовно впливу глобалізації на держави добробуту і зупинитися на двох висновках: 1) нинішня необхідність реформ соціальної політики розвинених країн викликана не глобалізацією; просто остання зробила цю необхідність більш очевидною [190, с.95]; 2) слід уникати терміна "сильна" глобалізація і прикметника, який його супроводжує – "безальтернативна" (TINA – there is no alternative); доцільніше говорити – "багатоальтернативна" (TAMA – there are many alternatives) [189, p.643].

Висновки

1. На етапах "доглобального" історичного розвитку національна держава виступає як перетворююче і впорядковуюче начало суспільства. З розвитком глобалізації вона вступає в суперечності з новим глобальним порядком, який формується, і це не може не викликати зміни її ролі та функцій.

Вплив глобалізації на національну державу є амбівалентним. Діапазон думок як теоретиків, так і практиків, з одного боку, обмежується твердими переконаннями про відмирання цього суспільного інституту, а з іншого – не менш переконливими твердженнями, що вплив держав на історичний прогрес людства лише зростатиме.

2. Вплив глобалізації на національну державу проявляється двояко: з одного боку, має місце інтенсифікація інтеграційних процесів і об'єднання держав як між собою, так і з транснаціональними акторами, з іншого – відбуваються зміни внутрішньої ієрархії всередині самої держави. Радикальний перегляд сутності і функцій національної держави стимулюється подвійним пресингом: діями міжнародної й наднаціональної спільноти – згори, а локальних і регіональних структур – знизу. Глобалізація здійснює своєрідний "наступ" на державу стосовно всіх її ознак: суверенітету, території, інституцій, правової системи.

3. Водночас у трансформаціях держави можна вбачати певні й цілком обґрунтовані позитивні риси. Національна держава адаптується до змінюваних умов сучасного історичного процесу. Наступ глобалізації викликає не просто зміни, а розвиток держави. Глобалізація спонукає уряди ділитися з іншими інститутами своїми повноваженнями і бере під свій контроль частину глобальних функцій, стаючи джерелом впливу держави на численні глобальні мережі. Відтак державні органи здійснюють у глобальному масштабі координацію діяльності ринкових та інших недержавних структур, громадських рухів тощо.

Докорінна зміна функцій національної держави автоматично спричиняє істотні зміни засад її діяльності. Державний суверенітет потрібно розглядати не просто як невід'ємне право будь-якої держави, а як ресурс, який вона може використовувати у власних цілях.

4. В умовах трансформації та глобалізації світової економіки держава добробуту відчула сильні удари по системі соціального забезпечення. Насамперед змінилися ризики, і проявляються вони найбільше там, де держава мала і має найменший юридичний захист. Відтак прийшло інше розуміння держави добробуту, в якій основною функцією стала мінімізація і перерозподіл людських ризиків.

Взаємозв'язок між глобалізацією і державою добробуту є досить складним, однак нинішня необхідність реформ соціальної політики розвинених країн викликана не стільки глобалізацією, скільки локальними чинниками, а глобалізація лише зробила цю необхідність більш очевидною.

Таким чином, можна стверджувати, що негативні наслідки глобалізації для національної держави не є неминучими, і враховуючи можливості, що з'являються в національних держав завдяки глобалізації, правильною відповіддю на її виклики має стати свідоме і цілеспрямоване підвищення їхньої конкурентноспроможності. Будь-які рецесії повинні стати імпульсом для розвитку і піднесення.

Глава 5. ГЛОБАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЄВРОПИ

Історично Європа стала вихідним пунктом процесу, який сьогодні переріс у лавиноподібну глобалізацію. Європейські країни, разом зі США, Японією, Канадою, Австралією, не лише першими побачили переваги глобалізації, але й першими зіткнулися з її негативними наслідками. Сьогодні Європа є не просто одним із полюсів і однією з моделей розгортання глобалізації, але й одним з перших полігонів, де намагаються відшукати оптимальні варіанти управління і життя в умовах глобалізації.

За останнє півстоліття в історії європейського регіону мали місце дві групи подій, які стали своєрідним глобальним "еволюційним зсувом" у точках соціальної біфуркації і які визначили напрями розвитку глобалізаційних процесів в Європі, супроводжували і супроводжують їх сьогодні. Перша група подій – це створення Європейського Союзу (ЄС), друга – руйнування системи соціалізму в Європі та світі.

Створення ЄС було скоріше інтуїтивною, ніж свідомою, реакцією на процеси економічної інтеграції, які лише почали розгортатися після другої світової війни. Саме в Європі в 1950-х рр. почалося створення зони економічної й соціальної стабільності, захищеної від решти світу не лише спільним митним бар'єром, але й особливою системою колективного регулювання найрізноманітніших аспектів міждержавних відносин – від торгівлі товарами і послугами до міграції робочої сили і капіталу, від соціального захисту населення цієї зони до їхньої особистої безпеки, від координації макроекономічної політики держав-членів до їхньої валютної уніфікації. "Те, що робиться впродовж чотирьох десятиліть в рамках Євросоюзу, можна цілковито розглядати як захисну реакцію на економічні, соціальні та інші неприємності, якими супроводжується процес глобалізації" [192].

На нашу думку, доречним буде значно ширше узагальнення і з дещо іншим акцентом. Це були перші спроби регулювати глобалізаційні процеси, оскільки прийшло усвідомлення, що: 1) глобалізація має не лише позитивні наслідки, і в розподілі наслідків є ті, що здобувають, і ті, що втрачають; 2) вигоди від глобалізації не обов'язково дістаються всім підряд і автоматично, для цього необхідно робити відповідний політичний вибір.

Поступово Євросоюз стає глобальним актором, який не просто має на меті боротьбу за ринки збуту і зміцнення своїх геоекономічних позицій у суперництві з США, Японією, а також двома найчисельнішими державами Китаєм та Індією, які реінтегрувалися в світову економіку після десятиліть відносної ізоляції. ЄС змагається за набуття політичної ваги на міжнародній арені і формування та підтримку світового порядку спільно з іншими глобальними акторами – ООН, МВФ, СБ, СОТ і т.д.

Друга група подій пов'язана з крахом системи соціалізму. Відомий французький геополітик і філософ-традиціоналіст Ален де Бенуа серед трьох основних безпосередніх причин глобалізації першою називає розпад радянської системи: "Перша причина – це, звичайно, крах Радянського Союзу, радянської системи. В епоху Радянського Союзу світ був розділений на дві частини, тому не можна було говорити про глобалізацію, і саме тому одним з парадоксальних і непередбачених наслідків краху Радянського Союзу стала можливість глобалізації" [193].

Наслідком цих подій є нова карта Європи, на якій одна частина колишніх комуністичних країн реінтегрувалася з ЄС, а решта залишається між двома полюсами міжнародного притягання – ЄС і Росією. Економічно це означало, що в регіоні пропозиція робочої сили, доступної на глобальному рівні, значно зросла, так само як зросла чисельність глобальних споживачів, розміри і розмаїття потенційних ринків для експортерів з ЄС.

Разом з тим на Європу насуваються глобальні проблеми, від яких вона не краще захищена, ніж інші. Американський дослідник П.Кенеді з цього приводу пише: "Країни ЄС і їхні громадяни вже відчувають на собі вплив демографічних тенденцій, міграції, екологічних проблем, глобалізації промисловості і наступ нових технологій. Причому в наступні кілька десятиліть цей вплив, скоріше за все, посиляться. Поза сумнівом, процвітаючі й краще підготовлені в порівнянні з більшою частиною решти світу і такі, які є в цьому розумінні скоріше "переможцями", ніж "переможеними", європейці вчинили б необачно, вирішивши, що їх не торкнуться обширні наслідки впливу на нашу планету демографічних проблем і нових технологій" [192].

Досить лаконічно проблеми глобалізаційного розвитку Європи представлені в фрагменті доповіді спецкомісії Генеральної Асамблеї ООН: "Ми визнаємо, що глобалізація і взаємозалежність відкривають нові можливості завдяки торгівлі, інвестиціям і руху капіталу, так само як і розвитку технологій, включаючи інформаційну технологію, для зростання світової економіки, розвитку і підвищення життєвого рівня в усьому світі. У той же час залишаються серйозні проблеми, серед яких важкі фінансові кризи, невпевненість у завтрашньому дні, убогість, соціальна відчуженість і нерівність між суспільствами і всередині суспільств" [194, с.8].

Ці висновки послужили нам ключем для аналізу глобалізації і впливу глобалізації на соціальні процеси в країнах Європи. Відтак завдання можна сформулювати так:

- проаналізувати ступінь глобалізації європейських країн безвідносно до економічних, соціальних і політичних процесів, які мають місце в них;
- дослідити особливості процесів економічної глобалізації в країнах Європи;
- проаналізувати соціальні наслідки глобалізації в Європі;
- виявити основні впливи глобалізації на європейські держави добробуту і соціальну політику європейських країн.

5.1. Глобалізація європейських країн

Загальну характеристику глобалізації європейських країн дозволяє побачити база даних KOF індексів глобалізації, створена швейцарським Інститутом досліджень бізнесу (KOF Konjunkturforschungsstel der ETH Zürich) [25].

Розрахунки агрегованих індексів глобалізації за даними 2006 р. (рис. 5.1, рисунки з додатка Б) свідчать, що європейський регіон має найвищий рівень глобалізації, який постійно зростає і динаміка його перевищує динаміку рівня глобалізації інших регіонів.

KOF індекс глобалізації країн формується через декомпозицію субіндексів, які оцінюють три основні виміри глобалізації – економічний, соціальний і політичний (табл. Б.2 додатка Б). Економічний KOF індекс вимірює величину потоків іноземних товарів, капіталу і послуг, а також інформацію і сприйняття, що супроводжують ці ринкові обміни. Крім торговельних потоків і інвестицій іноземного капіталу, індекс бере до уваги обмеження, якими країна "супроводжує" вказані потоки. Соціальний KOF субіндекс виражає ступінь розповсюдження ідей, інформації, уявлень людей, тоді як політичний субіндекс – глобалізованість і дифузію урядової політики.

Для кожного виміру по-різному розвивалася європейська глобалізація в період, який передував середині 1990-х рр. Однак сьогоднішні тенденції всіх вимірів зрівнялися і практично рухаються в єдиному руслі (рис. 5.2). Відповідні графіки динаміки субіндексів (рис. 5.2, а також додаток Б) засвідчують, що темпи глобалізації за усіма вимірами, починаючи з 2001 р., не лише у світі, а й в Європі значно знизилися.

Якщо оцінювати рейтинги європейських країн (табл. Б.4 додатка Б), то за узагальненим індексом у 2006 р. 33 європейських країни (з 38) входили до списку перших 50 найбільш глобалізованих країн світу, а перша десятка списку цілком утворена з країн Європи. З рис. 5.3 видно, що очолюють європейський список глобалізації багаті країни Західної Європи – Бельгія, Ірландія і Нідерланди, тоді як на останньому місці бідніші країни – Білорусь, Албанія і Молдова.

Індекси країн виводять на більш загальну думку: глобалізація є найпоширенішою в індустриальних країнах з високим рівнем доходів населення і дотична до їхнього зростання. Протилежне твердження – глобалізація винна у відсталості країн – взагалі кажучи, є неправильним. Один з авторів системи KOF індексів глобалізації швейцарський аналітик Аксель Дреер, спираючись на відповідні розрахунки [195], доводить, що в середньому країнам, які є більш глобалізованими, властиві швидші темпи зростання. Вищі рівні економічної інтеграції розвинених країн і відсутність обмежень на

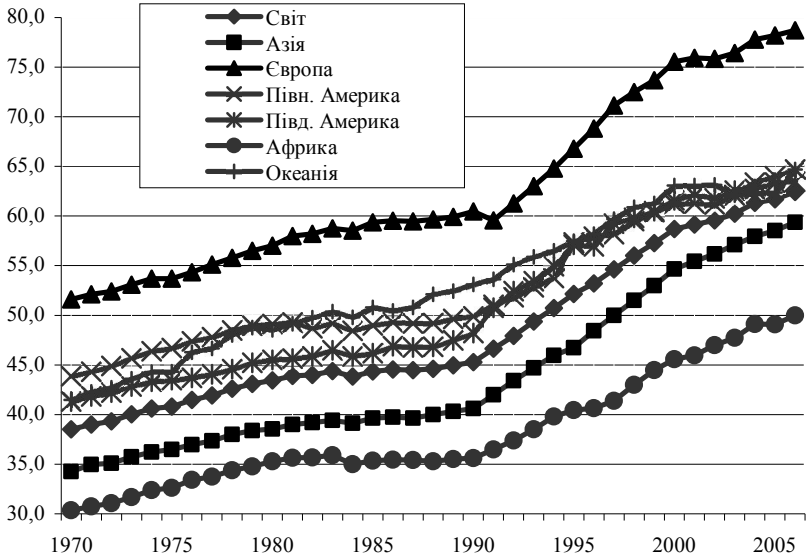

Рис. 5.1. KOF індекси глобалізації регіонів (1970–2006 рр.)²

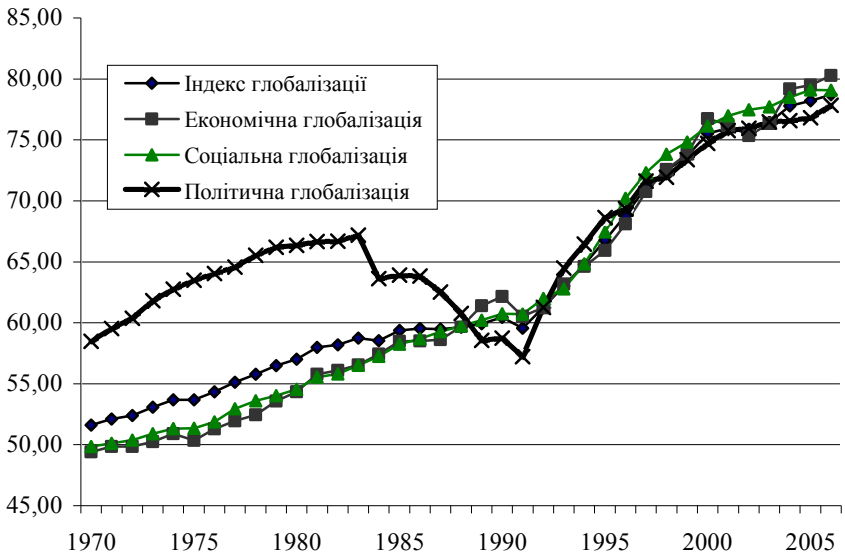

Рис. 5.2. Європейські індекси глобалізації (1970–2006 рр.)

² Джерело: цей і наступні графіки індексів глобалізації побудовано за даними [25].

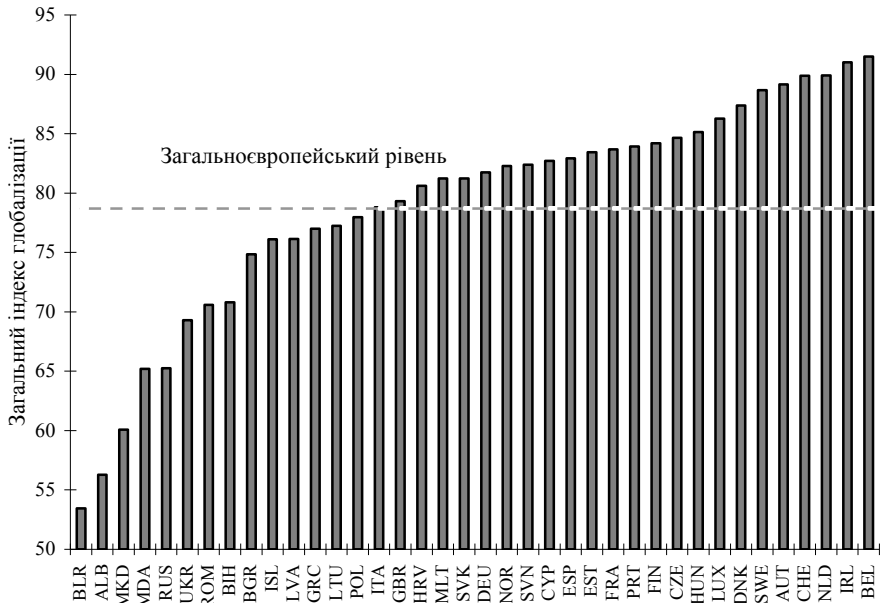

Рис. 5.3. Рейтинг країн Європи в 2006 р. (KOF індекс глобалізації)

торгівлю та іноземні капіталовкладення супроводжують зростання. Існують також емпіричні свідчення, що транскордонні інформаційні потоки сприяють зростанню. Водночас протилежна думка – звинувачення глобалізації в поширенні бідності – такого підтвердження не знаходить. Країни з найнижчими темпами зростання – це країни, що мають найнижчий рівень глобалізації. Скоріше причиною є сама бідність. Бідні країни, будучи ізольованими від світової економіки і не маючи, через бідність, внутрішніх можливостей, пригнічують зростання і далі просувають бідність. Іншими словами, на нашу думку, глобалізація є лише необхідною, але не достатньою умовою соціально-економічного зростання. З огляду на це, форсована глобалізація сама по собі не зробить економіку зростаючою і не зменшує бідності.

Що стосується політичної глобалізації, то її "поведінка" іноді взагалі не вписується в загальну логіку. Для прикладу, Люксембург посідає перше місце в світовому рейтингу за значенням індексу соціальної глобалізації і друге – за індексом економічної глобалізації, тоді як індекс політичної глобалізації дає йому аж 105 місце. Те ж саме стосується Мальти (відповідно, 11, 4 і 127 ранги), Кіпру (5,11 і 109), Ірландії (3, 3 і 36) та інших країн.

Ще один логічний наслідок із наведених даних стосується зв'язку між глобалізацією і членством в Євросоюзі. На перший погляд, глобалізаційний

рейтинг європейських країн справді тісно корелює з тривалістю перебування в ЄС: на початку списку країни ЄС-15, потім – ЄС-10 і ЄС-2, замикають його країни, що не є членами ЄС.

Однак ця гіпотеза, на нашу думку, не має достатніх підтверджень. Такі високоглобалізовані європейські країни, як Швейцарія і Норвегія, взагалі не є членами ЄС. Можна навести такий же аргумент, що і в попередньому твердженні: за останні роки найшвидше зростають індекси глобалізації країн, економіка яких швидко розвивається. В Європі прикладом можуть бути як динамічні економіки Бельгії, Данії, Люксембургу, Нідерландів, так і країни – нові члени Центрально-Східної Європи – Чеська Республіка. Водночас динаміка індексів глобалізації Франції і Фінляндії має інший напрям. Далекими від початку рейтингового списку такі економіки світового масштабу, як Велика Британія, Німеччина, Росія, хоча їхня вагома роль у глобалізації ні в кого не викликає сумніву. Враховуючи зазначену динаміку, є всі підстави стверджувати, що ситуація з рівнем глобалізації країн ЄС незабаром зміниться.

В інтерв'ю радіо "Німецька хвиля" А. Дресер особливо підкреслює: "Ми не займаємося вимірюванням того, наскільки близькі між собою країни за політичними поглядами. Мова йде лише про їхню активність у світовій політиці, діяльності посольств, членство в міжнародних організаціях" [196]. Індекс глобалізації не намагається оцінити конкурентноспроможність країни. Він просто показує, що, наприклад, за показником економічної глобалізації Бельгія замикає першу п'ятірку, Естонія – на сьомому місці.

Дослідник звертає увагу на два аспекти. По-перше, глобалізація – це не обов'язково і не завжди позитивне явище. Тому не можна апріорі стверджувати, що для країни добре займати верхні позиції в рейтингу. По-друге, якщо подивитися на країни, які займають верхні шаблі, то одразу видно, що мова йде про національні економіки, в яких виробництво якнайменше орієнтоване на внутрішнє споживання. Це не добре і не погано. Це просто характерна риса країни.

Відтак логічно правильною буде постановка завдання: *класифікувати європейські країни з огляду на їхні глобалізаційні особливості.*

Ми скористалися методом кластеризації та інтерпретації карт Кохонена, реалізованих на базі аналітичної платформи Deductor Studio компанії BaseGroup™ Labs [197]. Після експериментів зупинилися на варіанті виділення п'яти кластерів, у яких критеріями кластеризації виступають три субіндекси: економічної, соціальної і політичної глобалізації. Загальна характеристика кожного кластера така:

1) кластер 4 – "високоглобалізовані країни". Він є найбільшим за кількістю країн (19). Сюди включені найрозвиненіші країни Європи (члени і не члени ЄС), характерною рисою яких є високий рівень політичної глобалізації, а також високий або середній рівень економічної та соціальної глобалізації. Глобалізація в цих країнах виступає своєрідною глобалізаційною стратегією, причому увага приділяється всім вимірам глобалізації;

2) кластер 3 – "високоглобалізовані країни з переважно середнім рівнем політичної глобалізації". Цей кластер утворюють також високорозвинені країни-члени ЄС (5 країн), які мають високий або близький до високого рівень економічної та соціальної глобалізації, однак їхня політична глобалізація, за винятком Ірландії, є нижчою, ніж у країнах попереднього кластера, і відповідає лише середньому рівню. Глобалізаційна стратегія цих країн, як бачимо, пов'язана насамперед з економікою і соціальною сферою;

3) кластер 1 – "високо- і середньоглобалізовані країни з середнім рівнем політичної глобалізації". Рівень глобалізації країн цього кластера (4 країни) є середнім з погляду політичної глобалізації, а з позиції економічної та соціальної – таким, що не набагато перевищує середній рівень або є середнім. Зауважимо, що в цьому кластері цілком комфортно почувається один із "стовпів" глобалізації – Велика Британія. Країни кластера цілком влаштовує досягнутий рівень глобалізації або ж вони реально не спроможні досягнути вищого;

4) кластер 0 – "країни з переважно середнім рівнем глобалізації". У нього включені країни (7 країн), які характеризуються високим або середнім рівнем політичної глобалізації і, на відміну від двох попередніх кластерів, середнім або низьким рівнем економічної та соціальної глобалізації. На сьогодні стратегічним завданням цих країн стала політична глобалізація, завдяки якій у перспективі можливі глобалізаційні зрушення в економіці та соціальній сфері;

5) кластер 2 – "країни середнього рівня економічної та соціальної глобалізації і низького рівня політичної глобалізації". Зауважимо, що до цього кластера потрапили 3 країни, які або викликають політичне неприйняття з боку інших європейських країн-сусідів, або існує політична стурбованість стосовно політичної ситуації в них. Досягнутий рівень глобалізації в усіх інших сферах не є результатом цілеспрямованих зусиль, а скоріше, просто наслідком геополітичного розміщення країн. Складається враження, що глобалізаційна стратегія навіть не стоїть на їхньому порядку денному.

Детально кластери і країни, які входять до них, представлено в табл. Б.4 додатка Б.

5.2. Економічна глобалізація Європи

Економічна глобалізація представляє собою комплекс явищ, серед яких, як говорилося вище, можна виділити три основні складові: глобалізація торгівлі, глобалізація виробничих інвестицій і глобалізація фінансового капіталу. Як стверджують чимало науковців (наприклад, [198, р.44], [199, р.і]), економічна інтеграція не так кількісно, як якісно відрізняється від того, що мало місце в попередні століття. Так, світова торгівля, як частка ВВП, досягла піку перед початком першої світової війни. В останні десятиліття торгівля не просто вийшла на вищий рівень, а водночас змінилася якісно. Обмеження

припливу іноземного капіталу в світі в основному ліквідовано, і переміщення його з однієї країни в іншу досягло безпрецедентно високого рівня. Міжнародна міграція, як частка населення, все ще залишається меншою, ніж це було сто років тому. Але і тут сталися істотні зміни: Європа перетворилася з регіону переважно еміграції в імміграційний регіон. З погляду перспективи, принципово новим явищем на світовому ринку можна вважати фінансову глобалізацію.

Охоплюючи всі аспекти виробництва, обміну і фінансів, глобалізація економіки в Європі визначається насамперед відкритістю економік європейських держав, тобто здатністю легко і вільно здійснювати різні види *міжнародної і транскордонної бізнесової діяльності*:

- міжнародну торгівлю товарами і послугами;
- проведення фінансових операцій (надання і отримання коштів, портфельні інвестиції);
- організацію, діяльність і контроль бізнесу в інших країнах через прямі іноземні інвестиції;
- пропозиції трудових послуг резидентами іншої країни (трудова міграція);
- обмін інформацією, угодами, гарантування безпеки здійснення ринкових обмінів тощо.

Визначальною особливістю нинішньої фази глобалізації є той факт, що глобальний ринок розширився до безпрецедентних масштабів. Обсяг *світової торгівлі* збільшився вчетверо між 1980 р. і 2005 р. при збільшенні виробництва до 250%. У світовому експорті товарів (за межі ЄС) на частку ЄС-25 припадало 18,3%, імпорту – 19,1%. Істотним доповненням до цього є зростання внутрішнього товарного ринку самого ЄС, яке мало місце після зняття торговельних обмежень внаслідок розширення спільноти. У 2006 р. торгівля ЄС-27 на внутрішньому ринку була в 1,96 раза більшою за торгівлю на зовнішніх ринках [200].

Щоправда, темпи відкритості торгівлі не мають вражаючого прискорення, за винятком Німеччини, країн Бенілюксу, а також країн – нових членів спільноти, в яких відкритість торгівлі товарами зросла на понад 20%. Однак і тут ЄС залишається серед лідерів, на відміну від США і Японії, зокрема у сфері послуг. Однак, як відзначають деякі політики і науковці, про підвищення ступеня відкритості торгівлі товарами і послугами члени ЄС нині воліють значно менше говорити, ніж про це, наприклад, йдеться в ЗМІ або публічних дискурсах.

Аналіз міжнародної торгівлі країн (табл. 5.1) показує, що серед європейських країн обсяг експорту-імпорту товарів як відсоток до ВВП варіюється від 43% ВВП у Великій Британії та Іспанії і до понад 100% у таких країнах, як Бельгія, Нідерланди, а також країнах – нових членах ЄС. Значно нижчою є частка експорту-імпорту послуг, і тут на загальному фоні істотно

Таблиця 5.1

Торговельна відкритість окремих європейських країн, 2006 р.

Країна	Імпорт + експорт товарів, % від ВВП	Імпорт + експорт послуг, % від ВВП	Імпорт + експорт товарів і послуг, % від ВВП	Експорт високотехнол. прод., % від заг. експорту
Австрія	86,5	24,4	110,9	11,3
Бельгія	141,7	28,3	170,0	6,6
Болгарія	119,5	27,9	147,4	3,3
Велика Британія	43,5	16,9	60,4	26,5
Греція	:	:	:	5,7
Данія	64,5	35,9	100,4	12,8
Естонія	136,0	37,8	173,8	8,1
Ірландія	80,7	67,0	147,7	28,9
Іспанія	43,3	14,9	58,2	4,7
Італія	45,6	10,7	56,3	6,4
Кіпр	41,3	55,1	96,4	21,4
Латвія	86,5	24,7	111,2	4,2
Литва	109,6	21,1	130,7	4,7
Люксембург	88,6	192,0	280,6	40,6
Мальта	99,5	59,7	159,2	54,6
Нідерланди	108,5	24,0	132,5	18,3
Німеччина	70,8	13,5	84,3	13,6
Норвегія	55,4	19,1	74,4	:
Польща	70,7	11,4	82,1	3,1
Португалія	55,4	14,8	70,3	7,0
Румунія	65,9	12,4	78,3	3,9
Словаччина	157,0	18,2	175,2	5,4
Словенія	114,9	19,7	134,6	4,5
Туреччина	56,2	8,8	65,0	:
Угорщина	132,4	22,2	154,6	20,2
Фінляндія	68,8	15,0	83,8	18,1
Франція	44,6	10,0	54,7	17,8
Хорватія	73,1	32,2	105,2	:
Чеська Республіка	130,7	17,5	148,2	12,7
Швеція	71,6	23,5	95,1	12,8
Японія	26,3	5,8	32,2	:
США	21,9	5,7	27,6	:

Джерело: [200].

вирізняється Люксембург, де вона становить 192%. Порівняння даних торгівлі європейських країн з відповідною статистикою США або Японії свідчить про більшу торговельну відкритість усіх європейських країн. Хоча під час порівняння слід брати до уваги чисельність населення і розміри внутрішнього ринку кожної країни. Подібну ситуацію з торгівлею можна пояснити багатьма чинниками. Насамперед ослабленням традиційних зв'язків "центр-периферія" та значним переміщенням виробництва товарів і послуг від розвинених економік до країн, що розвиваються. Мало місце швидке розширення двосторонньої торгівлі між цими двома групами країн. Якщо в минулому розвинені країни, у тому числі Європи, постачали промислові товари на периферію взамін на сировину, то сьогодні навпаки: новостворені ринки дають значну і всезростаючу частку світового виробництва продукції. Наприклад, Китай у спілці з Гонконгом довів свою частку світової торгівлі товарами до 14,4% у 2006 р., і не лише завдяки дешевій робочій силі [200]. Традиційні економічні теорії торгівлі, пояснюючи поведінку національних економік у глобалізованому світі, інтерпретують реальні події боротьбою за отримання відносної переваги.

Певні структурні чинники, як, наприклад, зростання міжгалузевої торгівлі й створення зростаючих чисельно міжнаціональних і транснаціональних підприємств, також потрібно додати до загальної глобалізаційної картини.

Сприяють змінам у міжнародній торгівлі економічні, політичні й технологічні зміни. Вони включають довгий перелік заходів, пов'язаних з лібералізацією ринку, зокрема, зниженням або знищенням тарифних і нетарифних міжкордонних бар'єрів, розвитком інформаційних і комунікаційних технологій, які дозволяють безпроблемно та швидко перетинати кордони. Так, якщо загальна вартість перевезення між розвиненими країнами зазвичай становить 4% від вартості торгівлі, то транспортні витрати на перевезення морем телевізора, відправленого з Азії до Європи, – лише 2% їхньої вартості, а кілограма кави – 1,2% [201]. Так само на нинішні ціни вартість трихвилинної телефонної розмови між Нью-Йорком і Лондоном мала б становити \$293 у 1931 р. і \$1 – у 2001 р., а зараз вона коштує лише декілька центів за умови набагато кращого зв'язку [199, р.14].

Глобалізація сприяє появі регіональних ринків. Запровадження і зміцнення євро стали одними з чинників формування у світі трьох торговельно-економічних регіональних блоків країн: європейського, американського і східноазійського. В Європі такий блок складається навколо інтеграційного ядра ЄС. Сьогодні південніше формується пояс "м'якої" інтеграції за участю країн Південного і Східного Середземномор'я, які створюють двосторонні зони вільної торгівлі з ЄС. Не виключено, що такий пояс у майбутньому поповниться іншими африканськими і близькосхідними країнами.

Капітал і фінансові потоки є такими ж важливими індикаторами глобалізації, як і торгівля. Особливістю нинішньої хвилі глобалізації є

інтенсивність переміщень капіталу, зокрема *прямих іноземних інвестицій* (ПІ). Як портфельні, так і прямі інвестиції зростали швидше, ніж виробництво по відношенню до ВВП. Не має подібного прецеденту в історії також і географічна фрагментація виробництва. Великі потоки капіталу набагато більші, ніж у минулому, набувають значно розмаїтіших форм і є істотно продуктивнішими стосовно кінцевого результату, ніж будь-коли раніше. Вражаючим є те, що потік капіталу став двонапрямленим.

Уже з початку 1980-х рр. Західна Європа стала провідним експортером ПІ. До початку 2000 р. щорічний сукупний обсяг західноєвропейських зарубіжних капіталовкладень приблизно в 1,5 раза перевищував обсяг таких інвестицій усіх решти промислово розвинених країн. Завдяки інтенсивнішій фінансовій інтеграції європейський вплив на бізнес зріс, зокрема, істотне збільшення мав контроль європейськими інвесторами через власні іноземні філії. Водночас немає жодних свідчень загального зростання іноземної (не ЄС) власності в ЄС.

Рівні ПІ європейських країн істотно варіюють. За рівнем інвестицій найбільше вкладають і отримують традиційні західні економіки – Велика Британія, Франція, Бельгія, Люксембург, Німеччина. Проте тут спостерігається тенденція перевищення надходжень над вивезенням, що можна побачити за даними 2006 р. (табл. 5.2), а також зменшення частки ПІ у ВВП. Водночас у всіх країнах Центрально-Східної Європи після вступу в ЄС відкритість щодо іноземних інвестицій зросла і поступово зменшується різниця, навіть щодо вивезення, між цими країнами і рештою членів ЄС. Якщо порівняти за інтенсивністю інвестицій європейські країни з Японією і США, то можна побачити, що інтенсивність іноземних інвестицій як частка ВВП у перших є значно вищою.

На рівні інвестицій важливою є тенденція переміщення центра ваги виробництва і міжнародної торгівлі в бік все більше *науко- і техноємних товарів і послуг* (табл. 5.1). Успіх боротьби за ринки високотехнологічних товарів і послуг багато в чому зумовлюється боротьбою за залучення до національних програм науково-дослідних і дослідницько-конструкторських робіт (НДДКР) як вітчизняних, так і іноземних фінансових і кадрових ресурсів. У 2006 р. витрати країн ЄС-27 на науково-дослідницькі роботи становили 1,84% ВВП. У 2006 р. на виробництві високих технологій фахівці, які займалися проблемами розвитку науки і технології, становили 5,6% зайнятих, а у сфері інтелектуальних послуг – 32,6% [203]. Така ситуація дає новий поштовх для вирішення проблем розвитку загальної і вищої освіти, інформаційних послуг, створення сприятливих фіскальних та інших умов для НДДКР, включаючи рівень оплати праці фахівців. "Те, що завжди вважалося суто внутрішньою справою кожної країни і здавалося дуже далеким від конкуренції на світовому ринку, стає невід'ємною частиною цієї конкуренції і, відповідно, частиною геоекономічної стратегії кожної європейської країни і ЄС в цілому" [192].

Таблиця 5.2

Прямі іноземні інвестиції в окремих європейських країнах (% від ВВП)

Країна	Інтенсивність ПІІ		Обсяги ПІІ (2006 р.)	
	1996–2000	2001–2005	надходження	вивезення
Австрія	1,9	2,4	0,1	1,3
Бельгія	:	9,2	18,1	15,9
Болгарія	:	4,5	16,4	0,5
Хорватія	:	:	4,5	0,6
Кіпр	4,0	6,0	8,2	4,0
Чеська Республіка	3,6	3,9	9,4	0,0
Данія	6,7	:	2,6	3,0
Естонія	4,2	6,5	9,8	6,3
Фінляндія	6,9	2,7	1,8	0,0
Франція	4,2	3,6	3,0	5,4
Німеччина	4,1	1,1	1,5	2,7
Греція	:	:	:	:
Угорщина	2,6	3,1	9,4	6,7
Ісландія	1,7	:	:	:
Ірландія	9,6	5,7	-15,5	6,8
Італія	0,7	1,3	2,0	2,2
Латвія	3,1	1,9	8,1	0,7
Литва	2,5	1,7	6,0	0,9
Люксембург	:	15,0	233,8	196,6
Мальта	6,1	4,7	27,3	-0,1
Нідерланди	10,1	8,5	0,7	3,4
Польща	2,1	1,7	4,1	1,2
Португалія	2,9	3,1	3,8	1,8
Румунія	:	:	9,4	0,0
Словаччина	1,8	3,2	7,5	0,7
Словенія	:	2,1	1,0	2,0
Іспанія	3,8	4,0	1,6	7,3
Швеція	:	:	7,2	6,3
Швейцарія	:	:	-0,3	-14,8
Туреччина	0,4	0,8	2,7	0,3
Велика Британія	7,0	3,6	5,9	3,4
Японія	0,4	0,5	0,1	1,0
США	1,8	1,0	0,8	-0,1

Примітка: Інтенсивність ПІІ вимірює інтенсивність інвестиційної інтеграції в рамках міжнародної економіки і визначається як середнє арифметичне надходження в країну іноземних інвестицій і вивезення власних інвестицій за кордон.

Джерело: [202].

Як зазначає російська економістка Ірина Цапенко [204, с.36], на глобалізаційні тенденції в науці вказує розширення спільної наукової діяльності вчених різних країн. Так, частка публікацій у міжнародному співавторстві зросла в країнах ОЕСР з 14% у 1986 р. до 31% у 1999 р. У 2003 р. цей показник для країн ЄС становив 35%, а в невеликих європейських державах (Португалії, Бельгії, Данії, Швейцарії та Норвегії), а також більшості східноєвропейських країн, він перевищував 50%, що свідчить про високий ступінь інтегрованості вчених цих країн у світову наукову спільноту.

Специфічним проявом глобалізації є міжнародна винахідницька співпраця. Світова частка патентів на винаходи, зроблені в результаті міжнародної співпраці, зросла з 5,8% від середини 1990-х рр. до понад 7% у 2003–2005 рр. У багатьох країнах Європи вона значно вища. Так, у невеликих країнах – Бельгії, Чеській Республіці, Ірландії, Угорщині і Польщі – спільні з іноземцями винаходи становлять понад 30%. У великих європейських країнах – Франції, Німеччині, Великій Британії й Росії – рівень міжнародної винахідницької співпраці різний, хоча також високий – понад 20%, і в порівнянні з 1990 рр. він також помітно зріс. Так, у Великій Британії частка спільних патентів зросла на 10%, досягнувши майже 24% за 2003–2005 рр. Головними партнерами європейських країн є насамперед інші європейські країни, хоча та ж Велика Британія однаковою мірою співпрацює з європейськими країнами і зі США. Результатом міжнародної наукової діяльності є також міжнародна власність на патенти. В ЄС частка міжнародної власності є найвищою в патентуванні біотехнологій – 18%, тоді як у галузі інформаційно-комп'ютерних технологій вона становить лише 9,8%. Стосовно всіх поданих патентів країнами Євросоюзу, то вона дорівнює 10,5% [205, р.30-31].

Протягом останніх десятиліть *фінансова інтеграція*, безумовно, була сферою глобалізації, яка зростала найшвидше. Деякі автори вважають фінансові ринки ключовою особливістю нового глобального економічного порядку. За підрахунками британського соціолога Боба Джессопа, у період 1963–1995 рр. загальний розмір фінансів на міжнародних ринках зростав із щорічними темпами приросту 24,3%, тоді як щорічно темпи зростання світової торгівлі становили 5,5% і глобального виробництва – 3,2%. Майже 1,5 трильйона доларів США щодня обмінюється на ринках іноземного обміну, і лише 5% цієї кількості безпосередньо пов'язані з торгівлею товарами і послугами [206, р.106]. Для держав ЄС-15 значення показників міжнародної фінансової інтеграції демонструють десятиразове збільшення за 35 років від 1970 р. і до 2004 р. У цілому потоки зовнішніх активів і пасивів ЄС як частки ВВП зросли з 59% ВВП у 1970 р. до понад 550% у 2004 р., із значним розширенням після 1995 р. [199, р.iv]

Дерегулювання валютної сфери після краху в 1971–1973 рр. Бреттон-Вудської системи сприяло різкому зростанню мобільності фінансового капіталу, і насамперед спекулятивного. Саме глобалізація останнього породила

багато економічних і соціальних проблем, які помилково списують на глобалізацію торгівлі й виробничі інвестиції.

Ще один важливий аспект, пов'язаний з глобалізацією, – *переміщення робочої сили*. Основні напрямки міграційного руху представляють імміграцію з сусідніх країн, африканського континенту, а також зростаюча міграція до Іспанії з Південної Америки. Аналіз цих потоків, демографічних і соціальних проблем Європи, а також зростаючих грошових переказів мігрантів, зв'язків мігрантів зі своїми сім'ями в країні походження свідчить про зростаюче значення міграції для європейських країн. Наслідки, спричинені зміною міграційних моделей, потрібно так само ретельно вивчати, як і результати соціальної інтеграції. Однак на цьому детально ми зупинимося в наступних розділах.

5.3. Соціально-політичні наслідки глобалізації

Соціальні наслідки глобалізації мають місце в основному, з одного боку, через зміни в розподілі доходів і активів, з іншого – через їхній вплив на можливості отримання роботи. Вторинний ефект пов'язаний з політичними змінами і, зокрема, зміною розстановки політичних сил, що відбувається під впливом глобалізації. Окрім цього, соціально-політична картина в Європі ускладнюється через низку ендегенних соціальних і демографічних чинників, зокрема, надзвичайно старіюче населення, руйнування традиційних сімейних структур тощо.

У *соціальному вимірі* найяскравіше проявляється амбівалентний характер впливу глобалізації. Так, повсюдне розширення міжнародної торгівлі дає європейським споживачам вигоду від нижчих цін імпорту і ширшого вибору товарів і послуг. Водночас поява на ринках Європи комерційних пропозицій опонентів створює конкуренцію європейським компаніям і може призвести до скорочення робочих місць.

Крім того, глобалізація в Європі поєдналася з переходом до постіндустріальної економіки. Вона характеризується акцентами на гнучкості й динамічній інноваційності, а також стрімким зменшенням ролі та масштабів використання в промисловості робочої сили, зайнятої на складально-конвеєрній роботі. "Основні вигоди від глобалізації є результатом можливостей, які вона надає стороні, що розширює спеціалізацію, використання і розповсюдження технологій і підвищує конкурентноспроможність через інновації і стимулювання продуктивності праці" [199, p.vii]. Тому, як стверджують експерти, втрати роботи, пов'язані з ефектом міжнародної конкуренції, є за масштабами значно меншими, ніж нормальне "творче руйнування" продукції і структурні зміни на ринку праці. До того ж демографічні зміни істотно тиснуть на бюджети соціального захисту. Крім того, потрібно взяти до уваги, що втрата певної частки низькокваліфікованих робочих місць завдає меншої шкоди, ніж,

наприклад, варіант оффшорингу, коли з однієї країни в іншу переходять цілі види робіт, залишаючи в ній лише декілька висококваліфікованих робочих місць.

Наведені аргументи засвідчують той факт, що дуже важко відділити ефекти соціального впливу, спричинені безпосередньо глобалізацією, від впливу інших чинників. Потрібно також врахувати, що ситуація в різних країнах є різною, і соціальні наслідки глобалізації проявляються по-різному.

Зупинимося спочатку на *нерівності розподілу доходів і бідності*.

Існують переконливі свідчення зростання нерівності розподілу доходів громадян у багатьох європейських країнах [199, p.vii]. Навіть у таких найбільш благополучних країнах, як Швеція і Фінляндія, коефіцієнт Джіні, починаючи з середини 1980-х рр., піднявся за два десятиліття від рівня близько 20 (відносно незначна нерівність) до майже 25. Особливо він зріс у Італії та Греції. Щоправда, немає жодних вагомих свідчень, або ці свідчення є лише дуже незначними і непереконливими, що це зростання нерівності в розподілі прибутків спричинене глобалізацією. Доказом протилежного, наприклад, служить той факт, що за той же період мало місце істотне падіння (до майже 30 одиниць) коефіцієнтів Джіні в Ірландії та Іспанії.

Зміни індексів Джіні для країн ЄС на початку нового століття представлені в табл. 5.3. Ці дані так само не дають однозначної відповіді на поставлене запитання, хоча можна побачити, що число країн, де нерівність зростає, збільшилося; особливої закономірності зростання нерівності також не спостерігається; нові члени ЄС уже не належать до країн, де спостерігаються істотні зміни в нерівності, більше того, істотних відмінностей в тенденціях країн ЄС-15 і ЄС-10 немає.

Угорські дослідники дійшли висновку, що між європейськими країнами існують значні відмінності з огляду на рівні ВВП і нерівність [208]. Однак незважаючи на те, що ЄС-10 мають значно нижчий ВВП на душу населення навіть з погляду купівельної спроможності, істотних відмінностей між старими і новими членами стосовно нерівності в доходах і відносної (але не абсолютної) бідності немає. Щодо бідності, то можна чітко виділити чотири кластери країн:

- скандинавські і континентальні країни ЄС-15 з високим ВВП і відносно низьким рівнем бідності;
- англосаксонські країни ЄС-15 і середземноморські країни ЄС-15, що мають більш низькі ВВП і вищий рівень бідності;
- країни ЄС-10, які відносно матеріально виграють і мають відносно низький рівень бідності;
- решта країн ЄС-10 з низьким ВВП і мають найнижчі рівні бідності.

Недавні дослідження і додатковий аналіз доступних даних свідчать, що підвищення в нерівності в розподілі прибутку – це явище, більше пов'язане з

Таблиця 5.3

**Загальна тенденція зміни нерівності доходів у країнах ЄС-27,
2000–2004 рр. (коефіцієнт Джіні на кінець періоду вказаний в дужках)**

Зміни	Країна (коефіцієнт Джіні)
Значне зниження ($x > 12\%$)	Бельгія (26)
Середнє зниження ($12\% < x < 7\%$)	–
Незначне зниження ($7\% < x < 2\%$)	Естонія (34), Іспанія (31), Литва (29), Нідерланди (26)
Змін немає (0%)	Греція (33), Франція (28), Люксембург (26), Чеська Республіка (25), Словенія (22)
Незначне збільшення ($7\% < x < 2\%$)	Португалія (38), Латвія (36), Велика Британія (34), Ірландія (32), Польща (31), Румунія (30), Угорщина (27), Фінляндія (25), Болгарія (26), Швеція (23)
Середнє збільшення ($12\% < x < 7\%$)	Німеччина (28), Австрія (26)
Значне збільшення ($x > 12\%$)	Італія (33), Данія (24)

Джерело: [207, р.132].

розвитком "суспільства знань", яке приводить до набуття людським капіталом більшої ваги ("повернення" головної ролі людському чиннику). Водночас саме суспільство знань призводить до розширення прірви між тими, хто знаходиться у верхній і нижній частині шкали знань і навичок.

Отож висновок: зростання нерівності стосується або явних політичних дій (альтернатив) місцевих урядів, або є неадекватною відповіддю на дію більш фундаментальних соціально-економічних тенденцій, таких як, наприклад, поява суспільства знань, зростання нерівності в освіті або невдачі системи освіти, яка не може гарантувати рівні можливості всім. Але цей процес не має такого поширення на всі країни. Існує чимало успішних країн, які вдало адаптуються до нових умов, знаходячи відповіді в злагодженій взаємодії товарного ринку і ринку праці, активному інвестуванні капіталу в людський ресурс.

Розглянемо наступну групу наслідків. Ефект глобальної конкуренції проявляє себе або в застої / зменшенні *реальної заробітної плати*, або через зростання *безробіття*.

Статистичні дані стосовно рівня безробіття і заробітної плати в країнах ЄС станом на 2005–2006 рр. представлено в табл. В.1 додатка В. Як видно, найбільш уразливими є низькокваліфіковані працівники. Переважаючий розвиток сфер діяльності, залежних від висококваліфікованих людських

ресурсів, неминуче призводить до зростання нерівності між високо- і низькокваліфікованою працею.

Крім того, існує тенденція переміщення певних професійних видів діяльності до країн, на зразок Індії, де зарплата є нижчою, а рівень кваліфікації достатнім. Тому цілком вірогідно, що навіть висококваліфіковані працівники, які до цих пір були ізольовані від негативного впливу глобалізації, постануть перед новим конкурентним викликом, що надаватиме ширші можливості найбільш кваліфікованим, компетентним і пристосованим працівникам у країнах ЄС.

Зростання рівня безробіття в деяких європейських країнах часто визначають як одне з проблемних питань ЄС. Порівняння європейських ринків праці з ринками інших розвинених країнах, особливо США, не на користь перших. Тому ще в 2005 р. на порядку денному Європейської комісії в Лісабоні постала потреба зосередити увагу на двох моментах: економічне зростання і зайнятість [209, р.12]. Емпіричних доказів зв'язку між рівнем зайнятості й інституціоналізацією ринку праці є значно менше, ніж теоретичних аргументів [210, р.129]. Однак останні емпіричні й економетричні дослідження свідчать, що всебічні реформи можуть принести добрі плоди.

Глобалізація ж сприяє так само знищенню, як і створенню робочих місць. Недавні дослідження з проблем переміщення виробництва свідчать про те, що лише 6% втрати робочих місць у країнах ЄС за період 2002–2005 рр. є результатом переміщення або оффшорингу [211, р.10]. Глобалізація скоріше сприяє нестабільності в соціальних відносинах через стимулювання швидких змін на ринку праці. Зауважимо, що тривалі трудові відносини, на сьогодні домінуючі, також дають відчуття безпеки. Відтак гнучкість ринку робочої сили в поєднанні з всебічним соціальним захистом створює краще відчуття безпеки і сприяє підвищенню якості праці [212, р.18].

Реформи ринку праці натикаються на низку труднощів. Сьогодні майже вся мережа створення робочих місць припадає на сферу обслуговування. У період між 1979 р. і 1993 р. країни ОЕСР втратили 22% своїх робочих місць в обробній промисловості, тоді як створення нових робочих місць не є достатнім для покриття наслідків деіндустріалізації праці.

Тут виникає три проблеми [199, р.vii]: 1) розширення третинного ринку праці призводить до збільшення частки низькокваліфікованих послуг; 2) у багатьох галузях послуг (хоча далеко не скрізь) заробітна плата зростає згідно з добре відомим "ціновим ефектом Баумола"³; 3) немало залежить від способів

---

³ Цінова хвороба (ефект) Баумола – явище, описане Вільгельмом Баумолом у 1960-х рр. Воно полягає в збільшенні зарплати на робочих місцях, яке не пов'язане зі зростанням продуктивності праці і яке здійснюється у відповідь на збільшення зарплати в інших робочих місцях (галузях), де збільшення продуктивності праці все-таки мало місце. Це явище йде врозрід із положеннями класичної економічної теорії. Ефект описаний, зокрема, в [213].

домашнього споживання. Зокрема, домашнє господарство, у принципі, може часто використовувати працю вдома як альтернативу послугам [214, р.103-104]. У цьому плані датський соціолог Госта Еспінг-Андерсен [214, р.117-119] пропагує ідею "нової кейнсіанської сім'ї", яка може частково допомогти вирішенню проблеми нових робочих місць. Його ідея полягає в тому, що політика повинна сприяти створенню типу сім'ї з двома годувальниками, яка є інтенсивним споживачем послуг, що сьогодні і потрібно.

Загрози соціальній стабільності суспільства виникають і з боку ще одного прояву глобалізації – міжнародної міграції. Міжнародна міграція стала черговим соціальним випробуванням європейських держав. Серед європейців широко розповсюджені ідеї, що мігранти не лише сприяють зростанню рівня безробіття в європейських країнах, але й негативно впливають на соціальну ситуацію і безпідставно користуються благами системи соціального захисту.

Стосовно першого, то наше власне дослідження (див. [215, с.90-95]) для Чеської Республіки, де, як відомо, антиімміграційні настрої населення вкорінені досить глибоко, доводить цілком протилежне: мігрантів варто розглядати не як конкурентів місцевим працівникам, а як один із способів вирішення багатьох проблем європейських країн. Також немає жодних загальних свідчень, що мігранти зловживають (найбільш відчутно це політично), не роблячи внеску в систему загального добробуту. Тому "...є великий ризик у цьому контексті ввійти до порочного кола, в якому некваліфікована міграція збуджує громадську думку, яка завершується закликами до нереалістичних обмежень міграції, що призводить до ще більшої нелегальної некваліфікованої міграції і розпалює антиіммігрантські суспільні настрої, і це змушує уряди запроваджувати більш суворі (і нездійсненні) обмеження на міграцію" [199, р.vi].

І останнє зауваження. Незважаючи на різні форми адаптації в умовах глобалізації, існують певні ознаки, що *надходження податків* у країнах ЄС також стає проблемою. Наприклад, у Фінляндії, Ірландії та Нідерландах можна побачити відносно зменшення податкових надходжень, якщо порівнювати два періоди – 1991–1995 рр. і 2001–2005 рр., зіставні в економічних циклах. Однак за ближчого розгляду, такий результат є наслідком свідомих структурних реформ, насамперед спрямованих на збільшення розміру податків. Фактично більшість держав ЄС-15 або підтримують відносно високий рівень податкових надходжень, або навіть спромоглися його зменшити. Деякі країни, з огляду на можливі загрози, вже зараз намагаються змінити структуру податків з метою створення стимулів для розвитку бізнесу.

5.4. Вплив глобалізації на європейські держави добробуту

Глобалізація має вплив на європейські держави добробуту. Британський дослідник Мел Казінс, узагальнивши тематику багатьох досліджень, виділив сім проблемних *гіпотез цього впливу* [198, р.47]:

- 1) глобалізація веде до участі в "гонках донизу";
- 2) глобалізація призводить до зростання компенсаційних соціальних виплат;
- 3) глобалізація абсолютно не впливає на європейські держави добробуту;
- 4) глобалізація нав'язує обмеження урядовим діям;
- 5) вплив глобалізації переважається іншими чинниками;
- 6) вплив глобалізації в суспільствах є різним, залежно від держави і національних інституцій;
- 7) глобалізація призводить до конвергенції соціальної політики.

"Гонка донизу" стосовно соціальної політики є одним із найсильніших закидів глобалізації. Він полягає в тому, що глобальний капітал, невпинно зменшуючи на荷дження від податків, фактично знищує національні регуляторні соціальні системи. Однак, як доводять багато дослідників, зокрема в [198, р.48-49], [199, р.75-101], [209, р.12], жодної емпіричної підтримки того, що глобалізація є невблаганною і неминучою силою, немає. Глобалізація, піддаючи індивідумів вищому ступеню непередбачуваності і ризику, справді сприяє ерозії існуючої системи соціального захисту, однак держави можуть адаптуватися до таких умов, і в цьому немає жодної містики.

Аналіз і оцінка даних про рівні розвитку і структуру соціальних витрат засвідчують, що соціальна політика взагалі демонструє вищий ступінь "пружності" перед лицем глобалізації і зростання нерівності. Від початку 1990-х рр. витрати соціального захисту в країнах – членах ЄС тримаються на рівні 26-28% ВВП (табл. В.2 і табл. В.3 додатка В), незважаючи на очікуване зменшення їх через зростання компенсаційних витрат задля підтримки конкурентноспроможності як держави, так і протегування національного бізнесу. Більше того, їхнє зростання за період 2000–2004 рр. у ЄС-25 свідчить, що європейська держава добробуту стала не менш, а більш щедрою. Крім того, є свідчення, що глобалізація зовсім не впливає на склад соціальних витрат країн OECD [199, р.vi].

Децю складніша ситуація в країнах ЦСЄ, в останні роки намічаються тенденції незначного спаду. Однак це можна пояснити розвитком власної системи соціального захисту населення, зразком для побудови якої є європейські держави добробуту.

Наведені вище аргументи також відкидають і третю, надто категоричну, гіпотезу, що глобалізація зовсім не впливає на держави добробуту.

Значно слабша теза стосовно того, що глобалізація нав'язує рішення соціальної політиці, обмежуючи тим самим суверенітет національних урядів,

усе-таки дістає підтримку. Так, німецький дослідник Фріц Шарпф [216] доводить, що міжнародна конкуренція, підвищуючи продуктивність і вимоги до кваліфікації працівників, обмежує працевлаштування в одних галузях, тоді як інші отримують своєрідну протекцію. Тим самим, з одного боку, здійснюється тиск на державу добробуту, яка прагне досягти егалітарних цілей добробуту, а з іншого – глобалізація істотно обмежує можливості держави добробуту щодо зростання доходів. Австралійські дослідники Джефрі Гаррет і Дебора Мітчелл [217] переконують, що глобальна торгівля має негативний і вагомий вплив на витрати держави добробуту. Водночас, переконують автори, імпорту продукції низькорентабельних галузей має мізерний вплив на добробут, а прямі іноземні інвестиції не асоціюються зі зменшенням витрат держави добробуту.

На противагу решті гіпотез, які розглядають глобалізацію як ключове обмеження держави добробуту, прихильники п'ятої гіпотези, визнаючи глобалізацію лише одним із чинників, вважають, що за ступенем впливу інші чинники переважають. Серед потенційних джерел напруги, зазвичай приписуваної глобалізації, найважливішими вважаються такі:

- уповільнення зростання продуктивності праці, особливо в секторі послуг;
- дозрівання держави добробуту;
- демографічні зміни (насамперед старіння населення);
- трансформація структури сімей (наприклад, збільшення числа розлучень, неповні сім'ї).

Якщо з першим чинником, доводить Пол Пірсон, глобалізація хоча й дуже слабо, але пов'язана, то з іншими трьома вона не має навіть такого зв'язку. Аргументом ученого є те, що глобалізація супроводжує суспільні трансформації і, поза всіляким сумнівом, цілеспрямовано і адаптивно тисне на держави добробуту в певних аспектах, але саме ці перелічені чотири чинники, незалежно від глобалізації, нав'язують реальні обмеження розвитку держави добробуту [218, р.83].

Низка аналітичних досліджень свідчить, що вплив глобалізації залежить від держави, зокрема, її національних політичних інституцій і галузєво-виробничої структури. Прикладом може бути робота Дуейна Свонка [219, р.5], в якій автор на основі аналізу даних 15 країн переконує, що фактичний вплив внутрішньої політики на міжнародну рухливість капіталу є складним і мінливим. Так, стрімке прискорення після 1970-х рр. міжнародної рухливості капіталу не мало, як очікувалося, систематичного впливу на згортання соціальних програм і не сприяло вповільненню розвитку держав добробуту. Глобалізація безпосередньо не впливає на зростаючі доходи держави і не руйнує політичних інституцій, які реалізують державу добробуту. Скоріше, інституційні особливості політики і держави добробуту визначають масштаби, в яких економічний і політичний тиск, пов'язаний з глобалізацією, згортає розвиток держав добробуту [219, р.275]. Лише у випадках "високого

фіскального тиску", точніше, високого бюджетного дефіциту, науковець побачив взаємозалежність між переміщенням капіталу і скороченням витрат добробуту.

Зміст сьомої тези полягає в тому, що зміни соціальної політики не обов'язково тісно пов'язані з глобалізацією. Однак зважаючи на зростання відкритості глобальної економіки і конкуренції між країнами, має місце тенденція до політичної конвергенції. У контексті ЄС одним із доказів може бути те, що ліквідація торговельних обмежень між країнами, спрямованість на економічну і грошову інтеграцію, поступова гармонізація соціальних політичних заходів повинні приводити до більшої конвергенції соціальної політики [198, р.53].

Специфічним є вплив глобалізації на держави добробуту в країнах Центрально-Східної Європи, який істотно залежить від місця в міжнародній економіці і геополітичних відносин держав. Американські політологи Мітчел Оренштейн і Мартін Хаас [220, р.4-5] переконливо доводять, що в країнах ЦСЄ, які стали новими членами ЄС, "траєкторія" держави добробуту докорінним чином відрізняється від сусідів з колишнього СРСР – РФ, України і Білорусі. І це можна приписати так званому європейському ефекту. На думку авторів, вплив глобалізації в кожній окремій державі реалізується посередництвом політики з огляду на три чинники:

- 1) геополітичне положення (близькість до ЄС);
- 2) внутрішня державна політика прийняття рішень;
- 3) вплив міжнародних акторів, зокрема таких організацій, як МОП, СБ і МВФ і, зрозуміло, ЄС.

Цей перелік угорська дослідниця Сусанна Ферджі доповнює ще одним аргументом – країни ЦСЄ мають набагато тісніший, ніж Західна Європа, зв'язок з неоліберальною ідеологією. Саме вона приписує державам з перехідною економікою в період трансформації "економічну необхідність" скорочення державних витрат, культурні зміни під час структурного переходу від соціалізму до капіталізму, делегітимацію соціальної політики, пов'язаної з державним соціалізмом, і, нарешті, розвиток громадянського суспільства. Виконуючи ці приписи, підкреслює авторка, держави, особливо ті, що мають значні борги, у такий спосіб намагаються здобути "прихильність" з боку іноземного капіталу і міжнародних організацій [221]. Стосовно міжнародних організацій, то вони впливають на політичний розвиток держави двома способами: по-перше, створюючи політичні й матеріальні стимули для розробки і прийняття внутрішніми акторами відповідного законодавства; і, по-друге, надаючи політичну і технічну підтримку місцевим акторам, які реалізують непопулярне законодавство [198, р.46].

Однак незважаючи на такий, здавалося б, посилений тиск глобалізації, держави ЦСЄ все-таки йдуть шляхом побудови держави добробуту зразка ЄС. Навіть країни колишнього СРСР прагнуть створити держави добробуту

власного зразка, однак тут більший вплив має спільна колишня спадщина – соціальні моделі соціалістичної системи.

У підсумку жодних однозначних свідчень підтвердження вказаних гіпотез у країнах ЄС науковці не віднайшли. Наведені докази свідчать, що чинники глобалізації самі по собі мають обмежений вплив на розвиток держав добробуту в країнах ЦСЄ. Не може бути жодних сумнівів, що їхня стрімка інтеграція в світову економічну систему різко впливає на соціальне благополуччя і призводить, принаймні з позиції найближчої перспективи, до значних змін стосовно бідності й нерівності доходів населення окремих країн. У контексті цих змін є лише обмежені свідчення про вплив міжнародних організацій на їхню соціальну політику, за винятком ЄС. Однак можна піддати сумніву те, якою мірою "ефект Європи" є незалежною причиною змін політики добробуту держав – не членів спільноти. Албанія, наприклад, є наочним доказом, що однієї лише географічної близькості до ЄС недостатньо. Як зауважують М. Оренштейн і М. Хаас, у приєднаних країнах ЦСЄ "кращі перспективи членства в ЄС були визначені не лише зовнішніми, але й внутрішніми чинниками, зокрема, їхньою більшою схожістю і близькістю політики, економіки і культури до основних країн – членів ЄС" [220, р.33].

Таким чином, реально оцінюючи ситуацію стосовно впливу глобалізації на соціальну політику держав-членів ЄС, головний висновок зводиться до того, що *європейська соціальна модель* не приречена, тоді як ліберальні ідеї, що лише вільний ринок приведе до процвітання, є не зовсім правильними. До такої думки схиляються всі вказані автори. Їхні пропозиції можна узагальнено викласти в таких положеннях:

1) Основний напрям політики, який впливає з різних складових глобалізації, полягає в тому, що ЄС і держави-члени повинні скористатися її безперечними перевагами без зайвих соціальних витрат. Частина цих переваг – це можливі втрати тих, хто "програв" від глобалізації, які стають надбанням "переможців". У цьому плані глобалізація дає набагато більше можливостей для додаткового зростання, ніж соціальних загроз.

2) Глобалізація сприяє тому, що доповненням до "місцевої солідарності" стає використання механізмів і методології відкритої координації, зокрема, можливості держав-членів вчитися одна в одній і поліпшувати власну політику. Адаптація до глобалізації передбачає політичні заходи, які матимуть соціальний вплив і створюють нові можливості керувати соціальними ризиками. Активна політика на ринку праці розглядається як частина відповіді, але вона не є панацеєю і має доповнюватися іншими засобами.

3) Було б помилкою зупинитися лише на "компенсації" тим, хто найбільше постраждав від інтенсивнішої міжнародної конкуренції. Політичні механізми й інституції потрібно пристосовувати до змін економічного середовища, визнаючи, що соціальні впливи за своїм походженням не завжди відносяться безпосередньо до глобалізації, а скоріше, залежать від внутрішньодержавної політики формування зайнятості й заробітної плати.

4) Ядро соціальної політичної відповіді знаходиться в наступних головних сферах соціальної політики: освіта і навчання, політика імміграції, реформування ринку праці та зміни системи соціального захисту. Навчання і отримання навиків вразливих цільових груп можуть і повинні бути в центрі уваги національної освіти. Важливо розширити навчання дорослих, зокрема тих, хто має високий освітній рівень. Стосовно міграції, то є нагальна потреба у виробленні нової всебічної політики просування соціальної інтеграції різних видів мігрантів в економіку і суспільство країни прийому. Активний підхід до інтеграції іммігрантів повинен бути складовою міжнародної солідарності.

Крім того, потрібно враховувати міжнародний вимір політики, особливо у світлі міжнародних зобов'язань ЄС як складової стратегії підтримки розвитку.

Висновки

1. Європейський регіон має найвищий постійно зростаючий рівень глобалізації. Однак починаючи з 2001 р., темпи глобалізації за усіма вимірами – економічним, соціальним і політичним – не лише у світі, а й в Європі значно знизилися. У 2006 р. 33 європейських країни входили до списку перших 50 найбільш глобалізованих країн світу, а перша десятка списку цілком утворена з країн Європи.

Статистичні дані свідчать, що глобалізація є рисою, притаманною розвиненим постіндустріальним країнам з високим рівнем доходів населення. Найшвидше зростають індекси глобалізації країн, економіка яких швидко розвивається. Відтак, з огляду на глобалізаційні особливості, в Європі можна виділити п'ять груп країн: високоглобалізовані за усіма вимірами, високоглобалізовані країни з переважно середнім рівнем політичної глобалізації, високо- і середньоглобалізовані країни з середнім рівнем політичної глобалізації, країни з переважно середнім рівнем глобалізації і країни середнього рівня економічної та соціальної глобалізації й низького рівня політичної глобалізації.

2. Економічна глобалізація Європи охоплює всі аспекти виробництва, обміну і фінансів, проявляється насамперед у відкритості економік європейських країн. ЄС є одним з лідерів у сфері міжнародної торгівлі. Європейська глобалізація сприяє появі регіональних ринків: запровадження і зміцнення євро стали одними з чинників формування у світі трьох торговельно-економічних регіональних ринків: європейського, американського і східно-азійського. Ключовою особливістю нового глобального економічного порядку є фінансові ринки. Уже з початку 1980-х рр. Західна Європа стала провідним експортером ПШ. На рівні інвестицій важливою є тенденція переміщення центра ваги виробництва і міжнародної торгівлі в бік все більше науко- і техноємних товарів і послуг. Європейська глобалізація – це також зростаюча імміграція до європейських країн.

3. Соціальні наслідки глобалізації в основному мають місце, з одного боку, через зміни в розподілі доходів і активів, з іншого – через їхній вплив на

можливості отримання роботи. Соціально-політична картина в Європі ускладнюється через низку ендегенних соціальних і демографічних чинників, зокрема, надзвичайно старіюче населення і руйнування традиційних сімейних структур. Тому важко відділити ефекти соціального впливу, спричинені безпосередньо глобалізацією, від впливу інших чинників.

Зростання нерівності в розподілі прибутків, застій/зменшення реальної заробітної плати, зростання безробіття, загрози соціальній стабільності через зростання міжнародної міграції – усе це ефекти, які приписують глобалізації в Європі. Однак немає вагомих доказів, або ці докази є лише дуже незначними і непереконливими, що "виною" цьому є винятково глобалізація. Скоріше, ці негативні наслідки стосуються або явних політичних дій національних урядів, або є неадекватною відповіддю на вплив більш фундаментальних соціально-економічних тенденцій, наприклад, постіндустріального розвитку суспільства, появи суспільства знань, зростання нерівності в освіті тощо, супутніх глобалізації.

4. Глобалізація має вплив на європейські держави добробуту. Можна припустити, що вона впливає на держави добробуту не безпосередньо, а головним чином через її загальний вплив на економіку. У цьому плані глобалізація мало відрізняється від схожих макроекономічних тенденцій, таких як індустріалізація, деіндустріалізація або розвиток економіки, заснованої на знаннях.

Глобалізація, піддаючи індивідуумів вищому ступеню непередбачуваності й ризику, справді сприяє ерозії існуючої системи соціального захисту, однак держави можуть адаптуватися до таких умов, і в цьому немає жодної містики. Статистика свідчить, що європейські держави добробуту стали не менш, а більш "щедрими". Інституційні особливості політики і держави добробуту визначають масштаби, в яких економічний і політичний тиск, пов'язаний з глобалізацією, згортає розвиток держав добробуту.

5. Європейська соціальна модель не є приреченою. Можна визначити такі основні напрями соціальної політики: посилення освіти і підготовки кадрів, зокрема низькокваліфікованих; сприяння інтеграції мігрантів як на ринку праці, так і в суспільстві; збільшення гнучкості й адаптованості ринку праці; зміна соціального захисту, розширення повноважень і підтримка людей; пошук нових шляхів регулювання соціальних і індивідуальних ризиків.

Розділ II.

МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

Глава 6. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

На думку дослідників (наприклад, в [222, s.3]), сучасні масові форми міжнародної трудової міграції беруть початок від трудової міграції в Китаї на межі XVIII–XIX ст., коли почали вербувати місцевих мешканців для роботи в китайських золотих копальнях на острові Борнео. Діючи за дорученням роботодавців, рекрутингові агенції створювали в місцях найму бригади робітників, яких називали "кулі" (англ. слово "coolie", утворене від тамільського "koli", що означає "наймати") і які підписували кількарічні контракти на роботу в місцях, далеких від власного дому. Робота "кулі" завжди асоціювалася з поганими умовами проживання, надважкою працею і нечуваною експлуатацією.

За дуже короткий час ці міграції охопили мільйони мешканців Китаю, Індії, а також Японії та Океанії, які в основному переміщувалися до британських і французьких колоній в Африці, Америці й Азії, а також Латинської Америки і США. Контрактників, що направлялися в європейські колонії Африки, Азії та Америки, так і продовжували називати – "кулі".

Сьогодні серед різних типів міграції міжнародна трудова міграція є одним з наймасштабніших явищ сучасних світових процесів. Відтак постає необхідність дати єдине тлумачення низки понять, пов'язаних з нею, – "міжнародна міграція", "міжнародна трудова міграція", "мігрант" і т.п.

Зусилля щодо ідентифікації міжнародних мігрантів у загальноприйнятій формі докладаються як мінімум від першої чверті XX ст., коли Міжнародна організація праці (МОП) на своїй четвертій сесії в 1922 р. рекомендувала, серед іншого, усім членам виробити спільне розуміння поняття "емігрант" і загальний підхід до реєстрації даних про еміграцію та імміграцію [223]. Такої нагальної стандартизації вимагала система міжнародної міграційної статистики.

Однак поняття міграції не згадується ні в Статуті ООН, ні в Загальній декларації прав людини 1948 р. Щоправда, остання окремою статтею юридично закріпила як одне з основних прав людини "вільно пересуватися і змінювати місце проживання" (ст. 13) [224, с.522].

Одразу після свого створення наприкінці 1940-х рр. Комісія з народонаселення і Статистична комісія ООН повернулися до проблем вироблення рекомендацій зі статистики міжнародної міграції. Перший варіант рекомендацій ООН був прийнятий у 1953 р. [225]. У центрі уваги було розмежування понять "постійні іммігранти" і "постійні емігранти".

Коли в середині 1970-х рр. ООН проаналізувала національні означення міжнародного мігранта, виявилось, що виконали настанови ООН менше десяти країн. Зрозуміло, що за цих умов про зіставність даних міграційної статистики різних країн не могло бути й мови.

Лише в 1976 р. було переглянуто документи 1953 р., і ООН запропонувала новий пакет рекомендацій, який містив положення, що стосуються взаємозв'язку понять "міграція" і "постійне місце проживання", а поняття "мігрант" виражалось через поняття довгострокових і короткострокових іммігрантів [226, р.4].

З другої половини 1980-х рр. до цієї діяльності долучається Статистичний комітет ЄС (Євростат). Наприкінці 1990-х рр. Євростат у співробітництві з Європейською економічною комісією (ЕЄ) провели дослідження практики використання рекомендації ООН у 31 країні – члені ЄС, Європейської асоціації вільної торгівлі (ЕФТА) і ЕЄ. Виявилось, що жодна з них строго не дотримується рекомендацій. І лише в дев'яти використовувалися критерії, запропоновані фахівцями ООН. Серед цих країн п'ять представляли Північну Європу: Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція [227, с.14].

Розробкою концепції міграції займалася і Міжнародна організація з питань міграції (МОМ). У 1989 р. на 59-й сесії Ради МОМ запропоновано своє означення понять "міграція" і "мігрант", і міграція розглядається як складова процесу розвитку держави.

З огляду на складність і розмаїття міграційних явищ перед нами постає першочергове завдання – проаналізувати означення і класифікації міграції, які існують на сьогодні, що дозволить впорядкувати подальший хід нашого дослідження.

6.1. Сутність міграційного руху населення та його функції

Як стверджують відомі російські дослідники проблем народонаселення Володимир Іонцев і Ірина Івахнюк [228, с.40], важко назвати ще яке-небудь економічне чи соціально-демографічне явище, стосовно якого до початку XXI ст. склалося так багато різних означень і класифікацій, як міграція. Дуже слухним є зауваження експертів Міжнародної організації з питань міграції, і з ним неможливо не погодитися: "Будучи похідними від різних політичних, соціальних, економічних і культурних контекстів, означення міграції є надзвичайно різними за своєю природою. Роблять їхнє порівняння складним не лише різні статистичні критерії, але й ті відмінності, які пов'язані з реальним

соціальним і економічним значенням міграції, залежно від специфіки контекстів" [229, р.8].

Якщо раніше можна було чітко виділити два підходи: так зване вузьке розуміння міграції – "переселення на нове місце проживання" і широке розуміння міграції, що охоплює "всі територіальні переміщення", то сьогодні ми приходимо до висновку, що термін "міграція" все більше набуває якогось універсального збірного характеру, під яким автори, що його використовують, розуміють іноді зовсім різні категорії, пов'язані з територіальним переміщенням на різних його стадіях. Для уникнення різночитань термін "міграція" в науковому аналізі обов'язково вимагає уточнювальної ознаки-прикметника: сезонна, маятникова, безповоротна, тимчасова, постійна, економічна, добровільна, вимушена, легальна, нелегальна, екологічна, політична, етнічна, трудова, човникова, навчальна, туристична і т.п. [228, с.40-41]. Ця множинність означень стала наслідком розвитку самої міграції як такої, а також динамічних змін у структурі і напрямках її потоків.

Для виявлення істотних ознак міграції розпочнемо з ширшого поняття – *руху населення*.

Більшість дослідників виділяють три види руху населення: відтворювальний (або природний), міграційний і соціальний. Відтворювальний рух складається з сукупності процесів народження, переходу з однієї вікової групи в іншу і смертності, які забезпечують неперервне відновлення і зміну поколінь людей. Другим видом виступає міграція, яка є різновидом просторового руху населення, зміною його територіального розподілу (на цій особливості особливо акцентує інша його назва – механічний рух). Міграція не змінює чисельності населення лише тієї території, у межах якої відбувається його переміщення, тобто вона змінює чисельність і структуру населення лише окремих частин території (країни). Найбільш складним і якісно розмаїтим є третій вид руху – соціальний, який може бути представлений двоєю: як соціальний розвиток і як зміна соціального статусу.

Тут, на нашу думку, варто виділити два моменти: 1) міграційний рух є одним з чинників розвитку людства, який реалізує адаптацію до змінюваних умов існування і який розвивається за власними законами; 2) водночас він має багато спільного з іншими видами руху населення і здійснюється разом з ними. Російський дослідник Леонід Рибаківський вказує, що "всі види руху населення здійснюються нерозривно, в органічній єдності, змінюючи, якщо йдеться про людське суспільство, ті або інші параметри сукупностей людей" [230, с.4].

Будь-яка сукупність людей, а тим більше така, як народонаселення, схильна і до кількісних, і до якісних змін. Кількісні зміни відбуваються в результаті як "внутрішнього" руху, тобто процесу відтворення, так і "зовнішнього" – міграції населення. Причому обидва ведуть до якісних змін, хоча перший лише за одним параметром (віком), а другий – за багатьма. У свою чергу, соціальний рух змінює лише якісні характеристики населення. У

цьому його схожість з міграційним рухом. Але на відміну від міграції, перший охоплює соціальним розвитком не частини сукупності, а всю сукупність. Міграція ж також сприяє соціальному розвитку, але не всієї сукупності, а лише її окремих частин.

Л. Рибаківський вказує на істотні відмінності між видами руху населення [230, с.5-7]:

1) відтворювальний і міграційний рух – це два різні види руху. Відтворювальні процеси здійснюються в межах однієї й тієї ж сукупності людей і є для неї внутрішнім рухом. Для реалізації міграційних процесів необхідні принаймні дві сукупності людей, для кожної з яких міграція – явище зовнішнє;

2) у процесі відтворення окремі події (смерті, народження) для кожного їхнього учасника мають одноразовий характер, тоді як у міграціях окремі події (еміграції, імміграції) для їхніх учасників можуть повторюватися;

3) репродуктивна і до певної міри інші види демографічної поведінки детермінуються потребами, що безпосередньо стосуються відтворення населення: потреба в дітях або інші потреби, які можуть задовольнити діти, потреба в самозбереженні, створенні сім'ї. У міграції переміщення зумовлюються не потребами в міграції, а змінами соціально-економічного статусу, що виникають у частини населення. У першому випадку потреби – це внутрішня мета демографічної поведінки, його початковий елемент, тоді як у другому – засіб задоволення інших потреб, зазвичай матеріальних;

4) з відтворювальними процесами пов'язують такі демографічні характеристики населення, які або залишаються незмінними протягом всього життя (стать), або детерміновано змінюються в часі (вік); міграція ж взаємодіє зі змінними соціальними характеристиками, деякі з них вона змінює завжди (місце проживання, місце роботи), інші – іноді (професія, кваліфікація);

5) у відтворювальному процесі кожна окремо взята подія, наприклад, народження або смерть, за своєю природою є біологічними. Однак ті самі події, утворюючи серії, що здійснюються у визначеному середовищі в просторі й часі, набувають соціального характеру. Нічого не зміниться, якщо врахувати, що детермінантами народжуваності або міграції виступають соціально-економічні умови. Однак у міграційних процесах не тільки вся сукупність переміщень, але й кожне окреме переміщення за своєю природою є соціальним. Воно викликане зовсім не біологічними, а соціальними потребами. Можна сказати, що міграційний процес зумовлений соціально двічі – спочатку як окрема подія, а потім як їхня сукупність;

6) міграція відрізняється від інших соціальних процесів, і в першу чергу від відтворення населення, своєю значно більшою залежністю від об'єктивних чинників. Міграція "жорсткіше" пов'язана з різними параметрами соціально-економічного розвитку – розміщенням продуктивних сил, інтенсивністю урбанізації і т.д.

Міграція як просторовий рух населення характерна для всіх суспільств. Однак форми міграції, її значення і конкретні наслідки істотно відрізнялися не лише в різні історичні епохи, але й навіть в країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку, з різними природно-географічними умовами і структурою населення.

На суспільний розвиток міграція впливає через здійснення своїх функцій. За означенням Л. Рибаківського, функції – це ті конкретні ролі, які відіграє міграція населення в життєдіяльності суспільства [230, с.14]. Ще в середині 1970-х рр. відомий радянський дослідник соціальних проблем сільського населення Володимир Староверов стверджував, що, виходячи з широкого взаємозв'язку функцій, "міграція населення виступає, з одного боку, як засіб суспільного розвитку, з іншого – як чинник, тобто рушійна сила або одна з взаємодіючих рушійних сил суспільного розвитку" [231, с.22].

Функції міграції населення неоднозначні, і тому різні науковці визначають їх по-різному.

Найпопулярнішою є класифікація міграційних функцій, запропонована відомим російським соціологом Тетяною Заславською. Дослідниця виділяє дві групи функцій: загальні і специфічні [232]. Перші – не залежать від типу соціально-економічної системи й особливостей окремих суспільств. Характер інших визначається соціально-економічними умовами конкретних країн (цивілізацій, суспільно-економічних формацій).

Серед загальних функцій виділяються: прискорювальна, селективна і перерозподільна. Зміст прискорювальної зводиться до забезпечення певного рівня просторової рухливості населення. Територіальні переміщення сприяють зміні соціально-психологічних характеристик людей, розширенню їхнього кругозору, накопиченню знань про різні сфери життя, обміну трудовими навиками і виробничим досвідом, розвитку особи, її матеріальних, соціальних і духовних потреб, інтеграції національних культур. Як правило, більш рухоме населення є і більш активним соціально. Таким чином, міграція в будь-якому разі веде до розвитку населення. "Без створення рухливості населення не може бути і його розвитку", – так свого часу писав класик марксизму В.Ульянов (Ленін) [233, с.246].

Сутність селективної функції полягає в тому, що нерівномірна участь у міграції різних соціально-демографічних груп приводить до зміни якісного складу населення різних територій. Досвід показує, що особи працездатного віку і чоловіки мігрують активніше, ніж непрацездатні і жінки. Щоправда, твердження щодо жінок останнім часом піддає сумніву офіційна статистика. Також існують значні відмінності в міграційній рухливості осіб різних національностей, корінних мешканців того чи іншого району і тих, хто недавно приїхав з інших місцевостей.

Третьою функцією міграції є перерозподіл населення, пов'язаний із розміщенням продуктивних сил, розподілом виробничих потужностей і інвестицій між окремими територіями, зокрема, природними зонами,

районами, різними типами поселень. Особливість перерозподільної функції зумовлена її міжтериторіальним характером, оскільки для переселення необхідна взаємодія населення принаймні двох регіонів. Виконуючи її, міграція не лише збільшує чисельність мешканців окремих територій, але й опосередковано впливає на динаміку демографічних процесів.

Загальні функції міграції володіють певною самостійністю і разом з тим тісно взаємопов'язані. Територіальний перерозподіл населення і зміна його якісного складу здійснюються лише за відповідної рухливості. Т. Заславська уточнює: кількісний перерозподіл населення може або поєднуватися, або не поєднуватися зі зміною його якісного складу в районах відпливу або припливу мігрантів; так само інтенсивна якісна селекція населення іноді має місце навіть тоді, коли кількісний результат перерозподілу є незначним.

Перелічені функції виявляються по-різному для різних типів міграції. В одних випадках, як, наприклад, в епізодичній міграції, найважливіша роль належить функції розвитку рухливості, в інших – таких як переселення – усі функції виявляються повною мірою.

З формального, зовнішнього боку загальні функції міграції для всіх цивілізацій, усіх суспільно-економічних формацій схожі. Завжди і скрізь міграційним процесам властиві прискорювальна, перерозподільна і селективна функції. Вони також сприяють розвитку населення.

Міграції властиві принаймні ще три специфічні функції: економічна, соціальна і культурна, які сприяють зміні умов життєдіяльності населення.

Незалежно від конкретного соціально-економічного механізму різних епох, економічна функція міграції населення в найзагальнішому вигляді зводиться до з'єднання засобів виробництва з робочою силою, якою є працездатне населення. Здійснення цього завдання на основі реалізації загальних функцій міграції повинно забезпечувати кількісну і якісну відповідність між речовими і людськими чинниками виробництва.

Соціальна функція цілком визначається рівнем економічного розвитку країн і політики, яку вони проводять. У цих рамках мігранти вирішують свої життєві завдання: шляхом переселення прагнуть поліпшити своє життя. Міграція як реалізація соціальної функції є інтеграційним процесом підвищення життєвого рівня мігруючого населення.

Культурна функція міграції полягає в посиленні міжнаціональних і міжкультурних зв'язків у суспільстві, забезпеченні процесу взаємозбагачення різних дотичних культур. Хоча з іншого боку, міграція породжує суперечності у сфері культури між приїжджим і місцевим населенням. Посилює негативи і наявність певного відсотка антисоціальних елементів у середовищі мігрантів.

В. Староверов виділяв насамперед перерозподільну функцію міграції, в результаті якої робоча сила перерозподіляється в географічному просторі. Далі він визначав селітабельну функцію, яка полягає у тому, що переміщення населення неминуче видозмінює природне середовище відповідно до інтересів людей. Демографічна функція призводить до змін розвитку і самого стану

народонаселення. Наприклад, неоднорідна в статеві-віковому плані міграція може порушити умови шлюбності і народжуваності. Міграція, на його думку, виконує також низку інших функцій: етнографічну, урбаністичну, соціально-гігієнічну та ін.

Цікавим є підхід, запропонований українським дослідником Олександром Хомрою ще в 1970-х рр. [234, с.260-262]. Зазначимо, що на нього звертають увагу і сучасні дослідники, зокрема представники відомої в Росії наукової школи – Центру з вивчення проблем народонаселення МДУ ім. М.В.Ломоносова [235, с.35].

Науковець розглядає міграцію населення як реальне демографічне явище, яке має власну внутрішню логіку розвитку. На його думку, міграція є однією з конкретних форм прояву територіального відтворення населення. Саме через міграційні механізми відбувається вирівнювання територіальних відмінностей у темпах демографічного відтворення. На відміну від багатьох попередників і сучасних дослідників, за такого підходу міграція не ототожнюється лише з сукупністю економічних відносин, які формуються внаслідок розподілу і перерозподілу робочої сили. Міграція населення розуміється як сукупність демовиробничих відносин, тобто виробничих відносин з демографічним змістом.

Тут міграція трактується як підсистема системи розвитку населення, а функції міграції визначаються вимогами системи. Поряд з економічною функцією, яка визначається О.Хомрою як забезпечення кількісної і якісної відповідності між потребою і наявністю робочої силою в різних регіонах і зміни якості робочої сили, він виділяє демографічну, етнографічну, соціально-гігієнічну, соціальну та інші функції міграції населення. Щоправда, свої теоретичні побудови дослідник виводить із внутрішньої міграції в межах колишнього СРСР.

6.2. Міграція як територіальне переміщення та її види

У найзагальнішому вигляді, як ми зазначали, міграційні рухи – це певні просторові переміщення людей. Однак виникає запитання: які саме просторові переміщення можна віднести до міграції? Дати на нього відповідь – означає визначити сутність "міграції".

Вважається, що перше наукове означення поняття "міграція" дав у своїх роботах у 1885–1889 рр. англійський учений Ернест Равенштейн. Його означення було досить простим і зрозумілим: міграція – це "постійна або тимчасова зміна місця проживання людини", "неперервний процес", зумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників:

- які діють у початковому місці (країні) проживання мігранта;
- які діють на стадії переміщення мігранта;
- які діють у місці (країні) в'їзду мігранта;

– чинники особистого характеру, під якими насамперед розуміють систему особистих переваг мігранта, сукупність його демографічних характеристик тощо [236].

Наведемо, як приклад, ще одну найпростішу географічну дефініцію сучасного автора: "Мігрант – це особа, яка прибула або покинула певне місце в інший спосіб, як народження або смерть..." [237, р.7]. Таке означення є аж надто загальним.

У СРСР активізація вивчення міграції в середині 1960-х рр. стимулювала появу великої кількості її означень і спроб класифікації. В. Іонцев налічив лише в роботах радянських і російських науковців близько 36 різних означень [238, с.38-48].

Практика досліджень показала, що єдиним способом сформулювати лаконічне і водночас змістовне означення міграційного феномена є насамперед визначення вимірів або критеріїв сутності міграції. Тут проглядаються два підходи – вітчизняних (і колишніх радянських) і західних авторів. Розглянемо їх послідовно.

З позиції вітчизняних дослідників, усі означення міграції мають у своїй основі поєднання трьох сутнісних компонент: простір, час і "статус місця проживання" (або територіально-адміністративні кордони міграції). Перші два визначають її як територіальне переміщення, оскільки "міграція, як ніякий інший процес, відбувається одночасно в просторі і часі, що й відрізняє її від демографічних процесів" [239, с.304]. Стосовно третього виміру, то, на нашу думку, саме він вносить у міграцію певний соціальний аспект і визначає те, що не будь-яке територіальне переміщення є міграційним.

Взявши за класифікаційну ознаку сутнісну компоненту, Л.Рибаковський усі означення міграції поділяє на три групи [230, с.8]. До першої, досить поширеної наприкінці ХХ ст., належать означення, що змішують різні види руху населення, зокрема міграційний і соціальний. О. Хомра цей підхід називав широким [234, с.260-262].

Л. Рибаковський підкреслює, що за такого підходу міграція прирівнюється до різних видів руху, ототожнюючи різні явища: переміщення людей по території і переміщення людей у просторі освітніх груп, професій, галузей, підприємств тощо. Це справді переміщення, але вони мають різний характер і дають різний результат [230, с.9].

До другої групи, яка є найпоширенішою і визнається більшістю дослідників, відносять означення, що включають лише територіальні переміщення населення. Ще в роботах кінця 1950-х – початку 1960-х рр. було сформульовано всі можливі варіанти таких означень. Через понад двадцять років російський соціолог і демограф Віктор Переведенцев знов повторив, що міграцію населення можна розглядати в широкому розумінні як сукупність будь-яких переміщень людей у просторі і у вузькому, спеціальному значенні слова як сукупність переселень людей, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на відносно тривалий час [240].

В. Іонцев слушно зауважує, що не всі територіальні переміщення можна вважати міграційними [239, с.306]. Сутнісним критерієм для виділення міграційних рухів виступає "статус місця проживання" або територіально-адміністративні межі, у рамках яких здійснюється переміщення. Більшість дослідників до міграції відносять лише ті переміщення, які здійснюються між різними населеними пунктами (село, місто, держава) і які отримали назву "міжпоселенські переміщення". Про це, зокрема, ще в 1978 р. писали російські дослідники Борис Хорєв і Володимир Чапек: "Територіальний (просторовий) рух населення є сукупністю переміщень людей відносно місця проживання або місць прикладання праці. У понятті територіального руху слід розрізняти насамперед міжпоселенські і внутріпоселенські переміщення. Саме з першими пов'язані поняття, які стосуються міграції..." [241].

Розглядаючи міграції лише як територіальні переміщення населення, слід відзначити, що вони дуже різні і за відстанню між місцем виїзду і місцем поселення, і за статусом об'єктів, між якими відбуваються переміщення мігрантів, і за терміном, на який переміщуються люди, і за цілями, які вони переслідують. Усе це і є причиною розмаїття означень міграції [230, с.9].

Л. Рибаківський виділяє три можливі варіанти включення в міграцію різних видів територіального руху населення. Перш за все, під міграцією розуміють усе розмаїття просторового руху населення, незалежно від його характеру і цілей: переїзди з одних населених пунктів у інші, щоденні поїздки на роботу або навчання за межі місця проживання, прибуття в той чи інший район на тимчасові, у тому числі й сезонні, роботи, поїздки у відрядження, відпустку та інші переміщення.

Далі, у міграцію включають такі просторові переміщення, які здійснюються між населеними пунктами і які приводять до постійної або тимчасової зміни місця проживання, а також представляють регулярний двосторонній рух між місцем проживання і сферою праці або навчання. Тут не враховуються ділові і рекреаційні поїздки з поверненням, що здійснюються епізодично, з одних населених пунктів до інших.

Нарешті, до міграції відносять такий процес просторового руху населення, який врешті-решт приводить до його територіального перерозподілу. У цьому випадку віднесення просторового переміщення до міграції визначається фактичним переселенням з однієї місцевості в іншу і в деяких країнах формальною реєстрацією в новому місці проживання. Під час цього переміщення відбувається поєднання місця проживання зі сферою прикладання праці, навчання або іншою діяльністю в одному населеному пункті.

Більшість дослідників дотримуються другого варіанта, який дозволяє віднести до міграції три види територіального переміщення: маятникову, сезонну і постійну міграцію. У сучасних умовах виступає як самостійний і вагомий ще один вид територіальних переміщень – епізодична міграція, і в її межах – рекреаційні поїздки. Кожен з цих видів є специфічним за характером,

а населення, що бере в них участь, переслідує абсолютно різні цілі. Ось як оцінює їх Л. Рибаківський [230, с.10].

Епізодична міграція (за кордоном використовується термін "циркулярна міграція") – це ділові, рекреаційні та інші поїздки, що здійснюються не лише нерегулярно, але і не обов'язково в одному і тому ж напрямку. Склад учасників епізодичної міграції дуже різноманітний. Якщо в ділових поїздках беруть участь працездатні особи, то в рекреаційних – все населення. За масштабами цей вид міграції, мабуть, перевершує всі інші. На жаль, вивчається він дуже мало, за винятком туристичних поїздок. Сюди з певною мірою умовності можна віднести "човникові" поїздки, паломництво і деякі інші переміщення.

Маятникова міграція представляє щоденні або щотижневі поїздки населення від місць проживання до місць роботи (і назад), розташованих у різних населених пунктах. У багатьох країнах у них бере участь значна частина міського і сільського населення. У найбільших масштабах вона здійснюється в тих агломераціях, центрами яких є великі міста. У деяких країнах масштаби щоденних маятникових поїздок близькі до обсягів щорічних безповоротних переселень і навіть перевищують їх.

Маятникові мігранти збільшують кількісно і змінюють якісно трудові ресурси тих регіонів – центрів притягання мігрантів, у яких число робочих місць перевищує власні ресурси праці або не відповідає професійно-кваліфікаційній структурі населення. З іншого боку, маятникова міграція створює умови для задоволення розмаїтих трудових потреб мешканців, як правило, невеликих поселень, у яких вибір робочих місць є якісно, а іноді й кількісно обмеженим.

Сезонна міграція – це переміщення, головним чином, працездатного населення до місць тимчасової роботи і проживання на певний строк, зазвичай на декілька місяців, зі збереженням можливості повернення в місця постійного проживання. Сезонна міграція не лише підвищує реальні життєві стандарти, але й задовольняє потреби виробництва, яке відчуває дефіцит робочої сили. Як правило, подібна міграція виникає внаслідок того, що в економіці деяких регіонів домінують галузі, в яких потреба в робочій силі нерівномірно розподілена в часі. У результаті в сезони найбільших обсягів робіт ці галузі мають потребу в робочій силі, яка перевищує звичайні розміри. Оскільки її не можна задовольнити за рахунок місцевих трудових ресурсів, то додаткову робочу силу залучають з інших регіонів.

До галузей з сезонним характером виробництва відноситься насамперед сільське господарство. Тут у сезони посівних і збору врожаю потреба в робочій силі є набагато більшою, ніж у інший, особливо зимовий, час. До сезонних також відносяться галузі з переробки сільськогосподарської сировини. Інтеграція цієї галузі промисловості з сільським господарством помітно скорочує потребу в сезонній міграції. Галузями з сезонним характером, або стадіями виробництва, є також лісозаготівельна, риболовна та інші.

Переселення (або безповоротний вид) можна назвати міграцією в повному (етимологічному) розумінні цього слова. Саме цим пояснюється те, що багато дослідників безповоротну міграцію називають "повною", "повноцінною", "такою, що здійснюється назавсім". Безповоротна міграція одночасно відповідає двом умовам: по-перше, населення переміщується з одних населених пунктів у інші; і, по-друге, переміщення супроводжуються зміною постійного місця проживання. Перша умова виключає з міграції всілякі переміщення населення всередині населених пунктів, а друга – поворотні або короткострокові поїздки в інші місця.

Безповоротна міграція вирізняється не лише формально, але і за сутністю. Так, на відміну від інших, вона є найважливішим джерелом формування постійного складу населення в місцевостях, які заселяються. Зазначимо, що між безповоротною міграцією і рештою видів існує зв'язок: один вид може перетворюватися в інший або виступати його початковим пунктом. Зокрема, епізодична, маятникова і сезонна міграції іноді стають попередниками безповоротної міграції, оскільки створюють умови (насамперед інформаційні) для вибору можливого постійного місця проживання.

І нарешті до третьої групи відносяться означення, що не бачать відмінностей між такими поняттями, як "переміщення" і "мобільність". Так, одні дослідники вважають міграцію формою географічної мобільності [242], або формою мобільності населення [243], тоді як інші під міграційною мобільністю розуміють міграцію в широкому сенсі, а у вузькому – лише переселення як територіальні рухи населення [244, с.19]. У західній літературі термін "просторова мобільність" ("spatial mobility") застосовується широко і, по суті, часто отожднюється з "територіальним рухом".

Проте терміни "мобільність" і "переміщення" зовсім не рівнозначні. Не випадково зустрічаються принаймні чотири різні тлумачення терміна "міграційна мобільність":

- як загальне поняття різних видів переміщень;
- синонім переселення;
- загальне поняття потенційної і реальної міграції;
- і нарешті, це потенційна готовність населення до зміни свого територіального статусу [245].

Ще в 1973 р., мабуть, єдиний серед радянських дослідників Михайло Курман зауважував, що слово "мобільність" означає скоріше потенційну здатність або готовність індивіда до дії, ніж саму дію [246, с.99].

Пізніше Т. Заславська і Л. Рибаківський остаточно віддали перевагу останньому тлумаченню. За такого підходу чітко розмежується, з одного боку, психологічна готовність до переміщення, а з іншого – фактичне переміщення населення [245]. Відтак під міграцією населення слід розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю – здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Іншими словами, міграція населення – це не

мобільність, а фактичне переміщення, тоді як мобільність – не переміщення, а готовність до нього [230, с.13].

Таке ж розуміння маємо в деяких західних авторів. Наприклад, відомий британський дослідник Майк Парнуелл вважає, що під мобільністю потрібно розуміти здатність бути рухомим, яка дозволяє людям переміщуватися з одного місця в інше, а також відсутність будь-яких обмежень, які не забороняють здійснювати ці переміщення [247].

Тепер, проаналізувавши зміст підходів до означень міграції, з'ясувавши сутність територіальних переміщень, а також встановивши відмінності між переміщенням і мобільністю, приходимо до наступного означення, запропонованого Л. Рибаківським [230, с.13].

Зауважимо, що термін "міграція" має латинські корені – *migratio, migro* – переходжу (переміщуюся), переселяюся [248]. У науковому плані етимологічне і сучасне змістовне значення терміна "міграція населення" значною мірою збігаються. Оскільки, як вказано вище, поняття "переміщення" і "переселення" не є синонімами, то є можливість різними термінами означити міграцію як у вузькому, так і широкому розумінні слова.

У *вузькому сенсі міграція* представляє собою завершений вид територіального переміщення, кінцевою точкою якого є зміна постійного місця проживання, що буквально означає "переселення". Цей термін, широко використовуваний у літературі XIX ст., дуже точно відображає сутність такого явища, як міграція.

Міграційний рух як різновид територіального переміщення – це ширше (об'єднувальне) тлумачення міграції, коли дослідників розуміють разом з безповоротною також інші види міграції населення. Іншими словами, територіальне переміщення, здійснюване між різними населеними пунктами однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць, незалежно від тривалості, регулярності і цільової спрямованості є *міграцією в широкому розумінні* [230, с.13].

Однак, на нашу думку, слід також погодитися з думкою В. Іонцева [239, с.312], що еволюція поняття "міграція населення" все більше зміщується в напрямі отождолення його з поняттям "міграційний рух", а сам термін незмінно потребує додаткового означення для точного вираження тієї чи іншої категорії.

Відтак можна послуговуватися тлумаченням "*міграція*" як *процес, утворений сукупністю дій, пов'язаних з територіальним переміщенням на всіх стадіях міграційного процесу*.

Більшість вітчизняних дослідників, говорячи про стадії міграційного процесу, мають на увазі концепцію тристадійності Л. Рибаківського [230, с.19]:

- 1) вихідна або підготовча, яка представляє процес формування територіальної рухливості населення;
- 2) основна стадія, або власне переселення;

3) заключна, або завершальна стадія, яка виступає як адаптація мігрантів на новому місці.

З врахуванням сучасних епізодичних (циркулярних) переміщень сьогоднішній термін набуває універсального характеру.

Зауважимо ще один момент. Соціальними суб'єктами, або акторами, міграційних процесів виступають: мігрант як окрема особа, що здійснює територіальне переміщення, і мігранти – соціальні групи, які беруть участь у міграції й утворюють міграційний рух. Іншими словами, міграція населення утворюється як сукупність однотипних соціальних дій окремих особистостей. З огляду на це, в науковій літературі (наприклад, у [249, с.231]) використовуються два терміни: "міграція" (в однині) і "міграції" (у множині). Класик радянської соціально-економічної географії, дослідник міграційних процесів Вадим Покшишевський ще в 1973 р. писав: "Очевидно, саме життя підкаже, яке слововживання є міцнішим" [250, с.58]. Зазначимо, що сьогоднішній термін "міграції" (множина), як правило, використовується для характеристики міжнародної міграції населення, насамперед її глобальних процесів.

Точка зору *західних авторів* щодо означення міграції виглядає набагато прагматичнішою. Вони пропонують такі чотири групи критеріїв [251]: просторовий; місця проживання (перебування); часу; діяльності. Розглянемо їх в інтерпретації польських науковців Агати Гурни і Павела Качмарчика [252, s.5-6].

Просторовий критерій визначає міграцію як переміщення у фізичному просторі. Найчастіше його задають у формі пункту відправлення і/або пункту прибуття, а також відстані. У першому випадку пункти вказують певну адміністративну одиницю, зокрема, країну, регіон, континент. З відстанню виникає проблема. На практиці така інформація, як фізична відстань між двома пунктами, використовується рідко, частіше її підміняють похідні від неї величини (наприклад, вартість переміщення), або обмежуються вказанням досягнення певних адміністративних кордонів.

Чимало авторів використовують інші виміри простору, зокрема такі, як досягнення або зміна економічного і суспільного середовища. Зміна економічного середовища означає переміщення між регіонами, що характеризуються різними економічними моделями (наприклад, село – місто, слаборозвинена країна – високорозвинена країна, периферія – центр). Зміна суспільного середовища, зокрема, стала основою для класичного означення, запропонованого в 1953 р. професором Єрусалимського університету Шмуелем Ейзенштадтом, який означив міграцію як "фізичний перехід особи або групи осіб з одного суспільства в інше. Цей перехід, як правило, вимагає покинути одне суспільне середовище і увійти в інше, характер якого є цілком іншим" [253, р.1]. У цьому варіанті значно більшою мірою, ніж у разі економічного означення, міграція відноситься до категорії розділення: особа, яка бере участь в міграції, змушена залишати родину, знайомих, більшість

членів етнічної групи, народу, що в широкому розумінні пов'язане зі зміною суспільних відносин або інституційного оточення.

Критерій місця проживання (побуту), який трактує поняття "мігрант" як особу, що змінила місце проживання, має значно довгу традицію. Згідно з роботами Еверетта Лі [254], міграція описується як постійна або напівпостійна зміна місця проживання; тут немає жодних застережень щодо відстані, примусового чи добровільного, внутрішнього чи зовнішнього характеру переміщення. Дональд Бог стверджує, що з теоретичного погляду термін "міграція" "зарезервований" для саме таких переміщень [255, р.486-509]. Поняття "мобільність" не означає зміни місця проживання, тоді як "міграція" (згідно з думкою Уілбура Зелінскі [256]) пов'язана з постійною або напівпостійною зміною місця проживання. Короткочасна мобільність часто має характер циклічних або повторювальних поїздок.

Критерій часу ідентифікує мігрантів стосовно вимог часу, насамперед мінімальної тривалості міграції або часу перебування в новому економічному чи суспільному просторі. Цей критерій дозволяє, наприклад, розмежувати мігрантів і туристів, які також часто долають дуже великі відстані і багаторазово змінюють (найчастіше на короткий період) суспільне оточення. Подібна проблема, очевидно, виникає не стільки з теоретичних потреб, скільки з практичних (статистичних). Традиційно строк понад 12 місяців використовують для означення довгострокової міграції.

Важливим є критерій діяльності. Тут діяльність означає зміну, по-перше, місця проживання і, по-друге, роду діяльності (передусім мова йде про працю і професійну діяльність). За такого розуміння можливі різні комбінації, які відповідають різним формам міграції (мобільності). Наприклад: зміна місця роботи без зміни місця проживання (поїздки на роботу), зміна місця проживання і місця роботи (традиційна міграція) і т.п. Це ще більше ускладнює проблему означення міграції. У такому контексті ключем до розуміння феномена міграції як територіального переміщення є ідентифікація чинників, які служать причиною міграції і які значною мірою пов'язані з діяльністю осіб, що беруть у ній участь. Цей критерій є близьким до економічного підходу, коли міграція трактується як інструментарій або спосіб реалізації економічних умов.

Той факт, що означення міграції, побудовані з використанням різних критеріїв, можуть не мати нічого спільного або можуть лише частково перетинатися, свідчить про труднощі вироблення єдиного загальноприйнятого означення міграції. Тому різні наукові напрями і дисципліни, які порушують різні міграційні проблеми, формуються специфічні для цих напрямів дефініції. "Міграційні дефініції схожі тим, що трактують міграцію як переміщення в просторі, а відрізняються численними проблемами, які вони репрезентують: зміна місця проживання, суспільства або суспільного оточення, перехід від однієї культури чи субкультури до іншої, тривалість руху, відстань, розрив або підтримка зв'язків з місцем походження" [257].

6.3. Міжнародна трудова міграція: погляд науковців

ООН, базуючись на "класичному" розумінні міжнародних мігрантів як людей, що переїхали в іншу країну на постійне місце проживання, оцінює загальне число міжнародних мігрантів у світі станом на 2005 р. у 191 млн. чол. [258, с.35]. Однак тут не враховуються ні сезонні, ні епізодичні, ні незаконні мігранти, ні туристи. За підрахунками В. Іонцева і І. Івахнюк [228, с.44], якщо доповнити дані ООН статистикою однієї лише туристичної міграції, за якою ховаються різноманітні "економічні мігранти", то в 2001 р. чисельність міжнародних мігрантів перевищила 900 млн. чол.

Подібні застереження науковці подають віддавна. Ще в середині 1990-х рр. професор Варшавського університету Марек Окульський дійшов висновку [259, р.6], що "класичне" означення міжнародної міграції як безповоротної постійної міграції є надто "вузьким" для аналізу сучасних міграційних тенденцій в регіоні Центральної і Східної Європи. Через десять років Мері Кріц, генеральний секретар Міжнародного союзу наукового вивчення населення (IUSSP) і професор Корнельського університету, констатувала: "Незважаючи на те, що наше розуміння того, як змінюється міжнародна міграція, обмежене, очевидно, що існуючі нині типи міжнародної міграції відрізняються від тих, які переважали в попередні століття... Насправді ера міжнародної міграції не завершилася..." [260, с.112-113]. Говорячи про зміни, дослідниця мала на увазі насамперед переселенську міграцію, яка домінувала в міжнародних міграційних потоках і яка практично зупинилася.

Дослідники виділяють декілька груп причин недостатнього розуміння й узгодженого тлумачення цього різновиду міграційного переміщення. Дві найголовніші причини пов'язані з двома основними вимірами міграції: відстанню і тривалістю. Порівняно з міграцією загалом, у разі міжнародної міграції вони набувають зовсім іншого значення. Тут відстань пов'язана з низкою міждержавних ознак: перетину державних кордонів, часто не лише країни походження і прийому; відповідного державного контролю за міграційними переміщеннями через кордони; державної політики інтеграції, або ізоляції, відкритості для зовнішнього світу; політики на ринках праці.

Важливими причинами є асиметричний і метаморфічний характер міжнародної міграції. Адже міграційні переміщення стосуються не одного суспільного середовища, як випадку внутрішньої міграції, а різних країн, кожна з яких виробила власну систему не лише обліку осіб, що здійснюють міграційні переміщення, але й правила і процедури працевлаштування, проживання, соціального захисту, навчання тощо. Асиметрія проявляється і в тому, що самі суспільства – походження і прийому – різні. Водночас, у результаті міграції відбуваються метаморфози як у суспільствах походження і прийому, так і в самих мігрантів. Прикладом можуть служити демографічні зміни в обох суспільствах.

Причини труднощів розуміння сутності міжнародної міграції також пов'язані з тим, що міжнародна міграція – не окрема подія, а складний і тривалий (іноді значної тривалості) процес, який має міжнародний характер.

Крім того, труднощі пов'язані зі складністю обліку міграції, нерозробленістю і розмаїттям категорій міжнародної міграції, різним підходом як національних держав, так і міжнародних організацій до означення таких базових понять, як, наприклад, "іммігрант", "емігрант", "іноземне населення" та ін.

Тому цілком зрозуміло, чому В. Іонцев робить висновок: "Як не дивно, але окремих, самостійних означень міжнародної міграції ми майже не знаходимо в міграційній літературі... Як правило, дається загальне означення міграції і, у кращому разі, мовиться, що вона поділяється на внутрішню і зовнішню (рідше вживається термін міжнародна)... Але і ті небагато означень, які ми знайшли, на наш погляд, страждають принаймні "вузьким" підходом, що вже є недостатнім для розуміння сучасних світових міграційних потоків" [239, с.314-315].

Наведемо приклади кількох означень міжнародної міграції:

– "міжнародна міграція населення, зовнішня або міждержавна міграція є переміщенням людей через державні кордони, яке пов'язане головним чином зі зміною їхнього постійного місця проживання" (Л. Смірнягін і Б. Хорєв) [261];

– "зовнішня міграція – це переселення населення однієї країни на територію іншої. Таке переселення врешті-решт супроводжується зміною громадянства" (Л. Рибаківський) [262, с.45];

– "міжнародні міграції представляють собою всі зміни місця проживання, обумовлені перетином державного кордону" (М. Бассанд) [239, с.315];

– "міграція – це переміщення населення через державні кордони, яке пов'язане зі зміною місця проживання і яке вимагає внутрідержавного і міждержавного регулювання" (Е. Садовська) [263, с.20];

– міграція нерідко пов'язана з різкою зміною не лише географічного, територіального місця проживання, але й відповідного соціуму, соціального і політико-правового оточення (О. Піскун) [264, с.40].

Намагаючись вийти за межі цього "класичного кола", В. Іонцев пропонує власне означення: "Міжнародна міграція населення представляє собою територіальні (просторові) переміщення людей через державні кордони, пов'язані зі зміною постійного місця проживання і громадянства, що зумовлене різними чинниками (сімейними, національними, політичними і іншими), або пов'язане з перебуванням в країні в'їзду, яке має довгостроковий (понад один рік), сезонний і маятниковий характер, а також з циркулярними (епізодичними) поїздками на роботу, відпочинок, лікування і тому подібне" [239, с.315]. Відповідно, міжнародний мігрант – це особа, що здійснює міждержавне територіальне переміщення (міжнародну міграцію) з метою зміни місця проживання, роботи або інших дій (навчання, відпочинок, бізнес і т.д.), назавжди або на певний термін (від одного дня до кількох років) [265]. Це

означення, на нашу думку, більш точно і повно відповідає реаліям сучасного розвитку, вписуючись у спільну "об'єднувальну" конструкцію міграційного руху, яку дослідник представив у вигляді схеми на рис. 6.1.

Частковим випадком міжнародної міграції, як бачимо, є міжнародна економічна міграція і міжнародна трудова міграція зокрема. Міжнародна економічна міграція включає різні види і форми, найрізноманітніші категорії мігрантів, основною причиною територіального переміщення яких є економічні мотиви. Міжнародна трудова міграція є одним з різновидів економічної міграції. Під нею В. Іонцев розуміє "тимчасову міжнародну міграцію, метою якої є продаж мігрантами своєї праці і отримання відповідної заробітної плати в країні призначення" [266, с.10]. Більшість вітчизняних і російських дослідників вважають, що необґрунтованим є ототожнення трудової міграції з економічною. Такі види економічної міграції, як "човникові" поїздки, шоп-тури, поїздки за товарами для перепродажу і т.д., будучи також сферою вкладення праці, мають самостійні значення і зміст. Зауважимо, що західні дослідники такої диференціації не проводять.

Недоліком розглянутого означення є неврахування нелегальної міграції, хоча В. Іонцев, даючи класифікацію трудових мігрантів (рис. 6.1), поруч з трьома основними групами – трудовими мігрантами, що в'їжджають на строк понад один рік, сезонними трудовими мігрантами і працівниками-фронтальєрами – ставить іммігрантів, що нелегально працюють у країні призначення, як правило, від кількох місяців до 2-3 років.

У цьому плані більш адекватною виглядає дефініція Центру дослідження проблем міграції Інституту суспільних студій Варшавського університету ([267], [268]). В їхньому розумінні міжнародну міграцію потрібно розуміти як територіальні переміщення, пов'язані з перетином державних кордонів. Мігрантом визнається будь-яка особа, яка перетинає державні кордони (за винятком осіб, які здійснюють туристичні, відпочинкові і службові поїздки) незалежно від тривалості руху, що, видається, має другорядне значення. Ключову роль відіграє зміна суспільного (інституційного) середовища, що має місце навіть у випадку осіб, які їдуть за кордон на декілька днів, а також працівників з прикордонних регіонів, які, окрім збереження постійного місця проживання, функціонують в інших інституційних засадах. Тут предметом зацікавлення були насамперед дві категорії мігрантів: особи, які покидають країну з метою переїзду на постійне проживання за межами країни, і трудові мігранти. Трудова міграція пов'язана з прийомом на місце праці або іншими діями, суміжними з отриманням прибутку (наприклад, торговельна діяльність). Важливо, що означена в такий спосіб міграція дозволяє охопити не лише легальну, але й незаконну міграцію – такі виїзди за кордон, які пов'язані з порушенням правових засад країни прийому. Мова може йти про нелегальний

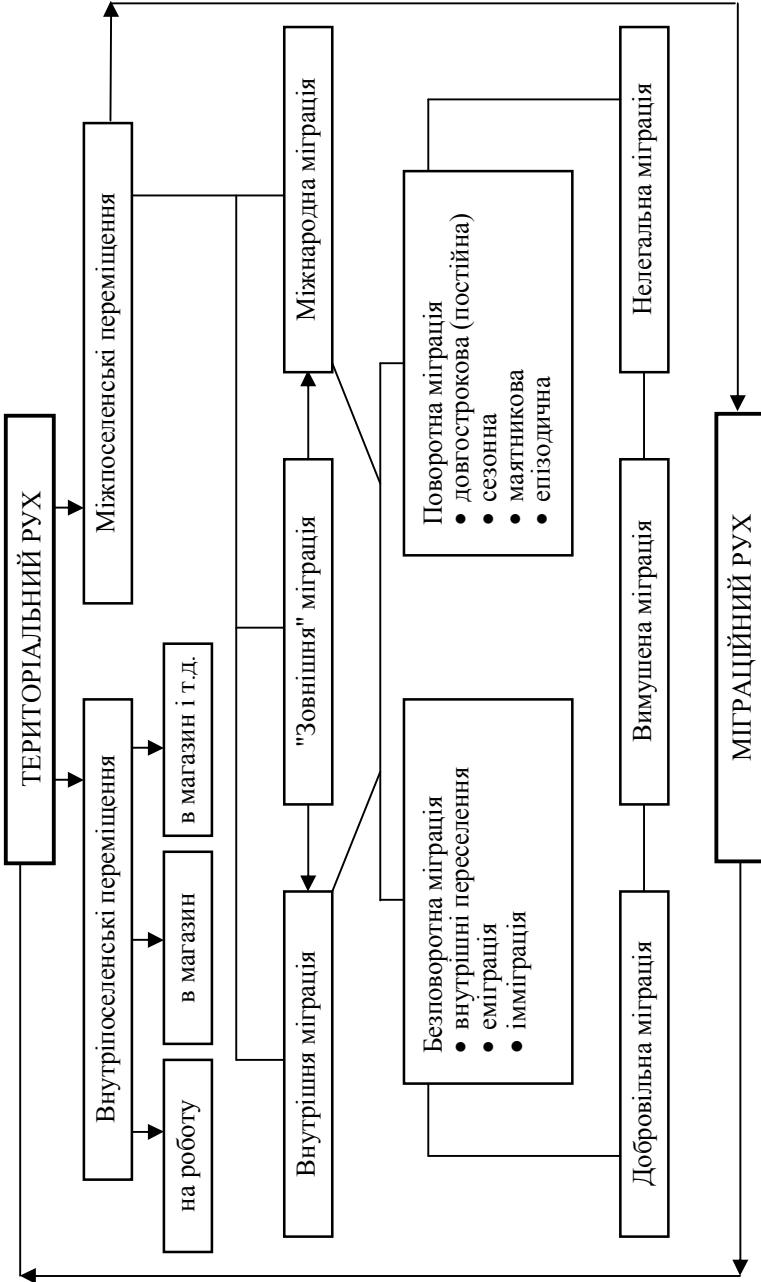

Рис. 6.1. Міжнародна міграція в складі загальної класифікації територіальних переміщень населення
(Джерело: [239, с.309])

перехід кордону, порушення правил перебування (наприклад, перевищення максимально допустимого терміну перебування на основі візового дозволу), а також працевлаштування без отримання відповідного дозволу.

6.4. Міжнародна трудова міграція з політичної позиції

Вище ми розглянули міжнародну міграцію з наукового підходу, який дозволяє краще зрозуміти сутність міграційних процесів. У практиці міграційної діяльності сформувався ще один підхід – політичний, який має місце в державній політиці й законодавстві, а також на міжнародному політичному рівні. Державна політика використовує його для управління міграційними процесами. Визначені в такий спосіб міграційні категорії, особливо юридичні, – складні, часто дискусійні, можуть мати величезну силу й істотно впливати на політичні процеси.

Тут тим більше немає єдиного тлумачення ключових понять міжнародної міграції ні на державному, ні на міждержавному рівні. Проте пошук шляхів досягнення єдиного підходу до означення міграції й основних понять, пов'язаних з нею, є принципово важливим. Розбіжності в означенні ведуть до спотворення масштабів самого явища. Так, використання термінів "іноземне населення" і "іммігранти" як основи кількісної характеристики міжнародної міграції може приводити до абсолютно різних висновків і стосовно чисельності міжнародних мігрантів, і її динаміки. Адже чисельність іммігрантів може змінюватися не лише в результаті нової міграції, але і за рахунок природного приросту (збільшуватися) або за рахунок натуралізації (зменшуватися). Не випадково в деяких країнах (США, Канада, Австралія) для характеристики підсумкової чисельності іммігрантів на яку-небудь дату використовується не категорія "іноземне населення", а "особи, що народилися за кордоном" [228, с.42].

Політичні підходи, як правило, спираються на наукові класифікації міграції, використовуючи їх з огляду на конкретні цілі і доповнюючи новими класифікаційними ознаками та характеристиками.

Турецький дослідник Франк Дювель обґрунтовує політичний підхід до міграції з позиції головного, на його думку, актора міграційної політики – національної держави [269, с.79-80]. З цим пов'язано декілька моментів.

Перший полягає в тому, що держава, з метою регулювання міграційних потоків, визначає перелік тих осіб, які можуть в'їхати в країну, і умови в'їзду. Відповідно до в'їзного статусу виділяють такі категорії мігрантів: безвізові; з короткостроковою туристичною або діловою візою; з робочою візою; для навчання; з метою створення сім'ї; з метою тривалого перебування в країні прийому тощо. Хто б не в'їжджав у країну, якщо він не належить до жодної з визначених державою категорій, він є мігрантом, який незаконно в'їхав.

Другий момент пов'язаний з тим, що водночас держава визначає і тих, кому дозволено залишитися в країні. Ці категорії мігрантів можуть кореспондуватися з в'їзними категоріями. Але часто мають місце і нові варіанти. Наприклад, особи, які незаконно в'їхали, можуть попросити притулку і легалізувати своє перебування, якщо їхнє прохання задовольнять. Мігрант міг незаконно жити і пізніше легалізуватися. Це є справедливим не лише для індивідів, а й для великих груп людей, які легалізуються в рамках спеціальних програм. Працівникам, які в'їхали в країну прийому з метою тимчасового перебування, пізніше можуть запропонувати продовжити їхні контракти, і, врешті-решт, вони можуть залишитися в країні назавжди.

Загалом, держави відстоюють свій суверенітет через розмежування законної й незаконної міграції. Відповідно до цілей в'їзду виділяють такі категорії мігрантів, як сімейний мігрант, трудовий мігрант, біженець (звернення з-за меж країни), шукачі притулку (звернення осіб усередині країни). Це – типові категорії мігрантів, які виділяються в більшості держав, але конкретні практики їхнього застосування сильно відрізняються. Мігранти класифікуються залежно від типів в'їзної візи, тоді як причини міграції складніші і можуть відрізнятися від візової типології.

Як зазначає Ф. Дювель [269, с.81], державні типології можуть також з'являтися з адміністративних потреб різних рівнів влади. Так, місцева влада повинна знати, скільки людей живе на її території, а керівники органів соціального захисту потребують визначення категорій мігрантів, які мають право на підтримку. Органи влади, які займаються наданням притулку, формують свою статистику згідно з адміністративними потребами, незалежно від того, який резонанс їхні дії можуть мати під час громадських дебатів.

Зрозуміло, що запроваджуючи власні класифікації міграцій і мігрантів, національні держави переслідують власні конкретні цілі. Однак такий політичний підхід часто стає причиною проблем на вищому – міжнародному – рівні. Про це, зокрема, йдеться в доповіді Генерального секретаря ООН: "Держави встановлюють умови, на яких іноземці можуть в'їхати на їхню територію, залишатися на ній або займатися економічною діяльністю, створюючи тим самим різні категорії мігрантів. Використання державами різних категорій створює труднощі із забезпеченням міжнародної зіставності статистичних даних, одержаних в процесі прийому, і з розробкою надійних показників для оцінки всіх міграційних потоків" [258, с.42].

Як говорилося, розроблені ще в середині 1970-х рр. ООН рекомендації до цих пір не знаходять широкого застосування. Більшість країн продовжують орієнтуватися на свої колишні національні визначення статусу мігранта. Наприклад, у Німеччині іммігрантами вважаються "особи, які перетинають кордон з наміром влаштуватися в країні", в Японії – це "національні громадяни та іноземці, які приїжджають з-за кордону", у США – "особи, що в'їжджають у країну безповоротно, з метою постійного проживання з подальшим

отриманням американського громадянства", в Ізраїлі й Канаді – "особи, які в'їжджають у країну з метою постійного проживання" і т.д.

Відтак для цілей вищого рівня міжнародні організації й інші глобальні актори змушені йти таким же шляхом, що і держави, пропонуючи свої класифікації міграції або узагальнюючи існуючі політичні класифікації.

Так, означення міжнародної міграції і "статистична" типологія мігрантів з використанням різних функціональних критеріїв були вироблені ООН. Базовим критерієм побудови цієї типології є мета від'їзду/перебування, а також підстави для регулювання від'їзду/перебування (правовий статус). Ця типологія тісно пов'язана з означенням міграції, запропонованим ООН, і охоплює тільки частину міграційної проблематики. Детально типологія мігрантів з погляду моделі міжнародного потоку людей "відбуття зі своєї країни – прибуття в країну призначення – відбуття з країни призначення – повернення в країну походження" представлена в табл.Г.1 додатка Г. В узагальненому варіанті перелік типів мігрантів і немігрантів подається в табл. Г.2 додатка Г.

А. Гурни і П. Качмарчик [252, s.11] вказують на недоліки такої системи. Зокрема, для країн третього світу типології, створені для потреб опису міграції у високорозвинених країнах, виявляються придатними лише частково. Спроби отримати спільну й універсальну типологію міграції поки що не увінчалися успіхом. Пов'язано це з тим, що більшість або значна частина міграційних переміщень мають "неортодоксальний характер" – форми неосідлої міграції. Саме дослідженням на матеріалах країн третього світу завдячують демонстрації все нових неортодоксальних форм міграції. У таких умовах для розробки типологій єдиним виходом може бути використання функціонального критерію, а не критерію тривалості міграції.

Міжнародна трудова міграція регулюється Конвенцією "Про захист прав трудових мігрантів і членів їхніх сімей", прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН в резолюції №45/158 від 18 грудня 1990 р. Конвенція визначає термін "трудова мігрант" як особу, яка займатиметься, займається або займалася оплачуваною діяльністю в країні, громадянином якої вона не є. Загальне поняття трудового мігранта конкретизується за рахунок визначення окремих категорій мігрантів.

Міжнародна організація праці виділяє такі категорії трудових мігрантів:

- 1) сезонні працівники-мігранти – люди, що працюють у країні, громадянами якої вони не є, протягом неповного року, оскільки робота, яку вони виконують, залежить від сезонних умов;
- 2) працюючі мігранти, пов'язані з реалізацією проекту, – працюючі мігранти, допущені в країну працевлаштування на певний період для роботи виключно за певним проектом;
- 3) трудові мігранти, які працюють за контрактом, що встановлює обмеження за строком зайнятості і типом роботи, яку виконує мігрант;

4) тимчасові працюючі мігранти – люди, допущені в країну, громадянами якої вони не є, для виконання протягом обмеженого строку певної професійної діяльності; ці мігранти можуть замінювати роботодавців і відновлювати дозвіл на роботу без обов'язкового виїзду з країни працевлаштування;

5) працюючі мігранти, що влаштувалися, – мігранти, яким після перебування в країні працевлаштування протягом кількох років надається дозвіл на проживання (посвідка на проживання) в цій країні на невизначений строк і дозвіл на роботу без особливих обмежень; працюючим мігрантам, що влаштувалися, не потрібно виїжджати з країни працевлаштування, якщо в них немає роботи, і їм зазвичай надається право возз'єднання з членами сім'ї за виконання певних умов;

б) висококваліфіковані працюючі мігранти – особи, яким, завдяки їхній кваліфікації, надається режим сприяння під час допуску в країну, що не є їхньою країною, і на них розповсюджується менше обмежень стосовно строків перебування, зміни місця роботи і возз'єднання сім'ї.

Як бачимо, політичні класифікації в переважній більшості виникають з практичних потреб, переслідуючи цілком конкретні цілі. Саме таке цілепокладання призводить до того, що подібні класифікації або не охоплюють всього розмаїття категорій міграції, або "не бачать" (не розрізняють) певних категорій міграцій / мігрантів. Ще одним недоліком таких класифікацій є їхня обмеженість у тому плані, що, як правило, вони не випереджають реальних подій або потреб, а постійно запізнюючись, йдуть слідом за ними і, відповідно, можуть лише фіксувати (відображати) минулу або поточну міграційну ситуацію.

Трудовий мігрант може виявитися найманим працівником як на законній, так і на незаконній підставі. Аналізуючи міжнародну трудову міграцію, важливо враховувати наявність значних груп осіб, які формально перемістилися в іншу країну не з метою найму на роботу і не є трудовими мігрантами, але можуть стати найманими працівниками в країні перебування. До таких відносяться іноземні стажисти, туристи, іноземні студенти і біженці. "Складність аналізу міжнародної міграції значною мірою полягає у високій еластичності її видів і форм. Мігранти можуть змінювати свій статус у зв'язку зі зміною умов проживання мігрантів, соціально-економічними і політичними змінами в країнах в'їзду і виїзду і т.д." [270, с.19-20]. Тому розглянемо питання нелегальної міграції.

Незаконна або нелегальна міграція почала застосовуватися як певний регулюючий міграційний механізм в останні сорок років. Більшість дослідників вважають, що поняття "незаконна міграція" має винятково правовий характер. Ф.Дювель називає незаконну міграцію "юридичною, політичною і соціальною конструкцією ХХ ст." [269, с.86]. Значною мірою незаконній міграції може бути притаманний ідеологічний характер. Координатор Московської дослідницької програми МОМ з міграції Галина

Вітковська зазначає, що незаконна міграція частково відображає ставлення держави і суспільства до імміграції взагалі [271, с.11].

Незаконну міграцію називають і трактують по-різному. Так, глосарій міграційних термінів, підготовлений МОМ [272], наводить декілька альтернативних термінів, які описують це явище: "недокументована міграція" (undocumented migration), "незаконна / нелегальна міграція" (illegal migration), "нерегулярна міграція" (irregular migration), "прихована міграція" (clandestine migration). Хоча вони подаються як взаємозамінні, у самому тлумаченні цих термінів є істотні розбіжності. Так, термін "нерегульована міграція" застосовується у випадку, коли мова йде про переміщення, які відбуваються поза регулюючими нормами країн походження, транзиту і призначення. З погляду країни призначення — це незаконний в'їзд, перебування або робота в цій країні, коли мігрант не має дозволів або документів, які вимагає імміграційне законодавство. З погляду країни походження, незаконними, наприклад, є випадки, коли людина перетинає міжнародний кордон без дійсного паспорта чи проїзного документа або не дотримується адміністративних вимог щодо виїзду з країни. Вживання терміна "незаконна міграція", як правило, обмежується випадками, якщо мова йде про незаконне ввезення мігрантів і торгівлю людьми. Терміном "прихована / таємна міграція" користуються, якщо хочуть звернути увагу на міграцію з порушенням імміграційних вимог: особа, що не є громадянином, порушує правила в'їзду в країну, або в'їхавши в країну легально, залишається довше від визначеного терміну, порушуючи при цьому імміграційні правила. Поняття "недокументована міграція" характеризує процеси в'їзду в країну або перебування в ній без відповідних документів. До числа недокументованих іноземців належать ті, хто: не має законних документів для в'їзду в країну, але кому вдається таємно в'їхати в країну; в'їжджає в країну з використанням підроблених документів; після в'їзду в країну з використанням законних документів залишився понад дозволений строк або якимось іншим чином порушує умови в'їзду і залишається в країні без дозволу.

Як бачимо, незважаючи на наявність багатьох термінів, їхнє значеннєве розмаїття і різні погляди на проблему незаконної міграції, поняття "незаконний мігрант" визначаються насамперед національним законодавством, яке регулює міграцію, і практикою застосування законодавства. Відтак однозначно вимальовуються два концептуальних моменти: незаконність пов'язана або з існуючими законодавчими нормами, або з механізмами її регулювання.

Насамперед потрібно зазначити, що будь-яка незаконна міграція є однією з форм міграції як територіального переміщення. Відповідно до цього її можна класифікувати за усіма критеріями, що характеризують законну міграцію: тривалість перебування, місце міграції, географія, мета, причини, склад і характеристика основних учасників (акторів) тощо. Друга група параметрів класифікації враховує особливості, які відображають саме незаконність, а точніше, незаконний статус міграції.

Більшість дослідників розрізняють два аспекти: незаконний в'їзд і незаконне перебування. Ф. Дювель, беручи їх за критерії класифікації, виділяє такі різновиди міграції і, відповідно, імміграційний статус іммігрантів залежно від імміграційної політики держави (табл. 6.1):

- квазілегальний;
- частково легальний;
- частково нелегальний;
- цілком незаконний.

У країнах, де немає внутрішнього контролю за мігрантами і в які можна в'їхати без будь-яких віз, мігранти можуть в'їжджати і виїжджати, коли захочуть; і навіть тоді, коли вони не мають формально статусу іммігранта, їх можна вважати квазілегальними. У країнах, де міграційний потік регулюється на в'їзді і де вимагають наявності легального статусу в момент в'їзду, але в яких немає контролю за мігрантами під час перебування в країні (на зразок видачі дозволів на роботу або контролю за терміном легального перебування), мігрантів, які знаходяться в країні, можна вважати напівлегальними, оскільки вони мають роботу, але не мають відповідного імміграційного статусу. І нарешті, лише в країнах, де водночас існує контроль за мігрантами на в'їзді і під час їхнього перебування в країні-реципієнті, іммігранту за всіх випадків – для доступу до ринку праці, освіти, лікування тощо – потрібно мати легальний статус і підстави для його отримання.

У випадку Росії структура незаконної міграції представлена в табл. 6.2. Зазначимо, що те саме стосується й України.

Висновки

1. Будучи тісно пов'язана з такими видами руху населення, як природний і соціальний, міграція, як територіальний (просторовий) рух населення, є одним з чинників суспільного розвитку, який реалізує адаптацію до змінюваних умов існування і розвивається за власними законами.

Основними суспільними функціями міграції є: сприяння змінам соціально-психологічних характеристик людей, розширенню їхнього світогляду, накопичення знань про різні сфери життя, обмін трудовими навичками і виробничим досвідом, розвиток тощо (прискорювальна функція); зміна якісного складу населення різних територій (селективна функція); зміна розміщення продуктивних сил, розподілу виробничих потужностей і інвестицій між окремими територіями (перерозподільна функція). Крім цього, міграції сприяють зміні умов життєдіяльності населення, виконуючи економічну, соціальну і культурну функції.

2. Немає чіткого означення міграції, яке відображає всі істотні ознаки цього явища. З позиції вітчизняних дослідників, міграція у вузькому розумінні представляє собою завершений вид територіального переміщення, кінцевою точкою якого є зміна постійного місця проживання – "переселення".

Таблиця 6.1

Фактичний імміграційний статус і імміграційна політика держави

Наявність в країні внутрішнього імміграційного контролю	Наявність в країні зовнішнього (на кордоні) імміграційного контролю	
	безвізовий в'їзд	візовий в'їзд
Перевірки імміграційного статусу немає	квазілегальний (або легальний) статус мігранта	частково легальний статус мігранта
Перевірка імміграційного статусу існує	частково незаконний статус мігранта	повністю незаконний статус мігранта

Джерело: [269, с.88].

Таблиця 6.2

Структура незаконної міграції в Росії

Нелегальний в'їзд		Легальний в'їзд	
Минаючи пункти прикордонного контролю	Через пункти прикордонного контролю	<ul style="list-style-type: none"> • Туризм • Службові поїздки • За приватними запрошеннями • На навчання • За трудовими контрактами • Для транзитного проїзду • Звернення про надання притулку 	
<ul style="list-style-type: none"> • Самостійно • З допомогою місцевих мешканців • З допомогою співгромадян, які легально проживають у країні • З допомогою організованих злочинних угруповань 	• З недійсними документами	Легальне перебування	Нелегальне перебування
		<ul style="list-style-type: none"> • Продовження візи • Зміна статусу • Фіктивний шлюб 	<ul style="list-style-type: none"> • Невідповідність цілей перебування тому, що заявлено під час в'їзду • Порухення правил перебування • Порухення строків перебування
<p>Незаконна зайнятість Незаконний виїзд у країну слідування</p>			

Джерело: [271, с.12].

Територіальне переміщення (маятникове, сезонне, постійне і епізодичне), здійснюване між різними населеними пунктами однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць, незалежно від тривалості, регулярності й цільової спрямованості є міграцією в широкому розумінні.

Точка зору західних авторів виглядає значно прагматичнішою. На базі різних наукових напрямів, які порушують різні міграційні проблематики, формуються специфічні для тих напрямів дефініції. Міграційні дефініції єдині у тому, що трактують міграцію як підкатегорію поняття міграційного (територіального) руху, а відрізняються проблемами, які вони репрезентують: зміна місця проживання, суспільства або суспільного оточення, перехід від однієї культури чи субкультури до іншої, тривалість руху, відстань, розрив або підтримання зв'язків з місцем походження.

3. У сучасному розумінні міжнародна міграція населення представляє собою територіальні переміщення людей через державні кордони, пов'язані зі зміною постійного місця проживання і громадянства, що зумовлено різними чинниками (сімейними, національними, політичними та іншими), або пов'язано з перебуванням в країні в'їзду, яке має довгостроковий (понад один рік), сезонний і маятниковий характер, а також з циркулярними (або епізодичними) поїздками на роботу, відпочинок, лікування і тому подібне.

Міжнародна трудова міграція є одним із різновидів міжнародної міграції. Це тимчасова міжнародна міграція, метою якої є продаж мігрантами своєї праці й отримання відповідної заробітної плати в країні призначення. Міжнародна трудова міграція охоплює не лише легальну, але й незаконну міграцію, що означає такі виїзди за кордон, які пов'язані з порушенням правових засад країни прийому – нелегальний перехід кордону, порушення правил перебування, працевлаштування без отримання відповідного дозволу тощо.

4. На рівні державної й міждержавної політики і законодавства сформувався політичний підхід до міграції. Запроваджуючи власні поняття і класифікації міграцій і мігрантів, національні держави і міжнародні організації та структури використовують їх для управління не лише міграційними, але й іншими, зокрема політичними, процесами в суспільстві і світі. З огляду на це виникло поняття нелегальної міграції.

Нелегальна, або незаконна, міграція почала застосовуватися як певний регулюючий міграційний механізм в останні сорок років. Незаконна міграція має винятково правовий характер: незаконність пов'язана або з існуючими законодавчими нормами, або з механізмами її регулювання. У таких умовах трудові мігранти можуть виявитися найманими працівниками як на законній, так і на незаконній підставі.

Глава 7. МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В ПЕРСПЕКТИВІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глобалізація, будучи одним з векторів суспільного розвитку, виступає основною тенденцією, яка визначає роль і моделі міграції в сучасному світі. Усвідомлення цього маємо не лише на науковому, але й політичному рівні. Так, у своєму інтерв'ю керівники британських профспілок висловлюються цілком відверто: "Ми хочемо просувати гнучку і мобільну робочу силу, ми хочемо, щоб роботодавці в межах Британії мали право і були спроможні для своїх потреб залучати кращих людей з цілого світу, використовуючи для цього Інтернет з його глобальними можливостями" [273]. Про це також говорять, наприклад, представники Болгарії – країни, яка постачає робочу силу на глобальний ринок праці: "Розуміння міграції як продукту глобалізації означає, що мігранти з Болгарії замінюються іммігрантами" [274]. Таке заміщення відбувається в умовах міжнародної конкуренції на рівні єдиного світового ринку праці, з якого витягуються потрібні ресурси, знання і навички.

Щоправда, взаємозв'язок між трудовою міграцією і глобалізацією на теоретичному рівні виглядає досить невизначеним і проблемним. Тому далі потрібно: проаналізувати особливості цього взаємозв'язку, розглянути механізм і появу нових тенденцій розвитку сучасної міжнародної трудової міграції, а також окремо зупинитися на нових формах міграції, які формуються під безпосереднім впливом глобалізації.

7.1. Проблеми зв'язку міжнародної трудової міграції та глобалізації

Якщо глобалізація заявила про себе відносно недавно і невідомо, як довго цей етап суспільного розвитку триватиме, то міжнародна міграція, і трудова міграція зокрема, є суспільним явищем, яке має давню історію, існує й існуватиме в майбутньому. Логічно виникає запитання: чи існує між ними зв'язок, і якщо існує, то якими є для суспільства проблеми, що виникають на осі "міграція – глобалізація"?

Чимало дослідників глобальних явищ в існуванні такого зв'язку навіть не сумніваються. Їхні аргументи досить конкретні й однозначні – розширенню міжнародної (трудової) міграції сприяють:

- недавній розпад двох світових політичних систем, що уможливило міграцію через кордони, які до цього були закриті;
- насадження мультикультуралізму або відкритості культур у багатьох суспільствах;
- зняття і зниження технічних і економічних перепон на пересування великих мас людей на значні відстані;

– відкриття або зростання відкритості багатьох національних економік;
– стандартизація продукції і промислового виробництва в міжнародних масштабах і т.д.

Однак, на думку М. Окульського, ці суто логічні докази показують вплив на міграцію саме цих цілком конкретних аспектів глобалізації, а не глобалізації в цілому, тобто це дещо інший, а не глобальний рівень. Вони є скоріше необхідною, але не достатньою умовою впливу.

Натомість дослідник [275, s.200-210] пропонує шукати відповіді на три більш загальні запитання:

- 1) чи є неминучим зростання міграції слідом за розвитком глобалізації?
- 2) якими є обсяги трудової міграції в масштабах планети?
- 3) якою мірою вона змінюється з розвитком глобалізації?

Скористаємося цією схемою для з'ясування особливостей взаємозв'язку між глобалізацією і міжнародною трудовою міграцією на основі доступних нам даних.

Вихідним моментом для пошуку відповіді на *перше запитання* є нерівномірність освоєння планети. Цю нерівномірність можна визначати за багатьма критеріями: територіальні умови, природні ресурси, економічний і людський капітал. Раціональність природи людини приводить до того, що, наприклад, роботодавець прагне отримати дешевшу робочу силу, незалежно від її інших неекономічних характеристик, і якщо такої робочої сили немає в країні, – імпортувати, тоді як працівник бажає отримати якнайвищу винагороду згідно зі своєю кваліфікацією, погоджуючись, у разі потреби, змінити місце проживання. Глобалізація створює для цього можливості, тим самим сприяючи міграції.

Однак кілька відомих економічних теорій доводять, що в ситуації "рівноваги" міграції бути не повинно. Наприклад, згідно з неокласичною теорією міграції, робоча сила надходить з місць, де є її надлишок і, у зв'язку з цим, зарплата низька, до місць, де є надлишок капіталу і, відповідно, зарплата відносно висока. Розвиток глобалізації, зокрема лібералізації торгівлі, приводить до вирівнювання оплати праці і поширення капіталу в міжнародних масштабах. Відтак зникає потреба в міграції, і вона припиняється, коли різниця в оплаті стає незначною, близькою до вартості переміщення.

Британський вчений і експерт у галузі міжнародної міграції й ринків праці Пітер Столкер авторитетно стверджує: "...Модель "відкритої економіки" припускає, що активний рух товарів і капіталу повинен поступово зводити нанівець переміщення людських ресурсів: підприємства, які потребують більшої кількості робочих рук, повинні розміщуватися в країнах, що розвиваються, а в індустріально розвинених країнах зосередяться капіталоемні і високотехнологічні виробництва. Проте насправді цей процес виявився не таким простим і повільнішим, ніж можна було очікувати: йому перешкоджає і природна інерція, і, скажімо, початкова відсутність в країнах, що розвиваються, допоміжної інфраструктури, яка робить їхню економіку

неконкурентноспроможною, навіть враховуючи її сировинний, експортно-орієнтований характер" [276]. Іншими словами, даремно шукати в нинішній світовій економіці симптоми рівноваги ринків праці або тенденції до вирівнювання оплати праці. Відтак альтернативна гіпотеза про неминучість міграції підтверджується.

Відповідь на *друге запитання* пов'язана з наближеною оцінкою обсягів і динаміки міжнародної міграції й міжнародної трудової міграції в глобальному масштабі наприкінці ХХ ст.

На жаль, оцінка трудових мігрантів може бути лише наближеною через складність обліку трудових мігрантів, про що ми говорили раніше. Уявлення про масштаби міжнародної трудової міграції в світі можна отримати на основі статистики ООН.

Як свідчать дані табл. Д.1 додатка Д, у 2005 р. чисельність іммігрантів, які тривалий час перебували в країнах імміграції, становить 195 млн. чол., або 3% всього населення світу. Іммігранти присутні на всіх континентах (табл. Д.2–Д.6 додатка Д), хоча в більш розвинених країнах їхня чисельність досягає 9,6%, тоді як у менш і найменш розвинених – лише 1,5% і 1,4% відповідно. Зазначимо, що в перших ця частка зростає, тоді як в двох останніх вона зменшується, що свідчить про переважання переміщень осіб з менш до більш розвинених країн.

Оцінюючи динаміку, бачимо, що в порівнянні з 1990 р. число осіб, визнаних іммігрантами в усіх країнах світу, зросло до понад 39 млн. чол., тобто на 26%, тоді як чисельність населення планети – лише на 23%. Частка іммігрантів у загальній чисельності населення від 2,9% у 1990 р. піднялася до 3% у 2005 р., у розвинених країнах цей показник зріс від 7,2% до 9,6%. Якщо розглядати темпи зростання, то кожні п'ять років вони також зростають: у 1990–1995 рр. – 1,3%, 1995–2000 рр. – 1,5%, 2000–2005 рр. – 1,8%. Щоправда, для розвинених країн темпи найбільше зросли в період 1990–1995 рр. – 2,7%. Це був період особливої інтенсивності міжнародної міграції.

У структурі переміщень на постійне місце проживання за кордон частка економічних мігрантів, які прибувають для роботи і з метою створення робочих місць (висококваліфіковані працівники, підприємці, інвестори і т.д.), є значною. Вона становить 1/3-1/4 міграційних потоків і варіюється від 10-13% у США і Франції до 42-45% у Швейцарії й Великій Британії (див. табл. Д.7 додатка Д). Але якщо до цього додати ще й членів сімей, які супроводжують працівників і в яких разом з працівниками також економічно зацікавлені розвинені країни, то частка іноземної робочої сили, яку згідно з потребами економіки і соціальної сфери цілеспрямовано приймають розвинені країни, досягає 50%. Але, як зауважує І. Цапенко [204, с.69], за останні десятиліття в переважній більшості країн відбувається перерозподіл приймаючих потоків на користь працівників (а не членів сімей, біженців тощо), тобто частка працівників у структурі імміграції зростає.

У табл. Д.8 додатка Д вказані дані чисельності мігрантів у країнах ОЕСД. Аналіз свідчить, що практично в усіх країнах (за винятком Франції, Нідерландів, Німеччини, Швеції) частка іноземної робочої сили зростає.

Насправді за масштабами міжнародна трудова міграція є значно більшою, оскільки в даних ООН не врахована міграція, яка не має довгострокового характеру, а також зростаюча нелегальна міграція.

Про масштаби тимчасової міграції свідчить наступне. За розрахунками І. Цапенко, в 2000–2005 рр. приплив тимчасових мігрантів (без урахування іноземних студентів) лише в США досяг 7 млн. 762 тис. чол., тоді як чисельність іммігрантів, що прибули на постійне місце проживання, становила 5 млн. 742 тис. чол. В Австралії ця різниця була ще відчутнішою: 1 млн. 505 тис. і 821 тис. чол. відповідно. До цих тимчасових працівників – кваліфікованих фахівців, сезонних, некваліфікованих і напівкваліфікованих працівників, а також стажерів, що приїжджають з метою отримання професійної освіти і практичної підготовки, – долучаються іноземні студенти, які також намагаються знайти роботу і поєднувати навчання з роботою. Чисельність іноземних студентів стрімко зростає, і в 2005 р. за кордоном навчалось 2,7 млн. студентів вищих навчальних закладів і коледжів [277, р.302].

Стосовно нелегальної міграції, то деякі дослідники оцінюють чисельність нелегальних мігрантів у розмірі 1/5-1/6 від загального числа іноземців, що приїжджають до розвинених країн [204, с.70]. Фахівці Міжнародної організації праці (МОП) схиляються до цифри в 10-15% усіх міжнародних мігрантів з можливими істотними варіаціями залежно від регіону, країни, сфери зайнятості [278]. Наприклад, за досить консервативними оцінками, в 2004 р. в Італії число нелегалів становило 11,5% працюючих (2,7 млн. чол.), зокрема, у сфері обслуговування і сільському господарстві вони досягли, відповідно, 18,4% і 18,3% [279, р.207].

Отож ми переконалися, що нинішні масштаби міжнародної трудової міграції та її динаміка є величезними.

Тепер переходимо до *третього запитання*: чи пов'язані ці зміни міграції з глобалізацією?

М. Окульський [275, с.207] пропонує за критерій оцінки ступеня глобалізації міграції взяти відношення числа мігрантів до загального числа мешканців на певній території, а як міру (норму) повної, або досконалої, глобалізації – рівність цього співвідношення на всій території Землі. Сьогодні ми ще дуже далекі і, напевно, ніколи не досягнемо цього досконалого стану хоча б тому, що одні території мають в основному еміграційний характер, інші – імміграційний, а решта – змішаний. Однак якщо розглядати досить тривалий період, наприклад, останні 150 років, то на традиційно (par excellence) імміграційних територіях можна побачити "глобалізаційну тенденцію", яка виражається в наближенні частки іноземців за географічним походженням до

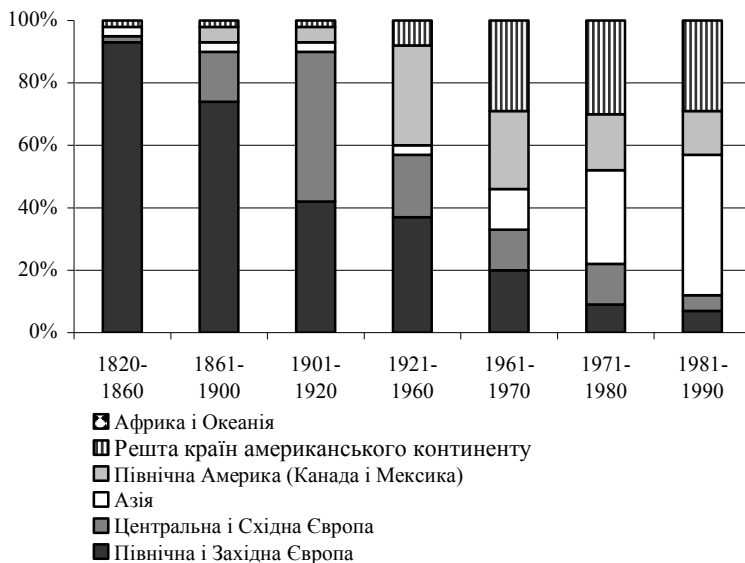

Рис. 7.1. Легальна імміграція до США з регіонів останнього місяця проживання іммігрантів у 1820–1990 рр.
(Джерело: [280])

частки їхнього демографічного потенціалу серед населення світу. Це ілюструє рис. 7.1, який показує імміграцію до США за 170-літній період – з 1820 р. по 1990 р., а також табл. 7.1, в якій порівнюється імміграція до трьох імміграційних країн: Австралії, Канади і США в 1985–1989 рр. з аналогічними даними за 1965–1969 рр.

Оцінки „глобалізаційних тенденцій” у міграції в другій половині ХХ ст. є різними. Звичайно, зростання кількості мігрантів відбувалося швидше, ніж зростання всього населення світу. Проте це зростання не було тривалим, всеосяжним або таким же значущим, як і збільшення торговельного обігу чи фінансових потоків. Тому доводиться констатувати, що насправді очікуваного зростання міграції в глобальному масштабі так і не відбулося, хоча розширилася її географія. У 1965–1990 рр. у світі збільшилося число країн зі значною (понад 300 тис. чол.) кількістю іммігрантів (від 41 до 63), або значною (понад 15%) часткою іммігрантів щодо населення країни (з 34 до 52). Число країн, куди мігрувало 90% загальної кількості мігрантів світу, зросло з 44 до 55 [281]. Тенденцію зростання географічного розмаїття міжнародних трудових міграційних потоків демонструють зміни, зареєстровані в окремих країнах прийому мігрантів (див. рис. 7.2).

**Структура іммігрантів в Австралії, Канаді і США
в 1965–1969 рр. і 1985–1989 рр. (%)**

Регіон походження	Населення на 01.01.1990	Імміграція до Австралії, Канаді і США	
		1965–1969	1985–1989
Світ			
– тис. чол.	5254821	3486	4334
–%	100,0	100,0	100,0
у тому числі:			
Африка	11,8	2,1	3,9
Америка	13,8	29,8	33,2
Азія	60,2	11,9	44,3
Європа	13,7	54,5	15,7
Океанія	0,5	1,6	2,9

Джерело: [275, s.208].

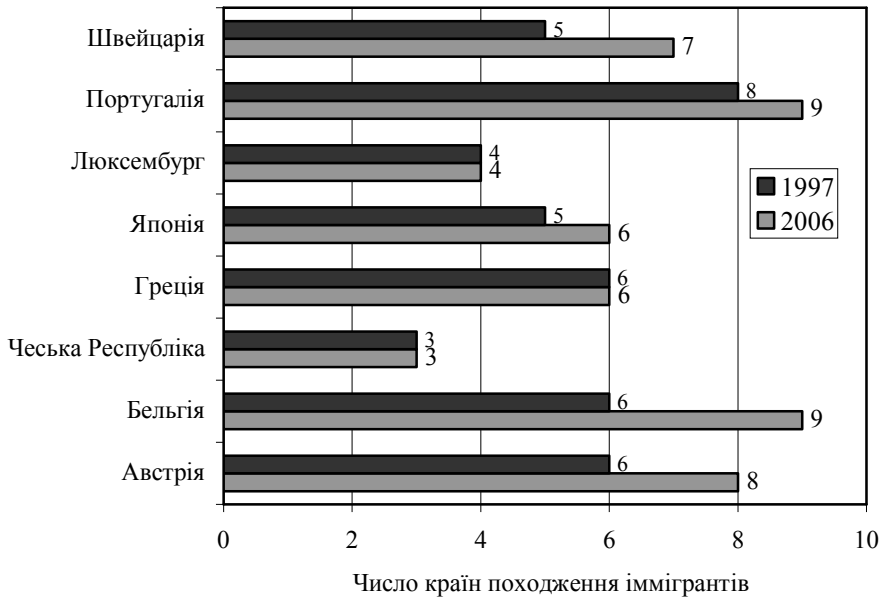

Рис. 7.2. Число країн походження 75% міжнародних трудових іммігрантів для окремих європейських країн

(Джерело: наші розрахунки за даними OECD [282])

Для сучасної міграції характерним є диверсифікація країн походження мігрантів, у яких переважають значні міжконтинентальні відстані і переміщення мігрантів до культурно (цивілізаційно) віддалених країн. Цю тенденцію ілюструють дані табл. Д.9 додатка Д.

Проте з іншого боку, детальніший аналіз не підтверджує справедливості тези про вплив глобалізації на сучасну міграцію. Більш справедливою виглядає інша теза: якщо глобалізація має вплив на міжнародну міграцію, то це не дуже сильно позначається на обсягах мігрантів. Число країн-донорів міграції і число країн-реципієнтів дійсно збільшилося, але основні міграційні потоки як і раніше циркулюють між обмеженим числом країн. Насправді, кількісне зростання і географічна диференціація міжнародної міграції відбулися головним чином у 1960 р., а після 1975 р. ці процеси стабілізувалися. Число іммігрантів і їхня диференціація за країнами походження в 1990-х рр. аналогічні початку 1970-х рр., а єдині істотні відмінності стосуються змін у країн еміграції. Більше того, після 1973 р. концентрація іммігрантів у цільових країнах зростає. У 1990 р. у США проживало 18,7% світового числа іноземців, що на 5% більше, ніж 15 років до того, а в 2000 р. – 20%. Частка іммігрантів у семи найважливіших країнах імміграції перевищила 50%, а 80% іммігрантів всього світу перебували лише в 27 країнах [222, s.15-16].

Експерт відділу народонаселення ООН Марта Роїг Віла констатує: "Мізерна інформація, яка нам доступна, наводить на думку про те, що незважаючи на відносну стагнацію довгострокової міграції, зростає циркуляція, або обіг (тобто кількість і частота), короткострокових рухів населення. Крім того, міжнародна міграція стає все більш сегментованою: тоді як більшість мігрантів як і раніше характеризуються низьким рівнем кваліфікації, країни прийому мігрантів і ТНК посилено заохочують переміщення висококваліфікованих мігрантів" [283].

Обережний, але незаперечний висновок, який звідси випливає: немає статистичних даних щодо глобалізації міграції за період, коли економічна глобалізація набула значної сили [284]. В унісон цьому звучить думка: "...висновок, що міграційний феномен є чимось на зразок винятку з "правил" глобалізації, може бути наслідком того, що період спостережень за явищем міжнародної міграції є відносно коротким. Крім того, це може бути наслідком того, що прояви глобалізації зовсім не унікальні і єдині у своєму роді, а скоріше залежать від географічного, політичного і економічного контексту" [283].

Серед численних конкретних причин гальмування глобалізації міграції М. Окульський називає найважливішими дві [275, s.209-210]. Перша причина – регіоналізація, яка є невід'ємною властивістю найновішої економічної глобалізації і сприяє, окрім інтенсифікації, зменшенню надходження чинників виробництва продукції до відносно невеликого числа країн. Це відповідним чином позначилося на мобільності міжнародної робочої сили. Другою причиною є світовий економічний спад, який розпочався в 1973 р. (і відповідне

падіння попиту на робочу силу) і призвів не лише до відмови від стимулювання приїзду іноземних працівників, а й сприяв запровадженню значних імміграційних обмежень. Пізніше секторальні потреби в робочій силі задовольнялися завдяки іноземцям, які проникали через різні "щілини" в системі обмежень, наприклад, возз'єднання сімей, повернення власних емігрантів, нелегальна міграція.

Таким чином, наведені докази емпірично засвідчують, що глобалізація реально впливає на міжнародну трудову міграцію, однак цей вплив проявляється дуже специфічно і навіть амбівалентно. Тому виникає потреба з'ясувати його механізми і можливий зворотний зв'язок.

7.2. Механізм взаємодії міграції та глобалізаційних процесів

Сьогодні не лише в наукових дискурсах, але й у публічних дискусіях на рівні міжнародних організацій кардинально змінюється сприйняття міжнародної міграції і ставлення до неї: "...міграцію вже більше не бачать як невдачу розвитку, а скоріше як інтегральний аспект процесу глобального розвитку" [285, р.28]. Це є справедливим не лише для країни прийому, але й для країн походження мігрантів.

Зв'язок між глобалізацією і міграцією є взаємним. Перша виступає як новітній стимул міграції і джерело появи нових видів і форм переміщення людей, а міграційні процеси навзаєм є одним із проявів глобалізації, а також її або стимулятором, або обмежувачем. Розглянемо механізм цієї взаємодії.

Ключовим показником глобалізації є неминуче і стрімке зростання чотирьох структурних потоків, що перетинають кордони держав, які дослідники називають потоками чотирьох "і": інвестицій, індустрій, інформації та індивідів. "Ключовою організаційною структурою всіх цих потоків є мережа міжнаціональних зв'язків, яка може приймати форму транснаціональних корпорацій, глобальних ринків, міжнародних урядових і неурядових організацій, глобальних промислових структур або транснаціональних культурних об'єднань. Ключовим інструментом є сучасна інформаційна і комунікаційна технологія, включаючи Інтернет, вдосконалений телефонний зв'язок і дешеве повітряне сполучення" [286, с.30].

Взаємодія цих глобалізаційних потоків формує єдину цілісність глобалізованого світу, насамперед у глобальний економічний ринок, у якому глобалізація ринку праці йде паралельно з процесами глобалізації ринків товарів і капіталу. На їхній взаємозв'язок указують і економічні теорії, і загальні спостереження за процесами, що розвиваються.

Міжнародна міграція робочої сили (потоки індивідів) як складова ринку праці перетворюється в елемент системи забезпечення єдиного світового циклу. Трудова міграція стає засобом пристосування до змін, породжених

іншими потоками. Мігранти є життєвим активом, спрямованим на заповнення вільних або незадіяних робочих місць.

"Цей зв'язок може бути компліментарним за своєю природою, або ж він може спричинити заміщення одного явища іншим. Наприклад, міграційні потоки передбачають рух грошових переказів між країнами – реципієнтами і донорами міграції. У свою чергу, міжнародна торгівля певними послугами і інтернаціоналізація виробничих процесів стають приводом для міграції тим, хто надає ці послуги, і тим, хто їх споживає" [283].

Як компліментарні, існують прямі і непрямі зв'язки між глобалізованою торгівлею, інвестиціями і трудовою міграцією. Наприклад, міждержавний обмін професіоналами та іншими кваліфікованими працівниками є прямим і необхідним супроводом торгівлі і прямих іноземних інвестицій. Сприяє цьому інформаційне забезпечення вказаних потоків.

З позиції компліментарності Ф. Дювель узагальнено ідентифікує три головні різновиди взаємодій між трудовою міграцією і рештою глобалізаційних потоків [273]:

1) бізнес-структури переміщуються туди, де доступна стандартна кваліфікована робоча сила;

2) а) висококваліфікована робоча сила переміщується туди, де в ній існує потреба; б) робоча сила дефіцитних професій переміщується туди, де в ній існує потреба;

3) а) висококваліфікована і дефіцитна робоча сила переміщується автономно (самостійно); б) працівники стандартної кваліфікації і некваліфіковані працівники переміщуються автономно.

Якщо подивитися з погляду заміщення, то, наприклад, глобалізація торгівлі, сприяючи розвитку і забезпеченню товарами і послугами, певною мірою вирівнює доходи населення і відтак зменшує міграційні потоки, оскільки зникає економічна потреба мігрувати для малокваліфікованих осіб. Хоча це твердження є дискусійним, оскільки виникає чимало проблемних питань, пов'язаних з процесами стабілізації на ринку товарів. Наприклад, у розвинених індустріальних країнах збільшення експорту товарів може призвести до короткочасного їхнього дефіциту і підвищення цін на них, що підриває реальну заробітну плату. Це, у свою чергу, може викликати відплив з країни висококваліфікованих працівників.

Щодо інноваційної діяльності і відповідних інвестиційних потоків, то це призводить до зростання циркулюючої міграції висококваліфікованих фахівців і науковців як у розвинених країнах, так і країнах, що розвиваються. Водночас у місцях створення виробничих потужностей місцеві мешканці отримують можливість працювати вдома, що також знижує потребу міграції низькокваліфікованих працівників.

Міграція робочої сили є однією із сфер, де суперечності глобалізації проявляються найбільш яскраво. Якщо потоки капіталу і товарів широкого вжитку зазвичай доброзичливо сприймаються представниками бізнесу і

політичної влади, то імміграція і культурні відмінності мігрантів – як потенційні загрози національному суверенітету і самобутності, тому уряди і політичні рухи намагаються їх обмежити. Тобто вступають в дію політичні чинники і дії. Тому чимало прихильників глобалізації досить скептично висловлюються щодо впливу глобалізації на міграційні потоки, маючи на увазі непрозорість кордонів для мігрантів через обмежувальну міграційну політику багатьох держав. М.Окульський стверджує: "...незважаючи на тенденцію звільнення потоків товарів і капіталу, немає жодної паралельної тенденції на глобальному рівні для звільнення потоків людей" [259, р.6].

І на завершення відзначимо, що в другій половині ХХ ст. і на початку ХХІ ст. міжнародна міграція проявила себе одним з головних чинників соціальних перетворень і розвитку всіх регіонів світу. "Міграція є одним з результатів інтеграції локальних обшин і елементів національної економіки в глобальні структури. Водночас це – причина наступних соціальних перетворень як в тих країнах, звідки мігранти виїжджають, так і в тих, які їх приймають" [286, с.27].

Якщо в традиційних суспільствах люди практично все своє життя провели біля власної домівки, то сьогодні зміна місця або країни проживання і роботи стає явищем звичним. Відомий австралійський соціолог і політолог Стівен Каслз зауважує: "Навіть ті, хто не бере участі в міграціях, пов'язані з мігрантами або родинними чи дружніми зв'язками, або просто спостерігають за змінами своєї спільноти, які є результатом виїзду сусідів або прибуття новоселів" [286, с.27]. Тим самим, міграція "роз'їдає" силу залишків традиційного суспільства і сучасної національної держави.

7.3. Тенденції розвитку сучасної міжнародної трудової міграції

Глобалізація істотно змінює сутність і форми міграції. Ще в 1971 р. У.Зелінські [256] запропонував концепцію міграційного переходу, побудовану за аналогією і на основі концепції демографічного переходу. Згідно з концепцією міграційного переходу, підвищення міграційної рухливості населення є процесом історично незворотним, а сам міграційний перехід розглядає як закономірний перехід від малорухливого способу життя в умовах традиційної економіки до наростання територіальних переміщень населення в міру індустріалізації суспільства, пов'язаної з прогресом у сфері транспорту і засобів комунікації, розширенням інформаційного простору, формуванням єдиних національних, а також світових ринків праці і капіталу.

Як ми бачили вище, традиційно міграція уявляється як переміщення груп осіб в межах певного географічного простору протягом певного проміжку часу. На думку російської дослідниці Марини Білінової [287], такий підхід володіє очевидною феноменологічною обмеженістю. Процес глобалізації робить характер сучасних переміщень людей латентними, а строки і географічні рамки переміщень – "розмитими". Глобалізація не додає чіткості

для розуміння всіх параметрів ідентифікації міграції: часу, відстані, задоволення потреб суб'єктів міграції тощо.

Б. Гхош наводить приклади двох неоднозначностей [288, с.70-71]. По-перше, аналіз сучасних міграційних тенденцій переконливо демонструє, що прийнята класифікація, яка чітко ділить країни на три категорії – країни еміграції, країни імміграції і країни транзиту – більше не має сили. Зростає число країн, які можна віднести до двох або навіть трьох категорій одночасно. По-друге, інша класифікація міграційних потоків, яка поділяє їх на такі групи, як трудова міграція, возз'єднання сімей і міграція в пошуках притулку, стає все більш суперечливою через труднощі визначення причин і мотивацій переміщень. Наприклад, чимало тих, хто шукає нові економічні можливості в чужій країні, вимушені піти на це через у край важкі економічні й соціальні умови або надзвичайні екологічні катастрофи. У таких випадках дихотомія між добровільною і недобровільною міграцією втрачає зміст.

Те ж саме стосується характеристики тривалості міграції. У межах міжнародних переміщень поняття "постійне" не є зрозумілим (якщо воно колись таким було!). Жодна європейська країна нині й не намагається запрошувати на постійне проживання, хіба за винятком бізнесменів, маючи за мету інвестиції, які вони можуть здійснити. Однак у всій Європі постійна міграція продовжує відбуватися побічно як наслідок попередніх тимчасових міграцій, переважно через возз'єднання і утворення сімей. Справді, найбільше „постійних” поселень пов'язують сьогодні з поворотною міграцією до країн походження трудових мігрантів, наприклад, колишніх громадян країн Центрально-Східної Європи і колишнього Радянського Союзу, які протягом комуністичного періоду проживали там як етнічні групи [289].

Варто згадати слова відомого британського дослідника Джона Солта: "Коли ми використовуємо термін "міграція", то зовсім не є очевидним те, що ми маємо на увазі. Традиційно її пов'язують з деяким уявленням про постійне проживання або принаймні тривале перебування (у тому чи іншому місці). Насправді ж це підкатегорія більш загального поняття "рух", яка включає широке розмаїття типів і форм людської мобільності, кожен/кожна з яких здатний/здатна до метаморфоз і перетворень у дещо інше – за допомогою низки процесів, які все більшою мірою здійснюються/провокуються інституційно. Відтак те, що ми означуємо як міграція, є довільним (по суті, нашим) вибором і може мати тимчасові особливості" [290].

На нашу думку, тепер навіть такий основоположний критерій ідентифікації міграції, як фактичний, або формальний перетин кордону (?!), у деяких випадках можна ставити під сумнів. Зокрема, це стосується міжнародної трудової міграції. Сучасні технічні і технологічні засоби дозволяють особам ставати "трудовими мігрантами", навіть не перетинаючи кордонів. Мова йде про можливості, мешкаючи в себе вдома, працювати в іншій країні, наприклад, у структурі ТНК: через Інтернет отримувати завдання, віддавати результати і отримувати заробітну плату. Такою може бути робота

кваліфікованого програміста, експерта, науковця та інших. По суті, маємо варіант міграції, який можна назвати "віртуальною" трудовою міграцією.

Дж. Солт підсумовує так: "...немає більше сенсу міркувати в рамках жорстких категорій, як не має сенсу вважати "міграцію" якоюсь конкретною точкою на континуумі мобільності. Міграційні потоки, що розглядаються як динамічні і гнучкі потоки мобільності, залучають різні типи населення і мотивацій, виконують різні ролі і використовують різні методи для впровадження в приймаюче співтовариство/суспільство, піддаються впливу і управлінню з боку різних агентів/установ і інститутів" [290].

Порівнюючи міграційні рухи в усьому світі, С. Каслз і американський політолог Марк Міллер у своїй знаменитій книзі "Століття міграції" ідентифікували чотири загальні тенденції міграції, які, ймовірно, відіграватимуть основну роль у наступні роки [2, р.8]:

1) *глобалізація* – повсюдне зростання числа країн, куди переміщуються мігранти; одночасно збільшується число регіонів походження мігрантів, так що більшість країн імміграції має на своїй території представників із широкого спектра економічних, соціальних і культурних середовищ;

2) *акселерація*, яка означає збільшення обсягів міграції в усіх регіонах; зрозуміло, що це кількісне зростання збільшує як невідкладність, так і труднощі вироблення відповідних урядових політик;

3) *диференціація* полягає в тому, що більшість країн мають справу не з одним різновидом імміграції, наприклад трудовою, а одночасно з цілою низкою їх; зазвичай міграційний ланцюг розпочинається з одного різновиду переміщення і продовжується в інших формах, незважаючи на урядові зусилля (або часто всупереч їм) спинити або хоча б контролювати міграційні рухи; диференціація є головною перешкодою для здійснення національних і міжнародних політичних міграційних заходів;

4) *фемінізація*, яка пов'язана з тим, що роль жінки в міграційних рухах зростає в усіх регіонах і всіх різновидах міграції; зазначимо, що вже від початку 1960-х рр. жінки почали поступово домінувати в трудовій міграції, що вносить нові проблеми як для політиків, які розробляють міграційну стратегію, так і дослідників міграції.

До цих тенденцій, на нашу думку, слід додати ще дві:

5) *інтелектуалізація*, яка полягає у підвищенні значущості висококваліфікованої (інтелектуальної) міграції, яка зростає повсюдно і яка безпосередньо пов'язана з глобалізацією;

6) *нерегульованість* міграції, яка полягає в зростанні числа нелегальних іммігрантів, насамперед низькокваліфікованих, що є відповіддю на намагання урядів країн обмежувати легальні переміщення іноземців або спрямовувати міграційні потоки в потрібне русло.

У грудні 2008 р. – січні 2009 р. нами було проведено експертне опитування 20 українських і 11 польських науковців і практиків (див. Додаток Е). Для оцінки основних напрямів розвитку сучасної міжнародної трудової

міграції, вибрано перших п'ять вказаних вище тенденцій, з приводу яких мали висловитися українські і польські експерти. Для виявлення тенденцій застосовувалася номінальна оцінювальна шкала з чотирма ознаками:

- 1) тенденція проявляється дуже слабо і лише в окремих країнах;
- 2) тенденція характерна лише для розвинених країн;
- 3) тенденція характерна для країн, що розвиваються;
- 4) тенденція яскраво проявляється в усіх країнах світу.

Така шкала дозволила виробити кількісну характеристику ступеня охоплення тенденцією країн світу – індекс поширення тенденції, який розраховується на основі суджень групи експертів. Його значення змінюється в інтервалі [0;1]: близькість до 0 означає, що, на думку переважної більшості експертів, тенденція, по суті, ще не стала тенденцією в загальноприйнятому розумінні і проявляється лише в окремих країнах; близькість до 1 виражає єдність думок експертів стосовно того, що тенденція яскраво проявляється в усіх країнах світу.

Розраховані значення індекса п'яти досліджуваних тенденцій наведено на рис. 7.3. Як бачимо, експерти обох країн одностайні в тому, що всі тенденції проявляються дуже виразно (індекси більше 0,5), а основна тенденція – глобалізація – охоплює сьогодні майже всі країни світу. Щоправда, українські експерти найнижче оцінюють фемінізацію та інтелектуалізацію, тоді як польські – акселерацію.

Для виявлення вагомості чинників, які зумовлюють розвиток указаних тенденцій, експертам пропонувалося проранжувати наступні чинники в порядку спадання важливості:

- 1) зростання економічної нерівності між багатими і бідними країнами;
- 2) демографічний дисбаланс у країнах світу;
- 3) руйнування традиційних соціальних зв'язків у суспільстві;
- 4) формування міждержавних зв'язків між країнами-донорами і країнами-реципієнтами;
- 5) розширення глобальної інформаційно-комунікаційної і транспортної мережі;
- 6) розвиток транснаціональної економіки;
- 7) реалізація індивідуальних або сімейних міграційних стратегій;
- 8) формування міграційних осередків і розширення міграційної мережі в країнах світу;
- 9) розвиток інститутів посередництва міграції (легальних і нелегальних).

На відміну від попереднього питання, у цьому випадку одностайності в судженнях експертів не спостерігалось навіть у межах самих груп. Хоча тест Фрімана підтвердив, що для груп між судженнями експертів істотної різниці не спостерігається, однак ступінь узгодженості ранжувань – значення коефіцієнта рангової конкордації Кендалла-Смітта – виявився надто низьким (в

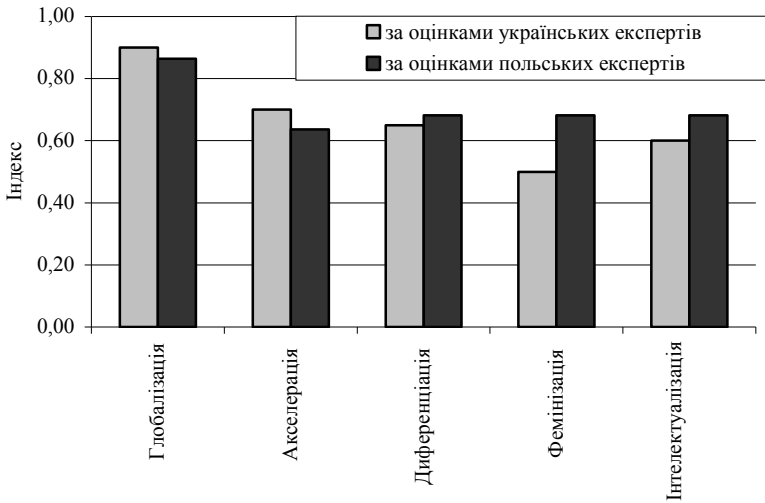

Рис. 7.3. Індеси поширення тенденцій міжнародної трудової міграції (за оцінками українських і польських експертів)

українських експертів дорівнював 0,40, польських – 0,51), щоб виводити єдину узагальнену думку експертів кожної групи. Відтак постала потреба кластеризації висновків обох груп експертів.

Кластеризація ранжувань, запропонованих українськими експертами, дозволила виділити чотири підгрупи (відповідно 13, 5, 1 і 1 експерт) експертних суджень і для кожної з них знайти ранжування, яке є усередненою узагальненою оцінкою (своєрідний аналог математичного сподівання статистичної величини).

Даючи змістовну характеристику цим результатам, можна констатувати: основними впливовими чинниками розвитку міжнародної трудової міграції є макрочинники національного і наднаціонального рівня. Мікрорівень (діяльність людей) є вторинним чинником, який, скоріше, виступає як реакція на умови, створювані макросередовищем.

Експерти всіх підгруп українських експертів на перше місце ставлять економічний чинник (чинник 1). Далі слідує розбіжності. Експерти першої підгрупи на однаковий рівень ставлять демографічний чинник (2) і чинники глобалізації (6, 4, 5), потім соціально-демографічний і соціальний чинники (3, 7) і на завершення – чинники розвитку міграційної інфраструктури (8, 9).

Зовсім інша логіка в судженнях експертів другої підгрупи. Вони на другий щабель ставлять чинники, пов'язані з глобалізацією, а вже потім соціальний і міграційної інфраструктури. Завершують перелік демографічний і соціально-демографічний чинники.

Насправді ж істотною відмінністю між двома кластерами є позиціонування демографічного і соціально-демографічного чинників: експерти першої підгрупи демографічні чинники ставлять одразу після зростання економічної нерівності між багатими і бідними країни; тоді як експерти другої підгрупи демографічні і соціально-демографічні чинники взагалі переміщують на останнє місце. Якщо ж ці чинники виключити з розгляду, то співвідношення між рештою чинників для обох кластерів практично збігаються.

Логіка експерта третьої підгрупи – це тісне переплетіння макро- і мікрочинників: на друге місце після економічного чинника експерт ставить соціально-демографічний і лише потім глобалізаційні, міграційно-інфраструктурні й демографічний чинники. Тут людина виявляється більш впливовою, ніж в судженнях попередніх експертів. Схожу ситуацію спостерігаємо у висновках експерта четвертої групи, однак у нього глобалізаційним передують інфраструктурні й демографічний чинники.

Польські експерти також кластеризовані в чотири підгрупи: три з них за чисельністю є практично однаковими (відповідно 4, 3 і 3 експерти), остання утворена завдяки особливому судженню одного експерта. Згідно з оцінками коефіцієнта рангової конкордації Кендалла-Смітта, ступінь однорідності суджень всіх виділених підгруп виявився вищим, ніж у підгрупах українських експертів. Однак між самими підгрупами думки експертів відрізняються більш істотно.

Насамперед тут економічний чинник уже не є пріоритетним у всіх підгрупах: лише дві ставлять його на перше місце, тоді як решта – лише на третє. Поруч з економічним перше місце в третій і четвертій підгрупах займають демографічні та інфраструктурні чинники. Немає також істотного домінування макрочинників над мікрочинниками.

У польських експертів перші дві підгрупи дуже близькі між собою. Експерти першої підгрупи визначають таке узагальнене ранжування чинників: економічний, соціально-демографічний, демографічний, глобалізаційний, соціальний і інфраструктурний. Узагальнене ранжування суджень представників другої підгрупи в основному збігається з попереднім, однак у нього соціальний чинник переміщений на друге місце – одразу після економічного. Відтак з'являється ще одна відмінність: макро- і мікрочинники в цього ранжування переплітаються.

Узагальнене судження експертів третьої підгрупи на перше місце ставить демографічний і глобалізаційний чинники, потім рівнозначно слідує економічний, соціально-демографічний і демографічний, а також інші глобальні чинники; завершують ранжування мікрорівневі соціальні та інфраструктурні чинники.

Виятковим індивідуальним прагматизмом вирізняється судження польського експерта, який утворює окрему четверту групу. Його особливістю є те, що експерт не бере до уваги соціально-демографічний чинник, а також такі

глобалізаційні чинники, як міждержавні зв'язки і розвиток транснаціональної економіки. На перше місце він ставить мікрочинник формування міграційної інфраструктурної мережі, потім слідує глобальний чинник розвитку комунікаційної і транспортної мережі, економічний і демографічний чинники; завершують ранжувальний ряд мікрочинники – соціальний (міграційні стратегії осіб) та інфраструктурний (створення інститутів посередництва).

Отримане розмаїття як тенденцій, так і суджень експертів з приводу чинників розвитку сучасної міжнародної трудової міграції свідчить про складність сучасних міграційних процесів, у яких глобалізація не є визначальним, а лише одним із багатьох чинників.

7.4. Нові форми міжнародної трудової міграції

Як образно висловлюється М. Окульський [275, s.219], міжнародна міграція низькокваліфікованої робочої сили хоча й чисельно домінує, однак не вичерпує "складного образу" сучасної глобальної міграції. Цей "образ" включає принаймні кілька нових форм міграції або таких, що набули важливості лише віднедавна. Серед них – *інтелектуальна міграція*, яка має місце в усіх розвинених країнах і чий вплив на функціонування світової економіки є неоціненним. У цей міграційний рух залучені вчені, викладачі навчальних закладів, експерти міжнародних організацій, висококваліфіковані працівники, зокрема працівники ТНК, а також студенти і стажери.

Глобальний ринок праці стимулює міграцію всіх рівнів навичок, однак реально конкурують саме за висококваліфікованою людською силою. Оскільки ці переміщення мультинаправлені і стосуються тією чи іншою мірою більшості країн, то з деяких пір їх почали називати "міжнародними мозковими обмінами".

Переміщення висококваліфікованих працівників були вперше зауважені на початку 1960-х рр., і з того часу вони періодично привертають увагу науковців. Спочатку дослідники зосередилися на впливу "мізків" з Великої Британії до США, потім вивчалася міграція зі слаборозвинених країн у США і європейські країни. Інтенсивність досліджень знову зросла на початку 1980-х рр., а на межі нового тисячоліття акцент дискусій остаточно змістився на політичні аспекти, насамперед пов'язані з тим, як утримати кваліфікованих працівників.

Дані нетто міграції висококваліфікованих працівників до окремих країн (табл. 7.2) підтверджують появу стійкої тенденції до зростання, хоча вони водночас демонструють істотну перевагу США над іншими країнами. Ця статистика дуже сильно і позитивно корелює зі статистикою надходжень капіталу у формі прямих іноземних інвестицій. Наприклад, у 1992 р. японських *executives*, які працювали в інших азійських країнах, налічувалося

**Наплив висококваліфікованих працівників у межах
внутрішньокорпоративних переміщень в окремих країнах
за 1994–1998 рр. (тис. чол.)**

Країна призначення	1994	1995	1996	1997	1998
Франція	:	0,8	0,8	1,0	1,1
Нідерланди	:	:	1,6	2,3	2,7
Японія	:	3,1	2,8	3,4	3,5
Канада	:	:	:	2,1	2,8
США	98,2	112,1	140,5	:	203,3
Велика Британія	:	14,0	13,0	18,0	22,0

Примітка: ":" – означає відсутність даних.

Джерело: [292].

33,8 тис. осіб, серед яких 67% працювали в Індонезії, Гонконзі, Сінгапурі і Тайланді, 25% – у Китаї, Кореї, Малайзії й Тайвані і 4% – на Філіппінах. Відповідно, приплив японських ППІ в ці країни за період 1951–1991 рр. становив 68%, 27% і 3% [291, р.34].

У глобальному масштабі, підсумовує І.Цапенко, головним реципієнтом інтелектуальних мігрантів є група розвинених держав, куди спрямовуються основні потоки з країн перехідної економіки і країн з економікою, що розвивається. У період 1990–2000 рр. контингент осіб іноземного походження, які стали громадянами країн ОЕСД прийому і мають освіту третього рівня (відповідає українській вищій і середній спеціальній освіті), зріс на 62%, тоді як загальна чисельність мігрантів зросла лише на 41% [204, с.78].

На початку 2000-х рр. рівень еміграції серед висококваліфікованих верств населення сягав 5,4%, тоді як серед осіб із середнім рівнем кваліфікації – 1,8%, а серед малокваліфікованих – лише 1,1%. Населення іноземного походження з третім рівнем освіти, що проживає в ОЕСД, зросло майже до 8 млн. чол. за період з 1990 р. до 2000 р. [293]

Сьогодні фактично кожна країна ОЕСД розробила власні механізми для прискореного допуску висококваліфікованих осіб, і конкуренція за залучення таких працівників посилюється. До 2000 р. близько 42% мігрантів третього освітнього рівня з країн ОЕСД були за походженням з інших країн ОЕСД, однак більш ніж половина мігрувала з країн – не членів ОЕСД, насамперед країн, що розвиваються. Північна Америка зберігає домінуюче місце щодо прийому висококваліфікованих мігрантів: до 2000 р. тут знайшли роботу дві третини всіх висококваліфікованих мігрантів країн ОЕСД. Однак зростає їхня частка в європейському регіоні, і близько 30% збільшення нетто міграції висококваліфікованих мігрантів у ОЕСД припадає на країни Європи за 1990-і рр. (табл. 7.3).

Потоки емігрантів з третім рівнем освіти в країнах (тис. осіб)

Територія	1990	2000	Нетто зростання
Північна Америка	8205	13238	5033
ЄС-15	162	4256	2094
Інші країни Європи	396	615	219
Азія і Океанія	1698	2294	596
Всього	12464	20405	7942

Джерело: [293].

У середньому, відносно високою є норма відпливу "мізків" з малозабезпечених країн. Однак у деяких регіонах існують значні відхилення від норми, зокрема, з Центральної Америки, країн басейну Карибського моря, Східної Європи, деяких країн Близького Сходу, Індокитаю і практично всіх африканських країн. У деяких малих острівних державах більше половини високоосвіченого місцевого населення перебуває за кордоном. У більшості африканських країн їхня частка перевищує 20%. Водночас, норми відпливу "мізків" до країн OECD є відносно низькими з таких країн, як Індонезія, Свазіленд, кілька Центрально-Азійських країн. Хоча зі Свазіленду багато висококваліфікованих спеціалістів мігрувало до Південної Африки і Центральної Азії, а з Центральної Азії – до Росії.

Іншою важливою формою глобальної міграції стала міжнародна *студентська міграція*. М.Окульські вважає, що іноземні студенти є важливим джерелом доходу освітньої галузі, а також – у процесі навчання і після його завершення вони стають для країни джерелом робочої сили відповідної кваліфікації [275, s.221-222].

За 1995–2005 рр. число іноземних студентів у світі збільшилося більш ніж вдвічі, а з 1975 р. – у 4,5 рази [277, p.303]. Загалом воно зростає швидшими темпами, ніж загальне число студентів. За прогнозами, до 2025 р. чисельність студентів-мігрантів може досягнути 7,2 млн. чол. [294, p.21]. Найбільшими країнами прийому іноземних студентів у 2004 р. були і сьогодні залишаються Велика Британія, США, Німеччина, Франція, Канада, Австралія, Японія (табл. Ж.1 і Ж.2 додатка Ж).

Динамічно розвиваються такі дві обмінні форми міграції, як *транснаціональна міграція і міграція, здійснювана на підставі міжнародних контрактів* про надання індивідуальних послуг або реалізацію завдань іноземної фірми. Перша форма з "легкої руки" М.Окульські отримала ще одну назву – "неповна", або "незавершена", міграція. Вона представляє собою один із різновидів маятникової міграції і передбачає переміщення робочої сили без перенесення за кордон домашнього господарства з одночасним функціонуванням мігранта щонайменше в двох країнах – країні походження і

країні роботи. "Незавершена міграція" включає інші категорії мігрантів, зокрема "трудовах" туристів.

"Це складна мозаїка відносно короткострокових рухів, заснованих на "трудовому туризмі" і дрібній торгівлі, яка спричиняє надзвичайно інтенсивний рух через міжнародні кордони з метою заробити на життя... Характеризується "вільним" соціальним статусом і/або гнучкою професійною позицією в країні походження, нерегулярністю перебування або роботи в країні-призначення, підтриманням постійної резиденції і сімейних зв'язків у країні-походження" [295, р.13], – так охарактеризував учасників "незавершеної міграції" Дж. Солт.

Подібні поїздки здійснюються, як правило, між двома державами, які реалізують спільну міграційну політику, наприклад, між Мексикою (або іншими країнами Центральної Америки) і США, країнами Центрально-Східної Європи і країнами ЄС або країнами Південно-Східної Азії та Японією, Гонконгом або Сінгапуром. З уваги на відносно низьку вартість проїзду, ці міграції дозволяють знизити вартість праці в країнах прийому, що підтримує відносно високий попит на таку робочу силу.

Друга обмінна форма розвивається головним чином у зв'язку з дерегуляризацією і лібералізацією світової економіки, а також зі зростаючою свободою економічної діяльності, незалежністю особи як економічної одиниці, від конкретного суспільства (країни). Ця форма міграції є типовою для територій, які пов'язані економічно та географічно і які в цьому сильно зацікавлені, наприклад, ЄС або NAFTA [275, s.222].

Висновки

1. Сьогодні міграцію розглядають як інтегральний аспект процесу глобального розвитку. Глобалізація неминуче сприяє розвитку міжнародної трудової міграції. Масштаби міжнародної трудової міграції як довгострокової, так і тимчасової, як легальної, так і нелегальної зростають, і темпи цього зростання є прискорювальними. Безпосередній вплив глобалізації на міжнародну трудову міграцію проявляється в зростанні числа мігрантів, сегментації міграційних процесів, розширенні числа країн походження мігрантів, міжконтинентальному і міжцивілізаційному характері переміщень, зростанні числа висококваліфікованих мігрантів тощо. Водночас очікуваних (подібно до ситуації на міжнародному ринку товарів і капіталу) темпів розвитку міграції в силу різних причин так і не спостерігається.

2. Зв'язок між глобалізацією і міграцією є взаємним. Перша виступає як новітній стимул міграції і джерело появи нових видів і форм переміщення людей, а міграційні процеси навзаєм є одним із проявів глобалізації, а також її або стимулятором, або обмежувачем. Механізм цієї взаємодії проявляється через взаємодію чотирьох структурних потоків, що перетинають кордони держав: інвестицій, товарів, інформації й мігрантів. Їхня взаємодія формує єдину цілісність глобалізованого світу, насамперед у глобальний економічний

ринок, у якому глобалізація ринку праці йде паралельно з процесами глобалізації ринків товарів і капіталу. Зв'язки між глобалізованою торгівлею і інвестиціями, з одного боку, і міжнародної трудовою міграцією, з іншого, можуть бути як компліментарними, так і заміщуваними.

3. Міжнародна міграція робочої сили (потоки індивідів), як складова ринку праці, перетворюється в елемент системи забезпечення єдиного світового циклу. Трудова міграція стає засобом пристосування до змін, породжених іншими потоками. Мігранти є життєвим активом, спрямованим на заповнення вільних або незадіяних робочих місць.

Водночас трудова міграція є однією із сфер, де суперечності глобалізації проявляються найбільш яскраво. Якщо потоки капіталу і товарів широкого вжитку зазвичай зустрічаються доброзичливо представниками бізнесу і політичної влади, то імміграція і культурні відмінності мігрантів сприймаються як потенційні загрози національному суверенітету і самобутності, тому уряди і політичні рухи намагаються їх обмежити.

4. Глобалізація істотно змінює сутність і форми міграції. Серед нових форм міграції виділяються інтелектуальна міграція, або міграція висококваліфікованих працівників, міжнародна студентська міграція, "неповна міграція" у вигляді транснаціональної міграції й міграція, здійснювана на підставі міжнародних контрактів про надання індивідуальних послуг або реалізацію завдань іноземної фірми.

Процес глобалізації робить характер сучасних переміщень людей латентним, а строки і географічні рамки переміщень – "розмитими". Глобалізація додає нечіткості всім параметрам ідентифікації міграції: часу, відстані, задоволення потреб суб'єктів міграції тощо. У розвитку сучасної міжнародної міграції виразно проявляються такі тенденції, як глобалізація, акселерація, диференціація, фемінізація, інтелектуалізація, зростання нелегальної (нерегульованої) міграції. Вплив на розгортання цих тенденцій мають різні макро- і мікрочинники, зокрема, економічні, соціально-демографічні, інфраструктурні тощо. І глобалізація є лише одним з цих чинників.

Глава 8. ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ РУШІЙНИХ СИЛ І ТЕНДЕНЦІЙ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Поява теорій міграції практично починається з другої половини ХХ ст., і особливої активності цей процес набуває в останній його третині. Як вдало зауважує професор соціології Мадридського університету Хоакін Аранго [296, с.44], більшість теоретичних робіт, що з'явилися до 1960-х рр., сьогодні мають лише історичний інтерес. Виняток становить хіба низка термінологічних новинок, пов'язаних з міграцією. Крім того, епохальне значення мають деякі видатні праці, до яких дослідник зараховує "Закономірності міграції" (1885–1889 рр.) Е. Равенштейна, який, безперечно, є засновником нового способу мислення щодо міграції, а також найвиразнішу книгу, яка коли-небудь написана на міграційну тематику, – "Польський селянин у Європі й Америці" (1918–1920 рр.) Уільяма Томаса і Флоріана Знанецького.

Мета цієї глави – відслідкувати еволюцію теоретичного осмислення міжнародної трудової міграції в напрямі розвитку глобалізованої перспективи і з'ясувати, як пояснюють новітні зміни, пов'язані з глобалізацією міграційних процесів і відповідними соціальними трансформаціями, сучасні теорії міграції. Відповідно до мети окреслилися завдання:

- розглянути особливості теоретичного осмислення міграції і дати його класифікацію;
- зробити огляд теорій, починаючи з неокласичного пояснення міграції, і з'ясувати їхні переваги і недоліки;
- описати спектр сучасних теоретичних підходів до розуміння міграційних процесів в умовах глобалізації;
- розглянути останні тенденції в розвитку теоретичного осмислення міжнародної трудової міграції.

8.1. Теоретичне осмислення міжнародної трудової міграції

Явище міжнародної міграції важко піддається означенню і вимірюванню, воно багатогранне і багатоліке, а тому чинить опір побудові теорій. "Непроникне для теоретичних обґрунтувань взагалі і для побудови формальних моделей зокрема", – робить висновок американський філософ і соціолог Кінгслі Дейвіс [297, р.245].

Як стверджує ірландський дослідник Губерт Крігер [298], міграційні теорії намагаються дати відповідь на три запитання: 1) чому відбуваються міграції? 2) чому мігранти перебувають у країні прийому? 3) чому багато

людей не роблять спроб мігрувати, навіть усупереч сприятливим для цього умовам? Відповіді на них науковці намагаються шукати на:

- макрорівні, досліджуючи політичні, правові, економічні й інші структурні умови формування міграційних потоків;

- мезорівні, приділяючи особливу увагу соціальним зв'язкам і аспектам міграції;

- мікрорівні, вивчаючи те, як більш значущі сили формують рішення окремих людей і сімей і як це позначається на їхніх діях, або як ці сили викликають зміни в суспільстві.

Відповідаючи на перелічені запитання, сучасні теорії міжнародної міграції мають тенденцію виявляти зв'язки між міграцією і деякими, а то й усіма аспектами глобалізації. Кожна з них не лише по-своєму осмислює причини, але й робить висновки, які можуть кардинально відрізнятись від висновків інших теорій. Так, багато теорій неокласичного плану, загалом досить широкопланово розглядаючи міграцію, приходять до висновку, що міграцію слід тлумачити як наслідок розширення капіталістичних відносин, особливо інтернаціоналізації ринків і інтеграції капіталу, технологій і доходів. Однак рекомендації одних лише неокласичних теорій про те, що немає сенсу використовувати політику для зміни міжнародних міграційних потоків, оскільки це або просто нічого не дає, або створює нові проблеми, навряд чи можна вважати адекватними реальності.

Як висловився британський дослідник Ентоні Філдінг, "мабуть, міграція – це ще одне "хаотичне поняття", яке вимагає, щоб його "розпакували", щоб можна було розглянути кожну складову в її справжньому історичному і соціальному контекстах, і так, щоб в кожному з цих контекстів окремо можна було б досягти розуміння цього явища" [299, р.3].

З цим погоджуються чимало дослідників. Загальну думку висловлює професор соціології Чилійського університету, один з активних діячів ЮНЕСКО Рауль Урсуа [300, с.209-213]: глобалізація є різноплановим процесом, відтак причини і наслідки міграції не можна аналізуватися з точки зору однієї дисципліни – потрібен мультидисциплінарний аналіз, який повинен враховувати і теорію, і практику для зіставлення його структур і процесів, а також, на доповнення до вивчення об'єктивних причин, брати до уваги суб'єктивні і культурні чинники. С. Каслє вказує на необхідність "вивчення міграції як самостійної і повноправної суспільної науки, ... теорія і методологія якої мають винятково міждисциплінарний характер" [2, р.30].

Міжнародна міграція стала предметом теоретичних і практичних досліджень багатьох науковців і практиків – демографів, економістів, географів, антропологів, соціологів, психологів, а згодом і політологів. Але сьогодні навряд чи можна говорити про цілісну науку про міграції, що базується на спільних принципах, які дозволяють з'ясувати сутність міграції і передбачати розвиток міграційних процесів у майбутньому. Відомий американський дослідник Дуглас Мейссі дуже чітко і лаконічно формулює

проблему [301, р.700-701]: "Фахівці з суспільних наук підходять до вивчення міграції не з позицій загальної парадигми, а з позицій різних теоретичних переконань, які конкурують один з одним і які подрібнені між дисциплінами, регіонами і ідеологіями. У результаті дослідження міграції мають властивість звужуватися, часто дослідження стають неефективними і характеризуються повторами, незначущим і оманливим спілкуванням, і суперечками з принципових питань. Накопичення знань розпочнеться лише тоді, коли дослідники вийдуть на загальні теорії, концепції, інструменти і критерії".

Однак, на жаль, до мультидисциплінарних досліджень або теорій цей різнобічний інтерес не привів. "Якщо слід розглядати міжнародну міграцію в контексті глобалізації і якщо ставиться мета вдосконалити нинішню політику, то соціологи повинні розробити теоретичну основу, здатну з'ясувати характер зв'язків між макротенденціями процесу глобалізації та іншими проміжними і мікротенденціями, які визначають міграційні рухи або впливають на їхні наслідки в країнах призначення і походження, а також вирішують питання політичної реакції на проблему" [300, с.211-212].

На думку російського соціолога Тетяни Юдіної, "назріла гостра потреба зрушення в дослідженнях – від опису економічних і демографічних характеристик мігрантів до глибшого пояснення масштабів, напрямів, складу міграційних потоків, а також чинників, що визначають мотивацію рішень мігрантів про переміщення і вибір місця призначення. Потрібен перехід від простого опису економічної адаптації мігрантів у країнах в'їзду до всебічного дослідження форм і шляхів їхньої соціальної інтеграції з місцевим населенням, можливих наслідків цього процесу для суспільства, особливо для зміни його структури і динаміки соціальних відносин. Іншими словами, виникла необхідність переходу від простого опису стадій міграційного процесу до поглибленого, комплексного пізнання їхнього змісту, розкриття закономірностей, механізмів, їхнього моделювання, діагностики, прогнозування і на цій основі – ухвалення адекватної міграційної політики" [302].

На думку Р.Урсуа, тут існують дві базові проблеми, які вимагають вирішення. По-перше, необхідно знайти шлях подолання концептуальних розбіжностей усередині окремих дисциплін і між ними. Це нелегке завдання, враховуючи невдачі аналогічних спроб у минулому. Пошук нових шляхів міждисциплінарної співпраці переживає сьогодні "друге народження". Перший шлях полягає в розробці узагальнених теоретичних моделей міграції. Другий шлях охоплює розробку мультидисциплінарних дослідницьких проєктів, заснованих на загальній структурі, яка повинна бути визначена під час аналізу отриманих результатів. А третій полягає в розробці проблем політики й організації міждисциплінарних тем дослідження і аналізу з метою узагальнення всіх отриманих результатів. На практиці ці шляхи мають забезпечити цілісні узагальнення. Вибір початкового підходу залежить від

особистих уподобань дослідника і порівняльних переваг; але який би шлях початково не вибирався, наступними повинні бути два інші.

Іншою проблемою зв'язку глобалізації та міжнародної міграції є зростаючий збіг або переважання різних форм мобільності населення в одному й тому ж регіоні і в один і той же час, хоча кожна форма може мати різні соціально-економічні причини і результати. З'ясування специфіки переважання однієї форми міграції над іншою і пошуки вирішення проблем, які з цього виникають, визначає необхідність розширення спектра дисциплін, щоб забезпечити аналіз таких соціальних процесів, як функціонування суспільства, з'ясування наслідків чинників неврівноваженості в суспільному капіталі, визначення ефектів, які не передбачаються і накопичуються через втручання уряду, діяльність різних соціальних груп і етнічних анклавів тощо.

Основні напрями сучасного аналізу міграційних процесів представлено в табл. 8.1.

Сьогодні в дослідженнях міжнародної трудової міграції сформувався два підходи (рис. 8.1): з одного боку, існують думки, що взагалі немає жодної потреби в якихось додаткових теоріях для пояснення феномена трудової міграції; з іншого – чітко означилася тенденція до створення спеціальних теорій трудової міграції. Найрадикальнішим варіантом останнього підходу є намагання створити єдину теорію міграції, яка стала б інтегратором міждисциплінарних наукових досліджень міграційних процесів.

8.2. Неокласичне пояснення міграції

Неокласичний підхід до аналізу міжнародної трудової міграції безпосередньо впливає з основ неокласичної економічної теорії і до цих пір залишається одним із найвпливовіших, незважаючи на істотні недоліки. Він сформувався в другій половині ХХ ст., коли на перший план вийшли економічні аспекти розвитку суспільств – швидке і постійне економічне зростання третього світу, посилення інтернаціоналізація економічної діяльності і деколонізація. Усе це привело до інтенсифікації як внутрішніх, так і міжнародних міграційних явищ. Тому навряд чи є дивним, зауважує Х. Аранго, що основні внески в теорію міграції цього періоду були зроблені саме у сфері економіки [296, с.44]. Хоча на загальний пріоритет економічних мотивів міграції свого часу вказував Е. Равенштейн: "Погані і пригноблюючі закони, важкі податки, непривабливий клімат, несприятливе соціальне середовище і навіть акти примусу (работоргівля, депортації) – усе це викликало і продовжує понині викликати міграційні потоки, але жодне з цих явищ не можна порівнювати за розмахом з тими явищами, які виникають з прагнень, властивих більшості людей, "поліпшити" своє матеріальне становище" [303, р.286].

Три рівні аналізу міжнародної трудової міграції

МІКРО-рівень (бажання і відчуття індивідуумів)	МЕЗО-рівень (колективна і соціальна сфера)	МАКРО-рівень (структурні можливості)
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Індивідуальні потреби</i> – поліпшення умов проживання – забезпечення виживання – багатство – статус – комфорт – незалежність – приєднання і етика 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Соціальні зв'язки</i> – сильні зв'язки (сімейні, господарські) – слабкі зв'язки (мережі потенційних схем міграції) • <i>Символічні зв'язки</i> – сімейні, етнічні, національні, політичні, релігійні організації – символічні спільноти 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Економіка</i> – доходи і безробіття • <i>Політика</i> – регулювання переміщень через кордони держав, міжнародні режими – політична репресія, етнічні, національні і релігійні конфлікти • <i>Культурне регулювання</i> – домінуючі норми і дискурси • <i>Демографія і екологія</i> – приріст населення – готовність сільськогосподарських угідь – рівень технології

Джерело: [298].

Рис. 8.1. Підходи до розвитку теоретичних досліджень міграційних процесів
(Джерело: [215, с.17])

Макрорівнева теорія міграції, що виникла під впливом неокласичної економіки, має в основі такі принципи, як раціональність вибору, максимізація корисності, очікуване повернення чистих доходів, чинник мобільності і диференціація заробітної плати.

"Проста, елегантна, близька до очевидності, ця теорія має за перевагу поєднання мікроперспективи індивідуального ухвалення рішень і макроскопії структурних визначальних чинників" [296, с.45]. На макрорівні – це теорія просторового перерозподілу тих чинників виробництва, які зумовлюють відмінність відносних цін [304]. Міграція є результатом нерівномірного географічного розподілу праці і капіталу. В одних країнах / регіонах праця є мізерною по відношенню до капіталу, а її ціна – рівень заробітної плати – є відповідно високою, тоді як в інших країнах / регіонах ситуація протилежна. Тому працівники мають тенденцію переміщуватися з країн / регіонів, де роботи є надлишок, а заробітки низькі, до країн, де резерви роботи є низькими, а заробітки – високі. Вчиняють так, працівники сприяють у далекій перспективі перерозподілу чинників виробництва і вирівнюванню заробітної плати між країнами. Тому можна зробити висновок, що, з неокласичного погляду, походження міграції слід шукати в нерівності зарплати між країнами, що, у свою чергу, є відображенням відмінностей між доходами і добробутом. З часом міграція приведе до ліквідації відмінностей у заробітках, а це, у свою чергу, викличе припинення міграції.

"Неокласичний економічний аналіз проблеми, заснований перш за все на відмінностях між пропозиціями робочої сили і попитом на неї, спирається також на тезу про те, що міжнародна міграція є частиною процесу інтеграції в світову економіку, яка не лише визначає проблему, але і робить внесок у глобальну ефективність виробництва і тому не повинна гальмуватися політикою обмежень або спотворенням спонукальних причин міграції" [300, с.211].

Мікрорівневі версії неокласичної теорії намагаються з'ясувати, як індивіди реагують на структурні відмінності між країнами / регіонами і чому здійснюють переміщення [305]. Міграція є результатом індивідуальних раціональних рішень, спрямованих на поліпшення добробуту мігранта за рахунок переміщення туди, де винагорода за їхню працю буде вищою, ніж удома, і водночас компенсуватиме реальні і непередбачені витрати на переміщення. Таким чином, міграція – це індивідуальна, спонтанна і добровільна дія, заснована на порівнянні існуючої ситуації з очікуваними вигодами від переміщення; рішення мігрувати приймається після підрахунку вигод і витрат. У розумінні останнього аспекту міграція є однією з форм вкладення "людського капіталу" [306].

У період особливого розквіту неокласичні переконання зустріли серйозний супротив з боку теоретичних міркувань протилежного ідеологічного спрямування – марксистських теорій залежності. Ці теорії увічнювали нерівність між аграрними країнами периферії, з одного боку, і країнами

промислового ядра, з іншого. Тим самим посилювалися потенційні можливості міграції, зокрема, особливо гостро поставала проблема "відпливу мізків". Однак, як вказує Х. Аранго [296, с.46], відносно ослаблення неокласичного тлумачення міграції в період останньої чверті ХХ ст. викликане не стільки протипагою з боку теорій залежності, скільки внутрішніми недоліками неокласичної концепції і тими посилюваними змінами, які мали місце в сутності міжнародної міграції, починаючи від середини 1970-х рр., і які не зовсім "поєднуються зі світом неокласики".

Сучасні проблеми неприйняття неокласичних теорій міграції пов'язані насамперед з невідповідністю їхніх теоретичних положень реальності. Х. Аранго наводить низку фактів такої невідповідності:

- число мігрантів не є настільки великим, як передбачає теорія, враховуючи величезні розриви між доходами, заробітною платою і рівнями добробуту в різних країнах;

- теорія нездатна пояснити відмінності між міграцією в різних країнах, зокрема, чому одні країни мають високі показники виїзду за кордон, тоді як інші, що мають такі ж соціально-економічні показники, аналогічних результатів не досягають;

- згідно з теорією, обсяги міграції в країнах походження і прийому мігрантів залежать від рівня економічної невірноваженості, проте на практиці цей висновок підтвердження не знаходить;

- теорія не може пояснити, чому навіть у суспільствах, які не мають політичних обмежень на в'їзд мігрантів (наприклад, міжнародні переміщення в рамках ЄС), попри існуючі істотні відмінності в зарплаті і добробуті, значного зростання переміщень населення не спостерігається;

- на прикладі окремих розвинених країн, зокрема ЄС, можна побачити, що теза про призупинення міграції, коли різниця в зарплаті скорочується до рівня компенсації за переміщення, не підтверджується також;

- теза про те, що міжнародна міграція останніх десятиліть привела до значного скорочення економічних відмінностей між країнами походження і прийому мігрантів, також не знаходить переконливих доказів, які б дані дослідники не наводили.

Більш загальною, опоненти неокласичних теорій міграції бачать її недоліки в таких аспектах: по-перше, вони фокусується насамперед на постійній трудовій міграції окремих осіб, тоді як інші форми міграції (зокрема тимчасова) і нетрудова міграція до уваги практично не беруться; по-друге, вони механічно принижують всі можливі неекономічні чинники (культурні, політичні, демографічні тощо); по-третє, вони ігнорують інституціональні історичні зв'язки країн, а також відмінності між статями, віком, етнічними групами тощо; по-п'яте, мігранти і суспільства розглядаються теоріями як однорідні категорії, які в перспективі залишатимуться незмінюваними, а самі суспільства не піддаються суспільному розвитку.

Особливо потрібно звернути увагу на те, що неокласичні теорії виключають із загальної картини політичні чинники, роль яких вже протягом кількох десятиліть постійно зростає. Відтак неокласичні концепції все більше не відповідають реаліям в умовах, коли виникають численні перешкоди, що політично обмежують мобільність праці. Сучасна міжнародна система, в якій свобода циркуляції робочої сили є винятком, а її обмеження – правилом, цілковито йде врозрід з уявленнями про ідеальне навколишнє середовище, де індивіди можуть вільно і спонтанно пересуватися, переслідуючи власні інтереси і досягаючи завдяки цьому максимальної вигоди. Повсюдно використовувані політичні заходи, спрямовані на обмеження свободи пересування, зменшують міграційні потоки і стримують розширення кола потенційних мігрантів у масштабах, які навіть не піддаються обліку. Чинник обмежень на в'їзд настільки сильно тисне на міграційну кон'юнктуру, що позбавляє неокласичну теорію будь-якої практичної корисності. "Політичні чинники нині набагато впливовіші, ніж відмінності в заробітках, під час визначення того, слід переміщуватися чи ні; тут вибір міграції може швидше робитися з урахуванням легальних повноважень або особистих властивостей індивіда (наприклад, у разі нелегальних переміщень), ніж із врахуванням відмінностей у заробітках. Відтак, намагаючись дати тлумачення сучасної міжнародної міграції, неокласична концепція дрейфує між очевидністю і нереальністю" [296, с.47].

8.3. Мозаїка сучасних теорій міжнародної міграції

В останні десятиліття міжнародна міграція пережила глибокі зміни: стали більш глобальними і розмаїтими за складом потоки; змінилися як відносний обсяг, так і характер потреби в робочій силі приймаючих суспільств; одержала поширення політика обмеження прийому мігрантів; стали переважаючими нові форми міграції; посилилися нелегальні потоки і таємні переміщення мігрантів; виникли транснаціональні простори і співтовариства.

Усе це сприяло появі значної кількості нових теорій. В. Іонцев виявив 17 наукових підходів до вивчення міжнародної міграції, які включають 45 напрямів (теорій, концепцій) пояснень розвитку міграції. Більша частина їх припадає на економічний (15), демографічний (5) і соціологічний підходи (5) [307].

Але великих теоретичних зрушень поки що не відбулося. "У результаті зростаючого інтересу до міграції і все більше ускладненої і урізноманітненої реальності взагалі ціла низка концептуальних і теоретичних підходів або розроблена наново, або підтвердилася новими фактами, або прийнята на озброєння іншими сферами людської поведінки. Насправді, нові теорії міграції не представляють собою щось цілком самостійне, а скоріше є або модифікованими версіями попередніх течій, або

результатом перейняття і адаптації теоретичних схем, побудованих для інших цілей. Вони не піднімаються до рівня нових парадигм, а скоріше формують багатоклірну і строкату мозаїку" [296, с.49].

Однією з особливо специфічних нових теорій міграції є NELM – "*нова економіка трудової міграції*" ([308], [309]), яка виникла на ґрунті критичного осмислення неокласичної традиції. Цю теорію можна розглядати як вдосконалену і доповнену мікроверсію неокласичної теорії. В основі обох теорій лежить спільний наріжний камінь – раціональність прийняття рішення. Однак відмінним у новоствореній теорії є те, що рішення про міграцію приймає не сам індивід, який прагне отримати найбільшу вигоду, а вся його родина / сім'я. Тобто міграція – це сімейна стратегія, яка прагне і добитися максимального доходу, пов'язаного з грошовими переказами мігрантів, і мінімізувати ризики, пов'язані з невизначеністю і недостатнім розвитком у себе вдома ринків праці, систем страхування і кредитів, безробіттям, стихійними лихами тощо. Однак, як зауважує один із авторів цієї теорії, відомий німецький дослідник Одет Старк [310], мова йде не стільки про максимізацію абсолютних доходів, скільки про відносне поліпшення свого матеріального становища в порівнянні з домашніми господарствами інших сімей найближчої спільноти. Іншими словами, чим більшою є різниця в доходах членів спільноти, тим більшою є спонука до міграції. Отже, на протипагу неокласичній теорії, NELM приділяє більше уваги розподілу доходів.

Як бачимо, NELM розуміє трудову міграцію як постійну, так і тимчасову. Якщо перша передбачає переселення всієї сім'ї, то друга дозволяє поліпшувати матеріальне становище сім'ї без зміни нею звичного місця проживання. З позиції макрорівня, експерти світового банку бачать головний здобуток NELM у тому, що вона представляє собою досить вдालу модель трактування трудової міграції зі слаборозвинених країн, у яких економіка характеризується проблемним ринком праці й високим рівнем ризиків [311, р.34].

Однак можливість застосування цієї теорії також є обмеженою. Ті усталені обставини міграції, які описує і пояснює теорія, зустрічаються не завжди і не в усіх регіонах світу. Її неможливо застосувати і до пересування цілих домашніх господарств. Крім того, нова теорія економічної міграції пов'язується лише з причинами міграції в країнах походження мігрантів.

На зовсім інших принципах побудована *теорія "двоїстого ринку праці"* Майкла Піоре [312], спрямована на краще розуміння сучасних реалій з позицій макрорівня. Це теорія виходить з того, що імміграція є функцією структурних і/або демографічних чинників у країні призначення, а не країні походження, а відмінності в заробітній платі не є ні необхідною, ні достатньою умовою трудової міграції.

Згідно з цією теорією, міжнародна міграція викликана постійною потребою в іноземних працівниках, що характерно для промислово розвинених суспільств, а це, у свою чергу, є наслідком поділу трудових ринків цих

суспільств на сегменти. З низки причин високорозвинені сфери економіки потребують іноземних працівників для виконання робіт, виконувати які відмовляються національні працівники. Попит на іноземців задовольняється шляхом рекрутування останніх. Таким чином, для розвинених країн характерною є наявність подвійного ринку праці: первинний сектор, призначений для національної робочої сили (стабільні і безпечні умови зайнятості, відносно високі заробітна плата і стандарти соціального страхування) і вторинний сектор, який приваблює іммігрантів (непрестижна і нестабільна робота, низький рівень заробітної плати, нелегкі умови праці і скромні можливості професійного зростання).

У формі різних побудов теорія пояснює [296, с.50]: 1) чому в передових економіках існують нестабільні і низькопродуктивні види робіт; 2) чому місцеві працівники уникають такої праці; 3) чому проблема небажання місцевих працівників займатися непривабливою роботою не вирішується за допомогою стандартних ринкових механізмів, тобто шляхом підвищення заробітної плати за виконання таких робіт; 4) чому іноземні працівники з країн із низьким доходом згодні виконувати подібну роботу і, нарешті, 5) чому такий структурний трудовий попит уже не може задовольнятися, як колись, працею жінок і підлітків.

Цінність теорії полягає у тому, що вона висуває на перший план такий важливий чинник міжнародної міграції, як структурний попит на іноземну робочу силу, і дає хоча й не єдині, але переконливі пояснення причин такого попиту. Ще одним достоїнством теорії є її внесок у розвінчування стереотипів, що працівники-іммігранти неминуче конкурують з місцевими і негативно впливають на рівень їхніх заробітків і перспективи отримання роботи.

З іншого боку, теорія двоїстості ринку праці зовсім не бездоганна [296, с.52]. По-перше, непереконливим є твердження, що міжнародна міграція викликана попитом на іноземну робочу силу. По-друге, потоки іммігрантів до розвинених країн сьогодні не є наслідком рекрутування, оскільки більшість мігрантів мігрує з власної ініціативи, і не обов'язково з метою заповнити вже існуючі вакантні робочі місця. І, нарешті, теорія не пояснює відмінностей в показниках імміграції, тобто не відповідає на запитання, чому одні передові промислові економіки часом дають показники імміграції, які в багато разів більші за аналогічні показники в інших країнах, що мають такий же рівень розвитку і таку ж структуру економіки.

Ще однією макросоціальною теорією, яка виходить з того, що високорозвинені економіки потребують низькооплачуваних іноземних працівників у певних трудових секторах, є "*теорія світової системи*". Однак тлумачення міжнародної міграції тут ґрунтується не стільки на цьому попиті, скільки на динаміці створення капіталістичного ринку і політичних структур глобальної економіки – проникнення капіталістичних економічних відносин в некапіталістичні або докапіталістичні суспільства, зокрема, дислокацію фірм з багатих країн на ринки бідних країн і їхній вплив на місцеві норми, цінності,

прагнення, очікування, що веде до посилення міграційних настроїв і формує мобільне населення, готове мігрувати. Автори теорії, серед яких Алехандро Портес [313] і Саскія Сассен [314], відштовхувалися від концепції "світо-системи" І. Уоллерстайна. Відтак теорія розглядає міграцію як ще один плід домінуючого становища і впливу, який чинять основні країни на країни периферійні в контексті міжнародних відносин і який супроводжують конфлікти і напруженість. Іншими словами, "міграція походить також від нерівності (у цьому випадку невірноваженості міжнародних відносин), але на відміну від моделей рівноваги, вона посилює нерівність, замість того щоб сприяти її обмеженню" [296, с.52].

Розповсюдження капіталістичної схеми виробництва із зони основних держав у периферійні простори поєднується з процесами модернізації й комерціалізації сільського господарства. Відбувається низка зрушень, включаючи переміщення працівників, які втрачають можливість вести традиційний спосіб життя, оскільки новостворений малий за обсягами місцевий промисловий сектор (за межами сільського господарства) не в змозі поглинути цю силу. Пролетаріат, позбавлений коріння і схильний виїхати за кордон, переміщується з периферії в основні країни тими ж каналами, які були відкриті під час економічного проникнення, і через культурні, транспортні й комунікаційні зв'язки, що виникли завдяки глобалізаційним процесам. В основних країнах мігранти знаходять роботу в тих секторах, які спираються на дешеву працю, що забезпечує власникам високі показники доходів. Таким чином, міграція діє як система глобального постачання робочої сили.

Позитивними моментами теорії світової системи є те, що вона пояснює зв'язки між країнами на різних стадіях розвитку, а також деякі механізми розвитку. Однак теорія може бути застосована тільки на глобальному рівні, а мігранти розглядаються нею як щось не набагато більше, ніж пасивні пішаки в грі великих держав і світових процесів, якими керує логіка накопичення капіталу [315, с.10]. Тобто фактично маємо фон для вивчення пов'язаних з міграцією відносин між країнами, але який сформульований так, що ці відносини не можуть бути предметом емпіричних досліджень.

Деякі інші чинники беруться до уваги під час побудови концепції увічнення міграції. До таких належить теорія міграційних мереж.

В основі *теорії міграційних мереж* лежить концепція аналізу соціальних мереж, започаткованого ще в 1920-х рр. на основі соціометричного аналізу. Свого часу увагу на міграційні мережі звернули У. Томас і Ф. Знанецький, однак цілісну теорію вперше запропонував Д. Мейссі [316], вивівши її з теорії соціальних цінностей, пов'язаної з такими видатними іменами, як Джеймс Коулмен і П'єр Бурдьє [317]. Міграційні мережі можна означити як комплекси налагодження відносин між індивідами, які об'єднують мігрантів або мігрантів, що повернулися, з родичами, друзями або земляками на батьківщині [316, р.42-43].

Міграційні мережі виступають формою суспільних цінностей у тому сенсі, що вони є носіями соціальних відносин і дозволяють отримувати доступ до інших чинників, зокрема економічних, наприклад, працевлаштування або отримання вищої заробітної плати. Ця точка зору була вперше запропонована Д. Мейссі. Окрім того, подібні структури можуть доповнювати інші посередницькі інституції, наприклад, групи нелегальних перевізників або представництва гуманітарної підтримки, які, хоча і з іншими намірами і цілями, допомагають мігрантам долати прикордонні бар'єри. На думку Х. Аранго [296, с.54], віднесення подібних інституцій до категорії соціальних цінностей, які компенсують зв'язки між індивідами, є не зовсім правильним.

Аналіз робіт з цієї тематики дозволив американським дослідникам Дугласу Гураку і Фе Кейсесу визначити найважливіші функції соціальних міграційних мереж [318, с.153]:

- 1) матеріальна підтримка мігрантів і допомога щодо вирішення проблем, пов'язаних з міграцією;
- 2) ізолювання мігрантів від приймаючого суспільства і підтримка їхніх відносин із суспільствами походження;
- 3) частково визначення тих, хто з даної спільноти або домашнього господарства мігруватиме;
- 4) вплив на вибір місця призначення і місця походження;
- 5) вплив на інтеграцію мігрантів у приймаюче суспільство;
- 6) інформаційний канал і засіб комунікації, а також специфічна нормативна структура;
- 7) формування обсягів міграції та міграційного тиску.

Як бачимо, у цьому переліку вирізняються два основних види функцій міграційних мереж [252, s.64]: селективна (або комунікативна) і адаптивна. Селективна функція має важливе значення для розуміння міграційних процесів. Можливість доступу до міграційної мережі збільшує ймовірність індивідуальної міграції. Завдяки мережі здійснюється селекція мігрантів усередині спільноти, звідки походять мігранти. Ця очевидна, на перший погляд, думка підтверджена низкою емпіричних досліджень. Селективність мережі проявляється і у виборі країни, куди виїжджають мігранти: там, де є мережі, вони почувуються краще, мають більше індивідуальних контактів і можливостей влаштуватися.

Адаптивна функція міграційних мереж стосується інтеграції мігрантів у країні призначення. На увагу заслуговує той факт, що існування міграційних соціальних мереж реально полегшує початкову адаптацію мігрантів, проте може сповільнити їхню довгострокову інтеграцію в суспільстві прийому. З одного боку, наявність родичів і знайомих в країні зменшує вартість адаптації іммігрантів, полегшуючи отримання житла, роботи і необхідної в чужій країні інформації. Також емпірично доведено, що існування соціальних мереж, які є своєрідним комунікаційним містком між країною походження мігрантів і країною прийому, за нетривалий період пом'якшує психологічні труднощі,

пов'язані з початковою адаптацією мігрантів завдяки наданню їм можливості контакту з особами, що залишилися в країні походження. З іншого боку, зв'язок мігранта з країною походження через соціальні мережі – це не лише можливість контакту з близькими і знайомими, але й можливість підтримувати контакт з вітчизняною культурою. Цей аспект відіграє вагомий роль у довгостроковій інтеграції мігранта в країні призначення. Найчастіше вважають [319], що громадськість, яка має розгалужені міграційні мережі, має схильність до створення відокремлених груп меншин, що важко піддаються інтеграції в суспільство прийому.

Х. Аранго акцентує на таких моментах важливості соціальних мереж для міграції [296, с.54]. По-перше, це один з найвагоміших чинників впливу на міграцію. Багато мігрантів приймають рішення мігрувати саме тому, що інші, з ким вони пов'язані, вже зробили це. Колись це називалося модним терміном "ланцюгова міграція". У наші дні роль мереж істотно зросла, оскільки вони існують у світі, де циркуляція людей всіляко обмежується: мережі здатні зменшити витрати на переміщення і пов'язані з ним ризики, включаючи невпевненість в успішному завершенні. По-друге, мережі є головним механізмом, що робить міграцію феноменом, який увічнює себе. Мережі мають тенденцію розростатися все більше і густіше, оскільки кожен їхній акт є часткою підтримки тих, хто залишився вдома, мережі полегшують наступні переміщення, а ті, у свою чергу, розширюють міграційну мережу і вірогідність їхнього наступного розповсюдження. Соціальні мережі часто стають найголовнішими передвісниками майбутніх потоків. По-третє, мережі мігрантів можуть допомагати і осмисленню найрозмаїтіших форм міграції.

Мережі досліджують деякий відносно середній рівень міграційних чинників, який лежить між мікрорівнем ухвалення індивідуальних рішень і макрорівнем структурних компонент, допомагаючи тим самим подолати розрив між ними, який є одним з головних обмежувальних чинників під час вивчення міграції.

Однак незважаючи на сказане, теоретизування у сфері міграційних мереж так і не вийшло зі стадії концептуальних структурних схем [296, с.55]. Найчастіше соціальні мережі є лише елементом або описового пояснення явищ, або емпіричних результатів, або теоретичної гіпотези.

Д.Гурак і Ф.Кейсес [318] також констатують: практична користь теорії міграційних мереж для конкретних досліджень є незначною. Найчастіше аналіз міграційних мереж обмежується лише констатацією самого факту їхнього існування, визначенням їхньої сили (близькі й далекі родинні зв'язки, підтримка дружніх стосунків), а також "густини" зв'язків. Навряд чи такий мінімальний набір параметрів робить можливим розпізнавання реальних механізмів управління міграцією. "Беручи до уваги складність міграційних проблем, а також факт, що міграційні мережі є істотним, але не єдиним чинником міграції, важко очікувати, що формальний аналіз соціальних мереж

отримає динамічний розвиток в майбутніх дослідженнях міжнародної міграції" [252, s.64].

Дуже близько до концепції соціальних міграційних мереж стоїть *теорія транснаціональної міграції* ([320], [321], [322]), яка намагається пояснити появу і розвиток особливого явища в міжнародній міграції, дуже характерного для сучасної трудової міграції, – транснаціональної міграції і транснаціональних мереж. Ця теорія досліджує появу нової складової ідентичності, яка у певний спосіб знімає з порядку денного проблему інтеграції й асиміляції мігрантів. Терміни "глобалізація", "детериторизація", "транслокальність", "транснаціоналізм" і "транснаціональний соціальний простір" стають найважливішими в галузі досліджень міграції.

"Основна ідея даного підходу полягає в тому, щоб сформулювати динамічну концепцію бі- або мультилокальності так, щоб представити міграцію як проєкт розширення простору діяльності акторів", – стверджує М. Блінова [323]. Міграційний процес розглядається як детериторизований соціальний процес, у ході якого мігранти включаються у більш ніж одне співтовариство і утворюють нові соціальні мережі, що перетинають географічні, культурні і політичні кордони національних держав, продовжуючи функціонувати в соціальних мережах суспільства (спільноти) походження. Основний акцент робиться на соціально-культурних наслідках міграції. Іншими словами, міграційні процеси розглядаються як нелокалізовані в просторі, а мігранти – індивіди, що здійснюють транснаціональну діяльність.

На думку дослідниці, перевагою концепції є можливість дослідження нових видів і форм міграції з використанням категорії транснаціонального соціального простору, що дозволяє відійти від традиційної пояснювальної схеми, яка вичерпується протиставленням "інтеграція vs нові етичні меншини", і аналізувати нові форми інтеграції, нелокалізовані в просторі. По суті, концепція транснаціональної міграції є альтернативною концепцією сучасного суспільства, яка концептуалізує його як функціонально диференційоване світове суспільство, дозволяє інтерпретувати транснаціональні мережі і спільноти, породжувані міграцією, як частину процесів глобалізації.

Основними недоліками цієї концепції є недооцінка функцій і значення сучасної національної держави, обмеженість досліджень транснаціональною соціальною активністю, а також – повернення до неокласичної тези про некерованість міграційних процесів як таких.

Теорія кумулятивної причинності, подібно до концепції міграційних мереж, також базується на понятті соціального капіталу, але зосереджена на динаміці міграції. Цей теоретичний напрям осмислення, який отримав останнім часом свіже дихання, розглядає міграцію як самопідтримуваний процес. Її автор – Д. Мейссі [324] – не обмежується питанням, чому даний мігрант виїжджає, а розглядає розвиток міграційного процесу, умови і поточні наслідки міграції, зокрема в локальному суспільному контексті. На думку Д. Мейссі, кожен факт міграції створює соціальний капітал у середовищі

людей, з якими мігрант певним чином пов'язаний, що збільшує ймовірність наступної еміграції з середовища цієї громади. Тому існує істотна різниця між міграцією членів громади, які виїхали першими, і міграцією тих, хто виїжджає слідом. Якщо міграційні мережі, які розглядаються як суспільний капітал, добре розвинені, то створюються всі умови для реалізації стратегії диверсифікації ризику і/або максимізації корисності. Це явище дослідник називає кумулятивною причинністю, відштовхуючись від концепції, розробленої ще в середині 1950-х рр. Гуннаром Мірдалом [325]. Кумуляція полягає в тому, що кожна міграція в певному сенсі змінює суспільний контекст мобільності і, відтак, призводить до розширення міграційного процесу. Д.Мейссі виділив соціально-економічні чинники, завдяки яким змінюються і вдосконалюються умови міграції:

1) розвиток мережі міграційних зв'язків (зменшує ризик, пов'язаний з міграцією);

2) зміни в структурі розподілу доходів (ефект відносних втрат);

3) зміни у сфері розподілу землі (міграція зазвичай приводить до змін масштабів і характеру обігу землі, що може змінювати характер місцевої економіки);

4) зміни в організації аграрного виробництва (насамперед механізація і вивільнення зайвої робочої сили);

5) культурні зміни (зміна цінностей і сприйняття мобільності – "культура міграції");

6) зміни у сфері розподілу людського капіталу (зміни ставлення до винагороди за працю в місцевій громаді);

7) зміна соціального значення праці й окремих видів занять (є винятково очевидним у суспільствах прийому мігрантів).

Спільна дія цих чинників призводить до того, що висновки, зроблені на основі і лише на основі "класичних" економічних чинників, наприклад, різниці в заробітній платі, можуть бути зовсім неадекватними. Щодо подальшого розвитку міграції, то починаючи з деякого моменту (точка "дозрівання"), міграційний процес уже керується власною логікою самопідтримки і саморозвитку, незважаючи на зміни зовнішнього середовища. Іншими словами, з часом міграційні потоки набувають сильної внутрішньої інерції, що дозволяє їм чинити опір маніпуляціям імміграційної політики.

Як бачимо, за такого підходу акцентується значення культурних чинників, завдяки яким міграція включається до переліку економічних потреб, стає елементом системи соціальних цінностей, з яким слід рахуватися або якого іноді навіть слід бажати.

Віднесення концепції кумулятивної причинності до мезорівня не виглядає очевидним, оскільки теорія враховує й індивідуальні мотивації (мікрорівень), і структурні чинники (макрорівень), пояснюючи зміни мікро- і макрочинників як наслідок створюваної культури міграції. "Проте концепція є лише кандидатом на роль багаторівневого і комплексного аналізу міграції, оскільки

предметом її розгляду є лише окремих аспект міграційного процесу – роль суспільного капіталу для формоутворення внутрішньої динаміки міграції (культури міграції)" [252, с.71].

8.4. Синтез єдиної теорії міжнародної міграції

На сьогодні мова навіть не йде про єдину цілісну теорію міграції, однак спроби синтезу відомих міграційних концепцій і створення загального теоретичного підходу до територіальних переміщень здійснюються. Тут можна вести мову про два напрями: 1) вироблення синтетичної об'єднувальної теорії; 2) створення узагальнених моделей середнього рівня.

Однією з перших спроб *вироблення синтетичної теорії* є концепція міграційної системи. На переконання Мері Крітс і Хані Злотнік [326], проблема полягає у визначенні й дослідженні стійких міграційних потоків між місцями походження (виходу) і місцями поселення (призначення) мігрантів з метою пояснення виникнення і постійної наявності міграції. Ключовим є припущення, що відносно стійкі міграційні потоки утворюють спільний простір – міжнародну міграційну систему. Відтак початкове завдання зводиться до ідентифікації міжнародної міграційної системи – сукупностей основних приймаючих регіонів (країн) і основних регіонів (країн) походження мігрантів, а кінцевою метою аналізу стає вивчення співвідношення міграції між цими двома сукупностями, використовуючи різнорівневі теоретичні міграційні схеми і теорії, у тому числі ухвалення рішень на рівні осіб і домогосподарств.

Зауважимо, що кожна сукупність утворюють країни, схожі не лише за параметрами міграції, але й пов'язані іншими сильними політичними і економічними зв'язками. "Це об'єднання і їхня розмаїта взаємодія утворюють найбільш відповідний контекст для аналізу міграції. Така структура, у кінцевому підсумку, повинна бути здатною інтегрувати внески інших теоретичних трактувань з усіма діями суспільств, охоплених процесом міграції, включаючи мережі і посередницькі інституції, а також деякі інші чинники, якими зазвичай нехтують, особливо держави" [296, с.55]. Оскільки не всі параметри є очевидними, то у випадку сучасних міжнародних переміщень визначити країни-елементи, близькі за рівнем міграції, культурним і інституційним розвитком, досить складно і проблемно, зокрема з методичного погляду. Так, намагаючись ідентифікувати міграційні системи, Х. Злотнік [327] спирається винятково на критерій міграційної напруги між даними просторами.

Теорія систем є елегантною концепцією аналізу міжнародної міграції, але вона має надто високий рівень загальності. Такий "...підхід до міграції з позицій міграційних схем, спрямований на з'ясування аналітичних можливостей систем в цілому, залишається і сьогодні не більш ніж бажаним заходом, який ще ніколи не реалізувався, принаймні коли мова йшла про

міжнародну міграцію. Навряд чи ці зусилля виходили за межі ідентифікації систем міжнародної міграції на суто описовому рівні... Хоча ніхто не може заперечувати доцільність вивчення міграційних потоків як елементів системи інших переміщень і обмінних операцій найрізноманітнішої природи, фактом залишається те, що повний потенціал такого підходу сьогодні залишається на рівні одних лише обіцянок" [296, с.55].

З відомих спроб синтетичного підходу до аналізу міграції найповнішою і водночас такою, що забезпечує найбільш прийнятний теоретичний синтез, визнають концепцію, яка з'явилася в 1999 р. і є наслідком багаторічних дослідницьких зусиль Д. Мейссі.

Дослідник насамперед підкреслює, що відомі міграційні концепції не повинні протиставлятися, а скоріше навпаки – доповнюватися, оскільки індивіди, приймаючи рішення мігрувати, беруть до уваги прибуток / користь, цілком конкретну сімейну стратегію (наприклад, мінімізації ризику), і все робиться на фоні загального економічного і суспільного контексту. Відтак, на думку Д. Мейссі, повноцінна теоретична розробка на тему міграції повинна включати щонайменше чотири елементи:

- аналіз структурних чинників, які схиляють людей залишити місце постійного проживання (чинники виштовхування);
- аналіз структурних чинників, які відповідальні за попит на працю іммігрантів (чинники притягання);
- аналіз мотивації, цілей і реакції потенційних мігрантів на створення таких структурних умов;
- аналіз суспільних і економічних структур, які виникають у результаті міграційних процесів у суспільствах походження і прийому.

Згідно з Д. Мейссі, теорією, яка якнайкраще описує явище масової міграції зі слабorozвинених країн, є теорія світової системи. Поєднання її з теорією двоїстого ринку праці і неокласичною теорією дозволяє ідентифікувати відповідні структурні чинники попиту на працю іноземців. Теорія суспільного капіталу і теорія світової системи дозволяють зрозуміти спосіб інтерпретації і функціонування зв'язків між регіонами / країнами, які є учасниками міграційного процесу. Мотивації й інвестиційну підтримку найкраще описує неокласична теорія і NELM. Динаміку міграційного процесу добре пояснює теорія кумулятивної причинності. Крім того, варто врахувати політичні перспективи, оскільки міжнародна міграція неминуче пов'язана з діяльністю політичних акторів, головним чином національними державами, значення яких не зменшується, незважаючи на прискорювану глобалізацію ринків праці і капіталу. Тим самим, Д. Мейссі переконливо показує, що лише міждисциплінарний і комплексний аналіз дозволяє наблизитися до того, щоб зрозуміти сутність міграційних процесів.

На основі існуючих міграційних теорій і власного досвіду Д. Мейссі сконструював своєрідний ланцюг "основоположних істин" стосовно сучасної міжнародної міграції в умовах глобалізації [328, с.170-172] (рис. 8.2):

1) міжнародна міграція є наслідком не відсутності економічного зростання і розвитку, а результатом самого розвитку. У міру того, як індустріалізація розповсюджувалася по всій Європі після 1800 р., вона викликала хвилі еміграції, залучаючи до неї послідовно одна за одною всі держави; сьогодні країнами виїзду більшої частини міжнародних мігрантів є зовсім не найбідніші і найменш розвинені країни. Фактично жодна країна не здійснила переходу до розвиненої ринкової економіки без масового витіснення людей зі звичних для них способів існування, переважно пов'язаних з сільським господарством; і значна частина цих людей врешті-решт мігрує за кордон;

2) імміграція виступає як природний наслідок ширших процесів соціальної, політичної, економічної інтеграції, що переступає через міжнародні кордони. Коли відбувається поворот у бік створення ринкової економіки, ті, хто намагається адаптуватися до змінюваних обставин шляхом еміграції, не переселяються "абикуди", так само як і не переїжджають у найближчу багату країну. Вони скоріше їдуть у ті місця, з якими вже мають певні зв'язки, – економічні, соціальні, політичні. Економічні зв'язки відображають ширші відносини в галузі торгівлі та інвестицій. Політичні зв'язки виникають з офіційних договорів, колоніальних відносин і військової співпраці. Соціальні зв'язки можуть бути наслідком будь-яких інституційних заходів, які сприяють виникненню стійких, регулярних контактів між людьми, наприклад, взаємодія у військовій сфері, програми обміну студентами, дипломатичні місії, туризм, торгівля і діяльність транснаціональних корпорацій;

3) коли іммігранти в'їжджають у розвинену країну, вони зазвичай відповідають сильному і стійкому попиту, який вбудований у структуру постіндустріальних економік. Завдяки зрушенням у технології виробництва, формуванню державної ідеології, спрямованої на зростання добробуту, і розповсюдженню ринкових відносин на ширші соціальні структури ринки праці в розвинених країнах все більше сегментуються на первинний сектор, який представляє "хороші" робочі місця, привабливі для національних кадрів, і вторинний сектор, який представляє низькооплачувані, "погані" робочі місця, котрих національні кадри уникають. Для заповнення останніх роботодавці звертаються до іммігрантів, часто ініціюючи їхні потоки через пряме вербування. Якби не було попиту на їхні послуги, іммігранти, особливо ті, що без документів, не приїхали б, оскільки їм не було б за що жити;

4) мігранти, які в'їжджають у розвинену країну вперше, зазвичай не мають наміру влаштуватися там постійно. Намір влаштуватися відображає приховані мотивації мігрантів. Мотивація, яку уявляють собі більшість людей,

коли вони розмірковують про імміграцію, – це їхнє бажання заробити якомога більше грошей, що насправді має на увазі зміну постійного місця проживання. Проте реально більшість переїздів пов'язана з бажанням подолати недосконалість ринків капіталу, кредитів і страхування. Люди стають мігрантами для вирішення економічних проблем у *себе вдома*. Вони прагнуть попрацювати за кордоном *тимчасово*, для того щоб заробити і переказати на батьківщину зароблені гроші, щоб диверсифікувати ризики, накопичити готівку і фінансувати місцеве виробництво і споживання;

5) визнання різноманітності імміграційних мотивацій породжує інший основоположний висновок: *на міжнародну міграцію часто менше впливають умови на ринках праці, ніж умови на інших ринках*. Нинішня імміграційна політика орієнтується на спрощене уявлення про те, що іммігранти приїжджають за максимальними заробітками, і політика, відповідно, намагається впливати на умови ринків праці. Якщо ж мігранти приїжджають для "самострахування", створення умов для майбутніх капіталовкладень (аналога кредитування) у такому разі, навіть якщо їхня зарплата виявиться нижче від очікуваної, для них не втрачається і навіть не зменшується стимул до міжнародної міграції. Більший вплив на прийняття рішення щодо міграції можуть мати інші ринки, наприклад, через програми поліпшення економічного і фінансового становища країн виїзду;

6) якими б не були початкові наміри емігрантів, але *в міру набуття міжнародними мігрантами досвіду за кордоном їхні мотивації змінюються, причому зазвичай так, що вони роблять поїздки все більш довготривалими, підвищуючи з часом вірогідність постійного переселення*. Хоча для більшості мігрантів первинною метою є заробіток, з часом, під впливом власного "міграційного досвіду", мігранти змінюються самі. Життя і робота в розвинених постіндустріальних країнах привертають їх до культури споживання, яка насаджує нові смаки і мотивації, котрі не можна задовольнити на батьківщині. У міру того, як мігранти все більше часу проводять за кордоном, їхні соціальні й економічні відносини з країною перебування стають все тіснішими, і вони починають звертатися з проханнями про дозвіл на приїзд членів своєї сім'ї. Таким чином, тимчасові мігранти з часом отримують можливість стати громадянами, які проживають за кордоном постійно;

7) *поступово міжнародна міграція виявляє тенденцію створювати власну інфраструктуру підтримки*. У результаті міграційні потоки набувають сильної внутрішньої інерції, що дозволяє їм чинити опір маніпуляціям державної політики. Політики то однієї, то іншої країни переконуються, що імміграцію набагато легше розпочати, ніж припинити. Найважливішим механізмом, який підтримує міжнародну міграцію, є створення і розповсюдження міграційних мереж, які виникають автоматично, де б не з'явився член якоїсь соціальної структури, що емігрував у країну з високим рівнем зарплати. Еміграція трансформує звичайні зв'язки, зокрема родинні або дружні, у потенційне джерело суспільного капіталу, який потенційні мігранти

можуть використовувати для доступу до високооплачуваної роботи за кордоном;

8) незважаючи на сильні тенденції до самозбереження і зміцнення, *імміграційні потоки не вічні: вони мають природний строк тривалості – довший або коротший, але завжди обмежений*. Статистика вказує на те, що більшість європейських країн пройшли "еміграційний перехід" від низького до високого і знов низького рівня еміграції в міру економічного розвитку. Історично цей процес зайняв вісім-дев'ять десятиліть, що, природно, є тривалим періодом, протягом якого країни-реципієнти приймали іммігрантів, чекаючи, поки в країнах виїзду відбудеться поліпшення економічних умов. Однак недавній досвід свідчить, що період переходу істотно скоротився. Скоротилася за часом не лише масова еміграція; недавні факти свідчать, що істотно скоротився час, потрібний для еміграційного переходу.

Зазвичай створення всеосяжної моделі міграції, яка об'єднує різні теоретичні підходи на підставі економічного аналізу, має низку незаперечних переваг. Проте дослідники вказують на чинники, які перешкоджають універсальному застосуванню такої моделі: високий ступінь теоретизування методологічного конструкта, що вносить складність у його практичне застосування й аналіз емпіричного матеріалу, переоцінка економічних чинників міграції та недооцінка соціокультурного і політичного контексту міграційних процесів [323]. Натомість, наприклад, С. Каслз [329] обґрунтовує доцільність *створення теорій середнього рівня* для аналізу сучасних видів міграції, таких як вимушена міграція або економічна міграція, замість розробки синтетичної об'єднувальної моделі. Це становить зміст другого підходу спільного використання кількох теорій.

Прикладом може бути модель Деметріоса Пападеметру і Джеральда Хоппла [330], яка дозволяє компліментарно поєднувати аналітичні методи й одночасно звертатися до різних дослідницьких перспектив (рис. 8.3). Запропонований авторами підхід уможливорює комплексний аналіз феномена міжнародної трудової міграції. Ця модель враховує той факт, що чинники, які задають вигляд і форми міграції, локалізовані однаковою мірою і в країні походження мігрантів (чинники виштовхування), і в країні імміграції (чинник притягання), а також виступають на різних рівнях: починаючи з глобального, через національний, регіональний, місцевий рівень аж до індивіда. Модель уможливорює концентрацію на вибраних аспектах, які нескладно перенести на більш широкий контекст. Дослідники звертають увагу на зворотні зв'язки, зібрані в три великі групи: ефекти міграції для суспільства походження, ефекти міграції для суспільства прийому, а також наслідки зворотної міграції. Це дозволяє надати аналізу динамічного характеру, що вимагають багато сучасних теоретиків міграції.

Як вказують А.Гурни і П.Качмарчик, подібна схема аналізу дає хороший вихід на дослідницькі роботи. Вона однозначно визначає, що міжнародна

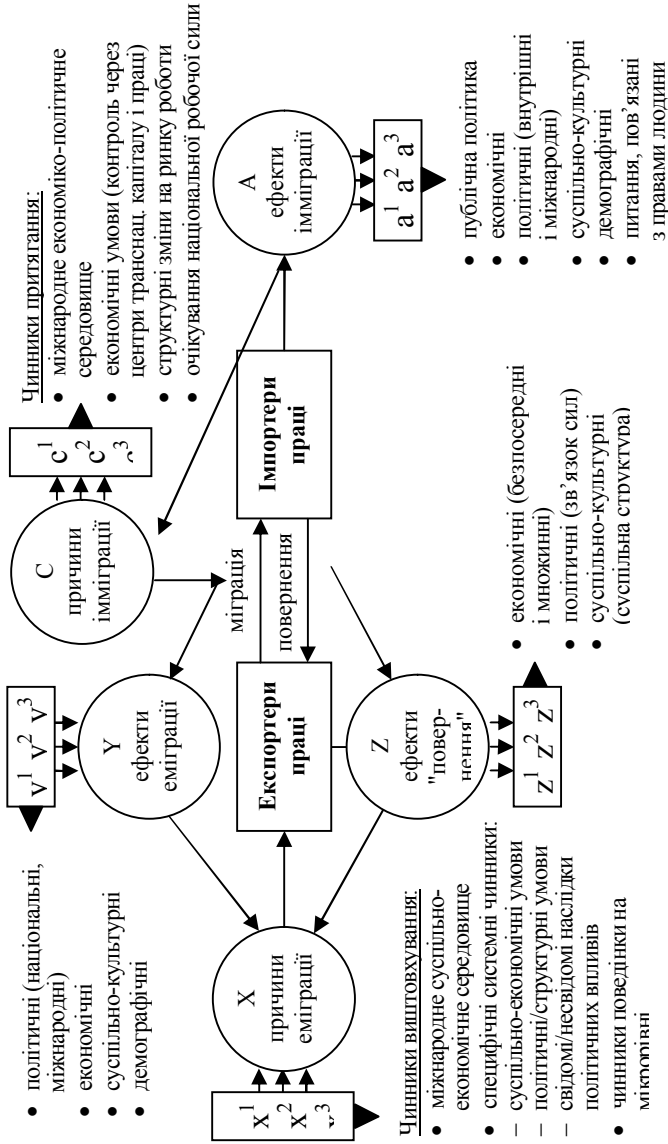

Рис. 8.3. Модель причин міжнародної міграції Д. Пападеметру і Дж. Хопила [330]

трудова міграція повинна інтерпретуватися як динамічний суспільний процес, який має свої різнопланові джерела (економічні, політичні, соціальні й демографічні). Процес диференційований залежно від суспільно-економічних умов і тому вимагає використання різних компліментарних дослідницьких концепцій (теорій) [252, s.83].

Висновки

1. Сучасні теорії міжнародної міграції мають тенденцію виявляти зв'язки між міграцією і деякими, а то й усіма, аспектами глобалізації. Глобалізація є різноплановим процесом, відтак причини і наслідки міграції не можна аналізувати з погляду однієї дисципліни – потрібен мультидисциплінарний аналіз, який повинен враховувати і теорію, і практику для порівняння його структур і процесів, а також, на доповнення до вивчення об'єктивних причин, брати до уваги суб'єктивні й культурні чинники.

Сьогодні навряд чи можна говорити про цілісну науку про міграції, що базується на спільних принципах, які дозволяють з'ясувати сутність міграції і передбачати розвиток міграційних процесів у майбутньому.

2. Неокласичний економічний аналіз проблеми, базуючись на відмінностях між пропозиціями робочої сили і попитом на неї, спирається також на тезу про те, що міжнародна міграція є частиною процесу інтеграції в світову економіку, яка не лише визначає проблему, але і робить внесок у глобальну ефективність виробництва і тому не повинна гальмуватися політикою обмежень або спотворенням спонукальних причин міграції. Однак у сучасних умовах неокласичні концепції все більше не відповідають реаліям, оскільки виникають численні перешкоди, що політично обмежують мобільність праці. Нинішня міжнародна система, в якій свобода циркуляції робочої сили є винятком, а її обмеження – правилом, цілковито йде врозрід з уявленнями про ідеальне навколишнє середовище, де індивіди можуть вільно і спонтанно пересуватися, переслідуючи власні інтереси і досягаючи завдяки цьому максимальної вигоди.

3. У результаті зростаючого інтересу до міграції і все більше ускладненої й урізноманітненої реальності низка концептуальних і теоретичних підходів або розроблена наново, або підтвердилася новими фактами, або прийнята на озброєння іншими сферами людської поведінки. Однак насправді нові теорії міграції, серед яких нова економіка трудової міграції, теорія двійстого ринку праці, теорія світової системи, теорія міграційних мереж, теорія транснаціональної міграції, теорія кумулятивної причинності та інші, не є чимось цілком самостійним, а скоріше є або модифікованими версіями попередніх течій, або результатом перейняття й адаптації теоретичних схем, побудованих для інших цілей. Осмислюючи лише окремі аспекти сучасної міграції, вони не піднімаються до рівня нових парадигм, а скоріше формують багатоколірну і строкату мозаїку автономних теорій міграції.

4. Натомість найбільш обіцяючим видається теоретичний план, названий його автором Д. Мейссі як синтетична теорія міграції. Цей підхід спирається на припущення, що розроблені на сьогодні теоретичні концепції міжнародної міграції є компліментарними, і тому, об'єднуючи їх на певних принципах, можна вийти на прийнятний аналіз міграційних проблем.

Ще однією багатообіцяючою перспективою замість розробки синтетичної об'єднувальної моделі є створення теорій середнього рівня для аналізу сучасних видів міграції, таких, наприклад, як вимушена міграція або економічна міграція. Це становить зміст другого підходу спільного використання кількох теорій. Він також дозволяє компліментарно поєднувати аналітичні методи й одночасно звертатися до різних дослідницьких перспектив, уможливлюючи комплексний аналіз феномена міжнародної трудової міграції.

Глава 9. ПОЛІТИЧНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ МІГРАЦІЇ

Політика була поруч з міграцією завжди. Ще в давні часи люди мандрували, переїжджали з одного місця на інше, переслідуючи політичні мотиви, пов'язані з розширенням своїх територій, захопленням влади, поневоленням людей, підтримкою одних політичних сил і боротьбою з іншими. Однак у міграційній літературі політичний аспект міжнародної міграції завжди перебував, за образним висловом російських політологів, "у затінку" [331, с.214].

Значною мірою це пов'язано з тим, що сама політична діяльність володіє властивістю вторинності стосовно інших безпосередніх життєвих потреб людей. "Ця риса є головною специфічною ознакою політичної діяльності, визначає міру її політичності й відрізняє її від інших видів людської діяльності... Політична діяльність переважно спрямовується не на безпосереднє задоволення потреб, а на встановлення й закріплення певного принципу, порядку, умов загального розв'язання суспільних проблем" [332]. Відтак політичні рішення стосовно будь-яких явищ також стають потрібними і уможливаються лише після їхнього політичного усвідомлення.

Політична складова міжнародної міграції стала окремим предметом вивчення в західній політології лише із середини 1980-х рр., коли виникає нагальна потреба розглядати саме політичні особливості – причини і наслідки – міжнародної міграції. Зокрема, саме в цей час з'являється низка досліджень американських учених-політологів [333], які намагаються спочатку приміряти і адаптувати до своїх потреб існуючі міграційні теорії, а з часом створювати нові політологічні концепції міжнародної міграції. Подібні підходи мають місце і в європейській, а з часом і вітчизняній науці.

Отже, метою глави є уточнення змісту політичного характеру міжнародної (трудої) міграції і з'ясування основних компонент механізму її політичного прояву. Відтак вимальовуються такі завдання:

- дати характеристику особливостей нинішнього стану політичного аналізу міжнародної трудової міграції;
- розглянути основні політологічні теоретичні концепції дослідження міжнародної міграції;
- розглянути основні поняття і деталізувати структуру політичності міжнародної трудової міграції;
- дослідити особливості механізму політичного функціонування міграції.

9.1. Особливості політичного аналізу міжнародної трудової міграції

Даючи політичну характеристику й оцінюючи політичну перспективу міжнародної трудової міграції, ми виділили три особливості нинішнього політичного аналізу міграції.

По-перше, у міграційних дискурсах попередніх десятиліть, як не парадоксально, *політичний вимір практично пропускався*. Наукова література, перш за все економічна, подає міжнародну (трудова) міграцію як явище соціально-економічне, позбавлене будь-якого політичного змісту. Хоча самі ж економісти, коли справа доходить до пропозицій, зміщуються в площину політичних рішень.

Одним із мотивів і варіантів обґрунтування такого підходу є аполітична поведінка мігрантів, які стурбовані вирішенням насамперед власних економічних, а вже потім соціальних і політичних проблем. Це особливо проявляється на початковій стадії, коли мігрант зайнятий влаштуванням на новому місці – які тут можуть бути політичні проблеми?

Очевидним свідченням незначної уваги до політичного аспекту є той факт, що небагато концепцій і теорій розрізняють внутрішню і зовнішню міграцію. І навіть ті з них, що враховують такий поділ, часто не вважають політичну сферу істотною. Наприклад, макрорівневі теорії, які, здавалося б, зобов'язані брати до уваги політичні аспекти, не зважають на те, що значна частина мігрантів покидає батьківщину не з власної волі, і водночас існує великий відсоток потенційних мігрантів, насамперед економічних, змушених залишатися на батьківщині з огляду на існуючі політичні перепони [252, s.45]. Подібних фактів можна знайти немало.

Друга особливість аналізу політичних аспектів міграції пов'язана з тим, *що вкладають у поняття політичного характеру міграції дослідники*. Чимало з них трактують його досить вузько. Наприклад, польський науковець Кшиштоф Козловський вважає, що політичні проблеми, пов'язані з міграцією, можуть бути двох видів. Перший різновид – це проблеми *sensu stricto*, тобто ті, що безпосередньо пов'язані з владою і є наслідком певних політичних рішень. До другого різновиду відносяться проблеми, які не є політичними, але загалом відіграють щораз більшу роль у суспільстві. "Якщо говорити про домінуючу міграцію, то ця міграція мотивована соціально-економічними чинниками, що за своєю природою не є політичними. Люди керуються не політикою, а масою інших чинників, які значно вагоміші для них... Натомість масштаби цієї міграції, можливості, створювані ними, і – у силу обставин – загрози, пов'язані з ними, потребують політичних досліджень. У цьому сенсі ми можемо говорити, що міграція сьогодні скоріше, ніж коли-небудь, є проблемою політичною" [334, s.30]. Подібний релятивістський підхід є неадекватним повноцінному політологічному розумінню міжнародної міграції, а тим більше міграції трудової.

І нарешті третя особливість. Стереотипи бачення політичного виміру міжнародної міграції фактично зводяться до того, що в *центр політичного аналізу* явищ, пов'язаних з міжнародною міграцією, *ставиться лише держава*. Наприклад, американський дослідник Джеймс Холліфілд з цього приводу констатує, що політологи, головним чином, займаються трьома темами [335, с.42]:

- роль національної держави в управлінні міграційними потоками і контролі власних кордонів;
- вплив міграції на інститути суверенітету й громадянства і взаємозв'язок між міграцією, з одного боку, і зовнішньою політикою та політикою національної безпеки, з іншого;
- проблема інкорпорації; політологія багато уваги приділяє роботам соціологів і економістів з соціальної та економічної інкорпорації, і доповнює ці дослідження вивченням інкорпорації політичної – отримання громадянства і політичних прав.

Аналогічну проблематику політичності міжнародної міграції виділяють і австрійські вчені [336, р.24].

Можливо, саме з такої перспективи російський політолог Юрій Єфімов означає: "Міграція в політологічному розумінні – це зміни політичної реальності держави або регіону під впливом соціальних переміщень населення або його частини за межі держави або адміністративні кордони на відносно тривалий період" [337, с.62].

Однак, на наше переконання, політологічний аспект міжнародної міграції є значно ширшим. В основі проблемного поля політичності міграції лежить багатозначність і суперечність як політичної сфери, так і міграційної. Звідси – складність і неоднозначність визначення політичного характеру міграції.

9.2. Теоретичне осмислення політичного характеру міграції на макрорівні

Типове на сьогодні політологічне бачення проблемного поля міжнародної міграції виділяє два виміри: державний і ситуативно-політичний [331, с.214-215]. У першому випадку мова йде про вплив міграційних потоків на соціально-політичний устрій держави і національну ідентичність її громадян, систему внутрішньодержавних відносин і політичну культуру, людський потенціал держави, який визначає її роль і місце на зовнішньополітичній арені. Одним з основних питань, які вивчаються в рамках цього виміру, є контроль міграційних потоків і, відповідно, вироблення правил в'їзду, виїзду і перебування на території національних держав. Іншими словами, мова йде про міграційну політику держав. Ситуативно-політичний вимір міграції пов'язаний з проблемами національної безпеки і загрозами, до яких призводять неконтрольовані і нелегальні міграційні потоки. Особливо актуальною ця

проблема стала після 11 вересня 2001 р., коли більшість розвинених країн світу почали концентруватися на вирішенні трьох завдань – "запобігання, покарання, захист" (в англійській мові використовується термін "3 P" – preventing, prosecuting, protecting). У межах цього виміру мігранти і спільноти мігрантів розглядаються як політичні актори, що беруть безпосередню участь у політичному житті країн походження і країн прийому. У зв'язку з цим гостро постає питання адаптації та інкорпорації мігрантів у суспільство і соціально-політичну систему національних держав. Вплив процесів міграції на інститут громадянства національних держав, електоральна поведінка і формування різних державних політик розглядаються більшістю політологів саме у світлі проблем адаптації мігрантів. Однак такий підхід не враховує сучасних глобалізаційних і транснаціональних тенденцій світових політичних процесів і міжнародної міграції. Тому, на нашу думку, слід розглядати не два, а три виміри міжнародної міграції: державний, ситуативно-політичний і глобальний.

Якщо розглянути ці три виміри міграції, то для дослідження державного і глобального рівнів міжнародної міграції найбільш доречним є використання макромоделей, а вивчення міграції на ситуативно-політичному рівні повинно поєднувати як макрорівневі моделі, наприклад, коли мова йде про структурні політичні, правові й економічні умови, так і мезо- і мікрорівневі моделі, коли досліджується вплив чинників на прийняття рішень окремими особами та їхніми сім'ями або аналізуються зміни, які ці чинники викликають у діяльності різних соціальних груп суспільства. Звідси логічно слідує, що в політологічних дослідженнях міжнародної міграції основну роль відіграють макромоделі.

Попри розмаїття макротеорій міграції, можна виділити лише два принципово відмінних типи макрорівневих моделей теоретичного осмислення політичного виміру міжнародної міграції, а відтак міжнародної трудової міграції:

- класична міжнародна політекономічна модель;
- політична модель безпеки / стабільності.

Перший тип моделей виражає традиційне розуміння політичності з позиції політичної економії. У західній літературі ([338], [339]) його позначають як модель IPEF (international political economic framework). До цього типу моделей відноситься більшість відомих макротеорій: неокласична теорія міграції, теорія двоїстого ринку, теорія світо-системи І.Уоллерстайна, теорія міграційних систем, інституційна теорія, теорія кумулятивної причинності й інші.

Як стверджує відомий американський політолог Майрон Вейнер [340, р.1], за такого підходу акцент зроблено на глобальній нерівності, економічних зв'язках між країнами–експортерами і країнами–імпортерами трудових ресурсів, включаючи переміщення капіталу і технологій, зміні ролі транснаціональних компаній, а також структурних змінах на ринках праці, пов'язаних зі змінами в міжнародному поділі праці.

Глобальні економічні умови виступають ключовими детермінантами переміщення населення. "Диференціація в заробітній платі і можливостях працевлаштування – високий запит на робочу силу в одній країні і її надлишок в іншій – стимулює переміщення робочої сили. Згідно з економічними теоріями міграції, індивідууми емігрують, якщо очікувані вигоди перевищують витрати, так що в підсумку схильність мігрувати з одного регіону або країни до іншого визначається з огляду на середню заробітну плату, вартість подорожі й умови на ринку праці. Аргументується, що зміни в глобальній економіці, наприклад, підвищення світових цін на нафту або зміни міжнародних торгових потоків і потоків капіталу, збільшать попит на робочу силу в одних країнах і зменшать – в інших. Окрім того, стратегії розвитку, які реалізуються окремими країнами, можуть призводити до високих темпів приросту одних показників і низьких темпів приросту і незмінності інших. Нерівномірний економічний розвиток країн і несправедливий розподіл прибутку в країні може стимулювати індивідуумів і сім'ї до перетину міжнародних кордонів, щоб скористатися більшими можливостями" [340, р.4-5].

Подібні аргументи з різними модифікаціями притаманні політекономічним теоріям. Якщо ж абстрагуватися від конкретних механізмів, то слідом за італійським дослідником Крістіано Коданьоне можна стверджувати: специфіка політичності міграції впливає з того, що імміграція "перебуває на перехресті двох цілком різних політичних семантик: заснованої на економічних, або функціональних проблемах, і заснованої на культурі, самобутності і традиції", а це "створює в умовах високої політизації додатковий простір для вільної адаптації і швидких змін" [341]. Іншими словами, у цьому політологічному розумінні міжнародної міграції мігранти трактуються як чинник, що порушує економічну, культурну або психологічну рівновагу в країні прийому мігрантів. Мігранти в такому розумінні виконують роль дешевої робочої сили, а міграція, сприяючи розвитку ринку праці, є одним із засобів, за допомогою якого знімається низка напруг і проблеми в суспільстві. Це – суто ринковий підхід, класичне розуміння міграції в рамках ринкової теорії.

Розглядаючи безпосередньо трудову міграцію, політологи зосереджуються на суперечливих інтересах суспільств прийому мігрантів: з одного боку, задоволення потреб у праці, з іншого – захист культурної і суспільної цілісності. Реально ця суперечність призводить до політичної дилеми з обмеженим числом розв'язків. Найбільш раціональним варіантом розв'язку є зведення ролі мігрантів до винятково економічної й одночасне встановлення міцних бар'єрів на шляху їхньої інтеграції в суспільство. Такими бар'єрами, наприклад, можуть бути як політика сегрегації і соціально-економічна сегментація мігрантів, так і законодавчі обмеження на тривалість перебування в країні, возз'єднання сімей, бар'єри на шляху натуралізації й інші законодавчі заходи.

Відтак завданням політики є турбота про те, щоб вказана рівновага не була порушена. Одночасно прихильники цієї концепції усвідомлюють, що контролюючи потоки, а точніше, напливи мігрантів, можна впливати на розвиток економіки і добробут власного населення [342, s.38].

Насправді, вказують А. Гурни і П. Качмарчик, політична перспектива в міркуваннях, які стосуються територіальної мобільності, часто підмінюється [252, s.45]. Дослідники спираються на постулат Арістиди Золберга [343], згідно з яким варто говорити про політичну перспективу в міграційних дослідженнях, а не про політичну теорію міграції.

А. Золберг також підходить до міграції з ринкових позицій. У його інтерпретації сучасний світ можна розглядати двояко. З одного боку, він виступає як система, яку утворюють індивіди, що прагнуть максимізувати власний (індивідуальний) добробут різними способами прояву активності, серед яких – просторові переміщення. З іншого боку, можна говорити про закрите суспільство, утворене державними інституціями, що ставлять за мету максимізувати не індивідуальний, а колективний або суспільний добробут. Зрозуміло, що такі прагнення держави можуть виражатися в контролі приїзду/відїзду людей. На практиці це означає: міграційний процес створює і водночас виражає напругу між інтересами та прагненнями людей і суспільства, інтереси якого виражає держава.

Як указують А. Гурни і П. Качмарчик, ця проблема є значно складнішою, оскільки така ж напруга виникає не лише на рівні суспільств походження і прийому мігрантів, а практично між країнами Півдня і Півночі. Однак не завжди індивідуальні й колективні цілі є різними, тому потрібно враховувати всі можливі варіанти, а не лише індивідуальні мотивації потенційних мігрантів, або засади, принципи і наслідки державної міграційної політики [252, s.45].

Стосовно сучасних тенденцій дослідники пишуть: "...у контексті політичних концепцій елементом, який найвищою мірою детермінує структуру нерівності і обсяги міграційних потоків, є не стільки диференціація заробітної плати або доходів, скільки економічні й неекономічні можливості, і в цих умовах уможливлена через політику свобода міграційних переміщень. Ситуація не змінюється навіть з врахуванням повсюдно і повсякчасно проголошуваної ідеї глобалізації. Про особливість міграції в цьому контексті свідчить істотне протиріччя між майже необмеженою (не лише на рівні декларації) свободою пересування товарів і капіталу і світом закритих кордонів для економічних мігрантів (значною мірою для емігрантів також). Це часто підтверджується фактами, які засвідчують, що глобалізаційні процеси зовсім не означають втрати суверенітету або можливості впливати на реальність через національні держави. У багатьох площинах (переміщення людей – одна з них) вони стануть основою формування глобального політичного порядку" [252, s.47].

Але політична перспектива зовсім не ігнорує значення економічних мотивів міграції. Так, згідно з В.Бьонінгом, ключем до розуміння міжнародної

міграції все одно є ринок праці і особливо структура попиту на іноземну робочу силу: "...не може бути еміграції (в країні походження. – *Б.Ю.*) без імміграційних можливостей (в країні призначення. – *Б.Ю.*)... Міжнародна міграція явно або неявно зумовлена економічним попитом на іноземців" [344, р.32]. Тут мова йде не стільки про умови, в яких функціонують мігранти в країнах прийому, скільки, і навіть більшою мірою, про процеси створення умов для припливу мігрантів.

У цьому вимірі суверенні держави дозволяють імміграцію, якщо капітал або сировинні ресурси не можуть достатньо ефективно використовуватися, зважаючи на їхній потенціал, або коли відчувається абсолютний чи відносний брак робочої сили, часто специфічного характеру. Причина повинна бути настільки важливою, що держави, кровно зацікавлені в збереженні культурної і суспільної цілісності, змушені погодитися відкрити кордони для іммігрантів. Необхідною умовою міграції є наявність "кандидатів до міграції" або осіб, готових мігрувати [252, s.46].

Часто перелічені проблеми аналізуються винятково з економічного погляду, у світлі якого становище іноземного працівника виглядає нестабільним і тимчасовим. Однак не слід забувати, що в більшості випадків такий працівник рано чи пізно перестає бути лише економічним актором і починає претендувати на громадську, культурну або політичну роль, маючи намір стати повноцінним членом суспільства [252, s.46].

Економічні тлумачення добре пояснюють багато міжнародних переміщень населення, але вони нехтують двома критичними політичними аспектами. Про це говорить М. Вейнер: "Першим є те, що міжнародні переміщення населення часто породжуються, заохочуються або запобігаються урядами, або політичними силами через причини, які мають мало спільного з економічними умовами. Справді, чимало міжнародних потоків населення, особливо в Африці і Південній Азії, дуже слабо пов'язані, якщо взагалі пов'язані, зі змінами в глобальній або регіональній політичній економіці. Другим моментом є те, що навіть якщо економічні умови і стимулюють людей залишити країну, то саме уряди вирішують, дозволити чи ні своїм громадянам виїхати, дозволити чи ні іммігрантам в'їхати, і їхні рішення часто базуються на зовсім не економічних міркуваннях. Тому спроби розвивати моделі аналізу транснаціональних міграційних потоків повинні також брати до уваги політичні детермінанти і обмеження цих потоків" [340, р.5].

Ще один важливий момент бачить індонезійський дослідник Ріванто Тіртосудармо. Мова йде про критичну необхідність політичного виміру в процесі аналізу явищ, пов'язаних з нелегальною міграцією. "Уряди мають різну спроможність керувати в'їздом мігрантів на свою територію. Держава може мати достатньо збройних сил, щоб захистити себе від іноземної агресії, але вона може бути абсолютно беззахисною перед мігрантами, які в'їжджають у країну в пошуках роботи. Держава, не маючи можливості керувати нелегальними мігрантами, розглядає їх як загрозу своєму суверенітету" [339].

Саме такі причини послужили відправними точками М. Вейнеру для вироблення *іншого підходу* – політичного, названого автором "моделлю безпеки/стабільності" SSF (security/stability framework). Ця модель зосереджується на політичному контексті, у рамках якого формується поведінка держави – державній політиці еміграції й імміграції як турботі про забезпечення внутрішньої стабільності і міжнародної безпеки. Вона розглядає політичні зміни в державі як головну детермінанту міжнародних потоків населення, а міграцію одночасно і як причину, і як наслідок міжнародних конфліктів. Іншими словами, за висловом Р. Тіртосудармо [339], міжнародна міграція сама створює конфлікт і розглядається як "незалежна" змінна.

Згідно з М. Вейнером [340, р.11-12], організована (скоріше – "спровокована") і примусова міграція може стати інструментом, з допомогою якого одна держава прагне дестабілізувати ситуацію в іншій, змусити визнати її силу, змусити сусідню державу втручатися в її внутрішні справи, підштовхнути сусідню державу до надання допомоги або кредиту як відповідь на призупинення міграційних потоків, або служити способом поширення власних політичних і економічних інтересів, або інтересів домінуючої етнічної групи заради колонізації. Як історична практика, так і сучасні міграції населення наочно демонструють, що країни еміграції мають значно більше контролю над міжнародним витоком населення, ніж про це думають ті, що вірять у спонтанність еміграції; насправді в багатьох випадках міграція представляє собою свідому еміграційну політику з боку країн еміграції. Розглядати потоки біженців лише як ненавмисні наслідки внутрішніх зрушень і/або економічних криз означає не враховувати бажання деяких урядів зменшити кількісно або вивести за межі свої території окремі соціальні класи й етнічні групи і впливати на політику їхніх сусідів.

Дослідник визначає обставини, коли міжнародна трудова міграція і біженці розцінюються як загроза безпеці та стабільності країні походження і країні прийому мігрантів, а також відносинам між ними. Ідентифікується п'ять типових ситуацій [340, р.14-30]:

1) мігранти і біженці розцінюються як загроза або джерело антагонізму у відносинах між країною походження і країною прийому мігрантів; ця ситуація виникає, коли мігранти опозиційно налаштовані до політичного режиму країни походження;

2) мігранти і/або біженці можуть стати політичною загрозою або ризиком для політичного режиму в країні прийому; уряди часто стурбовані тим, що особи, яким вони надають захист, можуть повстати проти урядів, якщо вони не схильні допомагати мігрантам у їхньому протистоянні з урядом країни походження;

3) іммігранти розглядаються як загроза культурній ідентичності; порушення норм, оформлених законодавчо, наприклад, у законі про громадянство, часто розцінюються як загроза основним цінностям і відтак ідентифікуються як загроза державній безпеці;

4) іммігранти виступають як соціальна і економічна проблема для суспільства прийому; вони можуть негативно оцінюватися суспільством через злочинну асоціальну поведінку, вплив на його соціальне забезпечення, або просто тому, що їх настільки багато, і вони настільки бідні, що стають важким економічним тягарем, навіть якщо іммігранти за етнічним походженням не відрізняються від суспільства прийому;

5) приймаюче суспільство використовує іммігрантів як інструмент загроз країні походження; це новий елемент загроз, який з'явився в зв'язку з подіями в Перській затоці.

М. Вейнер розуміє, що описані дві моделі не замінюють, а скоріше доповнюють одна одну, маючи спільні властивості [340, р.3-4]. Обидві переносять акцент з індивідуального прийняття рішення мігрантами на більш широкий соціальний, політичний і економічний контекст, у межах якого діють індивідууми; обидві є інтерактивними моделями, які наголошують на зв'язку між міграційними та іншими глобальними процесами; обидві однаково багато уваги приділяють поведінці держави і захисту кордонів, хоча модель безпеки/стабільності переносить основну вагу на державне прийняття рішень, тоді як модель політичної економії часто оцінює державу як слабого актора, якому завдають удару потужніші глобальні сили.

Будучи компліментарними, обидві моделі спрямовують на вивчення різних аспектів міжнародної міграції, постановку різних проблемних питань, вироблення різних тлумачень міжнародних потоків і створення різних концептуальних інструментів аналізу. Проте іноді моделі приводять до цілком протилежних результатів. Наприклад, перспектива політичної економії може змушувати аналітика розглядати переміщення людей від бідних країн до багатих як взаємовигідні (перші отримують користь від грошових переказів мігрантів, другі – вирішення проблеми дефіциту трудових ресурсів), тоді як перспектива безпеки/стабільності того ж міграційного потоку може вказувати на політичні ризики, пов'язані зі змінами в етнічному складі країни прийому і виникненні напруги в міжнародних відносинах, які супроводжують міграцію і є наслідком протистояння між місцевими мешканцями і мігрантами. Можлива і протилежна оцінка: перспектива політичної економії може націлювати на висновок, що міграція призводить до відпливу "мізків" з країни походження, збільшує рівень безробіття і створює дефіцит житла в країні прийому, тоді як модель безпеки/стабільності переконує аналітика, який розглядає аналогічний міграційний потік, у тому, що рівень внутрішньої безпеки і мирного міжнародного врегулювання зріс, оскільки мігранти – це етнічна меншина, якій не раді вдома, але яку щиро вітають або, як мінімум, із готовністю приймають в іншій країні. Так само міграція може бути прийнятною для обох країн навіть за умови, що кожна з них несе економічні втрати. Тобто аналіз вигод/витрат може давати різні оцінки, залежно від вибору моделі дослідження.

Таким чином, напрашується цілком очевидний висновок: два розглянуті підходи – політекономічний і політичний – вдало доповнюють один одного. Відтак майбутня перспектива політологічних досліджень у сфері міжнародної міграції лежить щонайменше на перетині її економічних і політичних аспектів.

9.3. Структура політичності міжнародної трудової міграції

Слово "політичність" словник української мови визначає як абстрактний іменник від слова "політичний" [345, с.82]. Для розуміння змісту *політичності*, або політичного характеру міжнародної міграції потрібно виходити з трактування сутності політики. Традиційно під політикою розуміють "сукупність заходів і інституцій, з допомогою яких відбувається управління суспільними справами, задоволення окремих, корпоративних, групових інтересів, здійснення узгодження окремих частин структурованого суспільства, координування інтересів різних соціальних груп, переважне задоволення інтересів панівних верств (через подання їх як загальних) і дійсне задоволення загальних інтересів" [346, с.179-180].

Звідси, і про це знову ж таки говорить український політолог Сергій Рябов, логічно слідує, що політика поєднує, немовби сторони одного суперечливого цілого, два начала – конфронтаційне й інтегративне. Перше виражає протиборство різних соціальних груп, друге – узгодження розрізаних частин суспільства, їхнє підпорядкування інтересам збереження його цілісності, забезпечення самого існування й розвитку суспільства.

Головною політичною підмогою є держава – суспільний інститут, здатний створити загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для всіх груп і членів суспільства. Державна влада виступає тією силою, яка може не лише забезпечити реалізацію інтересів різних груп, але й реалізувати інтегративне начало – зберегти цілісність, забезпечити порядок і стабільність соціального життя. Зазначимо, що представники державних владних інституцій також є особливою соціальною групою, яка захищає не лише суспільні, але й власні інтереси.

Конкретно-політичними носіями політичної діяльності, активними її елементами є політичні суб'єкти – індивідуальні (мікроактори), групові (макроактори) та інституційні (організаційні актори). Логічно припустити, що найбільш привабливою метою для різних суб'єктів стає можливість не лише здійснювати контроль за державою, а й використовувати її інституції для задоволення власних інтересів. Задля цього кожен політичний суб'єкт застосовує специфічні способи і методи тиску на центри ухвалення політичних рішень, а отже, володіє і власними можливостями впливу на владу і виконує відносно самостійну роль у формуванні і розвитку політичних процесів. Тому політику можна визначити як сукупність відносин, що складаються в результаті цілеспрямованої взаємодії політичних суб'єктів з приводу

завоювання, утримання і використання державної влади в цілях реалізації своїх суспільно значущих інтересів. У цьому розумінні політика представляється як результат зіткнення різноспрямованих дій соціальних акторів, що змагаються за владу і один з одним, і з державою.

В умовах глобалізації створюються нові форми наддержавної політичної влади, які стають додатковими і вагомими способами регулювання соціальних відносин на рівні як національних держав, так і на наддержавному рівні. Наддержавну політичну владу представляють нові політичні суб'єкти. Так, ООН формує всесвітню систему міжнародних, а Євросоюз – регіональну систему владних відносин, у рамках яких окремі держави несуть певну відповідальність за дотримання ними прав людини, виконання міждержавних домовленостей, охорону довкілля тощо. Їхні відповідні інститути – Рада Безпеки і Європарламент – контролюють виконання окремими державами і приватними організаціями обов'язкових для них рішень, застосовуючи для цього систему конкретних заходів впливу: від торговельних санкцій і припинення членства в міжнародних організаціях до економічної блокади і проведення військових акцій щодо окремих держав.

Саме таким є середовище, в якому відбувається політизація міжнародної міграції.

З політичного погляду, міжнародну міграцію достатньо означити як територіальне переміщення, пов'язане з перетином державних кордонів. Такий варіант розуміння міжнародної міграції, підтриманий, наприклад, Центром досліджень проблем міграції Інституту суспільних студій Варшавського університету (див. [267], [268]), є досить простим і водночас, на нашу думку, вдало виокремлює політичні особливості міжнародної міграції. Трудова міграція пов'язана з переїздом на місце праці або іншими діями, пов'язаними з отриманням прибутку.

Уже за означенням міжнародна міграція не може бути політично індиферентним, суто науковим поняттям. Посилання на те, що міжнародна міграція пов'язана з перетином кордонів держав, тобто з поняттями "держава" і "суспільство", визначає політичність міжнародної міграції. Оскільки багато залежить від ставлення держави до мігрантів, їхнього походження, тривалості і періоду міграції, природи і контексту конкретного міграційного потоку. Саме це береться в основу політичного рішення щодо того, чи мігранти будуть легально впущені в країну, чи буде їм дозволено акліматизуватися в країні приїому, чи їхній приїзд буде тимчасовим і чи мігрант згодом матиме змогу залишатися в країні постійно.

З іншого боку, здійснюючи свій винятковий і вагомий вплив на національне суспільство, міграція надає йому нового вигляду, що невідворотно і часто глибоко впливає на політичне життя. Вплив цей не є неминучим, з однозначним результатом, оскільки міжнародна міграція ніби опиняється всередині трикутника взаємодії політичних акторів: внутрішньонаціональних – держава і суспільство, представлене різними соціальними групами, і

також монополією на легітимоване використання насильства однаковою мірою як для забезпечення внутрішнього суспільного порядку, так і для необхідного захисту свого місця в міжнародних відносинах. Це цілком стосується державних кордонів. "Державні кордони, які сформувалися у війнах, завоюваннях і завдяки союзам і які повинні гарантувати стабільний баланс сил у певному регіоні світу, з часом отримали духовний і символічний статус, і з ХІХ ст. стали своєрідною демаркаційною лінією між різними етнічними чи національними групами. Держава оточує себе кордоном і забороняє будь-кому переступати його без її дозволу: у сучасному світі відкриті кордони є винятком, а не правилом" [252, s.45].

Проблема полягає в тому, що політичні інструменти, якими держава користується, не є адекватними природі міграції. "...Держава здатна запропонувати не так багато, якими б ілюзіями не тішили себе політики. Сучасна держава – це територіальна держава. Саме в цьому сенсі її компетенції" [347, с.293]. Про обмежені можливості національної політики реагувати на глобальні міграційні процеси говорить німецький політолог Франк-Олаф Радтке, який виділяє лише три можливих варіанти політичної реакції з боку держави [348]:

1) вона може ігнорувати реальність міграції, підтримуючи ілюзію її керованості за допомогою таких ідеологічних засобів, як конституція, формальне право, міграційний контроль або символічна політика;

2) держава або об'єднання держав (наприклад ЄС) може вдатися до координованого адміністративно-силового обмеження міграції, спрямованого як усередину країни, так і за межі її кордонів. Реалізація такої обмежувальної стратегії призведе як до регульованих і диференційованих правових статусів мігрантів, так і до жорсткого прикордонного режиму і практик видворення "нелегальних" мігрантів;

3) замість того щоб боротися з наслідками рестриктивної міграційної політики в міських гетто, держава визнає неминучість міграції і регулює її відкрито, узгоджуючи особливості міграційних процесів з власними цілями і цінностями. В такому разі міграція усвідомлюється владою як неминуча ознака інтернаціоналізації ринків, а її адміністративне регулювання розуміється як одна з багатьох політичних сфер глобального і взаємопов'язаного світу нарівні з політикою ринку праці, будівництва житла, охорони здоров'я, виховання і т.д.

Більш загально, держава обмежує міграційні рухи на своїй території власними обмеженими засобами, тоді як міграція є процесом міжнаціональним – переміщення з одного національного простору в інший, що фактично є "порушенням" двох національних просторів. Держава стурбована тим, що міграції вислизують у неї з-під контролю на всіх рівнях.

У цьому контексті міграція є процесом зміни приналежності мігрантів до певної групи чи інституції, наприклад держави. Незалежно від того, чи зміна добровільна, чи відбувається під впливом зовнішніх чинників, міжнародна міграція є своєрідним відхиленням або порушенням суспільно-політичних

норм. "Це норми не обов'язково правові, вони можуть бути загальноприйнятими моделями функціонування суспільства, пов'язаними з конкретною територією, самовідтворюваною суспільно-культурною системою. В обох випадках – з точки зору правової (політичний суверенітет) або суспільної (цілісність суспільства) – міграція є порушенням встановленого порядку" [252, s.45].

Отже, міжнародна міграція виглядає як система міждержавних взаємодій, що порушують загальноприйняті норми соціальної організації, побудованої на принципах територіальності і самовідтворенні культурних і соціальних систем. А це – політичний виклик. Тут доречно згадати сутність політичного в інтерпретації німецького геополітика Карла Шмітта і його категоричне протиставлення "ми – вони" ("свої – чужі") [349]. Саме на подібних протиставленнях і будується політична багатомірність міжнародної міграції.

Переходячи до другого питання – просторового аспекту політичності міжнародної міграції, насамперед зазначимо, що в рамках традиційної реалістичної парадигми перелік політичних причин і наслідків обмежується національними просторами двох держав (суспільств) – походження і призначення. Сьогодні ж учені говорять про системну роль міграції, яка виявляється у формуванні стійких потоків людей у глобальному контексті, які значно змінюють перерозподіл людей на планеті, а їхні масштаби впливають на відносини між країнами і народами. Це додатково актуалізує дослідження міграції політологічною наукою, оскільки вводить міжнародну міграцію в політику зовсім іншої якості і масштабу, пов'язану з політичним управлінням не в межах двох національних суспільств, а з глобальною політикою і глобальним управлінням.

Уже після 1980-х рр. міграція стає однією з важливих складових системи внутрідержавних і міждержавних відносин, що все більше ускладнюються. Як ми переконалися, глобалізація сприяє зростанню масштабів міжнародної міграції, стимулює появу нових її форм і способів здійснення переміщень, тобто істотним змінам, які властиві саме міграції і які пов'язані з набуттям міграцією властивостей глобальності й транснаціональності. В умовах загострення глобальної конкуренції, конкуренції між глобальними і національними акторами економічного простору міграція істотно впливає на характер і зміст політичних процесів, політичну систему кожної сучасної держави.

Слідом за практикою відбувається парадигмальний зсув і в осмисленні сутності міжнародної міграції. Колишне теоретизування з приводу політичної ролі міжнародної трудової міграції в рамках реалістичної (неореалістичної) парадигми тепер трансформується в нову парадигму – глобалізаційну (рис. 9.2). Якщо в традиційному розумінні міграція трактувалася як переміщення з одного національного простору в інший, то в умовах глобалізації такий підхід стає надто вузьким. Міграція ніби підноситься над

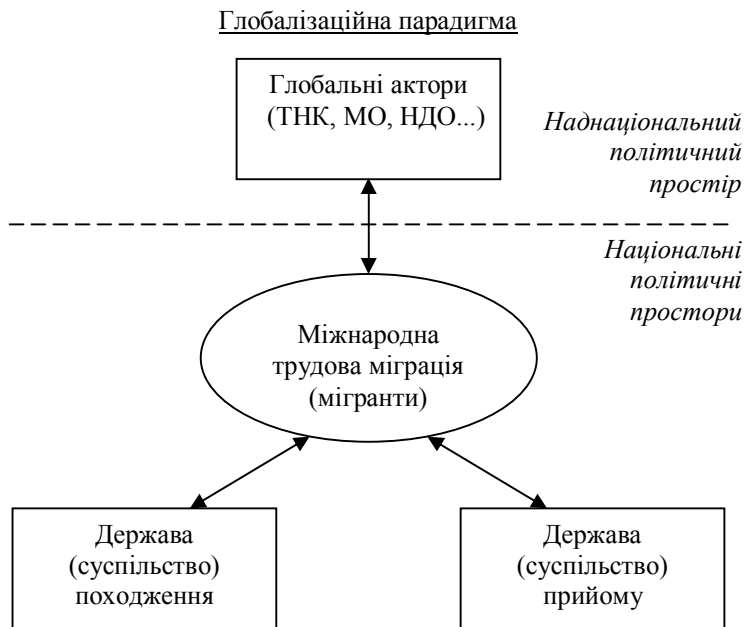

Рис. 9.2. Політичні простори міжнародної міграції

кордонами країн, руйнуючи існуючі національні бар'єри, трансформуючи і зливаючи окремі національні міграційні політичні простори з новими політичними просторами – транснаціональним і наднаціональним. На думку польських дослідників, "наявність множини емігрантів, які пропливають між суспільствами, є віддзеркаленням політичної структури сучасного світу" [252, s.46].

І нарешті третє питання політичності міжнародної міграції – акторогенні особливості. Політичний характер міграції проявляється на трьох рівнях: у діяльності індивідуумів (мікрорівень), міграційних груп і процесів (мегарівень), а також міграційних потоків (макрорівень). На нашу думку, німецький дослідник Томас Файст вдало переформулював ці три рівні аналізу, назвавши їх, відповідно, структурним рівнем (предметом аналізу є політико-економічні й культурні чинники в країнах походження і призначення мігрантів), рівнем відносин (предметом аналізу є політичні зв'язки між мігрантами і тими, хто залишається на батьківщині) й індивідуальним рівнем (аналізується міра свободи потенційних мігрантів) [350, p.188]. Дослідник вважає макро- і мікромоделі каузальними (причинно-наслідковими), а тоді як мезомоделі – процесуальними.

Інший німецький науковець Дірк Хердер пропонує дещо іншу трирівневу модель: аналіз світових систем, аналіз поведінки окремих мігрантів за висхідною лінією, а також аналіз сегментації й індивідуальних дій, який здійснюється з урахуванням міграційних мереж і сімейних господарств [351].

З погляду політичної ролі, яку виконують безпосередньо мігранти, можливі два варіанти: з одного боку, мігранти стають об'єктами політичного впливу, на яких чинять тиск інші політичні суб'єкти; з іншого боку, мігранти самі можуть виступати суб'єктами, що активно політизуються – борються за свої права, проявляють себе в політичній діяльності. Щодо останнього, то варто погодитися з Ю. Єфімовим [337, с.62], що мігранти в політологічному розумінні – це соціальні групи, члени яких, усвідомлюючи себе цілісним суб'єктом поведінки на новому місці проживання і володіючи відчуттям групової солідарності, прагнуть реалізувати свої політичні інтереси, відмінні від політичних інтересів суб'єктів приймаючого суспільства. Мігранти можуть ставати політичним акторами і в боротьбі за свої права, і участі в політичній діяльності, і навіть завдяки одному лише використанню наданих їм прав за показової аполітичності, яка сама по собі також може бути важливою для формування і збереження їхнього політичного статус-кво. Проте зауважимо, що політична активність мігрантів стосується не лише суспільства прийому.

Саме з таких позицій, на нашу думку, доцільно виходити, формулюючи зміст поняття "політичності" або, іншими словами, політичного характеру міжнародної міграції.

Отже, політичність міжнародної міграції є результатом синтезу двох явищ – міжнародної міграції і власне політики, кожне з яких може виступати як причиною, так і наслідком. Міжнародна міграція не належить до жодного з видів політичної діяльності, вона лише може бути пов'язана з політичною діяльністю в тому розумінні, що спричиняється певними політичними діями, і/або, навпаки, викликає (або стимулює) політичні дії, впроваджує політику в життя. Іншими словами, мігранти, соціальні групи, що представляють мігрантів, і навіть цілі міграційні потоки, з одного боку, і "неміграційні" актори – держава, суспільство, політичні партії, соціальні групи в суспільстві, транснаціональні політичні актори, з іншого боку – всі вони можуть ставати або суб'єктами політичних процесів, або об'єктами політичного впливу. Таким чином, політичність міграції можна означити як встановлення суб'єктно-об'єктних політичних зв'язків між міжнародною міграцією і політичними системами національних держав (суспільств) походження і прийому мігрантів, а також політичними системами міжнаціонального і глобального рівня.

Певна сукупність політичних суб'єктів і об'єктів політичного впливу, пов'язаних з міжнародною міграцією, утворює політичний простір міграції. Залежно від того, кого представляють суб'єкти і об'єкти, політичний простір міграції конкретизується. Наприклад, можна говорити про політичний міграційний простір країни походження або прийому, якщо суб'єкти і об'єкти здійснюють політичну діяльність, відповідно, в країні походження або

прийому. Так само визначається глобальний політичний міграційний простір, у якому суб'єктами і об'єктами виступають, окрім "міграційних" акторів, актори макро- і мікрорівневі транснаціональні або глобальні.

Логічним підсумком сказаного є структуризація політичності міжнародної міграції, представлена в табл. 9.1.

Таблиця 9.1

Структура політичності міжнародної трудової міграції

Національні і глобальні політичні актори	Мігранти як політичні актори					
	активна роль			пасивна роль		
	індивіди	групи мігрантів	потоків мігрантів	індивіди	групи мігрантів	потоків мігрантів
Країна прийому: – держава – політичні партії – суспільство (соціальні групи)	+	+	+	+	+	+
Країна походження: – держава – політичні партії – суспільство (соціальні групи)	+	+	+	+	+	+
Міжнаціональні і транснаціональні актори	+	+	+	+	+	+

Аналіз її свідчить, що реалізація політичності міжнародної міграції відбувається в складному й різномірному багатосуб'єктному і багатооб'єктному середовищі. Особливістю політичності міжнародної міграції є також протистояння (опозиційність) між "міграційними" і "неміграційними" політичними акторами. "Міграційні" політичні актори відстоюють або реалізують політичні інтереси міграційної спільноти, тоді як "неміграційні" актори – держава, уряд, представники державних установ, політичні партії, соціальні групи, політичні особи, а також транснаціональні, глобальні, міждержавні актори – опонують мігрантам і їхнім інтересам.

Для ілюстрації наведемо далеко не повний перелік конкретних видів політичної діяльності одних лише мігрантів, коли вони намагаються просувати і відстоювати власні інтереси в суспільстві прийому:

- набуття громадянства і участь у виборах до місцевих і національних органів влади;

- участь в діяльності політичних партій країни, зокрема в передвиборчих кампаніях (навіть не маючи громадянства);

– політичне консультування (на формальній і неформальній основі, індивідуально і колегіально) з представниками уряду, регіональної та місцевої влади, політичних партій, громадських організацій і інших представників суспільства;

– участь у роботі органів місцевого самоврядування (на формальній і неформальній основі);

– створення асоціацій мігрантів, громадських організацій, політичних партій, об'єднання в профспілки;

– неінституційні форми участі, акції на підтримку прийняття якихось рішень загальнонаціонального або місцевого значення (політичні виступи, страйки, протести, демонстрації, політичні рухи) і багато іншого.

9.4. Модель механізму політичного функціонування міжнародної міграції

Тепер звернемося до наступного аспекту, пов'язаного з політичним характером міжнародної міграції – політизацією. Будемо тлумачити політизацію міжнародної міграції як: 1) процес набуття політичності міжнародною міграцією; 2) залучення (втягування) "міграційних" і "неміграційних" акторів у діяльність, пов'язану з політичністю міжнародної міграції.

Наслідком політизації є *механізм "політичного" функціонування* міжнародної міграції, який уявляється нам як "чорна" скринька, представлена на рис. 9.3. Його аналіз показує, що міжнародна міграція логічно вписується в діяльність політичної системи суспільства і є однією з ланок загальнополітичного механізму.

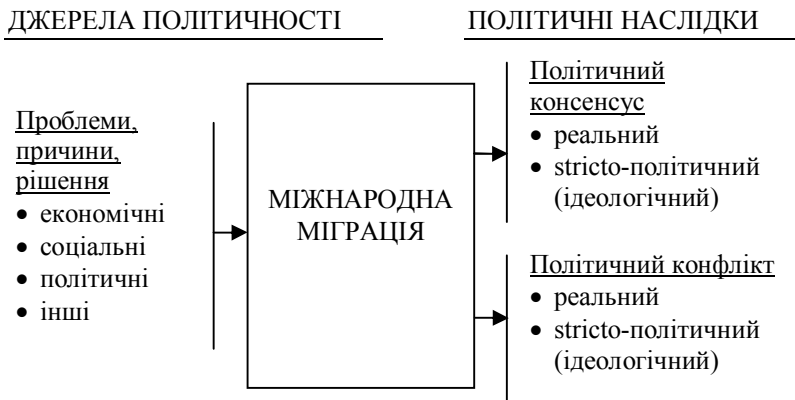

Рис. 9.3. Механізм "політичного" функціонування міжнародної міграції

Як бачимо з рисунка, проблеми суспільства посилюють, стимулюють, можливо, навіть "провокують" міжнародну міграцію. Вона трансформує різні проблеми (економічні, соціальні, демографічні, екологічні й т.д., і політичні також) у політичні наслідки (не обов'язково проблеми) для суспільств. Причому проблеми на вході й наслідки на виході можуть стосуватися не одного, а двох і навіть багатьох суспільств. Як правило, вхідні проблеми мають місце в одних суспільствах, а політичні наслідки – в інших. Наприклад, складна економічна проблема в Україні формує потоки мігрантів до країн ЄС, де згодом спостерігатимуться політичні наслідки. Проблеми і політичні наслідки також відмежовує часовий лаг, оскільки переміщення і влаштування мігрантів, а відтак і поява політичних наслідків відбуваються не одночасно – на це потрібен час, іноді досить тривалий.

Природно, напрошується запитання: чи дозволяє міжнародна міграція розв'язати проблеми? Відповідь може бути двоякою. Кажучи "ні", ми виходимо з того, що міграція насправді не зачіпає коріння проблем. Вона скоріше дозволяє знімати напругу в суспільстві, уникати проблем, ліквідувати окремі наслідки, відтягувати або переносити на пізніше розв'язання проблем у інший спосіб. Наприклад, якщо в умовах економічної кризи на ринку праці зростає безробіття, то трудова міграція може зменшити число претендентів на вакантні місця, дозволить підтримати добробут сімей мігрантів за рахунок переказів зароблених ними коштів і т.п., однак радикально забезпечити економічне зростання і створити нові робочі місця міграція не в змозі – тут потрібні інші підходи.

Кажучи "так", ми маємо на увазі два моменти. По-перше, міграція виступає своєрідним тактичним виходом з проблемної ситуації, або діяльністю в умовах проблем. З її допомогою все одно можна отримати підтримку і виграти час для іншого кардинального рішення в умовах проблемної ситуації. По-друге, міграцію можна розглядати як своєрідний індикатор, або "лакмусовий папірець", який "засвічує" проблеми (симптом: люди виїжджають – чому? – значить треба діяти), що є дуже важливим.

Проблеми суспільства стимулюють міграцію, а вона в кінцевому підсумку породжує політичних акторів – мігрантів і представників інших суспільств. За аналогією з політичними процесами (конфронтаційне плюс інтегративне начало [346, с.179-180]), можна прогнозувати амбівалентний політичний потенціал міжнародної міграції й говорити про два види наслідків: політичний конфлікт і політичний консенсус.

Політичний конфлікт пов'язують з міграцією найчастіше. Так, С. Каслз і М. Міллер у вже згадуваній книзі "Століття міграції" [2] цілий розділ присвячують розгляду імміграційної політики країн світу з позиції конфлікту, а М. Вейнер свою політичну модель "безпеки / стабільності" буде, відштовхуючись від політичного конфлікту як незалежної змінної, яка, на його думку, є причиною інших можливих наслідків. Політичний конфлікт домінує й

у відомому проєкті "Міграція і безпека в Росії" [352] Московського Центру Карнегі.

К. Козловський [353, s.49] виділяє два різновиди (виміри) політичних конфліктів: реальний конфлікт і політичний у вузькому розумінні (stricto-polітичний). Перший різновид пов'язаний з реальними, фізично відчутними проявами конфлікту в суспільному житті. Інакше кажучи, мова йде про проблему, якою повинна займатися політика з огляду на її значущість. Другий різновид конфлікту – це політична інтерпретація соціальної проблеми. Тобто це своєрідний "винахід" політики, оскільки політика є нічим іншим, як мистецтвом інтерпретації реальності, а політичні події і поведінка – не лише навколишня реальність, але й низка інтерпретацій довкола них. Іноді створені уявлення виявляються набагато яскравішими, вагомішими, ніж відображувана "прісна" буденність, і відтак створений образ заміщує реальний конфлікт.

Реальний міграційний конфлікт, як правило, пов'язується з певною формою протистояння іммігрантів і місцевого населення, іноді навіть з використанням сили. Stricto-polітичне обличчя – це інтерпретація випадків такого протистояння, наприклад, з точки зору прогресу (розвитку), боротьби за свободу, зіткнення цивілізацій тощо.

Що стосується наслідків у вигляді політичного консенсусу, то на них звертають увагу не так багато дослідників. Найчастіше консенсус розглядається як спосіб залагодження конфлікту, тобто він ніби йде слідом за конфліктом. Аналізуючи появу консенсусу в міграційному дискурсі, ми помітили закономірність: соціальний і політичний консенсус практично скрізь видається як кінцева мета державного управління міграцією і міграційними процесами в країні.

На нашу думку, консенсус і конфлікт є рівнозначними альтернативними полюсами процесу політизації, і вихід на той чи інший "полюс" є проблемою ситуативною. Тому нам імпонує позиція В. Луковського, який пропонує дивитися на політичний консенсус як на самостійний прояв наслідків міжнародної міграції.

На думку науковця [342, s.33-34], політичний консенсус – усвідомлена, дискурсивно узгоджена, інституційно і юридично забезпечена згода головних політичних сил стосовно поточної ситуації і/або ситуації, до якої треба прагнути. Загалом політична сфера є простором свідомих дій, коли до офіційного дискурсу потрапляють ключові суспільні проблеми, які в цьому просторі ретельно обговорюються, щоб надалі виробити компромісне рішення. У випадку міграційних процесів (і не лише у цьому випадку) іноді має місце цілком протилежна ситуація: консенсус стосується також проблем, які або взагалі не виносилися на загальне обговорення, або набувають іншого, часто ідеологічного, або квазі-ідеологічного представлення проблеми. Час від часу певні політичні сили роблять спеціальні зусилля, щоб надати якійсь проблемі "фальшивого", ідеологічного відображення. Це робиться головним чином для поширення стереотипів "коректного" (такого, як потрібно!) політичного

дискурсу стосовно меншості (іноземців), з одного боку, або представлення мігрантів як загрози власній ідентичності або економічним інтересам, з іншого боку. Іншими словами, подібно до ситуації з конфліктом, політичний компроміс може набувати виміру реального і *stricto-politico*.

Розглянемо приклад політичного компромісу. Іммігранти з посткомуністичних країн, як правило, знаходять роботу в низькооплачуваних секторах економіки європейських країн. Ця робота не особливо приваблює місцевих працівників, і поки цей сегмент ринку праці буде незайнятим, доти мігранти будуть бажаними і для держави, і для суспільства. Враховуючи значну мотивацію до роботи, невисокі вимоги стосовно оплати і побуту, іммігранти сприяють зростанню національного доходу, а також формуванню місць роботи в привілейованому секторі, де зайняті місцеві мешканці. Подібну ситуацію можна інтерпретувати як політичний консенсус.

Ще одним прикладом політичного консенсусу є створення мігрантами в країнах прийому неформальних міграційних мереж, які сприяють переміщенню в країну осіб певного походження. Якщо такій міграції не сприяє, а то і заважає держава, то етнічні спільноти самі знаходять для себе компромісне вирішення проблем.

Як дуже обережно стверджує В. Луковський [342, s.44], у переважній більшості випадків короткострокова міграція викликає консенсус, тоді як середньо- і довгострокова міграція призводить до політичного конфлікту.

Завершуючи розгляд механізму "політичного" функціонування міжнародної міграції, зробимо зауваження щодо його *внутрішнього змісту*. Очевидним є те, що як і будь-який соціальний механізм, процеси всередині "чорної" скриньки є складними. Розглядати їх можна з різних позицій, наприклад, у розрізі можливих суб'єктів і об'єктів політизації.

Так, якщо подивитися на механізм з позиції іммігрантів або групи іммігрантів у країні прийому, то він, подібно до аналогічних процесів у інших сферах, складається з трьох етапів. Перший пов'язаний з усвідомленням суб'єктами політизації міжнародної міграції, окрім економічних, соціальних, культурних та інших проблем, власних політичних інтересів, і стихійним формуванням мігрантами різноманітних спільнот, громадських організацій, залучення до діяльності політичних організацій тощо. На другому етапі відбувається мобілізація суб'єктів на політичну діяльність. Тут суб'єкти окреслюють шляхи вирішення своїх проблем, гуртуючись навколо деякої спільної мети. На практиці переважно це починається з економічних проблем, а вже потім проблем побутових, соціальних і культурних. Відтак нерозв'язання або лише часткове їхнє розв'язання приводить до появи політичних цілей. Третій етап – це власне політизація міжнародної міграції, тобто переведення усвідомлених соціальною групою проблем у політичні гасла і програми, які вимагають участі в розподілі влади, і реалізація їх.

Висновки

1. Нинішній стан політологічного аналізу міжнародної трудової міграції можна охарактеризувати трьома моментами:

- політичний міграційний дискурс і далі залишається на периферії теоретичних досліджень міграції;

- чимало науковців розуміють політичний характер міграції досить вузько, зокрема розмежовуючи міграцію політичну і неполітичну, що не адекватно складним і багатогранним реальним явищем, пов'язаним з міграцією;

- стереотипне політологічне бачення міжнародної міграції фактично зводиться до винесення в центр політичного аналізу міжнародної міграції винятково держави.

Однак політологічний аспект міжнародної міграції є значно ширшим. В основі проблемного поля політичності міграції лежить багатозначність і суперечливість як політичної, так і міграційної сфери.

2. Політологічне бачення проблемного поля міжнародної міграції виділяє три виміри: державний, ситуативно-політичний і транснаціональний. Політологічні дослідження, як правило, базуються або на самостійному використанні макромоделей, або на поєднанні мезо- і мікромоделей. Попри розмаїття макротеорій, можна виділити лише два принципово відмінних типи макрорівневих моделей осмислення політичного виміру міжнародної міграції:

- класична міжнародна політекономічна модель, яка робить акцент на глобальній нерівності, економічних зв'язках між країнами-експортерами і країнами-імпортерами трудових ресурсів, зміні ролі транснаціональних компаній, а також структурних змінах на ринках праці;

- політична модель безпеки / стабільності, що зосереджується на політичному контексті, у рамках якого формується державна політика еміграції й імміграції як турбота про забезпечення внутрішньої стабільності і міжнародної безпеки; вона розглядає політичні зміни в державі як головну детермінанту міжнародних потоків населення, а міграцію одночасно і як причину, і як наслідок.

Ці два підходи доповнюють один одного, і майбутня перспектива політологічних досліджень у сфері міжнародної (трудової) міграції лежить щонайменше на перетині економічних і політичних аспектів.

3. Ключ до розуміння політичності міжнародної міграції ховається в протиставленні міжнаціональних переміщень національному характеру сучасної держави. Міжнародна міграція виглядає як система міждержавних взаємодій, що порушують загальноприйняті норми соціальної організації, побудованої на принципах територіальності й самовідтворенні культурних і соціальних систем.

Політичність нинішньої міграції можна означити як встановлення суб'єктно-об'єктних політичних зв'язків між міжнародною міграцією та політичними системами національних держав (суспільств) походження і

прийому мігрантів, а також політичними системами міжнародного і глобального рівня. З погляду політичної перспективи міжнародна трудова міграція може виконувати пасивну і активну роль і в країні походження, і в країні прийому, і на міжнародному та транснаціональному рівнях. Реалізація політичності міжнародної міграції відбувається в складному і різноманітному багатосуб'єктному і багатооб'єктному середовищі, в якому відбувається протистояння між "міграційними" і "неміграційними" політичними акторами.

4. Міжнародна міграція логічно вписується в діяльність політичної системи суспільства і є однією з ланок загальнополітичного механізму. Міграція трансформує різноманітні проблеми (економічні, соціальні, демографічні, екологічні т.д., і політичні також) у політичні наслідки (не обов'язково проблеми) для різних суспільств. Амбівалентний політичний потенціал міжнародної міграції проявляється в двох видах наслідків – політичному конфлікті і політичному консенсусі. Обидва набувають форми або реального наслідку, або деякої політичної інтерпретації.

Глава 10. ПОТОКИ МІЖНАРОДНИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ У ЄВРОПІ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Після 1960-х рр. у світі з високою інтенсивністю розвивалася міжнародна трудова міграція, значно диференціювалися географічні напрямки міграційних переміщень і неочікувано сильно поляризувалися потоки мігрантів. Серед "полюсів" (за влучним висловом М. Окульського [275, s.213]) глобальної міграції Європа вирізняється своєю унікальністю. Саме тут можна виразно побачити якісно нову мобільність населення, яка поєднує те, що раніше було прийнято розмежовувати: міграцію від інших форм просторової мобільності людей – подорожей, туризму, циркулярних переміщень, транснаціональної діяльності на різних теренах. Саме в Європі проявляються нова просторово-часова адаптивність міграції та її трансформація в один із важелів глобалізації. "Глобалізація і новий світовий порядок, створений після 1989 р., започаткували нові просторові рухи в Європі і довкола неї – від нової, історично безпрецедентної, планетарного масштабу міграції до динамічних транскордонних переміщень на європейському і місцевому рівні, чого принаймні протягом попереднього півстоліття не спостерігалось" [354, р.94].

Тому важливими завданнями цієї глави є:

- розглянути особливості європейського "полюса" глобальної міграції на фоні інших центрів протягання трудових емігрантів;
- проаналізувати місце іммігрантів на європейському ринку праці;
- дослідити економічні наслідки міграції до Європи для країн походження і цільових європейських країн;
- розглянути соціально-політичні наслідки трудової імміграції для європейських держав суспільного добробуту.

10.1. Європа як один з головних полюсів глобальної трудової міграції

С. Каслз і М. Мюллер [2, р.6] були, мабуть, одними з перших, хто виразно відзначив той значущий факт, що після 1973 р. у світі поступово почали формуватися чотири нові глобальні полюси міграції, в яких високий попит на робочу силу проявляється систематично і імміграція до яких має переважно міжконтинентальний характер. Ці полюси представляють:

- США і Канада в Північній Америці;
- країни спільного європейського простору, насамперед члени ЄС-15, а також Ісландія, Норвегія і Швейцарія;
- багаті нафтовидобувні країни Перської затоки;
- високорозвинені країни Південно-Східної Азії і Австралії.

Окрім того, М. Окульський [275, s.213] виділяє ще декілька важливих, хоча й не настільки масштабних і з не таким стабільним попитом, субконтинентальних просторів, що приваблюють іноземну робочу силу: у Південній Америці – це Венесуела і, до 2001 р., Аргентина; в Африці – Берег Слонової Кістки, Конго і ПАР; після 1990 р. у Європі – країни її центрально-східної частини.

Високі темпи міграції до кожного з чотирьох "полюсів" значною мірою завдячують активному рекрутуванню (вербуванню) і використанню інших інституційних форм залучення іммігрантів.

Не є винятком і європейський простір. Систематичне вербування до Західної Європи розпочалося одразу після другої світової війни. Чисельність іноземного населення й іноземної робочої сили різко зростали, і відчутним це стало в 1960-х рр. [355]. Майже безпрецедентною в історії Європи називає трудову міграцію після другої світової війни відомий французький дослідник імміграції Джордж Тапінос [356]. Спочатку найбільш вагомим був імпорт робочої сили з басейну Карибського моря, а потім – з індійського субконтиненту до Великої Британії, з країн Арабського Магрибу – до Франції, і, нарешті, з Туреччини – до Німеччини та інших країн.

Внаслідок цього, наприклад, за період 1955-1974 рр. втричі зросла чисельність іноземців у Швейцарії, вдвічі – у Франції і Бельгії.

Яскравою ілюстрацією ситуації в європейських країнах є Німеччина. Від самого початку рекрутуванням займався уряд, укладаючи відповідні угоди з урядами інших країн, що відкривало можливості здійснювати вербування на їхніх територіях безпосередньо німецьким представникам. Якщо перед початком рекрутування закордонних працівників, у 1952 р., економіка ФРН використовувала працю лише 50 тис. іноземців (їхня частка становила 0,4% робочої сили в країні), то вже в 1965 р. було пройдено перший мільйон (5,6%), а в 1973 р., коли уряд припинив займатися вербуванням, у Німеччині працювало 2,6 млн. громадян інших країн, і кожен сьомий був іноземцем. Окрім рекрутування робочої сили, наплив працівників із-за кордону відбувався завдяки політиці уряду, спрямованій на повернення етнічних німців зі Східної Європи. У 1975–2000 рр. їх прибуло 3,4 млн. чол. Відтак у 2000 р. саме на Німеччину припадала найбільша частка європейських іммігрантів – 9% усіх, кому надана робота. Тут проживало і працювало близько 3,5 млн. іноземців, у тому числі 1 млн. турецьких працівників. Зазначимо, що безробітних іммігрантів у країні налічувалося 700 тис. чол. [275, s.215-216]

Значною в Європі була і внутрішньоконтинентальна міграція. Так, лише чисельність іноземних працівників з Австрії, Швейцарії, Норвегії і Швеції в таких європейських країнах, як Німеччина, Бельгія, Франція, Італія, Люксембург і Нідерланди, дорівнювала 7,5 млн. чол. [357]

Міграційне населення на початку 1970-х рр. складалося в основному з постійних і тимчасових працівників, що відповідало зростаючим потребам економіки. Однак переміщення в Західну Європу почали набувати

неконтрольованого характеру. Слідом за працівниками туди прямували члени їхніх сімей і шукачі притулку. Сформовані мігрантами мережі неформальних соціальних зв'язків, констатує російська дослідниця І. Цапенко [204, с.54], полегшували масове проникнення на територію розвинених країн нелегальних іммігрантів. В умовах наступного економічного спаду мимовільне перетворення тимчасової міграції на постійну і ланцюгову для західних країн виявилось неприємною несподіванкою, розкрило прорахунки в практиці тимчасового найму іноземних працівників і міграційній політиці в цілому. Д. Пападеметру [358, р.8] іронічно перефразовує слова німецького письменника Макса Фріша: "ми запрошували робітників, а приїхали люди".

У 1975 р. ситуація на європейському ринку праці внаслідок паливної кризи різко змінилася і загальна міграційна картина стала ще більше строкатою. Багато мігрантів були змушені повертатися додому через відсутність роботи. Обмежуючи міграцію, деякі країни ввели поняття "гостьовий працівник", що також призвело до істотного зменшення числа іноземців. Це мало місце, наприклад, у Швейцарії, де іноземне населення зменшилося з 1,08 млн. чол. до 914 тис. чол. за період 1971–1981 рр., у Швеції, Норвегії і навіть Німеччині. Інші країни, які здійснювали більш гнучку політику стосовно довгострокової міграції (наприклад Велика Британія), або які не робили обов'язковим отримання дозволу на роботу, або в яких важливу роль відігравали історичні чинники (наприклад Нідерланди), фактично не зменшили потоки іноземців, але економічна криза давалася взнаки і проявлялася у формі зростання числа безробітних серед іноземного населення [359, р.68].

У 1980-х рр. становище майже стабілізувалося, і від початку 1990-х рр. практично в усіх європейських країнах чисельність іноземців циклічно зростає. Винятком є Франція і Нідерланди, де частка економічно активного іноземного населення за період 1990–2000 рр. зменшилася [360, р.20].

Характерною рисою спільного європейського простору стала поступова зміна міграційного сальдо більшості західних країн з негативного на позитивне. Якщо одразу після завершення другої світової війни всі ці держави були "традиційними" постачальниками мігрантів, то сьогодні всі вони стали країнами прийому мігрантів. До західноєвропейських країн також долучаються нові члени ЄС з Центрально-Східної Європи, однак ситуація в них ще залишається складною і надто хиткою.

Загальна ситуація щодо постійної міграції в Європі на початок нового тисячоліття представлена на рис. 10.1 (див. також додаток 3). З наведеної схеми видно, що країнами, які в складі населення на 2000 р. мали найбільше іноземців, є Росія і Німеччина, а також Україна, Франція і Велика Британія. Щодо зовнішньоконтинентальної еміграції, то за масштабами вона значно менша, і основна частина європейців виїжджає до Америки та азійських країн.

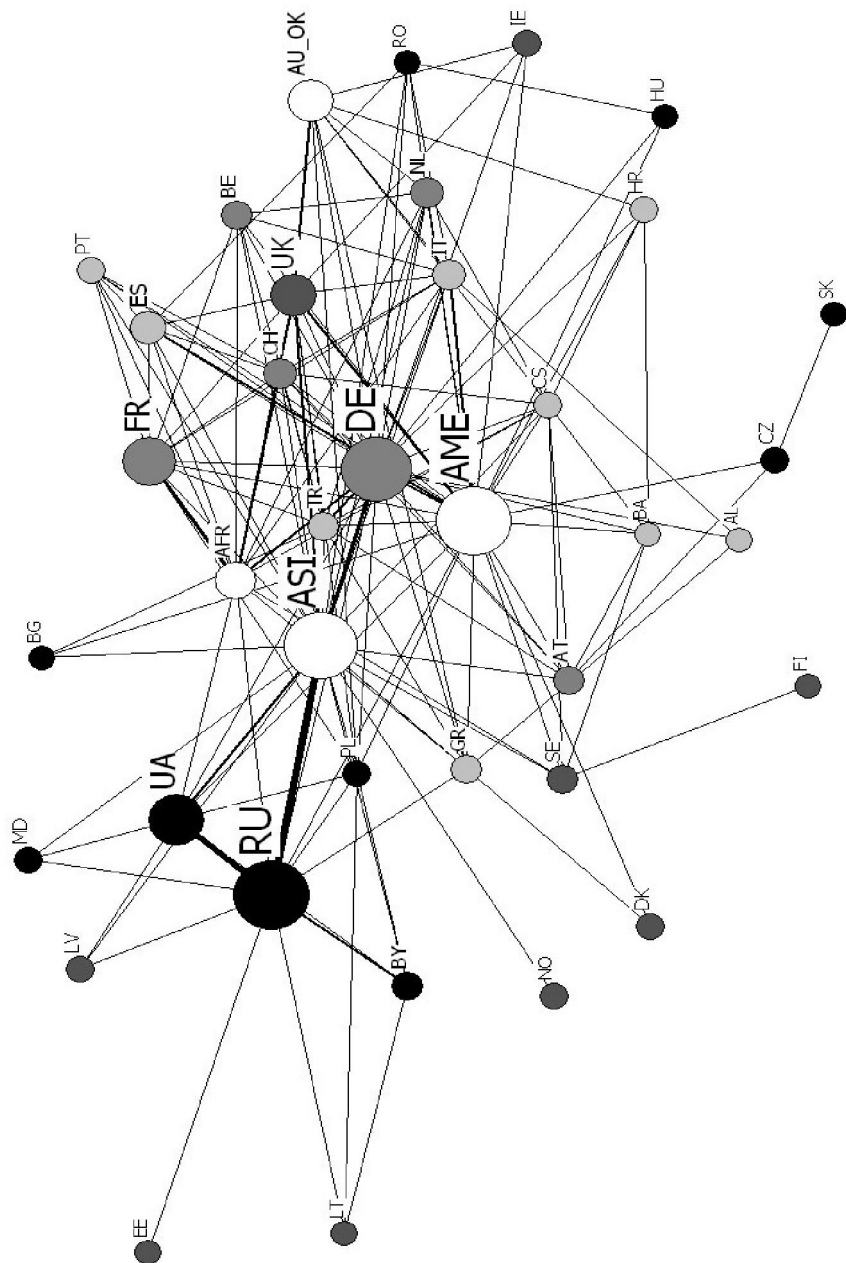

Рис. 10.1. Іноземне населення і основні міграційні потоки в Європі, 2000 р.

Схема також дуже виразно ілюструє висновки багатьох дослідників (наприклад, [361, р.34], [265]) про те, що Європа представляє собою своєрідну двохосову міграційну систему: на одній осі – країни Західної і Центрально-Східної Європи, на другій – країни СНД на чолі з Росією. І. Івахнюк називає їх, відповідно, європейською і євразійською міграційними системами.

Ці висновки підтверджують і статистичні дані. Справді, Європа є другим регіоном світу за чисельністю постійних іммігрантів [362, р.19]. У Центрально-Східній Європі і колишньому Радянському Союзі чисельність іммігрантів досягає 15% світового міграційного потенціалу. Росія отримує 75% своїх іммігрантів з інших країн СНД, а понад 70% мігрантів західної частини євразійського регіону (європейські й центрально-азійські країни) мають за кінцеву мету Західну Європу [361, р.35-36]. Остаточо доповнює загальну європейську міграційну картину Північна Африка, забезпечуючи потоки трудової міграції в напрямку до Західної Європи [363, р.22]. Інші регіони світу такої важливої ролі в розвитку трудової міграції Європи не відіграють.

Моделюючи міграційну ситуацію в Європі, французькі дослідники Владімір Борджи і Хав'єр Хойніці [363, р.22-23] у рамках європейської міграційної системи виділяють:

- імміграційну зону, для якої характерною є наявність лише внутрішніх міграційних потоків, тоді як зовнішні потоки практичної ролі не відіграють (країни Західної Європи);
- еміграційні зони, де переважають зовнішні міграційні потоки (Середземноморський світ і Південно-Азійський світ);
- змішані зони, де перетинаються потужні внутрішні європейські й зовнішні міграційні потоки (Центрально-Східна Європа і Слов'янський світ).

Зауважимо, що Середземноморський світ представляють такі африканські країни, як Алжир, Єгипет, Лівія, Марокко, Туніс і Західна Сахара, а також азійські країни Вірменія, Азербайджан, Грузія, Киргизія, Туркменістан і Узбекистан; Південно-Азійський світ утворений двома країнами СНД – Казахстаном і Таджикистаном; до Слов'янського світу відносять Російську Федерацію, Україну, Білорусь і Молдову.

Виокремивши міграційні потоки для перелічених регіонів і враховуючи міграційні сальдо відповідних країн, дослідники отримали досить виразну, хоча, можливо, дещо кількісно занижену (через врахування лише сальдо міграції й абстрагування від міграції з інших регіонів світу), картину структури міграційних потоків у Європі, представлену в табл. 10.1.

Якщо аналізувати на рівні країн, то схеми щорічних міграційних потоків за 2002–2006 рр., представлені в додатку 3, також підтверджують вищесказане. Однак можна помітити зміну ролей окремих країн. Основні новітні потоки спрямовані до Великої Британії, Іспанії, Італії й Німеччини, а виїжджає найбільше осіб з Німеччини і Великої Британії і, у дещо менших масштабах, з Польщі, Румунії, Росії та України. Основні регіони, звідки

**Міграційне сальдо найважливіших для Європи регіонів походження і
призначення мігрантів, 2005 р. (тис. чол.)**

Регіони-донори	Регіони-реципієнти			
	Західна Європа	Центрально-Східна Європа	Слов'янський світ	Загальна еміграція
1. Середземноморський світ	124,6	0,8	53,2	178,6
– Північна Африка	112,9	0,5	0,0	113,3
– Країни Близького Сходу і СНД	11,7	0,4	53,2	65,3
2. Південно-Азійський світ	9,8	0,2	54,6	64,7
3. Центрально-Східна Європа	74,6	0,0	0,0	74,6
4. Слов'янський світ	47,1	23,7	18,2	89,0
– Російська Федерація	29,6	5,0	0,0	34,6
– Україна	17,5	18,7	18,2	54,4
Загальна імміграція	256,1	24,7	126,0	406,9

Джерело: [363, р.23] (на основі даних [293], [361, р.35], [362, р.19], [364, р.17-19]).

прибувають зовнішньоєвропейські мігранти, залишаються такими ж – Америка і Азія. Загальна еміграція європейців за межі Європи є меншою, наприклад, ніж імміграція до кожної з вказаних чотирьох найбільших країн імміграції.

Звертаючись безпосередньо до *трудової міграції*, вкажемо, що за період 1988–2000 рр. число іноземних працівників у Європі зросло на 38% [295, р.6], і в 2000 р. було надано роботу 9,3 млн. іноземцям, якщо не рахувати кількох мільйонів нелегальних працівників [275, s.215].

Як свідчать дані за 1997–2006 рр. (табл. К.1 додатка К), чисельність і частка постійних іноземних працівників у країнах ЄС мають тенденцію до зростання. Станом на 2006 р. найбільшу чисельність працюючих іноземців мали Іспанія (1 млн. 824 тис. чол.), Велика Британія (824 тис. чол.) і Італія (802 тис. чол.), хоча до рівня Німеччини (3528 тис. чол.) вони не досягають. Найпомітнішу роль іноземна робоча сила відіграє в економіках Люксембургу (65,0% трудових ресурсів становлять іммігранти), Австрії (11,9%), Бельгії (9,2%) і Німеччини (8,5%). До групи країн із низьким рівнем присутності трудових іммігрантів належать Фінляндія (2,2%), окремі країни Центрально-Східної Європи – Словачька Республіка (0,2%) і Угорщина (1,5%). У цілому, за вказані десять років найбільше зросла частка працівників-іммігрантів на ринку праці Люксембургу (9,9%), Іспанії (7,4%) і Норвегії (4,6%). На 3% зросла частка іноземної робочої сили у Португалії, Італії, Греції, понад 2% – у Великій Британії і Австрії. Однак у таких країнах, як Швеція, Нідерланди, Франція, Німеччина, відбувається як абсолютне, так і відносно скорочення присутності

іноземних трудових іммігрантів. Стосовно середньорічних припливів трудових іммігрантів, то найбільше іноземців приїжджало до Іспанії, Великої Британії й Угорщини, тоді як найменше з них претендувало на працю в Бельгії і Данії (табл. К.2 додатка К).

Тимчасові працівники представлені на ринку країн Європи, однак використання іноземної некваліфікованої, напівкваліфікованої і сезонної праці сьогодні не має таких великих масштабів, як це було в 1960–1970 рр.

Щоправда, статистика свідчить про тенденцію зростання сезонних потоків. В останнє десятиліття західноєвропейські країни все активніше залучають сезонних працівників до роботи в різних галузях господарства, насамперед у сільському господарстві. Щорічно західні країни ЄС рекрутують близько 500 тис. сільськогосподарських працівників із-за меж ЄС-15. У 2005 р. лише одна Німеччина залучила на сезонні роботи понад 320 тис. іноземців [204, с.65]. З табл. К.3 (додаток К) також видно, що тенденція до зростання проявилася в п'яти країнах (Німеччина, Швейцарія, Норвегія, Франція і Велика Британія) із шести наведених.

Потоки сезонних працівників зумовлені географічною близькістю міграції і появою нових джерел праці. Наприклад, у Швейцарії в 2001 р. майже 95% були вихідцями з ЄС: португальці – 60%, італійці – 14%, німці – 9%, французи – 6%, іспанці – 5%. На противагу до цього, у Німеччині в 2000 р. всі сезонники були представниками Центрально-Східної Європи, здебільшого з Польщі (87%). У Франції в 2001 р. половина працівників походила з Марокко і 43% – з Польщі. У тому ж році в Італії понад дві третини були родом з Європи, зокрема, поляки становили 22%, а словаки – 12% [365, р.28].

Картина для працівників-фронтальєрів не є настільки ж виразною. Число осіб, які щотижня / щодня перетинають кордони задля роботи в Бельгії, Люксембурзі і Швейцарії, зросло, тоді як у Німеччині – різко зменшилося. Також відомо, що обсяги маятникової міграції через кордони країн Центрально-Східної Європи є значними, але достатньої для виявлення загальних тенденцій статистики немає [365, р.17].

У країнах СНД на початку 1990-х рр. спостерігався значний сплеск міграції, але вже в другій половині десятиліття вони відчули значне зменшення припливу іммігрантів. Так, за це десятиліття в Україні скорочення потоку іммігрантів було десятикратним, у Білорусі – чотириразовим. Найменше воно торкнулося Російської Федерації: тут імміграція в порівнянні з 1989 р. зменшилася більш ніж удвічі.

Російська дослідниця Жанна Зайончковська так характеризує трудову міграцію в СНД: "Трудова міграція в пострадянському суспільстві виконує винятково важливу роль соціального стабілізатора, значною мірою завдяки її розвитку вдалося запобігти масовому голоду і злидням у багатьох країнах СНД, у тому числі і серед біженців. Крім того, трудова міграція є гнучким інструментом включення СНД у міжнародну систему міграції і міжнародний ринок праці" [366].

Дослідження, проведені в рамках Незалежної дослідницької Ради з питань міграції країн СНД і Балтії, станом на 2000 р. дозволили оцінити число громадян країн СНД, які брали участь у трудовій міграції (зареєстрованій і незареєстрованій), у 10 млн. чол. на рік. Половину цього потоку становили громадяни Росії, серед яких 1,5-2 млн. чол. працювали за межами СНД. З країн СНД до Росії щорічно приїжджало майже 3 млн. мігрантів. Щодо еміграції, то через різке скорочення потоків пропорція між внутрішньою (у межах СНД) і зовнішньою (щодо СНД) міжнародною еміграцією сильно змінилася. У 2000 р. зареєстрована зовнішня еміграція з Росії досягла 75% стосовно еміграції в країни СНД, в Україні і Білорусі – 50% [366].

Основними причинами, що заважають трудовим мігрантам з колишнього СРСР більш екстенсивно виходити на європейський ринок праці, І. Івахнюк називає: мовний бар'єр; слабку інформаційну базу про можливості працевлаштування за кордоном; відсутність розгалуженої мережі агентств із закордонного працевлаштування; наявність жорсткої конкуренції на європейському ринку праці; відсутність досвіду працевлаштування і проживання за кордоном; нерозвиненість у країнах-реципієнтах національних анклавів (соціальних мереж), що забезпечують підтримку землякам [265].

Таким чином, можна обґрунтовано стверджувати, що Європа, представляючи собою арену міжнародних переміщень трудових мігрантів, виступає як, з одного боку, складова глобального простору, а з іншого – регіональна "цілісність, що простягається від Уралу до Атлантики" [259, р.33].

10.2. Характеристика статусу сучасних трудових мігрантів у Європі

Французький географ Рассел Кінг говорить про принципові зміни в *мотиваціях нової міграції* [354, р.94-95]. Колишня європейська трансатлантична міграція і повоєнні переміщення трудових мігрантів, пов'язані з відносно фіксованими параметрами міграції, відповідали колоніальному і постколоніальному періоду і періоду фордизму. Тут основні міграційні змінні: місце призначення, вид роботи, рівень оплати праці, можливості транспортних засобів, ймовірність залишитися або повернутися додому – були більш-менш детерміновані.

Мотивації й можливі наслідки нинішньої міграції є значно розмаїтішими як щодо географії регіонів походження і призначення, так і з огляду на маршрути і можливості переміщення. Після 1980-х рр. нова міграція, відкинувши засади фордівської системи праці, відштовхується від стрімкого розвитку процесів глобалізації і регіоналізації: розширення чинників виштовхування з боку глобального Півдня, новітнє економічне процвітання Південної Європи у поєднанні з простотою в'їзду, усунення "залізної зависи" як бар'єра для еміграції (щоправда, цей бар'єр певною мірою змінили нові західноєвропейські перепони на шляху імміграції, наприклад, новий кордон "фортеці Європи" вздовж

кордонів колишнього Радянського Союзу). "Коктейль" цих чинників доповнюють економічні кризи і політичні потрясіння. Фактично "фортеця Європа" нав'язує свою логіку міграційного контролю, і нові міграційні процеси і моделі міграції керуються динамікою нових ринків праці. Міграція перетворюється в глобальний бізнес з безліччю постійно змінюваних агентів, механізмів, маршрутів, цін і ніш.

Сьогодні приводом до міграції стають не обов'язково суто економічні мотиви. Даються взнаки зростаючий освітній рівень в країні походження і світі, позитивне ставлення до західної (європейської) культури, стилю і способу життя, що є прямим наслідком глобалізації, пропагандистські впливи глобальних ЗМІ, розширення глобальних комунікацій, а також зразки поведінки, які демонструють близькі люди, що емігрували раніше. Для багатьох мігрантів життя в Європі стає частиною мрії самореалізації, хоча це може бути жест втечі, пошук пригод, ритуальні дії [354, р.95]. Часто бажаною стає сама міграція, а не економічні цілі, блага, задоволення економічних потреб мігранта, його сім'ї або країни. Мігрант ніби проектує власну ідентичність за межі тих перепон, які ставить перед ним країна походження.

Яким же є *образ нового європейського мігранта*? Чим відрізняється він від класичного "трудового мігранта", переміщення якого цілком залежало від держави?

Насамперед нинішні трудові мігранти традиційно залишаються молодими. За даними Євростату, у 2006 р. середній вік іммігрантів з країн, які не є членами ЄС, дорівнював 27,7 року, і майже на два з половиною роки меншим – вік іммігрантів з країн ЄС. Щоправда, у різних країнах віковий склад мігрантів відрізняється. Так, Данія мала загалом наймолодшу імміграцію: половина іммігрантів не досягла 25 років, а 80% загального числа іммігрантів – молодші 35 років. Нідерланди і Швеція також отримали відносно молодих іммігрантів – вік 70% загальної кількості іммігрантів є меншим 35 років. На протипагу до цього, у Чеській Республіці і Словенії більше половини іммігрантів мали 30 років [367, р.6].

Змінилося співвідношення між статями: усе інтенсивніше шукають за кордоном роботу жінки, і цьому сприяє структура попиту на міжнародному ринку праці. Так, якщо в країнах Західної Європи на початку 1960-х рр. жінки серед іммігрантів з Туреччини становили 4%, то на кінець десятиліття – уже 27%, з Югославії – відповідно, 18% і 35%, Греції – 13% і 45%, Португалії – 25% і 50%. Загалом у країнах ЄС ще в 1980 рр. жінки становили лише 20-30% іноземних працівників, а в 1995 р. – вже 30-45% [275, s.216-217].

У 2006 р. співвідношення між статями іноземних іммігрантів ще більше змінилося: 114 чоловіків проти 100 жінок. У більшості країн східної частини Європи іммігранти-чоловіки за кількістю істотно переважали іммігрантів-жінок, тоді як на півдні – співвідношення протилежне. Так, у Литві, Словаччині і Словенії чоловіки становили понад 75% загального числа зареєстрованих іммігрантів, істотне переважання чоловіків мало місце в

Румунії, Чеській Республіці і Німеччині. Протилежна ситуація спостерігається, наприклад, на Кіпрі, у Португалії, на Мальті, у Франції і Польщі. Аналогічні пропорції для двох груп іноземних громадян – іммігрантів із інших країн ЄС і іммігрантів з країн, які не є членами ЄС, – також виявилися різними. У першому випадку вона визначається як 125:100, у другому – 108:100 [367, р.4-5].

Істотною відмінністю нових європейських трудових мігрантів є освіта, професійна кваліфікація і статус, незалежно від того, прибувають вони з Марокко, Іраку чи Бангладеш. Чимало з них мають вищу освіту і значний професійний досвід. Однак, як правило, доступними для них виявляються низькостатусні робочі місця, якими нехтують західноєвропейські громадяни. Британська дослідниця Барбара Род [368] назвала це явище "марнуванням мізків" ("brain waste"). "Лакейська" робота в Європі приваблює цих мігрантів тому, що навіть за прибирання будинку чи продаж газет на перехрестях вони отримують плату значно вищу, ніж за кваліфіковану професійну роботу в рідній країні, де робочі місця вкрай дефіцитні, а доходи низькі й нестабільні [354, р.95].

Рівень професійної активності іноземців серед чоловіків, як правило, дуже високий і є вищим, ніж серед національного населення; натомість серед жінок (за винятком Південної Європи) – ситуація протилежна. Водночас характерним для іноземців є загалом значно вищий рівень безробіття. Наприклад, у Австрії, Бельгії, Франції, Голландії, Німеччині, Швеції, Швейцарії і Великій Британії він майже або більш ніж вдвічі вищий за рівень безробіття серед місцевих громадян [275, с.217].

Зазначимо, що майже повсюдно іммігранти частіше, ніж місцеві мешканці, влаштовуються на роботу з неповним робочим днем. Наприклад, вдвічі частіше це має місце в Данії, Нідерландах, Норвегії, Швеції і Великій Британії, а в Іспанії і Португалії такою формою працевлаштування охоплено понад половину іноземців [275, с.218].

Навряд чи обґрунтованими є висновки про те, що мігранти негативно впливають на рівень безробіття серед місцевих мешканців. Це підтверджують і наші дослідження ([215, с.92-95]), які стосуються трудової міграції в Чеській Республіці за 2000–2005 рр. Проведений емпіричний аналіз взаємозв'язку між імміграцією і ситуацією на ринку праці доводить, що міграція не прямо, а лише опосередковано і відносно м'яко впливає на безробіття. Імміграція не тільки не збільшує безробіття серед чехів, а навпаки: міграційні потоки чітко орієнтуються на економічне піднесення і спрямовані насамперед у ті місця, де рівень безробіття є нижчим. Більше того, часто мігранти самі створюють для себе робочі місця в країні, тим самим позитивно впливаючи на економіку загалом. Іншими словами, чинник безробіття береться до уваги мігрантом під час прийняття рішення про те, куди їхати і чи потрібно їхати взагалі. Тут значну роль відіграє політика держави, яка обмежує і контролює потоки міграції, регулюючи безробіття. Особливо якщо врахувати нелегальну міграцію, яка в Чехії є досить значною.

Сектори економіки, які привертають увагу іммігрантів, надзвичайно диференційовані. У більшості країн найвагомішими є послуги. У 2000–2001 рр. у сфері послуг знайшли роботу 50-80% іноземних працівників, зокрема, в торгівлі (Нідерланди, Німеччина, Швейцарія), охороні здоров'я або суспільній опіці (Данія, Норвегія, Велика Британія), домашньому господарстві (Греція, Іспанія), готельній справі і громадському харчуванні (Австрія, Ірландія, Іспанія, Німеччина, Велика Британія), освіті (Швеція). Промисловість відіграє велику роль у працевлаштуванні іноземців у Німеччині (понад 30%), а також у Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, Швеції й Італії – 20-30%; на будівництві зайняті іноземці в Австрії, Франції, Греції та Іспанії – 12-27%; у землеробстві в Іспанії зайнято 8% іноземців. Загалом у всіх країнах масового працевлаштування іноземців вони за чисельністю переважають місцевих працівників у готельній справі, громадському харчуванні, домашньому господарстві, загалом у промисловості, і найчастіше – будівництві і послугах. Майже не зустрічається такої переваги в освіті й землеробстві, і в жодній країні не прийнято використовувати іноземців у державному управлінні [275, s.217].

Вигода праці за кордоном є істотною. Досить красномовними, хоча й дещо застарілими, є дані, наведені в табл. 10.2.

Експерти СБ Діліп Раза і Уільям Шо [369, p.24], екстраполюючи нинішні тенденції розвитку міжнародної трудової міграції на період до 2024 р., прогнозують збереження істотної різниці в заробітній платі представників Півдня і Півночі. За їхніми оцінками (табл. 10.3), нові іммігранти з Півдня до країн Півночі одержують величезне збільшення винагороди за працю (до сплати податків і витрат на переказування коштів додому) – понад 2300%, тоді як оплата праці іммігрантів, що здійснюють переміщення Південь–Південь, лише на 60% є вищою, ніж удома, хоча і це важливо.

Звичайно, винагорода іноземцям за працю в різних країнах відрізняється, але в порівнянні з місцевими працівниками за подібну роботу вона є значно нижчою [370]. Так, у середньому в США іммігранти заробляють на 20%, у Нідерландах – на 15% менше, ніж місцеві. Про аналогічну ситуацію свідчать дані про рівень заробітної плати в окремих європейських країнах (табл. 10.4). Існує також різниця в оплаті праці іммігрантів в країнах, які не є членами ОЕСД, і іммігрантів з країн-членів ОЕСД. Щоправда, як свідчать дані ОЕСД, ринок праці враховує кваліфікацію, тривалість перебування і досвід роботи в країні імміграції. Натуралізовані іммігранти також заробляють більше, ніж ненатуралізовані, навіть якщо вони перебувають і працюють у країні тривалий час [371, p.4-5].

Таблиця 10.2

**Винагорода за працю (заробітна плата і соціальні витрати)
у текстильній промисловості окремих країн, 1996 р.
(згідно з курсами національних валют за травень 1996 р.)**

Країни, які представляють полюси світової економіки	Винагорода за працю (\$/1 год.)	Країни, які тяжіють до полюса світової економіки	Винагорода за працю (\$/1 год.)
Японія	24,31	Індонезія	0,52
США	12,26	Китай	0,58
		Філіппіни	0,91
		Таїланд	1,56
		Мексика	1,88
Німеччина	21,94	Словаччина	1,67
Італія	16,65	Туніс	1,89
Франція	16,45	Марокко	1,92
Іспанія	9,21	Туреччина	2,02
		Чехія	2,21
		Польща	2,39
		Угорщина	3,18

Джерело: [222, с.6].

Таблиця 10.3

**Зміна заробітної плати в країнах призначення внаслідок зростаючої міграції
"Південь–Північ" і "Південь–Південь"
(% зміни по відношенню до країни походження)**

Мігранти	Міграція "Південь–Північ"	Міграція "Південь–Південь"
1. Новоприбулі мігранти	2314	60
2. Місцеві працівники	-0,7	0
3. Мігранти, які вже перебувають у країні призначення	-13	-6,6

Джерело: [369, р.24].

Середня заробітна плата імігрантів у порівнянні з заробітною платою місцевого населення (%)

Країна	Чоловіки			Жінки		
	Народжені в країнах					
	ОЕСД	ОЕСД (за винятком Туреччини і Мексика)	не- ОЕСД	ОЕСД	ОЕСД (за винятком Туреччини і Мексика)	не- ОЕСД
Франція	105	109	86	92	92	88
Німеччина	100	100	88	92	97	87
Португалія	100	100	100	114	112	86
Швеція	98	100	87	101	102	91
Швейцарія	89	91	80	96	97	86
Нідерланди	:	99	78	:	98	83

Джерело: [372].

10.3. Економічні наслідки використання міграції в європейських країнах

Як пише М. Окульський, на тлі глобальної міграції залишаються фундаментальні передумови великих впливів людей – гра людських інтересів, а також баланс вигод і витрат. Акторами цієї гри є не лише мігранти, але й фірми, які надають їм роботу, організації, які переймаються їхньою долею, і держави. Найбільш очевидним проявом цього є міграційна політика і намагання управляти міграцією на міжнародному і наддержавному рівні [275, s.222-223]. Зупинимося на економічних наслідках трудової міграції для різних акторів міжнародної міграції.

Диференціація оплат відображає дихотомію і глибоку сегментацію ринків праці на полюсах глобальної міграції. У багатьох країнах, що належать до цих полюсів, створилася окрема "сіра" сфера економіки, яка базується на економії коштів завдяки праці іноземців. Розквітли "еластичні" форми праці, для яких характерним є нестабільність і неповага основних прав працівників. Зокрема, відродився в масовому масштабі вже давно забутий порядок масової або казармової праці, коли працівників змушують працювати з надлюдськими зусиллями в умовах, нижчих за можливі стандарти. Усе це пов'язано з напливом імігрантів, особливо з периферійних країн [275, s.218-219].

Подібний спосіб використання іноземної робочої сили, на думку багатьох авторів, створив умови для "м'якої" (безболісної) реструктуризації всіх секторів економіки, сфер або галузей у багатьох європейських країнах.

Наприклад, у ФРН це уможливило безпрецедентну професійну мобільність і суспільний аванс для вітчизняної робочої сили. У 1961–1968 рр. близько 1,1 млн. німців змінили робітничі професії на адміністративно-урядову роботу, а їхні місця зайняли понад півмільйона іноземців. Багато важливих інфраструктурних інвестицій здійснено значною мірою завдяки масовій праці іммігрантів. Саме з їхньою допомогою, наприклад, збудовано тунель під каналом Ла-Манш, об'єкти світової виставки в Севільї та олімпійського селища в Барселоні. Утримання деяких галузей економіки багатьох країн сьогодні здається неможливим без використання іноземців. Зокрема, мова йде про текстильну промисловість, різні галузі землеробства, послуги в домашньому господарстві (див. [373], [374], [375]).

Показовим прикладом є втрата, а потім повторне завоювання світових ринків збуту одягу французькою промисловістю, яка зайнята виготовленням "продуктів моди". Причиною втрати нею в 1970-х рр. домінуючого становища в світовій торгівлі стало відносно подорожчання вартості праці внаслідок "відкриття" багатьох закритих економік. До цього часу вони не відігравали якої-небудь значущої ролі на ринку, а після "відкриття" стали серйозними конкурентами французам. Відновлення на межі 1980–1990-х рр. останніми своїх колишніх позицій стало можливим, з-поміж іншого, завдяки широкому використанню дешевої іноземної робочої сили, насамперед нелегальних працівників [275, s.219].

Ще одним очевидним і вагомим наслідком глобалізації стала поява нового напрямку припливу іноземного капіталу – *грошові перекази* міжнародних мігрантів у країни походження.

Згідно з опублікованими даними, у 1980 рр. у багатьох країнах частка коштів, переказаних з-за кордону, становила 5% ВВП або й навіть більше. Ще більшою є частка цих коштів у платіжному балансі, наприклад, по відношенню до суми імпортованих товарів: у 21 країні (з 32 країн, для яких є такі дані) вона перевищувала 10%, а в 13 країнах – навіть 20% [376].

Значимо, що структура трансфертів не є постійною і змінюється досить активно. Аналіз переказів мігрантів, які працювали в Німеччині в 1990-х рр., свідчить, що в порівнянні з 1960 рр. і початком наступного десятиліття вони зменшилися, хоча загальна сума трудових переказів трималася від кінця 1980-х рр. на рівні майже 7 млрд. нім. марок [370]. У 1990-х рр. працівники з Туреччини, Португалії, а також вихідці з колишньої Югославії, переказали менше або значно менше коштів на батьківщину, ніж це було в 1980-х рр. або навіть 1970-х рр. Лише перекази іспанців зросли. Натомість велику динаміку отримали специфічні перекази з боку трансмігрантів, що пов'язано з новими масовими потоками людей в глобальному масштабі – трансміграцією або неповною міграцією [275, s.225].

Статистика СБ останніх років свідчить [377], що грошові перекази зросли ще більше, особливо абсолютні обсяги (табл. К.4–К.6 додатка К). Ця тенденція стабільна і спостерігається навіть тоді, коли зменшуються прямі іноземні

інвестиції, рух капіталу і цінних паперів. За звітами СБ і МВФ, у 2009 р. обсяги грошових переказів громадян, які працюють в інших країнах, досягли рекордної суми – \$433 млрд., що втричі більше, ніж у 2000 р., а у 2000 р. вони були в понад 3,5 раза більшими за перекази 1980 р.

Чимало дослідників (наприклад, в [378]) схиляються до думки, що перекази мігрантів є важливим фінансовим чинником розвитку країн, що розвиваються. Однак розвинені країни також не проти використати ці кошти. До країн Європи в 2008 р. надійшло \$138,9 млрд. заробітків мігрантів, а це 32% усіх світових надходжень.

Так, серед європейських країн найбільшими країнами, куди переказувалися кошти в 2007 р., є не хто інший, як Франція (\$13,7 млрд.), Іспанія (\$10,7 млрд.), Польща (\$10,5 млрд.), Німеччина (\$9,8 млрд.), Бельгія (\$8,6 млрд.). Загалом у європейських країнах частка переказів у ВВП є меншою 5%, але є країни, де перекази мігрантів перевищують цей показник: Молдова – 34,1%, Боснія і Герцеговина – 17,8%, Сербія – 13,9%, Албанія – 13,6%, Болгарія – 5,4%, Румунія – 5,1%.

Реальність, з якою стикається більшість іммігрантів, – висока вартість переказів, нерозвинуті фінансові системи, сила звички – змушує мігрантів шукати інші шляхи передачі коштів додому. Є свідчення про зростання позабанківських грошових переказів, здійснюваних мігрантами. Сприяє цьому, незалежно від приросту числа осіб, які працюють за кордоном, збільшення рухливості мігрантів (зокрема, частіші відвідування країн походження), посилення нелегальної міграції і надання роботи в тіньовій економіці [275, s.223-224]. Тому, за оцінками Світового банку, реальні обсяги переказів можуть бути на 50% більшими за офіційно зареєстровані [379, p.85].

Грошові перекази мігрантів активно підтримуються урядами в країнах походження. Робиться це часто в символічній сфері, наприклад, через декларування солідарності з емігрантами або схвалення їхніх економічних зв'язків з "батьківщиною". Також створюються і підтримуються спеціальні банки, які відкривають представництва в місцях скупчення мігрантів і які пропонують вигідні умови розміщення грошей або зручні способи переказу заощаджень. Пропонуються також фонди або інвестиційні пільги, що намагаються заохотити емігрантів розмістити свої заощадження в країні походження.

Сучасна держава зацікавлена в міжнародній міграції також з *інших економічних причин*. Традиційна міграція є досить селективною. Іноді вона набуває екстремального характеру, викликаючи явище впливу "мізків", яке "висмоктує" найцінніших осіб з країн походження. Багато європейських країн досягають значного прогресу у сфері наукових досліджень і створення нових технологій завдяки підтримці імміграції вчених з-за кордону. Іншою вигодою може бути зменшення нерівності на ринку праці і зниження вартості витрат на робочу силу завдяки імпорту відносно дешевої робочої сили. Ще одне – економія суспільних витрат на освіту, соціальну опіку і охорону здоров'я.

Імігранти використовуються також для фінансування отримання вищої освіти або соціального захисту. Країна еміграції натомість часто розглядає трудову міграцію як джерело пом'якшення проблеми надлишку населення або зменшення високого рівня безробіття. Іноді виразними є сподівання, що особи, які після певного періоду міграції, повернуться в країну походження і передадуть свій закордонний досвід іншим. Час від часу держава керується фінансовими мотивами, встановлюючи високий рівень різних зборів з осіб, що виїжджають на роботу за кордон, або вербувальних агентств. Однак незважаючи на все це, найбільш реальними є надії саме на грошові перекази мігрантів [275, s.224-225].

Розміщення заробітків мігрантів у суспільстві походження переважно здійснюється на мікрорегіональному рівні, або рівні економічних суб'єктів.

Очевидною є користь фірм, які надають роботу іноземним працівникам. Головним чином тут йдеться про зменшення витрат праці, хоча іноді може йти мова про більшу старанність і зацікавленість у результатах, особливо якщо вона пропонується в сегменті ринку, позначеному клеймом "порядність".

У випадку ТНК поняття "іноземний працівник" взагалі видається недоречним, оскільки корпорації надають роботу, представляючи не державу, а глобального актора, для якого поняття "своє" громадянство має другорядне значення. Такі міжнародні міграційні переміщення розглядаються як переміщення внутрішньофірмові, необхідні для підвищення ефективності їхнього функціонування.

Категорією суб'єктів господарювання, які отримують вигоду з глобальної міграції, є також *посередницькі фірми з працевлаштування*. Число їх є досить значним як у багатьох країнах еміграції, так і в країнах імміграції. Наприклад, на початку 1990-х рр. у Великій Британії таких суб'єктів нараховувалося близько 13,5 тисячі, тоді як за десять років до цього їх було в 2,5 рази менше [275, s.225-226].

Бенефіціантами трудової міграції є домашні господарства мігрантів, а також спільноти, звідки вони походять. Переказані мігрантами кошти виконують різні функції: дозволяють підтримати і/або збільшити рівень споживання, розширити домашнє господарство, зберегти його суспільний статус, бути джерелом особистих інвестицій. Передані в країну походження заощадження мігрантів часто вкладають в нерухомість або цінні папери, вони дозволяють вводити в дію або модернізувати власні фірми, їх також інвестують в людський капітал членів домашнього господарства, наприклад, у формі плати за навчання членів сім'ї [275, s.226].

Крім того, до переліку суб'єктів, які отримують користь від глобальної міграції, відноситься розквітлий із кінця 1980-х рр. *нелегальний бізнес*, який сприяє міграції. Головною причиною появи цього феномена є зіткнення двох протилежних тенденцій: з одного боку, зростаюча політична потреба державного обмеження імміграційних потоків у ситуація, коли в державі існує високий попит на працю іммігрантів, а з іншого – посилювана схильність до

еміграції на периферійних просторах. Такий нелегальний бізнес реалізує функції, аналогічні до функцій посередницьких агенції з працевлаштування і вербувальних бюро, тобто він намагається уможливити зв'язок між потенційним працівником в одній країні і роботодавцем у іншій в умовах, коли працівник не може отримати офіційний дозвіл на працю в країні призначення. Вирішення таких проблем здійснюється завдяки співпраці з міжнародними злочинними групами. Зауважимо, що контрабандисти не обов'язково повністю задовольняють інтереси своїх клієнтів, найчастіше вони намагаються знайти для мігрантів найбільш "м'які порти" призначення в ЄС, де існує офіційна / напівофіційна можливість проникнути на територію спільноти [380, р.44]. Плата за такі послуги є значно вищою, ніж плата за аналогічні послуги в легальних умовах, і коливається від кількох сотень до \$30000 залежно від країни призначення і маршруту. Прибутковість такої діяльності оцінюється як одна з найвищих у нелегальній економіці [381].

Таким чином, аналіз економічних наслідків свідчить, що в умовах посилення глобалізації зростання масштабів міграції супроводжує зростання грошових потоків. І це стає особливим чинником, який робить переміщення людей в сучасному світі більш розмаїтими, різноспрямованими і динамічними.

10.4. Соціально-політичні проблеми в європейських державах суспільного добробуту

Відносно ліберальний міграційний режим у Європі припав на період класичної післявоєнної трудової імміграції, коли міграційна політика була спрямована не на обмеження в'їзду іноземців, а скоріше на забезпечення в достатніх кількостях дешевої робочої сили. Однак з початку 1970-х рр., а пізніше наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. ще більш інтенсивно, процеси глобалізації та інтеграції гостро поставили перед усією Європою нову проблему: як реагувати на прогресуюче збільшення імміграційних потоків. Уми політиків, які завжди вважали свої країни "еміграційними" і ніколи не мали справи з такою кількістю іммігрантів, спочатку заповнили ідеї контролю міграції, а потім "управління" і запобігання небажаним потокам. Щоправда, як зазначає норвезька дослідниця Грете Брехманн [382], якщо перехід до поняття "управління міграцією" додав нових нюансів політичному дискурсу, то європейський політикум в особі західних урядів і далі продовжував сповідувати філософію, яка в основному концентрувалася на обмеженні й контролі міграції, хоча іноді контроль поєднується з різними формами заохочення міграції.

Територіально імміграція спочатку "зачепила" Західну Європу, а в останні двадцять років – країни Центрально-Східної і Східної Європи. Як зауважують сучасні європейські дослідники Роберт Холзманн і Рейнер Мюнз [383, с.35], "кожна країна – член ЄС має власну систему включення мігрантів у своє

життя. Ці системи відображають історичні чинники – особливо шлях, який держави пройшли, щоб стати сучасними націями. Цей історичний шлях дуже сильно впливає на те, як держава реагує на міграцію і яку політику вона проводить відносно культури, що привноситься мігрантами". Однак варто відзначити те, що їх споріднює: сучасні європейські країни – це соціальні держави, і саме логіка держави суспільного добробуту визначає і обмежує можливості міграції.

Базуючись на підході Ф.-О. Радтке [348], спробуємо інтерпретувати *механізм такого впливу*.

Держави суспільного добробуту, що виникли в ХХ ст. у високорозвинених індустріальних регіонах, характеризуються дотриманням принципу "компенсації". Згідно з ним, держава компенсує індивідуальні ризики, характерні для капіталістичного ринкового устрою. Гарантуючи права демократичної участі і правовий захист, вона активно піклується про добробут своїх громадян, насамперед забезпеченість їх матеріальними ресурсами. Саме в цій, нічим не обмеженій відповідальності держави за добробут своїх громадян і схована проблема.

З погляду "відповідальних" соціальних держав, головною проблемою в поводженні з міграцією є ефективність інтеграції новоприбулих. Для окремого індивіда інтеграція в суспільство – це передумова його соціального існування та індивідуального благополуччя, а завданням держави добробуту стає її забезпечення. Водночас в ідеології таких держав інтеграція повинна робити мігрантів корисними, такими, що роблять свій внесок у добробут і функціонування суспільства; у найгіршому випадку – гарантувати "нешкідливість" мігрантів, їхню самостійність і незалежність від державних соціальних служб.

Інтеграція, або включення в суспільство, передбачає участь індивідів у операціях / комунікаціях таких функціональних підсистем суспільства, як економіка, політика, охорона здоров'я, культура, освіта, виховання тощо, а також у розподілі результатів / продуктів їхнього функціонування. Іншими словами, новоприбулий мігрант вирішує низку проблем: знайти місце роботи з хорошим доходом і шансами кар'єрного зростання, підшукати належне житло; отримати доступ до установ охорони здоров'я; включитися в систему пенсійного страхування і забезпечення старості; отримати права і можливості ефективно відстоювати власні інтереси; підвищувати професійну кваліфікацію, яка може змінити життєві шанси й індивідуальну кар'єру і т.д. Ці проблеми, пов'язані з намаганням отримати доступ до соціальних систем суспільства, з погляду політики, викликані інституційними причинами. Індивідам у суспільствах зі сформованою соціальною системою не обов'язково покладатися лише на самих себе. Завдання соціальних держав – не просто зменшити ризики виключення (наприклад, через непрацездатність і хворобу), але й забезпечити "новачкам" постійну підтримку їхніх спроб стати визнаними учасниками життєвої гри.

Базис держави добробуту формується її податковою системою, яка в умовах глобалізації не є сталою. У кризові періоди або в ситуаціях, коли витрати істотно збільшуються, а доходи зменшуються, претензія держави добробуту на компенсацію індивідуальних ризиків втрачає реальну силу, і механізми соціального захисту не спрацьовують. Саме в ці періоди зменшення наявних ресурсів держава шукає способи "скоротити" власну відповідальність. Найпершою природною реакцією є розмежування людей на "своїх" і "чужих" і, як наслідок, скорочення тих соціальних послуг, які надаються останнім.

Правову підтримку такого розмежування дає принцип громадянства, оскільки системи соціального забезпечення і підтримки організовані за принципом громадянства. Держава розподіляє блага і послуги, у тому числі і допомогу з інтеграції, лише серед тих, хто має право брати участь у політичній системі. Ця умова позбавляє "чужих" (іноземців) права на державну підтримку. Не випадково соціальні держави та їхні прикордонні служби встановлюють системи міграційного контролю, прагнучи в такий спосіб запобігти появі будь-яких претензій "негромадян" на державну підтримку і допомогу.

Водночас, незважаючи на спроби контролювати доступ "чужих" до соціальних благ, з різних причин – економічних, правових, технічних – демократичні держави не можуть повністю заборонити міграцію. У відкритих, функціонально-диференційованих, залежних від міжнародної співпраці суспільствах тотальна самоізоляція неможлива як мінімум з економічних причин, водночас вона є небажаною і політично.

Як свідчить аналіз, у сучасних суспільствах національна держава – єдина соціальна система, зацікавлена у "виробництві" національних відмінностей. Адже автономно функціонуючі підсистеми суспільства – економіка, організації систем охорони здоров'я і освіти, політичні партії, сім'ї – відкривають доступ до соціальної участі як для громадян, так і для іноземців. Для них національність не є важливою. Зокрема, економіка зацікавлена в дешевій робочій силі. Підприємці намагаються використати всі шанси, які надає глобалізація, і переслідують власні інтереси, а не орієнтуються на обмеження чи існування державних кордонів. Економічну раціональність підприємництва не може ігнорувати жодна держава, оскільки її функціонування залежить від економічного зростання і здатності населення платити податки. Медичне страхування також піклується про своїх клієнтів безвідносно до їхнього громадянства. Система охорони здоров'я зобов'язана обслуговувати хворих, незалежно від походження і статусу, оскільки організована за принципом індивідуального страхування – обслуговуються всі, хто платить страхові внески. Недоторканими в християнській Європі є сімейні цінності. Свобода вибору людини включена до переліку універсальних людських прав, принаймні в західному розумінні. Сім'ї також використовуються для перетину кордонів: родинні зв'язки стали одним з каналів міграції і відкривають доступ до соціальної участі в країнах прийому.

І лише соціальна держава, демонструючи свою здатність діяти і керувати, представляє мігрантів як неправомірних користувачів соціальних благ, а міграцію – як обмеження власного суверенітету. Пристосування індустріальних суспільств до динамічно змінюваного світового ринку, перехід до постіндустріальних форм виробництва і споживання, економіки без екстенсивного зростання і високого рівня безробіття навіть у періоди сприятливої кон'юнктури презентуються соціальною державою як неминучі і хворобливі трансформації, які лише ускладнюються небажаною міграцією з її культурними й етнічними вимірами. Відтак традиційно – у розрахунку на столітню традицію європоцентризму і відповідні психологічні стереотипи недружного ставлення до чужинців – зазначені проблеми переносяться у сферу культури.

Насправді ж етнічна драматизація й усвідомлений (само)обман готують нові проблеми для політичної системи. Якщо раніше інструментарій соціальної держави, хай навіть недостатній, використовувався за призначенням – для полегшення доступу до соціальної участі і політичного врегулювання соціальних конфліктів згідно з принципом "компенсації", то в умовах посилення напливу мігрантів політика виключення за національно-етнічними ознаками робить центральним принцип "дезінтеграції", згідно з яким соціальні суперечності не компенсуються, а втілюються і загострюються державою. Соціальна держава стає не "миротворцем", а джерелом соціального відчуження. Вона, слідуючи логіці економічної рентабельності, вводить у політику національно-етнічні відмінності, урізає права і привілеї, етнізує проблему справедливості. Поводження держави з міграцією і мігрантами зачіпає основи демократичного розвитку – постулати рівності й солідарності. Правова та інституційна дискримінація, яка "виходить" з політичного центру, породжує нові хвилі негативного ставлення до іноземців. Ці хвилі поширюються через бюрократичні установи і поліцейські дільниці і, посилені ЗМІ, доходять до "краю суспільства" вже як насильницькі напади, підпали і погроми.

Висновки

1. Одним з чотирьох глобальних полюсів, які сформувалися після 1973 р., стала Європа. Нині вона представляє собою своєрідну двохосову міграційну систему, на одній осі якої – країни Західної і Центрально-Східної Європи, на іншій – СНД на чолі з Росією. Тому Європу, як арену міжнародних переміщень трудових мігрантів, можна розглядати одночасно як складову глобального простору і як регіональну цілісність, що простягається від Уралу до Атлантики.

Основні новітні потоки європейських іммігрантів спрямовані до Великої Британії, Іспанії, Італії й Німеччини, а виїжджає найбільше осіб з Німеччини і Великої Британії, у дещо менших масштабах – з Польщі, Румунії, Росії та України. Виїзд європейців за межі Європи є значно нижчим. Чисельність і

частка іноземних працівників – як постійних, так і тимчасових – у європейських країнах мають тенденцію до зростання.

2. Зважаючи на стрімкий розвиток глобалізації та європейської регіоналізації, міграція перетворилася на новий глобальний бізнес з безліччю постійно змінюваних агентів, механізмів, маршрутів, цін і ніш. Відтак у Європі сформувався образ нових європейських трудових мігрантів. Мотивації і можливі наслідки нинішньої міграції є більш розмаїтими як з точки зору географії походження і призначення, так і з огляду на маршрути і можливості переміщення. Вищими є освіта, професійна кваліфікація і статус іммігрантів, незалежно від того, звідки вони прибувають. Усе інтенсивніше шукають роботу за кордоном жінки, і цьому сприяє структура попиту на європейському ринку праці.

Однак доступними для іммігрантів залишаються низькостатусні робочі місця, якими нехтують західноєвропейські громадяни. Для іноземців характерним є вищий рівень безробіття, праця неповний робочий день, значно нижча винагорода в порівнянні з місцевими працівниками за подібну роботу.

3. У багатьох країнах утворюється окрема "сіра" сфера економіки, яка базується на економії коштів завдяки праці іноземців, розквіті "еластичних" форм праці, які характеризуються нестабільністю і неповажанням основних прав працівника. Подібний спосіб використання іноземної робочої сили створив умови для "м'якої" реструктуризації сегментів, сфер і навіть галузей економіки багатьох європейських країн.

Найбільш очевидним проявом глобалізації стала поява нового напрямку припливу іноземного капіталу – грошові перекази міжнародних мігрантів, обсяги яких за останні роки до всіх європейських країн істотно зросли.

Аналіз економічних наслідків міграції свідчить, що в умовах посилення глобалізації зростання масштабів міграції супроводжують значні і зростаючі грошові потоки. А це стає особливим чинником, який робить переміщення людей в сучасному світі більш динамічними, розмаїтими і різноспрямованими.

4. Для європейських держав суспільного добробуту головною проблемою в поведженні з міграцією стає питання ефективних способів інтеграції новоприбулих. Інтеграція повинна робити мігрантів корисними, такими, що роблять свій внесок у добробут і функціонування суспільства, у найгіршому випадку – забезпечити їхню "нешкідливість", самостійність і незалежність від державних соціальних служб.

Однак в умовах нестабільного функціонування національних держав суспільного добробуту, вони, слідуючи логіці економічної рентабельності, бачать вихід у проведенні політики національно-етнічних відмінностей і етнізації проблеми справедливості.

Розділ III.

УПРАВЛІННЯ

МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ

В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глава 11. СУЧАСНА ПАРАДИГМА УПРАВЛІННЯ

МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ

В умовах глобалізації міжнародна трудова міграція як складова міжнародної міграції, будучи похідною від соціальних, економічних, політичних, демографічних та інших процесів, перестає бути звичайним наслідком цих процесів і доповненням до них. Вона реально впливає на розвиток економічних, політичних, соціальних, духовно-ідеологічних просторів у світових масштабах.

Більше того, неспроможність країн ефективно реагувати на ситуацію у сфері міжнародної міграції спонукала багатьох дослідників визнати факт існування глобальної міграційної кризи, яка проявляється, зокрема, у посиленні мігрантофобії й ксенофобії в суспільствах країн прийому мігрантів, надмірній політизації міграційних проблем і зростанні їхньої ролі в міжнародних відносинах, кризі міжнародного режиму регулювання міграції і провідних міжнародних організацій, конфлікті між гарантіями прав людини в міграційній сфері й національними інтересами [384, р.12-14]. Відтак міграційна проблематика актуалізується не лише для тих країн, які відчувають на собі найбільший вплив міграційних потоків, але й для решти країн, які глобальна міграція лише починає охоплювати.

Тому сучасні держави не можуть не перебувати в стані інтенсивного вдосконалення регулювання міжнародної міграції. "Центральним питанням сучасного управління міграцією є пошук найбільш ефективних підходів, на основі яких вдалося б отримати максимальну віддачу від міграції і запобігати або хоча б зменшити збиток, заподіюваний нею" [204, с.190]. У жодній країні світу ще не створено ефективних механізмів державного регулювання міграції, які гарантують виконання цих завдань.

Водночас проблема регулювання все далі виходить за межі окремих країн і набуває наднаціонального значення, потребуючи формування механізмів управління на транснаціональному рівні. "У кожного з нас є часточка "міграційної головоломки", але ніхто не має повної картини. Настав час почати складати цю головоломку. Ми маємо унікальну можливість зробити це через

виявлення, оцінку і пропаганду результатів численних експериментів з управління міграцією, які зараз проводяться в усьому світі... І оскільки міграція – це глобальне явище, яке відбувається не тільки між двома країнами або в межах одного регіону, а практично в усіх куточках світу, вона вимагає від нас колективної уваги" [258, с.6].

На думку І.Цапенко, мова йде про усвідомлення необхідності "збалансованого, комплексного, багаторівневого і багатостороннього управління міграційними процесами" [204, с.191]. Для цього цілісна система регулювання міграційних процесів повинна виходити на розширення діапазону дій міграційної політики і посилення взаємозв'язку її різних гілок, що насправді лише починає проглядатися в останні десятиліття.

У цій главі мова йтиме про розуміння сутності й особливості управління міжнародною міграцією в умовах глобалізації, процес становлення сучасної парадигми управління міграцією, а також механізми та інструменти такого управління.

11.1. Особливості управління міжнародною трудовою міграцією в умовах глобалізації

Традиційно, у рамках неореалістичної (реалістичної) парадигми, для розуміння сутності управління міжнародною трудовою міграцією достатньо було обмежитися тристадійною моделлю міграційного процесу Л.Рибаковського: "формування територіальної рухливості населення – переселення – адаптація / приживання мігрантів на новому місці" [230, с.19]. Згідно з нею об'єктом управління виступають міграційні переміщення з однієї країни в іншу, основними суб'єктами – країни походження і прийому. Управління міграцією зводиться до ліній: регулювання в'їзду / виїзду, з одного боку, та інтеграції прибулих у суспільство прийому, з іншого. Перша лінія управління реалізується в межах національних держав, друга – на рівні національних держав і міждержавної взаємодії.

На переконання Дж. Солта, "така модель довела свою неспроможність взаємодії з існуючими обсягами іммігрантів і імміграційними потоками, і дуже мала вірогідність, що вона виявиться достатньо гнучкою, щоб мати справу з новою імміграційною ситуацією" [290].

Сьогодні глобалізація диктує умови, в яких доводиться діяти державі. Якісні зміни міжнародних міграційних потоків змушують держави пристосовуватися і виробляти нові механізми регулювання цих потоків, враховуючи не лише власні потреби, але й вимоги решти національних і глобальних акторів. За останні десятиліття відбувається розширення діапазону дій міграційної політики і посилення зв'язку між тими її розгалуженнями, які сприяють оформленню цієї політики в цілісну систему. І.Цапенко наводить декілька конкретних прикладів чинників і реальних подій, які останнім часом

активно впливають на міграційну політику [204, с.191-192]: загрози міжнародного тероризму на початку нового тисячоліття змушують посилювати імміграційний контроль, фільтрацію мігрантів і боротьбу з нелегальною міграцією; нові потреби економіки впливають на виправлення диспропорцій в структурі імміграції, її раціоналізацію, селективність і дозування прийому іноземних працівників; гуманітарні потреби змінюють ставлення політиків до прийому біженців і возз'єднання сімей; загострення соціально-політичних і етнокультурних проблем актуалізує завдання адаптації / інтеграції мігрантів і підтримання нормальних міжетнічних відносин у суспільстві.

Фактично формується *нова модель управління міжнародною міграцією*, в якій держава залишається в центрі міграційного простору, але змінюються характер і умови управління міграцією. Як слушно зауважує К. Коданьоне, "навіть ті небагато авторів, які хотіли підкреслити ключову роль імміграційних обмежень (глобальні вимоги. – *Б.Ю.*) у збереженні глобальної нерівності, не ставили під сумнів здатність держав управляти імміграцією на власний розсуд" [341]. Ця думка цілком збігається з думкою Едріана Фавелла: "У галузі імміграційної політики національні держави навчилися використовувати ЄС для передачі функцій контролю "вниз, вгору і назовні", щоб зробити державні функції ефективнішими: вгору – наднаціональним інститутам і законам, униз – регіональним і місцевим учасникам, а назовні – приватним компаніям" [385, с.106].

У цих умовах об'єкт управління стає дворівневим. Міграція і далі продовжує виступати як переміщення з однієї країни в іншу. Водночас вона розглядається як глобальний просторово-соціальний потік, який у вітчизняній і російській літературі вже встиг отримати назву – "антропотік" [386]. Антропотік ніби приєднує до міграції супутні їй процеси і/або пов'язані з нею соціокультурні процеси в цілому. "Об'єднуючи одночасно просторовий (переміщення) аспект і соціальний (інтеграція), антропотік зв'язує два наукові дискурси – дискурс про міграцію і про міграційну політику в контексті глобалізації, коли на перший план виходять питання створення і застосування нових моделей міграційної політики" [287].

Відтак управління міжнародною міграцією можна розглядати як конкретний варіант глобального управління. Керована міграція і дієва інтеграція мають стати наслідком управління для переборення викликів, які постають з проблем внутрішнього розвитку країн і глобалізації. У табл. 11.1 управління структуроване за напрямками діяльності і рівнями управління. На всіх рівнях вирішуються цілком визначені проблеми управління. Наприклад, порівнюючи міграційну політику європейських країн і політику на рівні ЄС, Мартін Шайн говорить: "У той час як динаміки, які визначають цю політику на тому і на іншому рівні, корелюють одна з одною, обидві вони не ідентичні. Оскільки на рівні ЄС діють інші актори, там ставляться інші політичні завдання, які істотно відрізняються від тих, що найчастіше формулюються на

Складові і рівні управління міжнародною міграцією

Рівень управління	Напрями управління міграцією		
	міграційна політика	інтеграція мігрантів	регулювання міграційних потоків
Національний	+	+	+
Міжнаціональний	+	+	+
Транснаціональний	+	+	+

національному рівні" [387, с.160]. Тобто міграційна політика притаманна не лише національній державі. Мають власні цілі, пов'язані з міграцією, і проводять релевантну політику і ТНК, і міжнародні організації, і міждержавні інституції. Взяті разом, вони утворюють глобальну систему управління міжнародною міграцією, яка є складовою системи глобального управління.

Для прикладу, уже сьогодні в складі моделі управління європейських іммігрантських країн чітко проглядаються три *функціональні напрями управління імміграцією*, які у формулюванні І.Цапенко виглядають так [204, с.191]:

- 1) імміграційна політика;
- 2) заходи з інтеграції населення, яке прибуло;
- 3) протидія чинникам, що породжують еміграцію.

Зауважимо, що перші дві складові представляють собою поновлені традиційні напрями міграційного управління, адаптовані до зміни сутності і розмаїття типів міграції, докорінних змін у економіці й нових викликів системі національної безпеки. Остання компонента включає зовнішні заходи (зовнішня допомога бідним країнам, зарубіжні інвестиції і т.д.), спрямовані на обмеження і запобігання потокам небажаних мігрантів і покликані виконувати стримуючі дії на еміграцію з країн, які є основними донорами мігрантів.

Також, на думку Дж. Солта [290], недоліком попереднього управління є те, що в ньому виявляються неінтегрованими, відокремленими одна від одної низка міграційних проблем: трудова міграція, воз'єднання і формування сімей, надання політичного притулку, підпільне транспортування мігрантів через кордони, нелегальні міграційні потоки й інтеграція. На ще один момент звертає увагу британський дослідник: міграційні політики, як і раніше, залишаються скоріше ре-активними, ніж про-активними, тобто що реагують на наслідки змін у міграційній ситуації, а не запобігають їм.

Насправді, якщо дивитися глибше, усі ці та інші проблеми пронизані більш загальними проблемами управління, серед яких, зокрема, регулювання потоків, поворотної міграції, вироблення превентивних заходів тощо. На нашу думку, сучасна парадигма управління міграції має спиратися на науково-

обґрунтовані висновки про видові закономірності розвитку і функціонування міграції, прогнози її розвитку в масштабах країн, регіонів і світу, розуміння механізмів міграційної поведінки і потреб населення стосовно підвищення якості життя. Лише всеохоплюючий стратегічний підхід допоможе вирішити їх, і саме на такій основі можна сформувати адекватну міграційну політику управління міграцією, яка враховує потреби суспільства і можливості міграційного потенціалу.

Варіант цілісної *стратегії управління міграцією* в Європі був запропонований у 1998 р. рефлексивною групою Ради Європи. У його основі лежать чотири таких принципи [290]:

- порядок (розробка низки впорядкованих заходів сприяння міграції, які мають максимально збільшити можливості і вигоди для кожного окремого мігранта і суспільств прийому, а також мінімізувати нелегальне переміщення людей через кордони);

- захист (забезпечення захисту мігрантів і управління нерегульованими або непередбачуваними переміщеннями населення);

- інтеграція (створення середовища, що сприяє інтеграції);

- кооперація (залучення до діалогу і співпраці з країнами-донорами з метою поєднання цілей зовнішньої і міграційної політики).

Запровадження такої стратегії повинно базуватися на кількох обов'язкових умовах. По-перше, усі країни мають виробити всеохоплюючу міграційну політику і почати слідувати їй. По-друге, така політика повинна бути внутрішньо узгоджена між усіма урядовими департаментами, що відповідають за різні аспекти міграції й інтеграції. По-третє, стратегічний підхід до управління міграційними проблемами вимагає залучення і внеску всіх акторів, задіяних на міграційному полі, включаючи широкий спектр неурядових організацій. По-четверте, міграційна політика має бути прозорою, а всі ініціативи і рішення повинні обговорюватися відкрито. І останнє, національні політики мають координуватися з міжнародними організаціями для забезпечення їхньої максимально можливої узгодженості і гармонізації.

Стратегія робить наголос на тому, що основою управління є захист індивідуальних прав людини. Вона цілком підтримує заходи, спрямовані на інтеграцію іноземного населення, усвідомлюючи, що інтеграція є двостороннім процесом. Інтеграційна політика повинна стати не лише проблемою центрального уряду, але й просуватися "донизу" – на рівень місцевих спільнот. Залучення до міграційного процесу всіх задіяних у ньому акторів розподіляє тягар контролю і водночас припускає, що остаточним арбітром є уряд.

11.2. Державна міграційна політика як елемент управління міграцією

Управління міжнародною міграцією в рамках національної держави здійснюється через виконання міграційної функції, яка є самостійною і

необхідною сферою діяльності держави [388]. Об'єктами міграційної функції виступають процеси і явища, спостереження за якими необхідне для забезпечення досягнення цілей управління. Держава не обмежується одним лише спостереженням за тим, що відбувається. Не менш важливим є своєчасне і ефективне реагування в разі виявлення відхилень, які шкодять або заважають нормальному розвитку процесів управління.

Кожна ділянка однорідних суспільних відносин, в якій виявляється міграційна функція держави, виступає для останньої структуроутворюючим чинником. У складі *міграційної функції держави* виділяються такі підфункції:

- 1) державного контролю в галузі міграційних прав і свобод людини;
- 2) трудової міграції й економічного розвитку;
- 3) міграційного контролю в галузі законності (державний облік міграції і легальності перебування на території держави);
- 4) державного контролю в соціальній сфері (соціальна підтримка населення, освіта, охорона здоров'я, культура та інші);
- 5) контролю у сфері глобальних проблем сучасності, які впливають на політичні, демографічні, соціально-економічні процеси.

Крім того, на нашу думку, можлива поява додаткових підфункцій, залежно від міграційної ситуації і конкретних цілей міграційної політики.

Одним з найважливіших елементів управління міграційними процесами і реалізації міграційної функції є *міграційна політика*. К. Коданьоне називає її "головним чинником міграційної системи" [341].

Проблемне поле міграційної політики є багатозначним і суперечливим. Складність впливає не лише з відповідних властивостей міграційної сфери, але і з того, що міграція є невід'ємною частиною інших сфер життєдіяльності суспільства – соціальної, економічної, демографічної, культурної й політичної і т.д., – а також через залежність від ситуації, яка складається на момент вироблення міграційної політики і в процесі її реалізації. На цьому акцентує увагу Л. Рибаківський: "...можна вважати, що політика в будь-якій сфері людської діяльності є, з одного боку, самостійним способом знаходження і реалізації оптимальних рішень, а з іншого – вона частина загальнодержавної політики в галузі економічного, соціального, демографічного, екологічного, технічного і іншого розвитку. Причому всі аспекти цього розвитку не тільки внутрішнього, але і міжнародного характеру, мають тісний зв'язок між собою, який проявляється залежно від специфіки вирішуваних завдань" [389, с.164], обумовленої потребами розвитку того чи іншого історичного етапу. Його доповнює К. Коданьоне: "Низка особливостей імміграційної політики – такі, як її фрагментарний характер, частота непередбачуваних наслідків, надання переваги широкомасштабній комплексній реформі замість ведення детальних переговорів, високий шанс моралізаторства – залежить скоріше від контексту вироблення політики, ніж від особливостей імміграції" [341].

Звідси слідує висновок: політика повинна вироблятися і здійснюватися не довільно, сама по собі, а залежно від конкретних історичних умов, а також згідно з тими політичними завданнями, які постають за цих умов.

Спектр трактувань самого поняття "міграційна політика" є досить розмаїтим. Так, у широкому розумінні, за Б. Хорєвим [390, с.137], міграційна політика – це система умов, способів і заходів управління міграційною рухливістю населення. Схожі формулювання можна віднайти і в інших авторів, насамперед радянського періоду ([391, с.50], [392, с.5]).

Однак відмінною рисою більшості трактувань міграційної політики є її "вузьке" трактування – через систему заходів. Наприклад, В. Мойсеєнко розглядає міграційну політику як "цілеспрямований вплив на міграцію шляхом її стимулювання або обмеження" [393, с.101], виділяючи стимулюючі і обмежувальні заходи. На думку російських дослідників [331, с.217], загалом в умах західних спеціалістів утвердилася думка, що міграційна політика – це та чи інша система заходів. Підтвердженням може служити чимало фактів. Наприклад, політика "контрольованої імміграції", схвалена всіма країнами-членами Шенгенської групи як база для спільних дій, представляє собою систему заходів "ефективного прикордонного контролю і вибіркового обмеження імміграції". Імміграційна політика країн ЄС у цілому також базується, головним чином, на контрольних і обмежувальних заходах, серед яких особливе місце відведене контролю за міжнародними транспортними перевезеннями і депортацією іммігрантів ([394, р.80-81], [395, с.38-40]).

Чимало відомих дослідників схиляються до думки, що такий "інструментальний" підхід є надто обмеженим. Розуміють це і західні дослідники. Наприклад, Дж. Холліфілд погоджується, що в умовах серйозності нинішніх політичних, юридичних і фінансових проблем стає дедалі важче розуміти імміграційну політику як звичайний шлагбаум на шляху до ринку праці [396].

На цьому фоні більш виваженим виглядає твердження Л. Рібаковського, що одних лише стимулюючих і / або обмежувальних заходів для визначення міграційної політики недостатньо. Дослідник пропонує міграційну політику означити як "систему загальноприйятих на рівні управління ідей і концептуально об'єднаних засобів, за допомогою яких перш за все держава, а також її суспільні інститути, дотримуючись певних принципів, що відповідають конкретно історичним умовам країни, передбачають досягнення цілей, адекватних як поточному, так і наступному етапу розвитку суспільства" [389, с.167].

Зрозуміло, що наведене означення цілком відповідало тому періоду, коли воно формулювалося. Сьогодні його доречно доповнити аспектами, які характерні для сучасної міграційної ситуації [331, с.219]:

- міграційна політика є продуктом політичної системи;
- міграційна політика представляє собою прерогативу не лише держави, але й інших суспільних інститутів;

– різні суспільні інститути (політичні партії, релігійні і громадські організації) можуть мати різні погляди на цілі й засоби міграційної політики;

– міграційна політика представляє собою процес узгодження інтересів держави в галузі регулювання міграції на державному і регіональному рівнях з інтересами мігрантів, місцевого співтовариства, політичних і економічних еліт, партій, інших суспільних інститутів;

– міграційна політика – це процес взаємодії між державами, коли відбувається передача юрисдикцій, оскільки мігранти, перестаючи бути членами одного суспільства, стають членами іншого.

На основі всього сказаного можна виділити два аспекти міграційної політики: теоретико-методологічний і практичний. Перший представляє систему управлінських ідей, соціально-економічно-політичних орієнтирів і поглядів, виражених у формі конкретних цілей, принципів, завдань і напрямів управління міграцією. Практичний аспект міграційної політики проявляється в діяльності держави та інших суб'єктів стосовно зрівноваження, гармонізації інтересів всіх учасників міграційних процесів.

У результаті структуризації цілей і завдань міграційна політика ранжується на стратегічний (задається політичним керівництвом країни), оперативно-тактичний (визначається в результаті узгоджувальних процедур з різними відомствами і затверджується урядом) і відомчий (спрямований на оптимізацію діяльності системи управління процесами, що лежать у зоні відповідальності міграційних відомств) рівні реалізації [331, с.217].

Аналіз стратегічних *цілей міграційної політики* європейських країн засвідчує, що, за великим рахунком, вони є дуже близькими. Так, РФ основною метою міграційної політики визначає "подолання стихійного розвитку міграції, вироблення важелів впливу на цей процес, зниження негативних наслідків для суспільства і держави, підвищення ефективності використання потенціалу мігрантів" [397]. Західні європейські держави головні завдання своїх імміграційних політик розгортають у тій же площині [398, с.169-170]:

1) підтримка економічного зростання і добробуту за рахунок імміграції; міграція виступає як один із способів вирішення демографічної кризи і одне з потенційних джерел економічного розвитку за рахунок інтелектуального внеску висококваліфікованих працівників і задоволення тимчасових потреб економіки в некваліфікованій робочій силі;

2) гарантування безпеки громадян суспільства прийому мігрантів за рахунок відмови в доступі на територію "небажаних транснаціональних акторів" (мова насамперед йде про боротьбу з нелегальною імміграцією, транснаціональною злочинністю і тероризмом).

Міжнародна організація з питань міграції, розробляючи узагальнену концепцію державної міграційної політики, звертає особливу увагу на такі основні цільові компоненти державної міграційної політики [399]:

- легальна постійна і тимчасова міграція;
- нелегальна міграція;

- міжнародна і національна безпека;
- права людини (під час вербування, підготовки до переїзду і перебування за кордоном);
- інтеграція мігрантів (двосторонній процес: з боку мігрантів стосовно суспільства і навпаки);
- повернення мігрантів;
- міграція і проблеми розвитку (вклад мігрантів і діаспори в розвиток країн походження і прийому).

Зазначимо, що ці напрями міграційної політики знаходять схвалення і в інших поважних міжнародних організаціях, і насамперед в ООН. Так, перелічені компоненти наявні в останніх звітах ООН з питань міграції ([400], [401]), у доповіді Генерального секретаря організації "Глобалізація і взаємозалежність: міжнародна міграція і розвиток" на сесії Генеральної Асамблеї в травні 2006 р. [258].

Стосовно трудової міграції експерти МОМ виділяють три найбільш вагомні і загальні *елементи міграційної політики всіх країн прийому мігрантів* [402, р.290-291]. Перший елемент стосується базових основ зайнятості мігрантів і полягає в тому, що політика прийому іноземної робочої сили повинна відповідати національним інтересам. Країни імміграції чітко демонструють перевагу тих різновидів міграції, які сприяють постійному зростанню чисельності населення і робочої сили, а також економічному зростанню, хоча активно підтримуються і програми тимчасової міграції працівників для ліквідації нагальних проблем на ринку праці. Щоправда, європейські країни лише недавно почали серйозно ставитися до в'їзду іноземних працівників на тривалий період. До цього їх змушує демографічний спад і дефіцит робочої сили в ключових секторах економіки, зокрема, охороні здоров'я, галузі телекомунікацій та інформаційних технологій, науці і техніці, інженерії.

Природно, що другим моментом успішного управління трудовою міграцією виступає потрібна прозора і гнучка політика щодо іноземних працівників, узгоджена з ефективними і прискореними адміністративними процедурами. Найбільш підходящим способом для вирішення проблем дефіциту робочої сили, а також демографічних проблем є збалансоване поєднання прийому постійних і тимчасових іноземних працівників. Для адекватного реагування на локальний попит на робочу силу процес залучення мігрантів не повинен бути невинувато затягнутим. Інакше неминучою стає неефективність не лише міграційної політики, а й функціонування всієї міграційної системи.

І, нарешті, третє. Незважаючи на те, що головна мета багатьох індустриальних країн полягає в сприянні насамперед міграції висококваліфікованих працівників, також потрібно ліквідувати дефіцит робочої сили в сегментах низькокваліфікованої й середньої кваліфікації праці. Частково він покривається за рахунок тимчасових працівників і, за відсутності

відповідної політики, нелегальних мігрантів, однак більш перспективним є заповнення вакансій працівниками, допущеними в країну на тривалий період. У таких випадках завданням уряду стає: відверте визнання подібних потреб і, у разі відсутності здатної і готової працювати місцевої робочої сили, переконання місцевого населення в необхідності через легальні канали залучити до роботи іноземців, а також інформування про вигоди від їхньої праці.

Крім цих трьох компонент, експерти вказують на потребу включення до міграційної політики напрямів, які є доцільними в більш загальному плані:

- оцінка попиту на іноземних працівників із врахуванням поточних і майбутніх потреб національного ринку праці, а також з демографічних міркувань;

- розробка політики прийому іноземних працівників;

- захист прав трудових мігрантів на робочих місцях і в країні прийому в цілому, приділяючи особливу увагу соціальному забезпеченню (за рахунок інтеграції мігрантів, боротьби з ксенофобією і дискримінацією);

- запобігання і зменшення незаконної трудової міграції;

- консультації і співпраця з країнами походження на основі двосторонніх угод, на регіональному і міжнародному рівнях, а також за рахунок розвитку партнерських відносин з іншими ключовими сторонами, зацікавленими в мобільній робочій силі, тобто з ТНК, приватним сектором, профспілками і громадянським суспільством (неурядові організації, діаспора, асоціації мігрантів тощо).

11.3. Механізми забезпечення управління міжнародною трудовою міграцією

Держава, виконуючи ту чи іншу функцію, впливає на суспільні процеси через посередництво специфічного механізму, навіть попри певний опір людей. Такий механізм представляє собою єдність методів і принципів здійснення цієї функції, а також низки засобів її забезпечення – правових, організаційних, економічних, технологічних, інформаційних тощо.

Тому для розуміння механізмів управління міжнародною трудовою міграцією потрібно розглянути дві рівнозначних складових механізму: спочатку теоретичні моделі осмислення процесу управління, а відтак – засоби реалізації.

Реальна імміграційна політика розвинених країн є складним феноменом, у якому, за висновками К. Коданьоне [341], можна побачити два основних теоретичних підходи: у першому поєднуються глобальний і міжнародний рівень з рівнем національним; другий підхід надає пріоритети національному рівню.

Перший підхід розглядає імміграційну політику в контексті міжнародної системи. Тут управління міграцією інтерпретується як структурна потреба, що випливає з основного політичного протиріччя між транснаціональною і міжнаціональною відкритістю міжнародної міграції й національною замкненістю сучасної держави. Конкретніше, це боротьба між двома різновидами широкомасштабних інтересів: структурною потребою в еластичній пропозиції робочої сили і вільному потоці послуг, з одного боку, і спробами зберегти диференційовані умови оплати праці [403], обмежене соціальне забезпечення [404], обмеження на участь в політичних організаціях [405] і культурну однорідність [406] – з іншого. За цього підходу ефективність державного управління міграцією значною мірою залежить від існування міжнародного режиму "закріпленого лібералізму" – документів про права людини і міжнародних угод [396]. Відтак в основу міграційної політики беруть як внутрішні структурні функції імміграційної політики, так і зовнішні інституційні обмеження, у рамках яких діють західні держави.

Моделі міграційної політики *національного рівня* намагаються з'ясувати, яким чином на міжнародний міграційний тиск реагує національна політична система, визначити внутрішні чинники, які формують і визначають конкретну імміграційну політику держав. Більшість з цих моделей роблять спробу пояснити можливості одночасного "вживання" (існування) заходів з обмеження імміграції зі значними імміграційними потоками – легальними і нелегальними ([407], [408], [409]). Відповіді дослідники знаходять у різних концептуальних рамках, серед яких найповніше представлені плюралістичний, марксистський, реалістичний і неокорпоративістський підходи.

У плюралістичних моделях громадяни мають виразні, зазвичай економічні, інтереси і втручаються в політичний процес з метою їхнього захисту. Держава розглядається як система, яка вирішує конфлікти, що виникають в результаті цього, а бюрократія – як сила, що або керується власними інтересами, або діє на користь законодавчих органів. Імміграційна політика в цих рамках є процесом, у якому певна сукупність діючих політичних сил – від підприємців до релігійних організацій, від профспілок до етнічних асоціацій – намагається отримати конкретні вигоди, незважаючи на загальні інтереси [410].

Класові моделі визначають групи осіб, що чинять тиск як організовані фракції, переслідуючи конкретні колективні інтереси, які "об'єктивно" визначені і строго прив'язані до економічних відносин. Згідно з цими моделями, імміграційна політика спрямована на задоволення реальних потреб в резервній армії промислових працівників, уникнення соціальних хвилювань і високого рівня конфліктності у відносинах між вітчизняними та іноземними працівниками [411]. З цього погляду нелегальна міграція є наслідком не слабкості держави стосовно охорони своїх кордонів, а скоріше "об'єктивною" зацікавленістю підприємств у тому, щоб ввозити іммігрантів, найменш захищених з погляду права [412, p.474].

Реалістичні моделі імміграційної політики, на відміну від двох попередніх, розглядають державу головним чином як організацію, що має глибинні внутрішні й міжнародні (не обов'язково економічні) інтереси, які насправді переслідують політики і бюрократія. Відтак державні міркування є ключем до розуміння того, в який спосіб держави управляють імміграційними потоками [413]. Наприклад, зближення політики європейських країн у сфері контролю над імміграцією стає зрозумілішим, якщо взяти до уваги ті нові можливості, що відкриваються для державних функціонерів і урядових відомств у рамках міжнаціональної діяльності.

Корпоративістські моделі представляють собою поєднання плюралістичних (або класових) моделей і реалістичного аналізу під час ухвалення рішень. Держава стає посередником між конфліктуючими соціально-економічними колами, однак робить це відповідно до своїх політичних інтересів. Вигоди від посередництва через мережу органів управління обмінюються на бажане перетворення організованих інтересів державних службовців [414]. У сфері імміграційної політики неокорпоративістські моделі зосереджені на тому, як держава, приймаючи іммігрантів, погоджує транснаціональні й міжнародні обмеження зі структурою своїх внутрішніх інтересів.

Підсумовуючи, К. Коданьоне робить висновок [341]: дослідники розглядають імміграційну політику як сферу, де стратегії мігрантів і країн прийому мігрантів взаємодіють і контролюють одна одну; вони показують, як на формування цієї сфери впливають геополітичні чинники, структура влади і впливи у внутрішньому середовищі політичної системи, а також комплекс ліберальних норм, закладених в міжнародний юридичний режим.

Перелічені ідеї знаходять втілення через *реалізацію механізму* як сукупності методів і засобів управління. На нашу думку, концептуальні засади механізму управління міграцією вдало представляє модель Міжнародної організації з питань міграції ([399], [415, р.7]), показана на рис. 11.1.

Згідно з моделлю управління охоплює чотири найважливіші сфери діяльності: міграція і розвиток, сприяння міграції, регулювання міграції, вимушена міграція.

Сфера управління, пов'язана з регулюванням міграції і розвитку, допомагає реалізувати потенціал міграції як в інтересах розвитку суспільства в цілому, так і окремих людей. Тут мова йде про використання можливостей здобутої кваліфікації та ідей мігрантів, що повертаються додому, мікрокредитування і використання на батьківщині трудових заощаджень і трансфертів трудових мігрантів, можливостей національної діаспори і спільноти, яка перебуває за кордоном, залучення іноземної кваліфікованої робочої сили в національних інтересах.

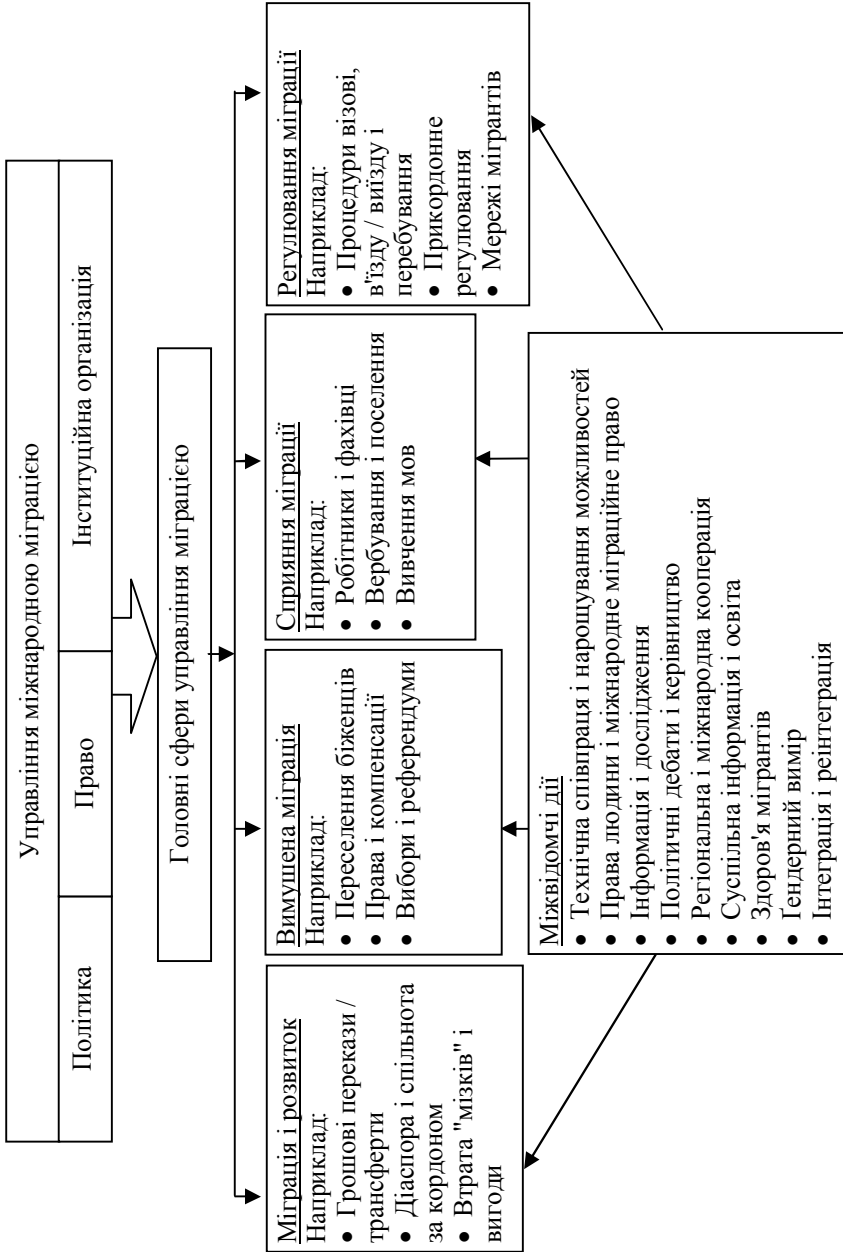

Рис. 11.1. Концепція механізму управління міжнародною міграцією МОМ

Механізми сприяння міграції пов'язані з наданням можливості для робітників, фахівців, студентів, учнів, сімей, туристів і т.д. безпечно і безперешкодно пересуватися з країни в країну з мінімальними затримками і згідно з отриманими дозволами. Крім того, вони передбачають підтримку стосовно вироблення міграційних та інших документів, вивчення мови країни перебування, культурну орієнтацію мігрантів, надання різноманітних консультаційних послуг.

Регулювання міграції допомагає урядам і суспільству дізнатися, хто намагається потрапити на територію країни і реалізувати заходи, які стануть на перепоні тим, кому в'їзд заборонений. Важливими є заходи боротьби із контрабандою людей, торгівлею людьми, допомога тим, хто потрапив у скруту, і реінтеграції мігрантів.

Управління вимушеною міграцією допомагає мігрантам вибиратися з небезпечних і надзвичайних ситуацій.

Крім того, існує низка міжвідомчих заходів, які пронизують всі чотири зазначені сфери управління. До них відносяться технічне співробітництво, захист прав мігрантів, просування положень міжнародного міграційного права, збір інформації і проведення досліджень, обговорення політики та її окремих положень, регіональне і міжнародне співробітництво, інформування і підготовка громадськості, забезпечення охорони здоров'я мігрантів, гендерний вимір міграції, інтеграція та реінтеграція мігрантів.

Варто зауважити, що серед міжвідомчих заходів сьогодні великого значення набувають технічне та інформаційне забезпечення. Наприклад, для вирішення проблем, пов'язаних із диференційованим зміцненням кордонів, актуальним є використання технологій і обладнання для стримування і затримання небажаних осіб (системи біометричної ідентифікації, магнітні та інфрачервоні датчики шуму і т.д.). Щодо інформаційної складової, то вона є одним з головних напрямів не лише реалізації політики, але і формування її концепції.

Якщо подивитися з інструментального погляду, то з рис. 11.1 слідує, що основними важелями управління є тісне переплетіння трьох груп засобів: політика, яка визначає загальний підхід держави на найбільш загальному рівні; законодавство, що виступає конкретним вираженням міграційної політики і представляє урядам засоби здійснення управління; інституції, які визначають і координують розмаїті конкретні функції, пов'язані з управлінням міграцією в рамках загальної оперативної діяльності і звітності. Функціонуючи разом, вони утворюють інструменти реалізації міграційного управління: адміністративно-правові, економічні, організаційні, громадські та інші засоби і заходи. Адміністративно-правові засоби представлені відповідними нормативно-правовими актами з питань міграційних процесів. Їхня ефективність значно зростає в разі підкріплення економічними стимулами. У розвинених країнах найбільша увага приділяється використанню економічних методів, які спонукають людей працювати водночас на власний інтерес і на користь

суспільства. Організаційні механізми управління міграціями пов'язані з проведенням різноманітних заходів, розробкою і реалізацією проектів і програм, проведенням переговорів, укладенням угод тощо. Щораз більшої ваги набувають громадські механізми управління, які передбачають виконання програм і проектів соціальної, правової, гуманітарної допомоги, інформаційну підтримку мігрантів, різноманітну функціональну діяльність громадських організацій тощо.

Щодо *методів*, які використовуються в процесі управління, то, слідуючи за російською дослідницею Тетяною Леонідовою [388], можна виділити дві групи: загальні і спеціальні. До загальних методів відносяться переконання і примус, які діалектично поєднують і взаємодоповнюють один одного. Однак методи примусу домінують через переважно владно-примусовий характер державного міграційного управління. Тактичні прийоми контролю (виявлення) і реагування в сукупності утворюють спеціальні методи здійснення міграційних функцій.

На завершення вкажемо на ще один момент, до якого привертає увагу російська дослідниця Ольга Фомічова [398, с.170]. В умовах посиленого міграційного тиску держава змушена шукати можливості економії витрат шляхом диференційованого ставлення до різних типів міграції. Наприклад, стимулюючи одні різновиди міграції, обмежуючи другі і посилюючи контроль за рештою. Зазначена міграційна селективність представляє собою фундаментальну особливість міграційної політики держави в сучасний період. Тому сьогодні ключовим завданням розвинених країн стає така адаптація механізмів регулювання імміграції в умовах збільшених потоків, яка б дозволила скоротити витрати імміграційного контролю і водночас забезпечувала досягнення основних цілей управління міграцією.

Висновки

1. Нова модель управління міжнародною міграцією представляє собою конкретний варіант глобального управління, в якому держава залишається в центрі міграційного простору, але суб'єктами управління виступають також інші національні, міжнаціональні й транснаціональні актори, розширюючи тим самим представництво національного рівня управління і представляючи нові рівні – міжнаціональний й транснаціональний. У процесі управління міграція розглядається двояко: як переміщення з однієї країни в іншу і як сукупність глобальних просторово-соціальних потоків. Відтак два традиційні напрями управління – міграційна політика і інтеграція мігрантів – доповнюються регулюванням міграційних потоків. Лише за такого всеохоплюючого стратегічного підходу можна забезпечити ефективність управління міжнародною міграцією, яка враховує потреби мігрантів і суспільства та можливості міграційного потенціалу.

2. Одним з найважливіших елементів управління міграційними процесами і реалізації міграційної функції держави є міграційна політика.

Міграційна політика представляє собою систему загальноприйнятих на рівні управління ідей і концептуально об'єднаних засобів, за допомогою яких держава, а також інші суспільні інститути, дотримуючись певних принципів, що відповідають конкретно історичним умовам країни, досягають поставлених цілей.

Аналіз стратегічних цілей міграційної політики європейських країн засвідчує їхню схожість. Найчастіше метою міграційної політики є підтримка економічного зростання і добробуту, вирішення соціальних, демографічних і інших проблем за рахунок імміграції з одночасним забезпеченням безпеки громадян суспільства прийому мігрантів шляхом відмови в доступі на територію небажаних осіб.

3. Узагальнена концепція державної міграційної політики включає такі основні цільові компоненти: легальна постійна і тимчасова міграція; нелегальна міграція; міжнародна і національна безпека; права людини; інтеграція мігрантів; повернення мігрантів; міграція і проблеми розвитку.

Стосовно трудової міграції можна виділити три загальні елементи міграційної політики країн прийому: 1) політика прийому іноземної робочої сили повинна відповідати національним інтересам, поєднуючи постійну і тимчасову міграцію; 2) потрібна прозора і гнучка політика щодо іноземних працівників, узгоджена з ефективними і прискореними адміністративними процедурами; 3) головна мета досягається шляхом сприяння міграції висококваліфікованих працівників з одночасною ліквідацією дефіциту робочої сили в сегментах низькокваліфікованої й середньої кваліфікації праці.

4. Механізм реалізації державного управління міграцією представляє собою єдність методів і принципів здійснення функцій держави, а також низки засобів її забезпечення – правових, організаційних, економічних, технологічних, інформаційних тощо.

Теоретичні засади механізму управління міжнародною міграцією базуються на поєднанні двох концепцій – міжнародної й національної. Дослідники розглядають імміграційну політику як сферу, де стратегії мігрантів і країн прийому мігрантів взаємодіють і контролюють одна одну; вони показують, як на формування цієї сфери впливають геополітичні чинники, структура влади і впливи у внутрішньому середовищі політичної системи, а також комплекс ліберальних норм, закладених в міжнародний юридичний режим.

5. Перелічені ідеї знаходять втілення в реалізації механізму управління як сукупності методів і засобів. Згідно з моделлю, управління охоплює чотири найважливіші напрями (сфери) діяльності: міграція і розвиток, сприяння міграції, регулювання міграції, вимушена міграція. Крім того, існує низка міжвідомчих заходів, які пронизують всі чотири зазначені сфери управління.

З інструментального погляду основними важелями управління є тісне переплетіння політики, законодавства і інституцій. Функціонуючи разом, вони

формують інструменти міграційного управління: адміністративно-правові, економічні, організаційні, громадські та інші засоби і заходи.

6. В умовах посиленого міграційного тиску держава змушена шукати можливості економії витрат шляхом диференційованого ставлення до різних типів міграції. Тому сьогодні ключовим завданням розвинених країн стає така адаптація механізмів в умовах збільшених міграційних потоків, яка б дозволила скоротити витрати імміграційного контролю і водночас забезпечувала досягнення основних цілей управління міграцією.

Глава 12. ДОСВІД УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Нинішня імміграційна політика європейських країн, як більшості країн прийому мігрантів, представляє собою симбіоз рестриктивного і експансіоністського підходів [204, с.193]. Суть її зводиться до оптимізації структури імміграції, обмеження небажаної імміграції і достатньо селективного розширення прийому іноземного населення з насамперед економічних і демографічних міркувань.

Двоїстий характер імміграційної політики країн Європи формувався впродовж понад півстоліття і сьогодні проявляється одночасно в багатьох аспектах. Обмежуючи імміграцію, закриваючи ринки праці перед небажаними іммігрантами, щораз активніше борючись з нелегальною міграцією, європейські уряди йдуть на угоду антиіммігрантським і ксенофобським настроям власного населення. Водночас вони змушені віддавати належне демократичним цінностям, які самі ж так активно пропагують у Європі і світі, поступатися потребам власної економіки, вирішувати демографічні й соціальні проблеми, залишаючи відкритими двері для іноземних працівників. Відкритість і протекціонізм, глобалізація й регіоналізм, філантропія і прагматизм стають основними чинниками формування і здійснення міграційної політики. Усе це робить політичний механізм винятково суперечливим, призводить до частих змін курсу і не завжди очікуваних наслідків.

Метою цієї глави є огляд основних етапів формування політики трудової міграції в країнах Європи та аналіз особливостей трьох основних напрямів управління міграційними процесами – імміграційної політики, політики інтеграції й регулювання еміграції в країнах походження.

12.1. Етапи і сучасний стан трудової імміграції

До першої світової війни Європа практично не знала кордонів. З 1914 р. настав період жорсткого регулювання імміграції і контролю за іноземцями для забезпечення національної безпеки європейських суспільств. І лише після завершення другої світової почали формуватися пріоритети імміграційної політики європейських держав на зовсім іншій основі.

Періодизація європейської міграційної політики в другій половині ХХ ст. не викликає в дослідників суперечок. Майже всі вони відштовхуються від періодизації міжнародної міграції, прив'язуючись до домінуючих векторів міграційних потоків [2, р.65]:

1) 1945–1973 рр. – основним напрямком є переміщення "південь – північ";

2) 1973 р. – початок 2000 р. – основний напрямок "схід – захід".

На думку російської дослідниці Ірини Молодикової [416], з погляду політики трудової міграції доцільним є поділ цих періодів на етапи. Для першого періоду – це 1945–1960 рр. і початок 1960–1973 рр. (нафтова криза), для другого – кожне десятиріччя.

На нашу думку, є сенс виділити і новітній період – після 2000 р., який хоч і характеризується тим же домінуючим вектором міграції "схід – захід", але міграційна політика в цей час виразно набуває глобальних рис, що істотно відрізняє її від політики попередніх періодів.

Розглянемо детальніше кожен етап формування міграційної політики.

Особливістю етапу 1945–1960 рр. є процес післявоєнного відновлення і розвитку економіки західноєвропейських країн, що вимагало залучення ззовні значної кількості працівників. Здійснювалося це в основному на контрактній основі через міждержавні угоди. Робоча сила переміщувалася до більш розвинених країн (Франції, Великої Британії, Німеччини, Данії, Швейцарії і країн Північної Європи) з "переможених", менш індустріальних південних європейських країн (Іспанії, Португалії, Італії, Греції). Також запрошували гостей працівників з колишніх колоній. Наприклад, Північна Африка (країни Магрибу) стала постачальником робочої сили до Франції, Центральна Африка – Великої Британії.

Політика використання іноземних працівників була дискримінаційною і жорсткою аж до початку 1960-х рр. Трудовим мігрантам з Європи надавали лише короткострокові візи (на рік з подальшим поновленням); можливості отримати візи для переїзду своїх сімей вони не мали. Ставлення до вихідців з третіх країн було ще безжальнішим: необмежений робочий день, важка, найменш престижна і низькокваліфікована праця, проживання лише в спеціально відведених місцях – бідонвілях.

У 1960-х рр. – на початку 1970-х рр. істотно поліпшилася економічна ситуація в південноєвропейських країнах. Під тиском урядів цих країн візовий режим на європейському просторі було спрощено, запроваджено довгострокові п'ятирічні візи і, найважливіше, – стало можливим проживання мігрантів разом із сім'ями на території країн прийому. Фактично було запущено механізм створення маргіналізованого прошарку населення – "нових меншин".

Для цього етапу характерним є значний приплив репатріантів у країни прийому. Крім того, зі Східної і Центральної Європи в Західну прямували значні потоки біженців і осіб, що виїжджали по лінії возз'єднання сімей. Значна кількість трудових мігрантів з Югославії працювала на сезонних роботах у Західній Європі.

Загалом трудова міграція за період 1945 – початок 1970-х рр. стала наслідком широкомасштабної державної політики залучення іноземної робочої сили в західноєвропейські країни. Це давало останнім низку переваг [416]:

– розвиток в умовах необмеженої зайнятості;

- можливість зберігати низький рівень оплати і відносно важкі умови праці;

- розширення часткової зайнятості, зокрема в нічний час;

- відстрочення модернізації деяких галузей економіки.

Наступний період розвитку міграційної політики країн Західної Європи розпочався з нафтової кризи 1973 р. і тривав до кінця 1990-х рр. Він характеризувався стримуванням імміграційних потоків, поступовою переорієнтацією вектора міграції з напрямку "південь – північ" на "схід – захід". Ці неповних двадцять років умовно поділяються на два етапи: 1973 р. – кінець 1980-х рр. і кінець 1980-х рр. – кінець 1990-х рр.

Під час першого етапу істотно ускладнюється економічна, соціальна, демографічна ситуація в Західній Європі. Характерним є переважання трудових потоків між західноєвропейськими країнами, а також – з колишніх колоній. Але після нафтової кризи 1973 р. уряди різко скоротили набір трудових мігрантів із сусідніх і тим більше віддалених країн, а також припинили видачу робочих віз, намагаючись повернути мігрантів на батьківщину. Однак додому повернулася лише та частина іноземців, які не встигли переселити свої сім'ї в країни Західної Європи. Більше того, уже почав працювати механізм ступінчастої міграції, утворилися канали міграції через родичів і знайомих, і до середини 1980-х рр. у багатьох країнах прошарок іноземців, включаючи нелегальних мігрантів, становив значну частину робочої сили.

Від середини 1970-х рр. у західноєвропейських країнах почала помітно знижуватися народжуваність. Разом зі збільшенням тривалості життя це призвело до зростання частки населення старшого віку. Усе частіше почали говорити про кризу пенсійної системи.

У міру розхитування соціалістичної системи посилювався потік біженців і шукачів притулку зі сходу на захід. Основними сферами зайнятості іноземців залишалися сезонні сільськогосподарські роботи, тимчасова зайнятість у готельному бізнесі та інших галузях сфери обслуговування.

Загальним підсумком стала невідповідність міграційної політики реальним міграційним процесам. Жорстка обмежувальна політика натуралізації мігрантів здійснювалася всупереч вимогам економіки. Щораз більшу роль, незважаючи на заборони, почала відігравати ступінчаста міграція воз'єднання сімей. Політика використання "тимчасової" робочої сили виключала її нормальне функціонування і приводила до створення в суспільстві цілого прошарку "нових меншин". Серйозність проблем, пов'язаних з ними, була повною мірою усвідомлена лише в 1990-х рр.

Кінець 1980-х рр. – початок 1990-х рр. став початком об'єднання країн Західної Європи. Міграція відіграла важливу роль у політичних трансформаціях східноєвропейських країн. Падіння залізної завіси призвело до спрощення трудових зв'язків західноєвропейських і центральноєвропейських

країн, збільшення потоку біженців і шукачів притулку із зон конфліктів у республіках колишніх СРСР і Югославії.

Підписання західноєвропейськими країнами в 1992 р. Маастрихтської угоди позитивно вплинуло на мігрантів з країн ЄС, зокрема, легалізувало їх у країнах проживання. Воно було, по суті, першим кроком до контролю за зовнішньою міграцією. Запровадження зони буферних – так званих безпечних – країн зменшувало легальні можливості проникнення в ЄС осіб, які шукають притулку.

Міграція 1990-х рр., підкреслює І.Молодикова [416], – це поляризація низки країн, пов'язаних міграційними потоками, на Шенгенські країни, країни буферної зони, транзитні країни і країни походження. Кожна з них мала свої пріоритети. Так, країни Шенгенської зони разом з Великою Британією та Ірландією стали прихильниками жорстко обмежувальної політики доступу мігрантів на ринок праці і включення сусідніх (буферних) країн у режим контролю за міграцією. Країни Центрально-Східної і Південної Європи, які представляли буферні країни, претендуючи на членство в ЄС, намагалися привести у відповідність до його вимог законодавчі структури і законодавчі основи, які регулювали міжнародну міграцію. У цілому, міграційна політика Шенгенських країн і країн буферної зони охоплювала напрями:

- посилення прикордонного контролю, національні і міжнародні заходи посилення контролю за потоками;
- боротьба з нелегальною міграцією і зайнятістю, санкції щодо працедавців нелегальних мігрантів;
- заходи на поліпшення співпраці як між країнами прийому, так і з буферними країнами;
- посилення візового режиму між буферними країнами і країнами походження.

Для транзитних країн – новоутворених держав колишнього СРСР, Туреччини, країн Магрибу – пропонувалися рецепти, в основі яких лежали посилення прикордонного контролю і боротьба з нелегальною міграцією, співпраця з країнами ЄС і буферними країнами в рамках розробки системи надання притулку для біженців. Західноєвропейські країни основними шляхами впливу на транзитні країни і країни походження вважали:

- надання допомоги для організації контролю за міграцією;
- розвиток торговельних ініціатив на підтримку економіки цих країн;
- поліпшення політичної ситуації в країнах походження для створення можливості повернення мігрантів;
- забезпечення сталого розвитку країн.

Ще одним важливим підсумком міграційної політики країн ЄС у 1980–1990-х рр. стало те, що починаючи з моменту підписання Маастрихтської угоди, разом з розробкою власної політики прийому і поселення іноземців, усі країни роблять спроби виробити єдину міграційну політику. Однак, за оцінками західних фахівців [417, р.14], концептуально ці спроби скоріше були

формуванням політики "селективного" контролю (надання преференцій мігрантам певних країн, певним формам трудової міграції і тривалості, різним фахівцям тощо), ніж управління міграцією.

3 *кінець 1990-х рр.* розпочинається новий період міграційної політики західноєвропейських країн – відхід від етнічної моделі державного устрою до іммігрантської. І на це були вагомі причини: різке падіння народжуваності, криза пенсійної системи, дефіцит робочих місць у певних галузях економіки, висока частка "нових меншин", зростання нелегальної міграції. А ще була невдала практика попередніх років, коли намагалися кардинально, жорстко і миттєво обмежувати міграцію, що в результаті давало протилежний ефект – міграція невблаганно зростала. Західноєвропейські країни на той час уже стали країнами імміграції і були змушені розробляти законодавство і політику інтеграції іммігрантів. Крім того, почали активніше використовувати заходи, застосовувані віддавна: зменшення строків натуралізації, заміна принципу походження на принцип місця народження, запровадження системи квот на число фахівців певних спеціальностей і мігрантів різних країн походження, легалізація нелегальних мігрантів, воз'єднання сімей, прийом на роботу через освітянські канали тощо. Стосовно трудових мігрантів, то саме в цей період активно впроваджуються три базові принципи зайнятості мігрантів, розглянуті раніше.

Еволюцію ставлення урядів європейських країн до різних елементів міграційної політики демонструє моніторингове дослідження ООН [418, р.63, 65-70, 72, 74, 75]. Аналіз опитувань урядів європейських країн у 1976–2007 рр. (див. табл. Л.1 додатка Л) свідчить про істотні зміни в ставленні урядів до імміграції, які мали місце за цей час. У 2007 р., порівняно з усіма попередніми роками, виявилось найбільше задоволених рівнем імміграції (89%), найбільше схильних підтримувати імміграцію на існуючому рівні (86%) і найменше мають бажання її зменшити (9%). Крім того, саме тепер з'явилися країни, які заявляють про надто низький рівень імміграції і 5% європейських країн мають бажання підвищити його.

Дані також показують, що пік невдоволення імміграцією (37%) і особливо імміграційною політикою (65%) припав на 1996 р. Сьогодні з європейських країн лише Данія, Франція, Нідерланди і Естонія мають бажання зменшити імміграцію, однак перші три не проти збільшення імміграції висококваліфікованих працівників. А такі країни, як Фінляндія і Російська Федерація, у відповідь на існування попиту, мають намір збільшити навіть тимчасову імміграцію.

Сьогоднішня політика імміграції відображає прагнення до ще більшої селективності, сприяючи допуску на територію країн прийому мігрантів, які відповідають специфічним трудовим потребам. І лише 16% урядів вважають за доцільне зменшити імміграцію на постійній основі. Ніхто не заперечує проти в'їзду висококваліфікованих працівників, 47% урядів виявляють бажання зберегти його на існуючому рівні, 37% – підвищити, решта – не втручатися.

Підтверджується попит на сезонну і тимчасову роботу: тимчасових працівників згодні залучати на рівні, який існує сьогодні, 74% урядів, підвищити його – ще 7%. Щоправда, тимчасові працівники викликають і найбільший супротив серед урядовців – 16%.

Практично всі європейські країни розглядають возз'єднання сімей як невід'ємне право людини. За збереження існуючого рівня возз'єднання сімей і його підвищення віддали свій голос 85% урядів, тоді як проти виступило 10%. Серед тих, що були проти, – Данія, Франція, Ірландія та Італія. Для них це одна з форм потенційних зловживань, насамперед через фіктивні шлюби і вшивлення.

Серед європейських країн 90% вважають інтеграцію іноземців обов'язковою складовою імміграційної політики. У цьому плані не зовсім зрозумілим є той факт, що 59% урядів не зацікавлені в поверненні на батьківщину своїх громадян.

Що стосується рівня еміграції, то ситуація є асиметричною у порівнянні з імміграцією, і вісь асиметрії проходить через бажання зберегти все на існуючому рівні. У 2007 р. понад 80% європейських урядів вважають, що ситуація з еміграцією є задовільною, урядову політику слід або залишити на існуючому рівні або ж не втручатися. Щодо динаміки, то в 1996 р., коли настрої знизити рівень імміграції вагомо переважали, прагнення знизити рівень еміграції були найбільшими (28%).

Щоправда, думки населення не зовсім корелюють з переконаннями урядовців. Як зауважує І.Цапенко, міграційна політика – це "непросте завдання пошуку деякого балансу інтересів, визначення економічно оптимальних і політично прийнятних норм імміграції, врахування несхожих, а часто і прямо протилежних суджень щодо міграції та її окремих потоків з боку різних суспільних груп і великих груп населення, які впливають на процес підготовки і ухвалення рішень" [204, с.198]. Тобто від самого початку в імміграційній політиці лежить протиборство інтересів. Американський дослідник Гері Фрімен застерігає: вигоди від еміграції мають концентрований характер і отримують їх ті, хто володіє потужними важелями лобіювання власних інтересів, насамперед бізнесових; водночас витрати від прийому іммігрантів падають на ту частину населення, яка є біднішою і такими можливостями впливу на міграційну політику не володіє. Звідси побоювання втратити роботу, ксенофобні настрої, відверте і/або приховане протистояння імміграції. "...Офіційна політика виявляється ліберальнішою, ніж громадська думка, а щорічний прийом мігрантів перевищує політично оптимальний рівень..., якому віддає перевагу пересічний виборець" [409, р.981].

Попри все, у сучасній Європі усвідомлення необхідності стратегічного управління міжнародною міграцією стає повсюдним, а очевидні вигоди його, здається, починають розуміти всі.

12.2. Імміграційна політика

Спираючись на концептуальні розробки Д. Пападеметру [358] і британських дослідників Аньї Рудігер і Сари Спенсер [419], а також відштовхуючись від аналізу імміграційної політики розвинених країн світу, здійсненого І. Цапенко [204, с.208-257], спробуємо проаналізувати особливості імміграційної політики країн Європи, зупинившись на таких ключових моментах:

- стимулювання припливу інтелектуальних мігрантів;
- заохочення бізнес-імміграції;
- залучення тимчасових іноземних працівників;
- раціоналізація прийому членів сімей, які возз'єднуються;
- обмеження в наданні притулку;
- боротьба з нелегальною імміграцією.

Однією з головних характеристик імміграційної політики європейських країн є *стимулювання припливу висококваліфікованих спеціалістів*. На глобальних ринках за них розгорнулася справжня боротьба. Для цього використовуються різноманітні спеціальні програми, системи квот, інноваційні та освітні проекти і заходи.

В основі оптимізації управління потоками інтелектуальної міграції лежать заходи [204, с.211-214]:

- активно використовуються системи бальної оцінки мігрантів, зокрема, в Швейцарії, Великій Британії, Чеській Республіці;
- застосовується гнучка система квот для в'їзду дефіцитних категорій фахівців на тимчасові роботи, зокрема, у Великій Британії й Італії;
- реалізуються спеціальні програми, що стимулюють прилив фахівців підвищеного попиту. Наприклад, у Німеччині надається постійна посвідка на проживання іноземним фахівцям у сфері інформаційних технологій і охорони здоров'я;
- лібералізуються і спрощуються процедури та правила прийому на роботу конкретних груп зарубіжних висококваліфікованих працівників. Так, пільговий режим практикується багатьма державами стосовно фахівців у сфері інформаційно-комп'ютерних технологій, біотехнологій, освіти, медицини. У Франції, Великій Британії, Бельгії складають списки дефіцитних професій, представникам яких полегшується отримання дозволу на в'їзд і роботу. У Данії, Німеччині, Нідерландах, Великій Британії, Ірландії, Іспанії, Норвегії і Греції діють прискорені процедури видачі віз і дозволів на роботу іноземним ученим;
- у Франції і Великій Британії візами для тимчасової роботи висококваліфікованих працівників передбачається можливість перетворення тимчасового дозволу на проживання в постійний, що підвищує привабливість країни в'їзду;

– чимало країн, наприклад, Швейцарія, Франція, Ірландія, Німеччина, надають іноземним випускникам можливість залишитися працювати на своїй території після закінчення навчання, міняючи студентську візу на "робочу".

Держави активно долучаються до заходів, які розробляються на міжнародному рівні. Так, у ЄС запроваджено особливі пільгові правила в'їзду іноземних учених за "науковою" візою. У 2005 р. було прийнято Директиву Європейської Ради, що регламентує процедуру прийому громадян з третіх країн для проведення наукових досліджень [420]. Розроблені також Європейська хартія дослідників і Кодекс поведінки під час прийому на роботу дослідників, спрямовані на поліпшення умов зайнятості науковців, можливостей професійного зростання і мобільності в рамках ЄС і водночас – протидії відпливу за межі європейської спільноти. У рамках створення Європейського освітнього простору в 2004 р. прийнято Директиву Європейської Ради, яка регулює правила прийому іноземців з третіх країн [421].

Зазначені заходи доповнюють ініціативи, пов'язані зі створенням умов комфортного перебування і професійної роботи висококваліфікованих спеціалістів. Тут особливо цікавими є пропозиції ЄС з формування Єдиного європейського наукового простору, спрямовані на підвищення привабливості наукової кар'єри молоді, розширення можливостей підвищення кваліфікації й мобільності в сфері НДДКР, поліпшення перспектив кар'єрного зростання для дослідників на території ЄС і більшої відкритості спільноти для науковців з третіх країн. Крім того, для Єдиного європейського наукового простору вироблено Стратегію мобільності [422, р.2-3]. У 2003 р. створено пан'європейський веб-портал мобільності вчених, який підтримується національними порталами та іншими веб-ресурсами аналогічного змісту країн ЄС. Тут, разом з науковими матеріалами, публікується інформація про вакансії в дослідницьких і вищих навчальних закладах. Доповнює портал мережа центрів мобільності, що діють у тридцяти європейських країнах і призначені для забезпечення зарубіжних дослідників необхідною практичною допомогою з різних професійних і навіть буденних питань.

Крім суто міграційних, велике значення мають заходи інноваційної політики, покликані сприяти поверненню висококваліфікованих мігрантів після завершення навчання або роботи за кордоном, а також зацікавлювати фахівців для подальшої роботи в країні. Найпопулярнішими заходами є розвиток інфраструктури інноваційного підприємництва, заходи з підвищення привабливості державного сектора НДДКР, створення податкових стимулів для іноземного висококваліфікованого персоналу, реалізація програм сприяння реімміграції вчених-емігрантів.

Ще одна група заходів пов'язана зі сферою освіти, зокрема, поверненням з-за кордону іноземних студентів після завершення навчання. Важливим є створення спеціальної інфраструктури для навчання і проживання іноземних студентів. Для відбору обдарованих студентів на навчання в розвинених

країнах використовуються угоди про співпрацю між університетами і створюються зарубіжні філії університетів. Часто, посилаючи вчитися за кордон, країни надають стипендії студентам лише за умови повернення на батьківщину після завершення навчання і роботи на батьківщині протягом кількох років. Особливу увагу звертають на проблеми визнання дипломів про професійну освіту і кваліфікацію, отриманих за межами ЄС, зокрема для вихідців з третіх країн.

Однак не лише інтелектуальні ресурси намагаються використовувати європейські країни. Важливими вони вважають управлінські, підприємницькі здібності та інвестиційні можливості. Сьогодні все ширше надаються імміграційні преференції іноземним менеджерам вищої ланки управління, підприємцям і інвесторам. Серед інвестиційних можливостей виняткового значення набувають інновації.

У цьому напрямку найбільші успіхи має Велика Британія. Серед програм *комерційної імміграції* варто виділити програму залучення до Великої Британії "інноваторів". Її реалізація покликана стимулювати розвиток електронної комерції та інших наукоємних видів економічної діяльності. Особливу підтримку уряд надає бізнесменам, які займаються інноваційним підприємництвом, мають чіткі бізнес-плани щодо інноваційної діяльності у Великій Британії, готові придбати щонайменше п'ятивідсоткову частку в акціонерному капіталі британської компанії і створити не менше двох робочих місць для постійних жителів країни.

Аналізуючи поки що нечисленні приклади бізнес-інвестицій іммігрантів у Європі і світі, І. Цапенко робить висновок: можна бути впевненим, що їх прийом надалі буде проводитися все більш активно, і до цього долучатимуться все більше країн [204, с.221].

Разом зі стимулюванням припливу інтелектуальних і комерційних мігрантів європейські держави розширюють прийом іноземних працівників. *Тимчасові працівники* переважно є вихідцями з третіх країн. Ця закономірність мала місце навіть у часи жорстких обмежень, коли роботодавцям дозволялося наймати вихідців з третіх країн лише в тих випадках, якщо вони не могли знайти працівників відповідної кваліфікації з країн ЄС. Протягом останніх десятиліть країни Західної Європи активно приймали працівників зі Східної Європи.

Розширення ЄС у 2004 р. вимагало змін у регулюванні трудової міграції на території спільноти. Незважаючи на декларовану свободу для громадян країн ЄС вільно пересуватися територією Союзу і мати вільний доступ на єдиний ринок праці, західноєвропейські країни не поспішали знімати обмеження на трудову міграцію для нових громадян ЄС. Договором про вступ нових членів передбачався семирічний перехідний період: 2+3+2 роки. Для країн, які інтегрувалися в 2004 р., – Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Чеської Республіки, Словацької Республіки, Словенії й Угорщини – він повинен

завершитися в 2011 р., для Болгарії і Румунії, які приєдналися до ЄС через три роки, – у 2014 р.

У 2004 р. лише Ірландія, Велика Британія і Швеція повністю відкрили доступ на свої ринки праці для громадян восьми нових країн ЄС. Через два роки Фінляндія, Греція, Португалія, Іспанія, Нідерланди також зняли обмеження для них. Франція, Бельгія, Данія, Люксембург йдуть шляхом запланованої поетапної лібералізації прийому на роботу вихідців зі східноєвропейських країн. Німеччина і Австрія зберігають жорсткішу позицію. Стосовно громадян Румунії і Болгарії, то всі колишні члени ЄС, окрім Фінляндії і Швеції, зберігають обмеження, дозволяючи в'їзд їхніх працівників лише за певних умов.

Прийм тимчасових працівників здійснювався головним чином на основі двосторонніх і багатосторонніх угод, що забезпечувало гнучкість регулювання цих потоків без внесення змін до міграційного законодавства. Деякі угоди, особливо між близько розташованими країнами, забезпечували достатньо ефективне управління тимчасовою трудовою міграцією і чинили істотний вплив на функціонування цілих галузей економіки.

Надання можливості для *возз'єднання сімей* є не лише даниною цінностям ліберальної демократії і гуманітарним зобов'язанням перед світовою спільнотою. В умовах зростання ролі іммігрантських спільнот у житті розвинених країн воно розглядається як ефективний механізм сприяння інтеграції іноземців у нове суспільство. Тривалий час у країнах ЄС ніби існувало два права на возз'єднання: одне, близьке до гарантованого Загальною декларацією прав людини, – для громадян ЄС, інше – для вихідців з третіх країн. Важливим етапом розвитку регулювання возз'єднання сімей мігрантів стала Директива Європейської Ради (2003 р.) [423], яка регламентувала на рівні ЄС право на возз'єднання сімей вихідців з третіх країн, що тривалий час на законних підставах проживають у країнах ЄС.

Разом з тим західноєвропейські держави реалізують це право в дозвільному порядку. Зазвичай право возз'єднання сімей розповсюджується на подружжя і дітей-утриманців мігрантів, що мають дозвіл на тривале проживання. Проте максимальна планка віку дітей, які можуть користуватися ним, істотно варіюється залежно від країни. У деяких країнах батьки, брати, сестри та інші родичі також можуть розраховувати на возз'єднання з урахуванням критеріїв віку, утримання і спонсорства. Законодавство більшості країн не передбачає можливості переїзду членів сімей тимчасово прийнятих іноземців, носіям деяких захворювань, злочинним елементам.

Канал возз'єднання сімей відіграв особливо значущу роль в імміграції до західноєвропейських країн у 1970–1990 рр. В умовах обмежень на трудову міграцію возз'єднання сімей було, по суті, єдиною можливим легальним каналом в'їзду. Так, у Німеччині в середині 1970-х рр. члени возз'єднаних сімей становили близько 90% усіх іммігрантів. Сьогодні у Франції, Швеції, Норвегії, Австрії, Італії, Швейцарії та Нідерландах прийом іноземного населення на

постійне місце проживання здійснюється головним чином шляхом возз'єднання сімей.

Як свідчать запроваджені останніми роками заходи, європейські країни прагнуть не звузити, а більш чітко регламентувати імміграцію по лінії возз'єднання сімей. Хоча через різні зловживання і надмірне розширення цього каналу імміграції традиційна толерантність урядів до возз'єднання сімей значно знизилася. Жорсткішими стають вимоги до матеріального становища тих, хто запрошує. Так, у Нідерландах рівень доходів, за яких може бути надане право на возз'єднання, підвищено зі 100% до 120% мінімальної заробітної плати. Збільшується і мінімальна тривалість проживання мігранта в країні прийому, яка дає право на возз'єднання. Так, у Швейцарії з 2004 р. мігрантові дозволяється возз'єднання з дружиною і дітьми до 14 років лише в тому випадку, якщо він проживав у країні не менше п'яти років.

Однією з характерних тенденцій міграційної політики є зростаюча ув'язка возз'єднання сімей з потребами економіки приймаючого суспільства і завданнями інтеграційної політики. У Німеччині, наприклад, для возз'єднання членів сімей необхідно володіти німецькою мовою.

Як бачимо, у законодавстві і політиці європейських країн щодо возз'єднання сімей вирізняються дві одночасно діючі тенденції: з одного боку, збільшується число країн, що визнають це право, і розширюється його міжнародне регулювання; з іншого – розвинені країни проявляють велику *жорсткість і селективність* під час надання мігрантам такої можливості.

Політика європейських країн щодо осіб – шукачів притулку піддавалася в 1990-х рр. найбільшим рестрикціям. Саме ця категорія мігрантів стала головною мішенню антиімміграційних заходів, покликаних відрізати потоки небажаних іноземців.

До таких дій спонукало стрімке розширення потоку вимушених мігрантів. З одного боку, на території Європи в 1980–1990 рр. виникло величезне вогнище вимушеної міграції, породжене насамперед югославським збройним конфліктом, політичною нестабільністю і міжетнічними тертями в інших постсоціалістичних державах. З іншого боку, посилювався тиск так званих псевдобіженців – економічних мігрантів з країн, що розвиваються, які намагалися під виглядом біженців обійти антиімміграційні перепони. Окремі спроби європейських країн обмежити приплив шукачів притулку і псевдобіженців породжували нескінченні "кочові" переміщення мігрантів з однієї країни в іншу.

Початок співпраці членів ЄС у сфері політики щодо біженців закладено ще в середині 1970-х рр. На рівні інститутів ЄС співпраця європейських держав організаційно оформилася в 1986 р., коли було створено спеціальну імміграційну групу в складі міністрів внутрішніх справ країн ЄС, у функції якої входила розробка угод з питань контролю зовнішніх кордонів, надання й уніфікації віз, репатріації нелегальних іммігрантів тощо.

Однією з основних компонентів єдиної міграційної політики ЄС стала так звана Дублінська система, спрямована на обмеження прийому іноземців і переміщення їх за межі Євросоюзу. У результаті запровадження цих заходів ЄС перетворився на практично неприступну "фортецю" для небажаних імігрантів з третіх країн, у тому числі прохачів притулку.

Цілеспрямоване обмеження небажаної іміграції не могло не викликати критики з боку міжнародної й національної громадськості. Європейська комісія і Європарламент почали робити кроки до здійснення збалансованішої стратегії, орієнтованої не лише на охорону кордонів, але й захист прав людини і створення інфраструктури допомоги вимушеним мігрантам. На початку 2000-х рр. було прийнято низку документів щодо розробки загальноєвропейського законодавства, яке б регулювало надання притулку, і створення єдиної європейської системи в цій галузі. Загалом, здійснювані останніми роками заходи ЄС спрямовані на формування єдиних правил забезпечення притулку для тих, хто справді його потребує, і на справедливий і ефективний розгляд справ тих, хто не має для цього підстав.

На відміну від легальної іміграції, яка тією чи іншою мірою планується і регулюється, *нелегальна іміграція* важко піддається контролю, запобіганню і припиненню. Сучасна політика щодо незаконних імігрантів має комплексний характер і цілеспрямовано здійснюється одночасно за трьома напрямками: проти незаконного в'їзду, незаконного перебування і незаконної зайнятості.

Основний наголос роблять на превентивних заходах, які включають інформаційні кампанії, покликані "остудити" потенційних мігрантів, на прикордонному і документарному контролі, жорстких вимогах до віз, санкціях проти перевізників і боротьбі з перевізниками мігрантів. Запобіжні засоби вважаються не лише більш економічними і ефективними, але й більш гуманними порівняно з затриманням і депортацією незаконних мігрантів, які проникли в країну.

Широко розповсюдженою практикою стало посилення вимог до віз. В ЄС до громадян з багатьох третіх країн почали пред'являти жорсткіші вимоги. Їх часто змушують звертатися навіть за транзитними візами, обґрунтовувати причини поїздки і надавати фінансові, страхові та інші документи і навіть зворотні квитки. Так, іноземці – вихідці з країн, які постачають у Францію найбільшу кількість нелегалів, повинні заявляти про свій майбутній намір виїхати з Франції, і в їхніх документах робиться відповідна відмітка, перешкоджаючи тим, хто прагне проникнути в країну за підробленими або чужими документами.

Чимало урядів посилюють прикордонний документарний контроль і встановлюють комп'ютеризовані системи перевірки ідентифікаційних документів. У рамках ЄС використовуються спеціальні візові штампи, що виключають підробку, вводяться машиночитабельні ідентифікаційні документи, у паспорти вставляють мікрочіпи з біометричними даними – відбитками пальців і фотографією райдужної оболонки ока. З 2003 р. запущено

в дію комп'ютерну систему EURODAC – першу європейську систему, призначену для ідентифікації відбитків пальців і реєстрації біженців і деяких категорій нелегальних мігрантів, що прибувають у країни ЄС, Ісландію і Норвегію. Процедура звірки відбитків пальців використовується для визначення достовірності документів, зокрема, у Німеччині і Великій Британії.

Вживаються заходи для зміцнення кордонів. У Німеччині з метою боротьби з контрабандою прикордонникам навіть дозволено оглядати будинки, розташовані в тридцятикілометровій зоні від східних кордонів країни.

За перевезення іноземців без відповідних документів з транспортних компаній стягується значний штраф. У Нідерландах перевізника можуть навіть позбавити за це свободи на строк до шести місяців. В арсенал боротьби з незаконною імміграцією також входять арешти контрабандистів, їхніх транспортних засобів і перевалочних баз, конфіскаційні заходи, які підривають економічну базу контрабанди.

Боротьба з нелегальною імміграцією включає систему заходів проти мігрантів, які вже знаходяться в країні і порушують встановлені правила перебування і зайнятості іноземців. Виявити іноземців, що зуміли нелегально проникнути в країну, допомагає система перевірки ідентифікаційних документів на території країни.

Бар'єром на шляху нелегальної зайнятості служить система дозволів на роботу для іноземного працівника і роботодавця. Від середини 1970-х рр. практично повсюдно заборонено наймати нелегальних працівників, а проти підприємців-порушників застосовуються санкції. У Франції, окрім штрафів, вони повинні внести до бюджету всі приховані податки та інші платежі, а з 2003 р. – відшкодувати витрати з депортації нелегалів.

Як крайній засіб до нелегальних іммігрантів застосовується взяття під варту і депортація. В ЄС проводяться спільні акції з депортації нелегальних мігрантів. Оскільки процедура депортації вважається негуманною і обходиться досить дорого, то розвинені держави зацікавлені, щоб країни – донори нелегальних мігрантів брали на себе відповідальність за повернення. Так, між Німеччиною та Албанією, Іспанією і Мавританією було підписано відповідні угоди. Серія аналогічних двосторонніх угод укладена між країнами призначення і транзиту нелегальних мігрантів, зокрема, Іспанією і Марокко, Нідерландами та Марокко, Німеччиною і В'єтнамом.

Прямою протилежністю до жорстких заходів є амністії, які періодично проводяться в розвинених країнах і спрямовані на легалізацію іноземців, що тривалий час незаконно проживали на території країн і здатні забезпечити себе матеріально. Кампанії з урегулювання статусу незаконних іммігрантів проводяться головним чином у країнах Південної Європи, причому достатньо регулярно. У країнах Північної і Центральної Європи, особливо в Німеччині й Нідерландах, вважається, що порушникам закону прощення бути не може.

Таким чином, зростаюча відкритість ринкової економіки і формування правових держав сприяють інтенсивному і неконтрольованому припливу

іноземного населення. Разом з помітними успіхами імміграційна політика розвинених країн нерідко страждає прорахунками, непослідовністю і половинчастістю прийнятих рішень. Йде постійний пошук найбільш прийнятних стратегій і практичних механізмів їхньої реалізації, які гнучко реагують на зміни міграційної ситуації.

12.3. Інтеграція трудових мігрантів

Для того щоб міграція справді мала позитивний вплив на країни прийому, приносила користь мігрантам, населенню і суспільству в цілому, важливим елементом управління повинна стати *інтеграція мігрантів*. Її необхідність стає особливо відчутною в міру зростання чисельності мігрантів, коли в суспільстві прийому викристалізовується цілий комплекс соціально-політичних і етнокультурних проблем: формування великих соціально відчужених прошарків мігрантів, етнорелігійна фрагментація суспільства, зростання ксенофобних і расистських настроїв, виникнення міжетнічних і міжконфесійних конфліктів. Усе це свідчить про недоліки інтеграційної політики стосовно мігрантів.

"Успішна інтеграція мігрантів виступає як одна з основ соціального об'єднання суспільства і водночас як передумова ефективності економіки", – говорить в комюніке Комісії Європейських спільнот від 2003 р. [424, р.17] Однак у Західній Європі здійснення цих завдань, на думку Д. Пападеметру [358, р.3], ускладнене двома обставинами: по-перше, тут проблема інтеграції вкрай запущена, оскільки влада тривалий час відмовлялася визнати, що прийом тимчасових працівників фактично став їхнім поселенням, а це призвело до маргіналізації цілих поколінь мігрантів і їхніх нащадків; по-друге, інтеграційними заходами не охоплена значна частина мігрантів, зокрема, нелегали і частково члени сімей, що возз'єднуються.

Інтеграція мігрантів відображає процес, у ході якого вихідці з інших країн і їхні нащадки другого / третього поколінь перетворюються на складовий елемент суспільства прийому [419, р.4]. Спочатку іноземці, які прийшли, відчувають себе "іншими", відмінними від місцевого населення (за фенотипом, культурою, релігією і т.п.) і сприймаються ним як "інші", потім вони поступово "визнаються і приймаються новим суспільством", стають не просто окремою частиною, а його "прийнятою частиною" [425, р.141].

Цей добре зрозумілий змістовно процес має різні трактування залежно від акценту на тих чи інших аспектах взаємодії іммігрантів і суспільства, а також механізмів інтеграції. Континуум взаємодії іммігрантів і суспільства є досить широким (рис. 12.1), і сама взаємодія може відбуватися в двох напрямках: перший – це адаптація іммігрантів у суспільство прийому, другий – сприйняття

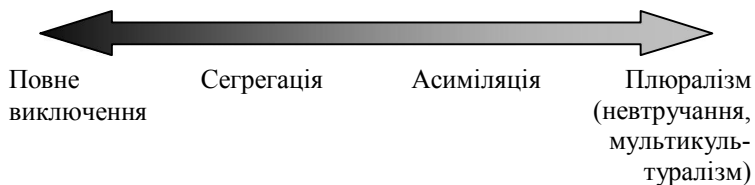

Рис. 12.1. Континуум взаємодії іммігрантів і суспільства прийому
(джерело: [426, с.105])

і сприяння адаптації мігрантів самим суспільством. Результат інтеграції залежить від вибраного напрямку взаємодії і того, наскільки далеко на цьому шляху (континуумі) просуваються її актори.

Відмінності трактування інтеграції віддзеркалюються в специфіці підходу різних держав до інтеграційної політики. Завдання політики інтеграції полягає в тому, щоб виробити інтеграційні заходи, спрямовані на задоволення потреб і побажань мігрантів і населення з урахуванням реалій країни прийому.

Критеріями оцінки розвитку інтеграційних процесів можуть служити показники політико-правового і соціально-економічного становища мігрантів, ставлення до них місцевого населення, їхня взаємна готовність до міжетнічних соціальних комунікацій [204, с.262].

Сьогодні в розвинених країнах склалося три *моделі інтеграційної політики* [427, р.9-10]: політична асиміляція, функціональна і мультикультурна інтеграція.

Модель політичної асиміляції забезпечує іммігрантові сприятливі умови для швидкого отримання громадянства країни прийому. Ідентичність нових громадян іноземного походження визначається не етнокультурним або релігійним корінням, а національним політичним порядком. Держава не визнає наявності в етнічних меншин особливих потреб, які необхідно враховувати в практичній політиці. Етнічні, культурні й релігійні питання належать винятково до сфери приватного життя мігрантів. Модель політичної асиміляції реалізується у Франції.

У країнах ЄС, де в основу формування нації покладено принцип спільності походження населення і стимулюється повноцінна інтеграція етнічних мігрантів, здійснюється політика функціональної інтеграції, яка припускає включення іноетнічних мігрантів лише у сферу зайнятості і систему соціального забезпечення, тоді як можливості політичної участі в справах суспільства і отримання нового громадянства, навіть якщо вони народилися в цій країні, є обмеженими. Такий підхід отримав назву соціального громадянства і фактично означає лише квазі-членство в суспільстві. Така модель, наприклад, характерна для Німеччини, Італії та Греції.

Найбільш просунутою щодо інтересів іммігрантів виглядає мультикультурна, або комунітарна, модель. Вона ґрунтується на визнанні

існування в суспільстві різних етно-расових груп і необхідності управління відносинами між ними. Головний акцент робиться на забезпеченні рівності між прибулими і місцевими мешканцями в усіх сферах водночас, і насамперед збереженні рідної культури. Базуючись на антидискримінаційних правових нормах і політиці рівних можливостей, вона припускає швидке надання мігрантам політичних і цивільних прав у повному обсязі, а також розвиток взаєморозуміння і взаємодії різних етичних груп. Такі європейські країни, як Велика Британія, Нідерланди, Швеція, намагаються впровадити цю модель у суспільстві. Проте після терористичних актів у США, Іспанії і Великій Британії спроби повноцінно реалізувати принципи мультикультуралізму в політиці європейських країн дещо загальмувалися.

Жодна з розглянутих моделей у європейських країнах не втілюється в чистому вигляді. Мова може йти лише про домінуючий підхід до вирішення проблеми інтеграції, реальна інтеграційна політика поєднує в собі різні моделі. Відтак вона виявляється досить розмаїтою з погляду форм і методів, а її практичний інструментарій помітно набуває національної специфіки, що наочно виявляється в заходах, які проводяться. Однак спільним для всіх країн є наявність трьох базових вимірів інтеграційної політики: політико-правового, соціально-економічного і культурно-релігійного [425, p.139].

Політико-правовий вимір відповідає на запитання: наскільки політично повноцінними членами суспільства стають іммігранти? На практиці найважливішим є те, чи мають вони право безпечного перебування в країні, і якщо так, то наскільки їхні права відрізняються від політичних прав і обов'язків місцевих мешканців. Іншими словами, цей вимір політики полягає в цілеспрямованому формуванні політико-правового поля інтеграції мігрантів. Згідно з [204, с.269-284], [419, p.16-23], складовими її є:

- поліпшення правового становища іноземців і лібералізація правил отримання громадянства;
- антидискримінаційна практика;
- політична інтеграція іноземного населення.

У західноєвропейських країнах поворот до підвищення юридичного статусу іноземців намітився ще з 1990-х рр. Проте навіть сьогодні правове становище деяких категорій мігрантів залишається не достатньо міцним.

За правовим статусом мігрантів поділяють на чотири категорії:

– іммігранти і їхні нащадки, які стали громадянами країни прийому (формально вони володіють тими ж правами і обов'язками, що і місцеві мешканці, але на практиці нерідко зустрічаються з дискримінацією, зокрема на ринку праці);

– іноземні громадяни, що мають посвідку на постійне проживання (наділені більшістю цивільних прав і мають доступ до системи державних соціальних послуг, включаючи соціальне страхування, освіту, забезпечення житлом і медичне обслуговування, однак або повністю позбавлені політичних прав, або наділені ними лише частково);

– тимчасові іммігранти, що мають візу і дозвіл на працю протягом певного періоду (позбавлені багатьох форм соціального захисту, зокрема допомоги непрацездатним);

– нелегальні мігранти (найбільш безправна верства населення, яка може бути видворена з країни в будь-який момент).

Окрему категорію утворюють мігранти з інших країн ЄС, які за наданими правами прирівнюються до громадян країн прийому. У 2000 р. Комісія європейських спільнот [428, р.19] запропонувала надати цій категорії іноземців так зване адміністративне громадянство (civic citizenship), яке передбачає свободу пересування і вибору місця проживання, роботи з найму, участь у виборах до місцевих органів влади і Європарламенту.

У 2003 р. Директивою Європейської Ради [429] іноземці, що легально проживають на території ЄС не менше п'яти років і мають дозвіл на тривале проживання, отримують рівні права з громадянами ЄС у таких сферах, як доступ до робочих місць і підприємницької діяльності, освіти, соціального страхування і т.д. Однак вимога надання цій категорії іноземців права на участь у виборах до Європарламенту і місцевих органів влади не знайшла законодавчого втілення.

Найважливішою умовою повноцінної інтеграції є громадянство. Громадянство прибульці та їхні нащадки отримують головним чином шляхом натуралізації на основі заяви, хоча діти іноземців можуть отримати громадянство одразу після народження на території нової країни. Сприяння натуралізації іноземців належить до числа основних складових сучасної інтеграційної політики західних держав.

Скорочуються і встановлені законом мінімальні строки проживання в країні прийому, що дають право на отримання громадянства. Так, у Німеччині з 2000 р. полегшено натуралізацію мігрантів не німецького походження та їхніх нащадків у другому поколінні. Усе більше країн, зокрема, Велика Британія, Франція, Нідерланди, Німеччина, пов'язують надання громадянства з формальними ознаками інтеграції в соціум, насамперед це знання мови країни прийому. Широкого розповсюдження набуває інститут подвійного громадянства (Велика Британія, Ірландія, Франція, Іспанія та інші).

У цілому вказані послаблення в законодавстві про громадянство сприяли помітному збільшенню в європейських країнах контингенту нових громадян з числа іноземців, що постійно проживають у них.

Важливу роль у забезпеченні толерантних міжетнічних відносин в суспільстві має відігравати антидискримінаційне законодавство, що встановлює і забезпечує рівні права для людей незалежно від раси, етнічного походження, громадянства і релігії, запобігає і зупиняє навмисні дискримінаційні дії і поновлює в правах постраждалих представників етнічних груп.

У 2000 р. Європейська Рада прийняла дві Директиви антидискримінаційної політики, які передбачають розповсюдження правил

захисту від дискримінації у сфері зайнятості, освіти, охорони здоров'я, соціального і житлового забезпечення (див. [430], [431]). Проте запобігання дискримінації на релігійній основі обмежується лише ринком праці і професійною підготовкою. Крім того, не створено відповідних інституційних механізмів реалізації цих правил.

В ЄС з 2001 р. реалізуються Програма дій з боротьби з дискримінацією і кампанія EQUAL, яка пов'язує інтеграційну політику з антидискримінаційною практикою і передбачає залучення представників етнічних меншин до розробки і здійснення відповідних заходів, з 2005 р. – рамкова стратегія "Недискримінація і рівні можливості для всіх", а 2007 р. був оголошений Роком рівних можливостей для всіх.

Серед європейських держав лише Велика Британія, Ірландія, Нідерланди, Швеція і Бельгія мають спеціальне антидискримінаційне законодавство, прийняте ще до розробки відповідних директив ЄС і спрямоване на забезпечення рівності незалежно від расової й етнічної приналежності. Найбільш розвиненим законодавством з расових питань володіє Велика Британія. У захисті релігійних меншин найдалі просунулися Ірландія і Нідерланди, які впроваджують єдиний підхід у всіх напрямках антидискримінаційної політики. Проте для більшості країн антидискримінаційне право і відповідна практика залишаються найслабшою ланкою.

Своєрідною перевіркою міцності й демократичності західної політичної системи стало включення іноземців у політичний процес. Це включення може мати як індивідуальний характер, наприклад, під час виборчих кампаній, так і груповий – через консультативні механізми й інститути громадянського суспільства. Чимало західноєвропейських країн роблять спроби забезпечити у тих чи інших формах політичне представництво іммігрантів. Такі європейські держави, як Швеція, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ісландія і Фінляндія, Бельгія і Люксембург, ще десять-двадцять років тому внесли зміни до своїх конституцій і надали іноземцям, що мають статус постійних мешканців, виборче право. Велика Британія також наділила майже повним набором політичних прав вихідців з країн Британської Співдружності. Проте виборчі права були надані в урізаному обсязі, обмеженому регіональним рівнем, а усунення іноземців від участі в загальнонаціональних виборах мотивувалося відсутністю в більшості з них відповідного інтересу.

На жаль, політичні інститути не враховують належним чином етнічного розмаїття суспільств прийому і не сприяють участі етнічних меншин у політичних процесах.

Крім виборчого права і представництва, важливим каналом участі мігрантів у політичному процесі є практика консультацій. Для мігрантів, що не мають виборчого права, вони є єдиним інституційним механізмом участі в публічній політиці, яка стосується їхнього життя. Ідея представництва іноземців у консультативних органах, яка зародилася в Бельгії ще в 1960-х рр.,

найбільшу підтримку отримала в Німеччині і була реалізована спочатку на рівні міст, пізніше – земель, а потім – у національному масштабі. У Франції представництво іноземців на місцях варіюється від участі в парламенті до періодичних офіційних зустрічей з представниками влади, на національному рівні працюють різні консультаційні ради.

У 1991 р. з метою надання мігрантам права голосу в ЄС при Комісії ЄС у справах вихідців третіх країн, що проживають на території Союзу, було створено спеціальний консультаційний орган – Форум мігрантів, який об'єднав понад 110 асоціацій іммігрантів. Проте з часом через значні обмеження цей орган припинив існування.

Зауважимо, що за останні десятиліття зроблено немало для поліпшення правового статусу іноземців, однак цей прогрес виглядає мізерним у порівнянні з тими зрушеннями, які мали місце в 1970–1980 рр.

Другим *виміром* політики інтеграції є *соціально-економічний*. Він стосується прав, пов'язаних з працею і отриманням соціально-економічної допомоги. Основними компонентами цього виміру, як визначає І. Цапенко [204, с.284-304], є:

- урядові ініціативи у сфері зайнятості;
- адаптація системи освіти;
- житлова політика;
- заходи з охорони здоров'я;
- соціальне забезпечення;
- програми адаптації і облаштування вимушених мігрантів.

Варто зауважити, що зусилля самих держав досить потужно підтримуються на рівні таких ініціатив ЄС, як Європейська стратегія зайнятості (1997 р.), Лісабонська стратегія економічного і соціального оновлення (2000 р.), програма EQUAL (2001 р.), а також низки кампаній боротьби з бідністю і соціальним виключенням, де особлива увага звернута на національні меншини та іммігрантів.

Поліпшення становища мігрантів на ринку праці вписується в Лісабонську стратегію і розглядається як один з пріоритетів інтеграційної політики ЄС. Проте в більшості розвинених держав послідовна стратегія інтеграції мігрантів у сферу зайнятості поки що не сформована.

У багатьох країнах сприяння залученню прибулих у сферу зайнятості здійснюється через загальнонаціональні програми, адресовані тим верствам населення, які займають слабкі позиції на ринку праці. Оскільки проблеми новоприбулих на ринку праці пояснюються насамперед недостатнім рівнем кваліфікації, то інтеграційна політика в цій сфері, зокрема в Німеччині, сфокусована на їхній професійній підготовці і підкріплюється вивченням мови країни перебування.

Крім загальнонаціональних програм деякі країни реалізують спеціальні заходи для забезпечення мігрантів робочими місцями. Так, уряд Нідерландів уклав угоду з середнім і малим бізнесом про прийом на роботу певного числа

представників етнічних меншин, а в Данії в 2003–2006 рр. проводилася кампанія "Нам потрібні всі молоді люди", у рамках якої надавалася допомога молодим іммігрантам у плані освіти і професійної підготовки.

Все більше уваги припадає на заходи, спрямовані проти расової дискримінації на робочих місцях. В окремих країнах розглядається питання про розширення прийому мігрантів на державну службу, яку традиційно пов'язують з дискримінацією. Тому, наприклад, у Великій Британії з 2000 р. державні організації зобов'язані виділяти певну частину робочих місць представникам етнічних меншин.

Актуальним є питання самостійної зайнятості. У Данії в рамках програми сприяння підприємництву субсидують місцеві проекти і консультаційні центри, а представників етнічного бізнесу залучають до обміну досвідом з підприємцями-початківцями, вихідцями з третіх країн.

Освіта належить до найдоступніших для всіх категорій мігрантів і їхніх дітей соціальних послуг держави. Практично всі розвинені країни здійснюють навчання як недавно прибулих іноземців, так і нащадків переселенців, що вже влаштувалися.

Розвиток мовних навичок став однією з головних складових інтеграційної політики розвинених країн. Незнання мови або недостатнє володіння нею обмежує можливості мігрантів не лише в плані працевлаштування, професійного і статусного просування, але й соціальної взаємодії з місцевим населенням. У більшості країн організуються спеціальні курси навчання мігрантів мови приймаючої країни, вивчення її історії та культури. Останніми роками такі програми мають обов'язковий характер, особливо для новоприбулих і іноземців, що намагаються отримати громадянство. У Німеччині, наприклад, особи, які не відвідують заняття, ризикують зіштовхнутися з труднощами під час продовження дозволу на проживання і навіть з обмеженнями на обсяг отримуваних соціальних виплат. Водночас існують і мовні курси, які можна відвідувати на добровільній основі. Наприклад, у Швеції кожен іммігрант може пройти оплачуваний державою 240-годинний курс вивчення шведської мови.

Низький рівень освіти серед мігрантів, їхніх дітей не просто обмежує інтеграційний потенціал, але й створює потенційну загрозу люмпенізації мігрантів з усіма відповідними наслідками для суспільства. Такі наслідки усвідомлюють, наприклад, у Франції, де система освіти розглядається як один з основних інструментів утворення єдиної нації. У районах концентрації мігрантів здійснюється цільове фінансування початкових і середніх шкіл, створюються спеціальні класи для дітей мігрантів, призначені полегшити початок процесу їхнього навчання в іншомовному середовищі.

Загалом, можна з упевненістю сказати, що система освіти є тією ланкою інтеграційної політики європейських країн, яка активно діє і демонструє позитивні результати.

Житлові умови мігрантів довгі роки не привертали уваги місцевої влади. Практичні заходи в цій галузі проводяться, але їхні масштаби через високу капіталоемність досить обмежені.

Як правило, етнічні меншини в містах територіально сконцентровані в так званих іммігрантських гетто – незручно розташованих, екологічно несприятливих районах із застарілим житловим фондом і скупченістю. Компактне поселення етнічних общин сприяє адаптації нових мігрантів, збереженню рідної культури, розвитку етнічної економіки тощо. Водночас житлова сегрегація гомогенних етнічних або релігійних груп, ведення ними відособленого від місцевого населення життя вповільнює повноцінну інтеграцію в суспільство прийому і веде до його фрагментації.

Враховуючи негативні аспекти етнічних анклавів, однією з головних цілей міської політики щодо мігрантів і етнічних меншин є протидія етнізації міського простору. Ще до 1990-х рр. місцева влада застосовувала обмеження і квоти на розміщення мігрантів і проводила політику їхнього розселення. У Німеччині вже в 1977 р. були встановлені обмеження на чисельність іноземних жителів у адміністративному районі (не більше 12%), і муніципалітети районів, де було досягнуто цього рівня, мали право не давати дозволів на поселення нових іммігрантів.

Однак реально така політика територіального розосередження мігрантів сприяла лише їхньому перерозподілу серед бідних районів. Тому нині йде пошук нових підходів до вирішення міських проблем. З 1994 р. у ЄС почали здійснюватися проекти оновлення житлового фонду в рамках програми URBAN, яка повинна сприяти кращій інтеграції місцевих співтовариств і етнічних меншин. Одним з варіантів сучасної стратегії в цій галузі є інтегрована міська політика, орієнтована на регенерацію цілих кварталів і покликана поліпшити в них соціальний клімат. У Великій Британії і Данії така політика реалізується в складі комплексної стратегії вирішення ключових проблем міських гетто: безробіття, злочинність, освіта, екологія тощо. Важливим чинником є залучення до їхньої розробки, здійснення і оцінки ефективності представників місцевих етнічних співтовариств.

Мігранти більше, ніж корінне населення, піддають ризику власне здоров'я. Через специфіку зайнятості – на важких і небезпечних роботах з поганою гігієною іноземні працівники частіше страждають від хвороб, нещасних випадків, професійних захворювань. Відірваність від рідного місця, розлука з сім'єю, ворожість соціального оточення провокують розвиток психологічних стресів і хвороб нервової системи.

Незважаючи на те, що базові медичні послуги загалом мігрантам доступні, причому екстрені – навіть нелегальним іммігрантам, на шляху їх отримання постають такі перешкоди, як незнання мови, брак інформації про послуги, дискримінація, відсутність спеціально призначених для приїжджих послуг. Політика спрямована головним чином на забезпечення мігрантів основними медичними послугами. В європейських країнах, зокрема

Нідерландах і Великій Британії, до роботи в медичних закладах традиційно залучають персонал з числа етнічних меншин. Уряди Нідерландів і Німеччини намагаються полегшити іноземним лікарям, що приїхали в ці країни, отримати дозвіл на практику в районах концентрації мігрантів. У деяких країнах (Великій Британії, Швеції, Нідерландах) і в окремих галузях медицини (наприклад психіатрії) практикується надання спеціальних медичних послуг для приїжджих.

Усі легальні мігранти мають доступ до системи соціального забезпечення. Перелік і розміри отримуваних ними соціальних виплат істотно залежать від стажу роботи в країні, внесків до фондів соціального страхування (німецькомовні країни), статусу мігрантів (Велика Британія, скандинавські країни). Важливим є наявність угоди з країною походження про соціальні виплати її громадянам, що перебувають на території країни прийому.

Найбільш проблемним питанням соціального страхування є пенсійне забезпечення, на яке мігранти з країн, що розвиваються, як правило, розраховувати не можуть. Ця проблема і низка інших свідчать про необхідність більшого врахування національними системами соціального забезпечення потреб інтеграції мігрантів.

Практично всі категорії новоприбулих мігрантів стикаються з проблемою адаптації і потребують підтримки з боку держави або інших структур. Для більшості іноземців урядові інтеграційні заходи концентруються головним чином на освіті. Масштабні державні програми соціально-економічної інтеграції новоприбулих іноземців адресуються в основному вимушеним мігрантам. Політику інтеграції вимушених мігрантів у більшості випадків можна охарактеризувати як достатньо ефективну.

Значним розмахом характеризуються програми прийому співвітчизників з інших країн. Так, активна інтеграційна політика переселення етнічних німців до Німеччини проводиться вже впродовж кількох десятиріч.

В останні роки уряди європейських країн активізувалися в проведенні програм і ініціатив, які сприяють соціально-економічній інтеграції широкого кола мігрантів, не обмежуючись вимушеними переселенцями або представниками окремих етнічних меншин. Водночас, ураховуючи невдачі інтеграційної політики попередніх десятиліть, західноєвропейські держави почали пред'являти більш суворі вимоги до іноземців, особливо тих, хто хоче отримати громадянство.

Третій *вимір* політики інтеграції іммігрантів має відношення до *сфери культурних і релігійних прав*: забезпечення права приїжджого населення на культурну автономію, можливості збереження своєї культури, використання рідної мови і віросповідання, самоорганізації в галузі культури і релігії.

Значну роль у цьому плані відіграє освіта. Західноєвропейські країни роблять спроби внести зміни до навчального процесу з урахуванням етнічного, культурного і релігійного розмаїття свого населення. У деяких країнах, у рамках міжурядових угод між країнами прийому і походження, діти

іммігрантів мають можливість вивчати мову батьків завдяки організації спеціальних шкіл і курсів. Однак на цьому шляху постають такі перепони, як відсутність необхідних підручників, дефіцит відповідним чином підготовлених учителів, невідповідність цілей мультикультурної освіти завданням виховання юних громадян у дусі відданості нації та її цінностям.

Питання співіснування різних релігій вирішуються в західних суспільствах на основі формального відокремлення церкви від держави (наприклад у Франції) або ж шляхом офіційного визнання кількох релігій (у випадку Німеччини і Великої Британії). Уряди прагнуть налагодити відносини з представниками конфесій, що діють у країні. Особлива увага приділяється взаємодії з представниками ісламу, який є другою за чисельністю після християнства конфесією в Західній Європі.

Проте на тлі неоднозначних результатів здійснення мультикультурних практик проглядаються і рестриктивні тенденції щодо етноконфесійної автономії приїжджого населення, зокрема тих аспектів, які перешкоджають розвитку інтеграційних процесів і загрожують стабільності суспільства.

На завершення звернемося до експертних оцінок просунутості європейських країн на шляху інтеграції мігрантів. Починаючи з 2004 р., у рамках спільного проекту Британської ради і незалежної неприбуткової європейської організації Migration Policy Group для всіх європейських країн визначається індекс політики інтеграції мігрантів MIPEX. Індекс, розрахований за понад 140 конкретними показниками, представляє шість ключових вимірів інтеграційної політики: доступ до ринку праці, возз'єднання сімей, сталий побут, участь у політичному житті, набуття громадянства, антидискримінаційні заходи.

Результати експертних опитувань за 2007 р. (див. табл. 12.1) показують, що за рівнем інтеграції іммігрантів перші місця посідають країни Північної (Швеція, Бельгія, Нідерланди, Фінляндія, Норвегія, Велика Британія) і Південної Європи (Португалія, Італія, Іспанія). Найнижчі індекси мають майже всі країни Центрально-Східної Європи, які увійшли до складу ЄС у 2004 р., а також Австрія, Греція і Данія. Цікавим є факт, що країни, які найбільше приймають іммігрантів, – Німеччина і Франція, не є особливо активними в плані інтеграції іммігрантів і знаходяться в середині списку, маючи посередні значення всіх субіндексів. Якщо розглянути окремі виміри інтеграційної політики, то найбільш проблемним є участь у політичному житті, доступ до громадянства і проведення антидискримінаційних заходів. Найстабільнішим виглядає доступ до соціальних прав (сталий побут). Однак найбільша дисперсія і, водночас, найвищі значення мають складові доступу до ринку праці і возз'єднання сімей. Цікаво також, що серед країн ЄС-15 найвищим є субіндекс антидискримінаційних дій, дещо нижчими – субіндекси сталого побуту і участі в політичному житті, а найнижчим – субіндекс доступу до громадянства. У країнах ЄС-10 найвищим є субіндекс сталого побуту і

Таблиця 12.1

Індекс політики інтеграції мігрантів (MIREX) європейських країн, 2007 р.

Країна	Рейтинг	Індекс MIREX	Складові індексу					
			доступ до ринку праці	возз'єднання сімей	сталий побут	участь у політ. житті	доступ до громадянства	антидис-кримінація
Швеція	1	88	100	92	76	93	71	94
Португалія	2	79	90	84	67	79	69	87
Бельгія	3	69	75	61	74	57	71	75
Нідерланди	4	68	70	59	66	80	51	81
Фінляндія	5	67	70	68	65	81	44	75
Італія	6	65	85	79	67	55	33	69
Норвегія	7	65	70	66	72	86	39	54
Велика Британія	8	63	60	61	67	46	62	81
Іспанія	9	61	90	66	70	50	41	50
Словенія	10	55	60	71	63	15	41	79
Франція	11	55	50	45	48	52	54	81
Люксембург	12	55	45	50	48	84	45	56
Німеччина	13	53	50	61	53	66	38	50
Ірландія	14	53	50	50	39	59	62	58
Швейцарія	15	50	75	43	51	55	44	33
Угорщина	16	48	40	50	50	29	36	85
Чеська Республіка	17	48	50	58	63	41	50	27
Естонія	18	46	75	61	61	30	26	23
Литва	19	45	55	68	47	12	38	48
Польща	20	44	25	66	67	14	45	46
Данія	21	44	40	36	67	55	33	33
Мальта	22	41	30	66	65	19	29	38
Словаччина	23	40	55	38	51	14	40	44
Греція	24	40	40	41	60	14	25	58
Австрія	25	39	45	34	55	34	22	42
Кіпр	26	39	40	32	47	18	36	60
Латвія	27	30	20	42	51	11	25	33
ЄС-15		60	64	59	61	60	48	66
ЄС-10		44	45	55	57	20	37	48
ЄС-25		53	56	57	59	43	43	58
Середній		53	57	57	60	45	43	57

Джерело: [432, р.3].

возз'єднання сімей, тоді як дуже низьким є показник участі іммігрантів у політичному житті суспільств. У середньому в Європі всі субіндекси мають приблизно однакові значення.

12.4. Вплив на причини еміграції в країнах походження

Після провалу проекту "Фортеця Європа" прийшло усвідомлення, що неможливо зробити абсолютно непроникними для небажаних мігрантів кордони і що надто дорогими виявляються намагання забезпечити повноцінну інтеграцію великих іноетнічних общин. Тому вплив на причини еміграції в країнах походження мігрантів став одним із новітніх елементів системи управління міжнародною міграцією

Серед основних засобів протидії розширенню еміграції – фінансово-економічна допомога країнам походження, здійснення прямих іноземних інвестицій, лібералізація зовнішньої торгівлі з ними, використання засобів зовнішньополітичного впливу. Усі вони спрямовані на сприяння соціально-економічному розвитку країн походження в надії на зменшення нерівності між ними і країнами призначення. Тут доречним буде згадати фразу американських політологів Філіпа Мартіна і Джонаса Відгрена: "Міркуючи про те, як управляти міграцією, важливо пам'ятати, що більшість міграційних переміщень скоріше схожі на капання води, ніж на повінь, і на цю "капаючу міграцію" найбільше впливає економічне зростання і мир. Політика, яка просуває торгівлю, інвестиції, допомогу, повагу до прав людини, не скасовує необхідності контролю кордонів, але вона постійно скеровує країни в напрямку до зниження міграційного тиску. Відмова або нехтування такою політикою через її повільну дію може призвести до масової і непередбачуваної міграції, якої так бояться уряди" [433, р.35].

Позитивний ефект такого впливу полягає в тому, що зовнішня допомога, прямі іноземні інвестиції, лібералізація зовнішньої торгівлі і т.д. сприяють поліпшенню ділового клімату в країнах – донорах мігрантів, формуванню в них правової, економічної і соціальної інфраструктури, необхідної для ефективнішої діяльності бізнесу. Поліпшення бізнес-середовища, у свою чергу, працює на прискорення економічного зростання, створення робочих місць, підвищення доходів, зняття соціальної напруги і демократизацію суспільства. Тобто вказані заходи опосередковано впливають на міграційну активність людей, яка багато в чому залежить від їхніх уявлень і очікувань щодо власного майбутнього (соціального статусу, доходів) і майбутнього дітей на батьківщині та в інших країнах. Відтак ці заходи можуть скоротити міграцію, породжену безробіттям і бідністю, а також міграцію, спрямовану на досягнення кращих умов життя і реалізацію особистого потенціалу за кордоном.

Сьогодні впливу на причини міграції в системі управління міграцією відводиться другорядна роль. Однак, зауважує І. Цапенко [204, с.313], включення подібних засобів у механізм регулювання міграційних процесів істотно змінює принципи його функціонування. По-перше, це означає не просто вихід за національні і міжнародні рамки, а вихід на транснаціональний рівень, який передбачає необхідність узгодження і реалізації цілого комплексу дій у глобальному масштабі і, відповідно, участь у ньому і країн-донорів, і країн-реципієнтів мігрантів, і різноманітних глобальних акторів. В умовах глобалізації міжнародна кооперація щодо вирішення проблем міграції є неодмінною умовою ефективного управління переміщенням населення, раціонального розподілу і використання чинників виробництва в світі.

По-друге, засоби допомоги і розвитку додають до міграційної політики не лише нову ланку, а й дозволяють вийти на новий часовий рівень. Це означає, що вплив на міграційні процеси починає здійснюватися на більш ранній стадії, яка безпосередньо передуює міграції. Унаслідок цього управління міграцією перестає бути лише ре-активним, а робиться про-активним, випереджувальним.

На нашу думку, ще одним важливим моментом є те, що такий вплив на причини міграції, по суті, означає здійснення з боку національних держав глобальної діяльності. Іншими словами, саме в такий спосіб міжнародна міграція, будучи глобальною за своїм змістом, трансформується в реальний чинник глобалізації. І саме в процесі реалізації такої всеохоплюючої міграційної політики національні держави – як донори, так і реципієнти – втягуються (скоріше – "вплітаються") в глобальні процеси.

Розглянемо чотири вказані напрями впливу на причини еміграції. Відповідна статистика розглядалася нами раніше, тому зупинимося лише на напрямках політики.

Зовнішня фінансово-економічна і технічна підтримка країн – донорів мігрантів здійснюється через виділення грантів, концесійні позики під пільговий відсоток, сприяння розвитку в рамках програм практично безкоштовної технічної співпраці, гуманітарну допомогу, звільнення від сплати боргів тощо.

Допомога впливає на міграцію як прямим, так і непрямим чином. Пряма дія здійснюється головним чином унаслідок реалізації ініціатив зі сприяння репатріації і реінтеграції мігрантів, а також спеціальних програм, адресованих конкретним районам або групам населення, для яких характерні високі показники еміграції. Так, враховуючи проблеми в країнах Східної Європи і СНД, які спонукали повернення на батьківщину предків етнічних німців, уряд Німеччини надавав допомогу співвітчизникам у місцях їхнього нинішнього проживання; завдяки цьому потік німецьких переселенців із цих країн істотно ослабився. Франція, Італія та Іспанія у співпраці зі місцевими спільнотами в країнах походження мігрантів, реалізують численні мікрорівневі соціально-

економічні проекти, покликані сприяти реінтеграції мігрантів, що повернулися на батьківщину. Здійснення подібних програм сприяє розвитку співпраці в процесі управління міграційними потоками між країнами походження, транзиту і призначення, впорядкуванню цих потоків і спрямуванню їх у організоване русло.

Непрямий вплив зовнішньої допомоги є значно помітнішим і вагомішим. Допомога, зосереджена головним чином на поліпшенні економічної й демографічної ситуації, у поєднанні з відповідною внутрішньою і міжнародною політикою може сприяти економічному зростанню країн-донорів, скороченню відставання в рівнях розвитку і, тим самим, зниженню еміграційного потенціалу. Зауважимо, що географія такої допомоги виразно відображає геополітичні інтереси "держав-спонсорів". Сьогодні допомога країн Західної Європи в основному спрямована в Східну Європу, Північну Африку і Туреччину.

Попри названі позитиви, сьогоднішній вплив зовнішньої допомоги на міграційні показники більшості країн-донорів мігрантів є досить слабким. Пояснюється це багатьма причинами [204, с.324-326]:

- дуже великим є розрив між країнами-донорами мігрантів і країнами-реципієнтами, і для зменшення його, окрім усього іншого, потрібен час;

- обсяги допомоги, яка виділяється, є надто мізерними, щоб негайно викликати кардинальні зміни;

- зовнішня допомога, як правило, слабо пов'язана з проблемами соціально-економічного і демографічного розвитку країн-донорів мігрантів;

- надання частини коштів допомоги в зв'язаній формі знижує її ефективність, змушуючи країни, які отримують допомогу, платити за придбання товарів і послуг більше, ніж якби вони самостійно вибирали собі постачальників;

- між країнами, які отримують і які надають допомогу, часто відсутня необхідна співпраця щодо вирішення міграційних питань;

- країни, що надають гуманітарну допомогу, поважаючи національний суверенітет країн-отримувачів допомоги, часто не можуть перешкодити її неефективному використанню;

- структура витрат зовнішньої допомоги не є оптимальною, наприклад, значна частина виділених коштів часто йде на оплату праці великого числа іноземних радників.

Іноземні інвестиції також по-різному впливають на еміграцію. Вони можуть як зменшувати схильність до еміграції, так і стимулювати її, або ж здійснювати диференційований вплив на різні групи емігрантів. Аналіз свідчить, наприклад [434, р.24-25], що знижувати еміграцію зарубіжні інвестиції можуть прямим або непрямим чином. Їхній прямий ефект, викликаний створенням робочих місць у зарубіжних філіях ТНК і пов'язаних з ними національних підприємствах, виявляється в зменшенні еміграції, породжуваної безробіттям і бідністю. Більш значущим є потенціал їхнього

непрямого впливу, який здійснюється шляхом стимулювання зростання і модернізації всієї економіки цих країн завдяки впровадженню нових технологій і ноу-хау, підвищенню кваліфікації робочої сили і полегшенню виходу цих країн на світові ринки. Виявляється він насамперед у скороченні тієї частини еміграції, яку стимулюють кращі перспективи роботи за кордоном.

Разом з тим позитивний ефект зарубіжних інвестицій багато в чому залежить від перспектив розвитку зовнішньої торгівлі країн, що розвиваються: її лібералізація часто обертається розоренням підприємств інших галузей економіки, нівелюючи тим самим отриманий ефект. Крім того, економічне зростання, розширення зайнятості і підвищення заробітків населення в результаті іноземних інвестицій автоматично не призводять до скорочення міграції, оскільки масштаби і напрями міграційних потоків залежать від багатьох інших чинників.

Сучасні наукові дослідження доводять, що в довгостроковій перспективі *торгівля і міграція* є субститутами, однак на короткостроковому часовому інтервалі вони можуть стати комплементарними елементами економічного механізму. Дж. Тапінос вважає, що торгівля може бути заміником міграції, проте від лібералізації торгівлі виграють окремі галузі, насамперед сільське господарство і сільськогосподарські виробники, тоді як на решту галузей і малозабезпечене міське населення вона впливає дуже мало, і тому схильність до міграції у нього зберігається [435, р.297-306]. У короткостроковому плані можливе навіть зростання міграції, оскільки внаслідок лібералізації торгівлі відбувається зростання доходів в одних секторах і з'являється фінансова можливість виїхати, а з іншого боку – зростає безробіття в інших секторах, що може служити додатковим виштовхувальним чинником. Може змінитися і кваліфікаційна структура міграційних потоків, оскільки разом з кваліфікованими працівниками тепер отримають кошти, необхідні для міграції, низькокваліфіковані працівники. Крім того, вплив торгівлі на рівень добробуту населення має відстрочений характер, тоді як рішення про міграцію ухвалюється в певний момент.

Зауважимо, що теоретично найсильніше вплинути на зниження міграційного пресингу можуть галузі, які пов'язані з високим рівнем затрат праці і які, відповідно, володіють найбільшим потенціалом створення робочих місць. Тому в країнах еміграції варто заохочувати експорт текстильної, швейної, шкіряно-взуттєвої, металургійної й електронної продукції, а також сільського господарства

На думку зарубіжних експертів, для отримання позитивного ефекту лібералізацію торгівлі повинна супроводжувати низка соціально-економічних заходів [204, с.346]:

- стимулювання експорту (наприклад, девальвація національної валюти, зниження експортних мит і надання експортних кредитів);
- сприяння розширенню контактів з потенційними іноземними покупцями з метою залучення дрібного бізнесу до експортного виробництва;

– реалізація загальної стратегії економічного розвитку, яка передбачає зростання державних капіталовкладень у створення транспортних комунікацій і засобів зв'язку, стимулювання приватних інвестицій, державну підтримку НДДКР, розвиток системи освіти і професійної підготовки і т.п. Крім того, загальна стратегія повинна виконувати важливу роль в амортизації поточних негативних соціальних наслідків лібералізації торгівлі.

Доповненням до політекономічних засобів є *зовнішньополітичні важелі* впливу на країни еміграції. Особливо це стосується країн, де бідність і надлишок людей працездатного віку поєднуються із систематичними порушеннями прав людей, затримкою демократичних реформ, громадянськими конфліктами і т.п. Тут потрібен цілий комплекс заходів, спрямованих на запобігання новим потокам мігрантів, зниження рівня існуючої міграції і зняття перепон для репатріації.

Висновки

1. Виділяються три періоди європейської імміграційної політики від середини ХХ ст. Трудова міграція першого періоду (1945–1973 рр.) стала наслідком широкомасштабної державної політики залучення іноземної робочої сили в західноєвропейські країни.

Другий період (1973 р. – початок 2000 р.) характеризується різноманітними обмеженнями імміграційних потоків, поступовою переорієнтацією вектора міграції з напрямку "південь – північ" на "схід – захід". Європейські країни роблять спроби виробити єдину інтеграційну політику, але концептуально вони були скоріше формуванням політики "селективного" контролю, ніж управлінням міграцією.

Під час третього періоду (після 2000 р.) міграційна політика виразно набуває нових глобальних рис: відхід від моноетнічної моделі державного устрою і підтримка елементів іммігрантської моделі держави. Стратегічне управління імміграцією має в основі три компоненти: імміграційну політику, політику інтеграції і вплив на причини еміграції в країнах походження. Усвідомлення необхідності стратегічного управління міжнародною міграцією стає повсюдним, і очевидні вигоди його починають розуміти всі.

2. Ключовими моментами імміграційної політики європейських країн є стимулювання припливу інтелектуальних мігрантів, заохочення бізнес-імміграції, залучення тимчасових іноземних працівників, раціоналізація прийому членів сімей, які возз'єднуються, обмеження в наданні притулку, боротьба з нелегальною імміграцією. Разом з помітними успіхами імміграційна політика розвинених країн страждає прорахунками, непослідовністю і половинчастістю прийнятих рішень. Йде постійний пошук найбільш прийнятних стратегій і практичних механізмів їхньої реалізації, які гнучко реагують на зміни міграційної ситуації.

3. Інтеграція мігрантів представляє собою процес, у ході якого вихідці з інших країн і їхні нащадки перетворюються на складовий елемент суспільства.

В європейських країнах склалися три моделі інтеграційної політики: політична асиміляція, функціональна і мультикультурна інтеграції.

Політика інтеграції поєднує три базові виміри: політико-правовий, соціально-економічний і культурно-релігійний. Політико-правовий вимір зводиться до поліпшення правового становища іноземців і лібералізації правил отримання громадянства, антидискримінаційної практики і політичної інтеграції іноземного населення. Соціально-економічний вимір стосується прав, пов'язаних з працею і отриманням різноманітної соціально-економічної допомоги. Його компонентами є урядові ініціативи у сфері зайнятості, адаптація системи освіти, житлова політика, заходи з охорони здоров'я, соціальне забезпечення, програми адаптації і облаштування вимушених мігрантів. Третій вимір має відношення до сфери культурних і релігійних прав: забезпечення права приїжджого населення на культурну автономію, можливості збереження своєї культури, використання рідної мови і віросповідання, самоорганізації в галузі культури і релігії.

4. Вплив на причини еміграції з країн походження мігрантів є одним із новітніх елементів системи управління міжнародною міграцією. Серед основних засобів протидії розширенню еміграції – фінансово-економічна допомога країнам походження, здійснення прямих іноземних інвестицій, лібералізація зовнішньої торгівлі з ними, використання засобів зовнішньополітичного впливу. Усі вони спрямовані на сприяння соціально-економічному розвитку країн походження в надії на зменшення нерівності між ними і країнами призначення, а відтак зниження еміграції в країнах походження.

Включення подібних засобів у механізм регулювання міграційних процесів істотно змінює принципи його функціонування, виводить процес управління на глобальний рівень і робить про-активним. Однак у системі управління міграцією впливу на причини міграції поки що відводиться лише другорядна роль.

Глава 13. ОСОБЛИВОСТІ ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС

Сьогодні європейські країни і, відповідно, їхню імміграційну політику навряд чи можна назвати цілком самостійними з огляду на те, що ввійшовши до складу ЄС, вони перетворилися в підсистеми загальноєвропейської системи і вимушені виконувати відведену їм роль, функціонуючи за правилами системи. ЄС поступово, і це особливо добре проглядається останніми роками, починає формувати і реалізувати власну, спільну для країн-членів, імміграційну політику. Така політика необхідна не лише для втілення історичних зобов'язань Євросоюзу щодо побудови простору свободи, безпеки і правосуддя, але й заради вирішення проблем, які створює нинішня європейська реальність і глобальні міграційні процеси, зокрема трудові.

Шлях формування спільної імміграційної політики – це поступова інтеграція міграційної політики країн-членів ЄС у спільну міграційну політику ЄС. Спільна політика базується на поєднанні принципу національної переваги з принципом європеїзації. Узятий окремо принцип національної переваги виявився вразливим перед глобальними викликами міграції і таким, що не в змозі вирішити проблеми, які постають перед суспільствами. Принцип європеїзації також має свої мінуси, якщо врахувати, що його реалізація може не обов'язково служити інтересам спільноти, а працювати на користь лише ключових країн-членів ЄС. Лаконічно і виразно ідею вироблення спільної імміграційної політики формулював нідерландський дослідник Серджіо Каррера: "Гарантування "більше Європи" у сфері трудової імміграції шляхом ширшого використання механізмів демократичної і судової відповідальності є основою для поважання свободи і прав людини в ЄС. Принцип субсидіарності є застарілим інструментом для нових реалій Європи і будівництва спільного європейського простору, в якому принципи свободи, безпеки і правосуддя просунуті, консолідовані і розвинені" [436, p.15].

У нинішньому Євросоюзі процес інтеграції імміграційної політики рухається в напрямі домінування принципу європеїзації. Механізм наднаціонального вироблення спільних рішень у галузі міграційної політики і їхнього втілення на національному рівні формується вже понад п'ятдесят років у всіх його організаційних формах. Головним інструментом реалізації положень європейської міграційної політики є наднаціональне законодавство Євросоюзу.

Тому метою цієї глави є розгляд існуючих наднаціональних моделей управління міжнародною міграцією і місця моделі ЄС серед них, аналіз етапів формування відповідної спільної імміграційної політики країн-членів ЄС і особливостей міграційного законодавства ЄС як її головного забезпечувального джерела цього процесу.

13.1. Наднаціональні моделі управління міжнародною міграцією і спільна міграційна політика ЄС

Нездатність національних держав адекватно реагувати на ситуацію у сфері міжнародної міграції спонукала відомих дослідників визнати факт розгортання глобальної міграційної кризи, яка проявляється насамперед у посиленні мігрантофобії і ксенофобії в суспільстві приймаючих країн; надмірній політизації міграційних проблем і зростанні їхньої ролі в міжнародних відносинах; кризі міжнародного режиму регулювання міграції і провідних міжнародних організацій; конфлікті між гарантіями прав людини в міграційній сфері і національними інтересами [384, р.12-14]. Це змусило активізувати діяльність із пошуку глобальної моделі регулювання міграції.

Як вказує українська дослідниця Марія Відякіна [437, с.13], у перші десятиліття після другої світової війни вироблено дві моделі міжнародного регулювання міграції, насамперед трудової: модель Міжнародної організації праці (МОП) і модель у рамках Генеральної угоди з торгівлі послугами (GATS). *Модель МОП* домінувала в період повоєнної відбудови економіки розвинених країн Західної Європи аж до нафтової кризи 1970-х рр. Вона базувалася на двосторонніх угодах про залучення робочої сили з країн Південної Європи і третіх країн, зокрема Туреччини і країн Магрибу. Попри відмінності для різних європейських країн, міграція гостей працівників від самого початку розцінювалася як економічна за своїм змістом, а трудові мігранти – такі, що здатні абсорбувати різноманітні економічні шоки, і їхня поведінка цілком підпадала під дію економічного закону попиту і пропозиції. У рамках цієї моделі існувала державна монополія на визначення способів переміщення робочої сили, а активна роль індивіда ігнорувалася. Теоретично, на захисті інтересів трудового мігранта стояла країна його походження, або цей захист здійснювався через врахування інтересів країни прийому і країни походження. Такі аспекти міграційного процесу, як возз'єднання сімей, гарантія працевлаштування і поселення і т.д., ця модель узагалі не враховувала [438, р.139]. З теоретичного погляду, її можна класифікувати як макрорівневу політекономічну модель міжнародної міграції.

В основі моделі МОП лежить співпраця суверенних країн. Але в умовах зростаючої взаємозалежності країн, на думку М. Відякіної [439, с.94], цього недостатньо. Потрібна координація міграційної політики на міжнародному рівні, а реалізація урядами незалежної політики може спричинити небажані наслідки для світу в цілому. Координація є більш вагомим і ширшим поняттям, ніж співпраця, оскільки "передбачає істотні зміни внутрішньої політики з урахуванням міжнародної взаємозалежності" [440, р.186]. Теоретичні докази оптимальності скоординованої поведінки національних держав дослідниця наводить, розглядаючи міжнародну взаємодію в міграційній сфері за допомогою математичної теорії ігор: гравцями виступають уряди держав, які застосовують різні стратегії для досягнення власних цілей (зменшення

масштабів імміграції, зростання рівня зайнятості, поліпшення демографічної ситуації тощо); виходячи з класичної "дилеми в'язня", досягти зазначених цілей без координації неможливо. Існують також статистичні докази (наприклад в [441]), що країни, які мають вищий рівень толерантності до іммігрантів і встановлюють більшу імміграційну квоту, досягають вищого рівня добробуту.

Тому інтеграційні процеси у країнах Західної Європи вимагали подальшої координації зусиль з регулювання міграції і вироблення засад спільної міграційної політики, що "було вкрай непростим завданням з огляду на відмінності підходів до управління міграцією на національному рівні, різні економічні і соціальні ситуації в європейських країнах імміграції, культурні традиції, наявність зв'язків з колишніми колоніями тощо" [439, с.94]. Така *модель корпоративного регулювання трудової міграції* почала вироблятися *за зразком міжнародної торгівлі* в рамках СОТ. Безпосереднім поштовхом до цього стала поява нової індустрії послуг. Генеральна угода з торгівлі послугами GATS (General Agreement on Trade in Services) [442, p.285-286] визначає чотири основних способи надання послуг: транскордонний, спосіб зарубіжного споживання, комерційної присутності, присутності фізичних осіб. Умови GATS щодо присутності фізичних осіб розроблено для організації доступу на ринок праці осіб, що надають послуги. У цьому випадку індивід також залежить від економічної діяльності, а питання безпеки проживання і возз'єднання родин, як і в попередній моделі, не регулюються. Безпека мігрантів залежить від компаній і держави, яка виконує контролюючу роль. Додаток до Угоди, який стосується переміщення фізичних осіб, зберігає за державами повну свободу надання громадянства і доступу до ринку праці на постійній основі. Однак на відміну від попередньої, цю модель уже можна вважати мікрорівневою.

Шукаючи більш адекватних рішень, ЄС запропонував нову *модель спільного регулювання* міжнародної міграції, яка поєднувала елементи двох попередніх моделей. Рух осіб у межах ЄС є невід'ємною складовою європейської економічної інтеграції, а тому вирішальну роль відіграють особи як фактори виробництва. Право на пересування фізичних осіб передбачає дві з чотирьох вказаних вище свобод – свобода руху осіб і послуг. Такий альтернативний підхід, виражений в Угоді про ЄС (і попередній угоді про ЄЕС), розроблено для міграції громадян країн-членів ЄС після завершення формування спільного ринку [438, p.140]. Модель ЄС є вдалим прикладом управління міграцією заради економічного результату з наголосом на правах індивідів.

Однак у цій моделі право вільного пересування на громадян третіх країн не поширювалося. Реалізація численних угод з третіми країнами, включаючи Угоди про партнерство і співробітництво з країнами СНД, виявилася доволі проблематичною, що можна пояснити як небажанням країн-членів ЄС виконувати положення таких угод, де йдеться про лібералізацію переміщення

осіб, так і існуванням певних галузевих обмежень. Така ситуація частково є логічним наслідком періоду "нульової" імміграції, упродовж якого уклалися зазначені угоди, і надмірної політизації питань міграції [439, с.15]. Деякі дослідники також пояснюють це проблемами інституціонування на рівні ЄС. Зокрема, Мартін Шайн говорить: "...у країнах-учасниках ЄС проблема імміграції формується таким чином, що на рівні Євросоюзу вироблення політики перебуває під контролем міністерств внутрішніх справ і юстиції. Для політичних діячів національного масштабу, зайнятих повсякденним регулюванням рівня імміграції з метою його відповідності прогнозованим вимогам ринку праці, на рівні ЄС не існує структурних рамок, у яких можна було б проводити таку політику" [387, с.182].

Розглядаючи процес формування та інституціонування такої спільної міграційної політики ЄС, доречно згадати думку британського професора Ендрю Геддеса про те, що нові політичні можливості й наслідки, користь і інституційні мотивації необхідні визначати з концептуальної й організаційної основи контексту міграційної політики ЄС. "Міграційна політика Євросоюзу є гібридом, який включає міжурядові і наднаціональні елементи. Міграція в межах ЄС (вільне переміщення в межах території союзу громадян країн-членів ЄС) є значною мірою наднаціональною, тоді як міграція з-за меж ЄС (імміграція і пошук притулку) в основному залишається предметом міжурядового співробітництва. Вільне переміщення конституюється в тому сенсі, що угоди між державами трансформуються в своєрідні закони, які в такий спосіб пов'язують держави, що анархічний за природою міжнаціональний порядок структурується – стає впорядкованим і ієрархічним. А наднаціональне інституціонування постає з можливості появи несподіваних результатів унаслідок розширення повноважень наднаціональних інституцій" [443].

Європейська модель, як і всі попередні, також не дає адекватних відповідей на нові виклики міжнародної міграції. Мабуть, найбільшим її недоліком є регіональний характер. Однак можна з упевненістю стверджувати, що ця модель виступає істотним стимулом і взірцем для вироблення глобальних моделей управління міжнародною міграцією. Нові підходи щодо активізації співпраці у сфері міграції відобразилися в численних форумах, зокрема на рівні ООН. У 2003 р. в рамках ООН створено Глобальну комісію з міжнародної міграції, мета діяльності якої полягає в намаганні поглибити міжнародне співробітництво в галузі міграції на національному, регіональному і глобальному рівні. Також варто згадати такі ініціативи, як проект Міжнародної організації з міграції (МОМ) "Діалоги з питань міграції", Бернські ініціативи і зусилля МОП щодо лібералізації системи управління міжнародною міграцією [444]. Власну концептуальну модель міграційного менеджменту, як ми вже згадували, пропонує МОМ [445]. Її модель передбачає механізм управління міграцією на національному, регіональному і глобальному рівнях, у політичній, законодавчій сфері й галузі

адміністративного управління за напрямками: міграція і розвиток, вимушена міграція, сприяння і регулювання міграції. Однак дотепер жодна із зазначених організацій не стала форумом для багатосторонніх переговорів стосовно міграційної політики і питань імміграційного контролю [437, с.23].

13.2. Етапи формування спільної імміграційної політики ЄС

З легкої руки української дослідниці Олени Малиновської [446], у вітчизняних статтях використовується характеристика етапів формування спільної міграційної політики країн-членів ЄС Е. Геддеса: у перші роки європейської інтеграції міграційним питанням приділялася мінімальна увага, у 1980 рр. їх вирішували переважно шляхом неформальних міжурядових відносин, у 1990-х рр. вони набули формалізації, і лише після 1999 р. розпочався період розробки і запровадження єдиної для ЄС міграційної політики і практики [447, р.138].

Подієвий аналіз і аналіз законодавчої бази з відповідної тематики цілком підтверджують адекватність такого поділу, але, на нашу думку, доцільно уточнити часові рамки і зміст кожного етапу:

- 1) 1951–1980 рр. – зародження міграційної політики і формування основ вільного переміщення осіб на території ЄС;
- 2) 1980–1991 рр. – поживлення міжурядового співробітництва в міграційній сфері і створення Шенгенського простору;
- 3) 1992–1998 рр. – утворення ЄС, формування передумов прийняття курсу на спільну міграційну політику країн-членів Євросоюзу;
- 4) з 1999 р. – прийняття курсу на спільну міграційну політику країн-членів ЄС, розбудова єдиного простору свободи, рівності і правосуддя.

Досягненнями *першого етапу* є закладення основ вільного руху трудових мігрантів на території європейських спільнот, розбудова єдиного економічного простору і соціального забезпечення. Гарантії свободи переміщення робочої сили зафіксовані Паризькою угодою (1952 р.) про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі, двома Римськими договорами, якими створювалися Європейське співтовариство з атомної енергії і Європейське економічне співтовариство (1957 р.) [448].

Вільне переміщення почалося в межах шести країн і поступово розширилося до п'ятнадцяти країн-членів ЄС. Громадяни країн-членів набули права шукати роботу в інших країнах ЄС, переїжджати в інші країни з метою пошуку роботи, проживати в інших країнах ЄС у разі працевлаштування, залишатися в цих країнах після закінчення термінів праці за умови фінансової самодостатності. Крім того, будь-яка дискримінація в працевлаштуванні, умовах оплати праці на підставі громадянства не допускалася. Свободу пересування мали постійні, сезонні, прикордонні працівники, а також особи, які працюють не за наймом.

Приписом Ради європейських спільнот від 15 жовтня 1968 р. зазначалося, що мобільність робочої сили в рамках Співдружності має бути одним із засобів, який гарантує працівникові можливість поліпшити умови життя і праці та сприяє його соціальному розвитку і водночас допомагає забезпеченню потреб економіки держав-членів [449].

Законодавчу основу вільного переміщення склали акти, присвячені питанням соціального захисту й умовам праці працівників-мігрантів, діяльності створеного в 1957 р. Європейського соціального фонду (ЄСФ). Згодом було прийнято низку директив і рекомендацій щодо прав працівників-мігрантів з країн ЄС, а в 1976 р. – затверджено Програму дій щодо працівників-мігрантів і членів їхніх сімей.

Основними проблемами періоду є ігнорування національними урядами важливості довгострокової міграції, небажання співпрацювати на рівні наднаціональних інститутів ЄС. Питання міграції з третіх країн залишалося виключно під юрисдикцією національного законодавства, що унеможливило подвійну конкуренцію на ринку праці для мігрантів з третіх країн [450, с.91].

Про спільну міграційну політику мова поки що не йшла. Однак, незважаючи на проблеми, відбулися зрушення, які дали поштовх для вироблення такої політики. По-перше, західноєвропейські держави відчували потребу в імміграції та її позитивні наслідки, хоча економічна криза і змусила вживати заходи для запобігання спонтанному розгортанню імміграційних потоків. По-друге, уряди держав почали усвідомлювати, що запроваджувані ними односторонні заходи щодо припинення імміграції і скорочення чисельності іноземців виявилися недостатньо результативними і ефективними. По-третє, важливим стало проведення країнами прийому розмежування між політикою, спрямованою на регулювання міграційних потоків, і заходами з інтеграції іноземних громадян [450, с.189]. Крім того, розвиваючись за власною логікою, спільний ринок поступово перетворився на самостійну силу, в якій є свої потреби. Усе це, а також посилення міграційного тиску з боку третіх країн стало чинниками, які стимулювали уряди до подальшої співпраці і вироблення спільної політики в галузі імміграції.

На *другому етапі* знаходять втілення бажання національних урядів співпрацювати в міграційній сфері. Головними досягненнями періоду є прийняття таких основоположних документів, як Шенгенська угода (1985 р.) і Конвенція про її застосування (1990 р.), Єдиний європейський акт (1986 р.) і Дублінська конвенція (1990 р.).

1985 р. у замку Шенген у Люксембурзі було підписано угоду між урядами держав Бенілюксу, ФРН і Франції [451], згідно з якою послаблювався прикордонний контроль між країнами. Для уникнення подвійних перевірок створюються спільні прикордонні пости, запроваджується візуальний і вибірковий контроль. Остаточне скасування прикордонного контролю на

внутрішніх кордонах і перенесення його на зовнішній кордон завершилося в 1990 р. підписанням Конвенції про застосування Шенгенської угоди [452].

Для запобігання небажаним наслідкам Конвенція передбачала заходи боротьби з неконтрольованою міграцією, торгівлею зброєю і наркотиками, контрабандою. Запроваджувався постійний обмін інформацією і співпраця між правоохоронними і судовими інституціями різних країн, зокрема, створюється і впроваджується Шенгенська інформаційна система (SIS I). Шенгенські домовленості передбачали також узгодження візових політик держав. Було вироблено візу єдиного зразка, складено список країн, громадяни яких повинні мати візи на в'їзд до Шенгенського простору, підготовлено спільні критерії для видачі віз.

Прийняття в 1986 р. Єдиного європейського акта вносило зміни до Римських угод, згідно з яким правом на вільне пересування могли користуватися не обов'язково економічно активні особи з країн-членів ЄС. Для проживання на території інших держав ЄС вони мали довести свою економічну спроможність і мати дозвіл від місцевої влади. Зокрема, низка директив забезпечувала студентам і пенсіонерам однакові соціальні пільги і послуги на території всіх країн співтовариства. Сприяло трудовій міграції рішення про взаємне визнання дипломів і кваліфікації. Імігранти з країн ЄС отримали змогу працювати в державних установах, що раніше було винятковим правом громадян відповідних країн [446].

На громадян третіх країн, що постійно проживали на території ЄС, право на вільне пересування не поширювалося, вони і далі залишалися під юрисдикцією національного законодавства країн перебування [446]. Однак Єдиний європейський акт засвідчив розуміння того, що мігранти потребують уваги і захисту з боку спільних європейських структур [453, р.275].

Загалом, на другому етапі розширено повноваження інститутів ЄС щодо проведення міжурядових ініціатив, реалізовано курс на скасування контролю на спільних кордонах, розпочато процес гармонізації національного міграційного законодавства і створення єдиної правової бази в галузі єдиної європейської міграційної політики.

Третій етап формування міграційної політики ЄС фактично розпочався з підписання в 1992 р. Маастрихтської угоди про утворення ЄС [454]. Це був якісно новий рівень співпраці європейських країн, який виявлявся в створенні нових і розширенні компетенції існуючих інституцій, а також формалізації "трьох опор" діяльності ЄС:

- економічні й соціально-політичні основи;
- загальні зовнішні основи і основи безпеки;
- правові і внутрішні основи.

З цього часу будь-який громадянин країни-члена ЄС оголошувався громадянином ЄС і мав право вільно пересуватися і обирати місце проживання на всій його території. Це був новий крок у регулюванні міграційних процесів. Правила перетину зовнішніх кордонів і контролю на них, іміграційна

політика (умови в'їзду, пересування, проживання, об'єднання сімей, працевлаштування іноземців, запобігання несанкціонованій імміграції) кваліфікувалися Маастрихтською угодою як питання, що становлять спільний інтерес і мають вирішуватися на міжурядовому рівні [455, р.367]. Окремо наголошувалося, що їх розглядатимуть відповідно до Європейської конвенції з прав людини, а також Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців.

Щоправда, зауважує О. Малиновська [446], міграцію разом з наркоманією і міжнародним шахрайством було віднесено до "третьої основи" ЄС – сфери юстиції і внутрішніх справ. Тобто гармонізація відповідної політики розглядалася в контексті внутрішньої безпеки, а не прав людини. Тому спільні рішення мали переважно правоохоронну природу і меншою мірою передбачали використання інструментів зовнішньої політики або надання допомоги країнам походження мігрантів [456, р.173].

Шенгенські домовленості починають набирати чинності з 1995 р.: спочатку для семи країн ЄС (Бельгія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Франція), а згодом – ще для трьох (Данія, Швеція і Фінляндія). На основі спеціальних угод у 1996 р. до них приєдналися Норвегія та Ісландія, які не були членами ЄС. У 1997 р. до Шенгенських угод також долучилися Італія, Австрія і Греція.

Амстердамська угода (1996 р.) розпочала курс на розбудову єдиного простору свободи, рівності і правосуддя на території ЄС. В угоді окремою частиною було обумовлено питання свободи пересування, притулку та імміграції. Спеціальним додатком був протокол, яким Шенгенські домовленості інтегрувалися до права ЄС.

З цього часу єдина політика у сфері міграції мала передбачати: справедливий розподіл витрат; спільні стандарти допуску членів сімей іммігрантів і працівників-мігрантів; спільні стандарти допомоги біженцям; забезпечення рівності прав громадян і іноземців; полегшення доступу до громадянства; підвищення рівня участі іноземців у політичному житті; недопущення дискримінації щодо працевлаштування і умов проживання [457, р.48].

Як відзначає О.Малиновська, кардинально новим було те, що Амстердамська угода містила положення, яке давало змогу ЄС приймати обов'язкове для країн-членів законодавство в міграційній сфері. Було встановлено п'ятирічний термін, упродовж якого питання віз, притулку й імміграції мали переміститися з "третьої основи" ЄС до "першої основи", яка раніше стосувалася винятково економічних питань і де ширші повноваження мали не окремі уряди, представлені в керівництві ЄС Європейською Радою, а Єврокомісія, Європарламент і Європейський суд. Окрім того, передбачався перехід від одностайних рішень до таких, що приймаються кваліфікованою більшістю [458].

Щодо міграції з третіх країн, то цей період характеризується проведенням широких міжурядових дебатів. Міграційні питання залишалися в компетенції

окремих країн. У Маастрихтській угоді зазначалося: ніщо не заважає урядам застосовувати заходи, які вони вважають необхідними, з метою контролю над імміграцією з третіх країн, запобігання злочинності і контрабанді [459, р.313]. Нечисленні рішення інституцій ЄС приймалися здебільшого у формі необов'язкових рекомендацій.

13.3. Сучасний етап формування спільної імміграційної політики ЄС

Актуальний на сьогодні четвертий етап – це якісно нова стадія формування імміграційної політики ЄС. За словами тодішнього голови Єврокомісії Романо Проді, після створення єдиного ринку, запровадження спільної валюти і створення Шенгенського простору гармонізація міграційної політики, яка мала місце в цей час, ознаменувала новий етап в об'єднанні Європи [460, р.131].

Четвертий етап розпочався в жовтні 1999 р. із саміту в Тампері (Фінляндія), де голови країн-членів ЄС домовилися про реалізацію Амстердамської угоди. Було декларовано, що ЄС має виробити спільну політику у сфері притулку та імміграції, маючи на увазі необхідність постійного контролю на зовнішніх кордонах, припинення незаконної імміграції і боротьбу з тими, хто її організовує. Чотири складові такої політики: співпраця з країнами походження мігрантів, єдина європейська система надання притулку, справедливе ставлення до громадян третіх країн, ефективніший менеджмент міграційних потоків.

Для реалізації виробленої політики Європейська комісія запропонувала механізм зближення міграційних політик країн-членів [461]. Він стосувався чотирьох сфер: управління міграційними потоками, прийняття економічних мігрантів, партнерство з третіми країнами та інтеграція громадян третіх країн. До основних інструментів досягнення поставлених цілей відносилися розробка національних планів, прийняття спільних законодавчих рішень, залучення європейських інституцій, використання можливостей громадянського суспільства. Ці механізми, зауважує О. Малиновська [446], мали успішне застосування в інших сферах інтеграції й могли бути ефективними і в цьому випадку.

Було досягнуто прогресу у формуванні єдиних підходів до трудової міграції з третіх країн. Несприятлива демографічна ситуація і дефіцит робочої сили привели Європейську комісію до думки, оприлюдненої в 2000 р., що політика "нульової" імміграції до Європи більше не прийнятна [428, р.3], оскільки вона є неефективною, а приплив робочої сили ззовні потрібен для економічного зростання. У 2003 р. було ухвалено директиву про правовий статус громадян третіх країн, які тривалий час (не менше п'яти років) прожили на території країн-членів. Вона забезпечує іммігрантам основні економічні й соціальні права на рівні з громадянами, а також право на переміщення чи

проживання на території країн ЄС тим особам, які мають дозвіл на проживання в іншій країні Євросоюзу [429]. Після бурхливих дискусій і гострих суперечок Рада Міністрів схвалила рішення щодо права на возз'єднання сімей іммігрантів [462, р.12].

Значну увагу було приділено питанням інтеграції. Пакет документів Європейської Ради спрямовано проти дискримінації. У Відні за рішенням Єврокомісії створено Європейський центр моніторингу з питань расизму і ксенофобії, який досліджує, аналізує ситуацію і пропагує позитивний досвід [463].

Наступний крок був зроблений на Європейській Раді в Севільї в червні 2002 р., коли була підтверджена ідея співпраці з проблем розвитку, а недостатня співпраця третіх країн у боротьбі з нелегальною міграцією названа потенційною перешкодою до тісніших відносин з ЄС [464, р.11].

Ще один крок формування єдиної міграційної політики ЄС розпочався в листопаді 2004 р. прийняттям так званої Гаазької програми з її амбітними планами досягти до 2010 р. спільних політичних рішень у сфері міграції і притулку. Її важливі риси полягають у: по-перше, визнанні невідворотності розвитку міграційних процесів; по-друге, прийнятті вже розширеним складом – ЄС-25; по-третє, акцентуванні на питаннях безпеки, що віддзеркалювало світові реалії після 11 вересня 2001 р. У програмі сформульовано завдання створити єдину європейську систему притулку, розвивати легальну міграцію і боротися з нелегальним працевлаштуванням, забезпечити інтеграцію громадян третіх країн, розвивати зовнішньополітичний вектор міграційної політики, удосконалювати менеджмент міграційних потоків. Важлива її особливість – це виокремлення зовнішньополітичного виміру міграційної політики. Нове формулювання передбачає перетворення питань міграції і притулку на складову спільної зовнішньої політики Євросоюзу [465].

Для реалізації Гаазької програми в червні 2005 р. Європейська Рада затвердила План дій [466]. Відповідно до нього впродовж п'яти років передбачено створити прозорі і зрозумілі спільні правила легальної імміграції. Водночас мала тривати подальша координація дій у запобіганні нелегальній міграції за повної поваги прав мігрантів, у тому числі тих, хто перебуває на території ЄС у нерегульованому статусі. З метою безпеки повинен посилюватися скоординований контроль на зовнішніх кордонах ЄС. Нові члени Євросоюзу мають повністю інтегруватися до Шенгенської системи, контроль на кордонах з ними і між ними буде припинено. У зв'язку з цим буде створено нову Шенгенську інформаційну систему (SIS II), введено біометричні показники до ідентифікаційних документів громадян. У перспективі діятиме єдина консульська служба ЄС для громадян третіх країн.

На виконання Плану дій 1 вересня 2005 р. Єврокомісія затвердила пакет ініціатив щодо спільних стандартів повернення іноземців, які нелегально перебувають у країнах ЄС [467], а також розглянула питання інтеграції іммігрантів і співробітництва в міграційній сфері в інтересах розвитку.

Визначені ЄС принципи інтеграції зводять до такого [446]: інтеграція є двостороннім динамічним процесом взаємного погодження між іммігрантами і мешканцями країн-членів ЄС; імміграція передбачає повагу до базових цінностей ЄС; працевлаштування є ключовою умовою інтеграції і вирішальною умовою забезпечення участі іммігрантів у суспільстві, їхнього внеску в суспільство й очевидності цього внеску для інших його членів; для інтеграції іммігрантів необхідні базові знання мови, історії, структури суспільства, а створення умов для того, щоб вони ці знання отримали, є вкрай важливим; освіта є вирішальною для підготовки іммігрантів, особливо їхніх нащадків, до активнішої ролі в суспільстві; доступ іммігрантів до суспільних інституцій і послуг нарівні з місцевими жителями є базисом інтеграції; взаємодія між іммігрантами і громадянами є фундаментальним механізмом інтеграції; розмаїття культур і релігій гарантоване Хартією фундаментальних прав, якщо це не суперечить іншим правам чи національному законодавству; участь самих іммігрантів у демократичному процесі і формуванні інтеграційних політик, особливо на місцевому рівні, сприяє інтеграції; включення питань інтеграції в галузеві політики на всіх рівнях – важлива складова формування політики інтеграції та її реалізації.

У листопаді 2005 р. Європейська комісія випустила документ, який окреслює контури загальноєвропейської стратегії управління імміграційними потоками [468]. На той час вона обмежувалася африканським напрямком. Розробка відповідних заходів покладалася на спеціально створене агентство FRONTEX. Зауважимо, що через два роки вийшла нова ухвала про розширення стратегії щодо середземноморських країн, а також поширення її на країни Центральної і Східної Європи. Стратегія включала дві групи заходів із посилення співпраці в галузі легальної і нелегальної міграції [398, с.172-173]:

– створення команд підтримки міграції (Migration Support Team), які передають технічний досвід поліпшення адміністративних і оперативних функцій;

– формування в третіх країнах європейських порталів мобільності у сфері зайнятості (European Job Mobility Portals), які мають інформувати про можливості праці в Європі, а також фінансованих ЄС центрів міграції, які полегшують управління сезонними працівниками, обміном студентами і дослідниками, а також іншими формами міграції.

Окрім зовнішнього аспекту, стратегія охоплює і внутрішні питання, пов'язані з використанням потенціалу вже прибулих мігрантів і залученням діаспори до непрямого управління міграційними потоками шляхом соціально-економічного розвитку країн походження.

У грудні 2005 р. Єврокомісія затвердила Політичний план щодо легальної імміграції, названий "дорожньою картою імміграції". Прийняття цього плану ознаменувало документальне підтвердження зміни курсу імміграційної політики ЄС від раніше повністю обмежувальної до більш прагматичної і відкритої [469].

Перший розділ плану присвячений розробці спільного законодавства щодо в'їзду і перебування громадян третіх країн з метою працевлаштування, а також гарантій їхніх прав і свобод. Окрему категорію мають становити кваліфіковані спеціалісти, які користуватимуться режимом найбільшого сприяння. Урегулюватиметься також порядок залучення сезонної робочої сили з-за кордону. У другій частині плану йдеться про поширення інформації щодо можливостей легальної міграції і працевлаштування в ЄС, зокрема, планувалося створити європейський WEB-портал імміграції. Третій розділ присвячений інтеграції іммігрантів і членів їхніх сімей на ринку праці і в суспільстві країн прийому, що передбачає мовне навчання, соціальну орієнтацію тощо. Заключний розділ стосується міграційного менеджменту в тісній співпраці з країнами походження.

Провідним напрямом зусиль є формування єдиних підходів до трудової міграції. Дедалі очевиднішою є тенденція до заохочення іммігрантів, передовсім висококваліфікованих, а також активна політика щодо міграції некваліфікованих сезонних працівників. У цьому контексті варто виокремити дві законодавчі ініціативи Європейської комісії [470]: пропозицію запровадження системи "Блакитної картки" для залучення висококваліфікованих спеціалістів і Директиву, яка встановлює єдину процедуру подання документів для отримання дозволу на роботу і визначає права трудових мігрантів, що проживають у ЄС на законних підставах.

Інструментами реалізації системи "Блакитної картки" ЄС є спільні критерії відбору висококваліфікованих трудових іммігрантів з третіх країн, специфічні схеми залучення молодих спеціалістів, спеціальні дозволи на роботу і проживання, створення сприятливих умов для возз'єднання родин, запровадження етнічних стандартів рекрутування з метою обмеження активного рекрутування в країнах, що розвиваються, якщо в результаті виникає проблема втрати "мізків".

У червні 2008 р. Європейська комісія оприлюднила Комюніке під назвою "Спільна імміграційна політика для Європи: принципи, заходи та інструменти" і План політики притулку "Притулок – інтегрований підхід до захисту в Європі", покликані стати частиною нової п'ятирічної програми в галузі свободи, безпеки і правосуддя впродовж 2009 р. [471]

У Комюніке з проблем формування спільної імміграційної політики вперше комплексно і послідовно сформульовано загальні принципи, на яких повинен базуватися майбутній розвиток спільної імміграційної політики. Згруповані за трьома напрямками політики ЄС – процвітання, солідарність та безпека – принципи представлено в табл. 13.1. Ці принципи є досить загальними і потребують імплементації як на рівні ЄС, так і на національному рівні, однак жодним чином не обмежують компетенцію країн-членів співтовариства в міграційній сфері. Друга частина Комюніке стосується вдосконалення управління імміграцією на всіх рівнях і розвитку нових

Загальні принципи формування спільної імміграційної політики ЄС

Принцип: процвітання

- чіткі правила і рівноправні умови гри
- відповідність професійного рівня мігрантів попиту на робочу силу
- інтеграція є чинником успішної імміграції, її поглиблення здійснюється шляхом тісної співпраці іммігрантів і суспільства прийому

Принцип: солідарність

- транспарентність, довіра, співпраця між країнами-членами ЄС
- ефективне і послідовне використання наявних засобів досягнення стратегічних цілей, сприяння подоланню специфічних міграційних і географічних викликів, які постають перед країнами-членами ЄС
- співпраця з третіми країнами щодо вирішення проблем, пов'язаних з міграцією

Принцип: безпека

- візова політика, яка відповідає інтересам ЄС, полегшуючи в'їзд добросовісних громадян і водночас посилюючи заходи безпеки
- комплексне управління кордонами для збереження цілісності Шенгенського простору
- запровадження жорстких заходів боротьби з контрабандою людей, захист жертв, ефективна боротьба з нелегальною імміграцією і незаконним працевлаштуванням, дієва і ефективна політика повернення мігрантів, що базується на дотриманні основних прав і свобод

Джерело: [439, с.97-98] (складено на основі [471]).

інструментів моніторингу та оцінки імплементації згаданих принципів. Комісія наголошує на координації зусиль з метою формування спільної імміграційної політики і зазначає, що поглиблена співпраця повинна стосуватися не лише галузей, які входять до компетенції Європейської комісії, а й поширюватися, шляхом обміну інформацією і передовим досвідом, відкритим обговоренням найбільш важливих проблем, на сфері компетенції окремих країн-членів ЄС з питань спільного стратегічного значення [471].

Таким чином, на цьому етапі міграційна політика офіційно перейшла до компетенції ЄС, наслідком чого стало ініціювання широкого співробітництва щодо вироблення спільної політики держав стосовно міграції. Головною особливістю періоду є перехід від обмежувальної міграційної політики до активної. Однак особливих успіхів поки що не досягнуто. Проблеми вироблення спільної імміграційної політики країн-членів ЄС значною мірою пояснюються небажанням останніх делегувати свої повноваження на рівень ЄС.

13.4. Правові аспекти конституювання спільної імміграційної політики ЄС

Чимало західних дослідників вважають, наприклад М. Шайн [387, с.158-159], що Європейський Союз не проводить власної імміграційної політики, сьогодні він лише прагне виробити єдину політику з цього питання або узгодити політику, яку проводять країни, що входять до його складу. На нашу думку, ситуація є цілком протилежною. Це доводить формування вже понад п'ятдесят років від часу створення ЄС у всіх його організаційних формах механізму наднаціонального вироблення спільних рішень у галузі міграційної політики та їхнього втілення на національному рівні. Головним інструментом реалізації європейської міграційної політики є наднаціональне законодавство ЄС.

Як відомо, основними джерелами права співтовариства є первинне (договірне) законодавство, міжнародні угоди ЄС і вторинне законодавство. До первинного законодавства належать основоположні джерела, що мають "конституційний" характер для ЄС, а також міжнародні договори, що доповнюють і змінюють їх [450, с.24]. Міжнародні угоди укладаються в рамках співпраці з третіми країнами і міжнародними організаціями, є складовою права ЄС і обов'язкові як для його інститутів, так і для держав-членів.

Вторинне законодавство ЄС складають нормативні акти, прийняті інститутами ЄС у рамках їхньої компетенції. Договір про ЄС виділяє п'ять різновидів таких юридичних документів, які можуть бути прийняті його інститутами: регламент, директиви, рішення, рекомендації і висновки [472]. Регламент (regulation) є актом загального характеру, який має універсальну дію і підлягає прямому застосуванню в повному обсязі. Він уводиться в дію без участі або згоди національних органів влади. Регламенти регулюють загальні питання, які є важливими для всіх держав-членів. Директива (directive), на відміну від регламенту, не має універсальної дії, а має конкретних адресатів – одну або більше держав-членів. Директива визначає мету і / або результати законотворчого процесу, яких держави-члени повинні досягнути. Конкретні методи виконання завдань залишаються на розсуд національних органів. Рішення (decision) також мають конкретних адресатів – ними можуть бути як держави-члени, так і інші суб'єкти права. Рішення вказують тим, кому вони адресовані, виконати конкретні дії і обов'язково в повному обсязі. Рішення приймаються для врегулювання конкретної проблеми. Рекомендації (recommendations) і висновки (opinions) не мають обов'язкової сили, є рекомендаційними актами, що декларують позицію інститутів співтовариства з того чи іншого питання [473, р.65-71].

За розрахунками українського дослідника Євгена Терновцова [474, с.100], упродовж усього часу існування ЄС було розроблено і прийнято понад 1200 актів вторинного законодавства в міграційній сфері. Щоправда, число діючих актів є набагато меншим, оскільки актуальність більшості з них розрахована на

певний період. Вторинне законодавство є прямим відображенням діяльності інститутів ЄС на кожному історичному етапі. Упродовж п'ятдесяти років воно служить основним інструментом впровадження принципів основоположного, первинного законодавства, зв'язку наднаціонального законодавства з національним і вирішення завдань тактичного рівня, що є надзвичайно важливим для сфери міграційної політики.

Аналіз вторинного законодавства свідчить (рис. 13.1), що регламенти і директиви на всіх етапах формування міграційної політики ЄС становлять відносно стабільну частку – 25-40% усіх документів. Кількість рішень значно збільшується на більш проблематичних етапах (1958–1980 рр. і 2000–2009 рр.), а кількість рекомендацій і висновків – на початковому (1958–1980 рр.) і перехідному (1990–2000 рр.) етапах. Крім того, більш розгорнута статистика показує, що найбільше регламентів видано у сфері соціального захисту працівників-мігрантів і управління статистикою, директив – у сфері умов праці і вільного переміщення трудових мігрантів, рішень – у сфері загального соціального забезпечення і роботи Європейського соціального фонду, рекомендацій і висновків – у сферах зайнятості і безробіття, а також соціального захисту трудових мігрантів. Якщо ці результати узагальнити, то бачимо, що характер діяльності інститутів ЄС у міграційній сфері змінюється від рекомендаційно-настановчого до імперативного. Передусім, це зумовлено поступовим розширенням повноважень наднаціональних органів ЄС. Наслідком є можливість ефективніше впливати на соціально-економічний простір країн-членів ЄС.

Нами зроблена спроба проаналізувати вторинне законодавство не лише з позиції винятково міграційної політики, а охоплюючи ширше коло проблем, зокрема, соціальну політику і розбудову простору свободи, безпеки і правосуддя. Мета контент-аналітичного дослідження – з'ясувати для різних етапів формування міграційної політики ЄС, якій проблематиці приділялася найбільша увага і як змінювалися пріоритети.

За весь період з 1951 р. по 2009 р. (рис. 13.2) найбільшою є кількість актів щодо поліційно-судової і кримінально-митної співпраці країн, однак лише десята частина їх має директивний характер, решта – рекомендації і висновки, які національні держави лише можуть брати до уваги. І лише після цього йдуть акти, які стосуються соціального захисту працівників-мігрантів із країн ЄС, загального соціального забезпечення, проблем зайнятості і створення належних умов праці. Серед законодавчих актів цих груп чверть є директивами або директивами і рішеннями, виконання яких є обов'язковим для всіх країн-членів. Усі чотири групи актів дуже тісно пов'язані і приймалися в комплексі один з одним (на рисунку вони знаходяться поруч і тісно пов'язані численними зв'язками). Зауважимо, що акти поліційно-судової й кримінально-митної співпраці хоча і пов'язані зв'язками з іншими групами законодавчих

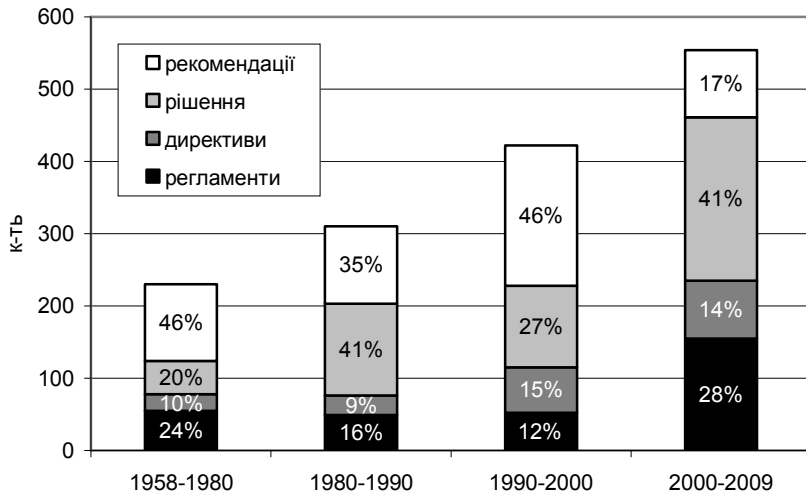

Рис. 13.1. Співвідношення типів документів вторинного міграційного законодавства ЄС на різних етапах формування міграційної політики (Джерело: [474, с.100])

документів, але стоять осторонь, тобто приймалися практично незалежно від решти актів. Що стосується імміграції і права мігрантів з третіх країн, то кількість прийнятих документів в 2,5 раза менша, ніж кількість документів щодо соціального захисту працівників-мігрантів з країн ЄС, і лише 10% перших мають обов'язковий характер для національних урядів країн-членів. Крім того, більшість документів, які стосуються мігрантів з третіх країн, приймалися окремо (на схемі вони розміщені на значній відстані від решти груп, насамперед законодавчих актів реалізації соціальної політики ЄС).

Цікаву додаткову інформацію дає динаміка структурних схем вторинного законодавства за кожен етап (табл. М.2–М.3 і рис. М.1–М.4 додатка М).

Основу законодавства першого етапу становлять акти, присвячені питанню соціального захисту робочих мігрантів з ЄС, умовам праці, зайнятості і діяльності ЄСФ. Вторинне законодавство декларує принципи рівності всіх національностей на європейському ринку зайнятості, однак законодавчі акти, що регулюють суто міграційні процеси, мають незначну частку від загального числа прийнятих актів. Зовсім немає законодавчих актів щодо управління зовнішніми і внутрішніми кордонами, надання притулку, регулювання імміграції з третіх країн, поліційної й судової співпраці з кримінальних, митних і цивільних справ.

Вторинне законодавство другого етапу, на відміну від попереднього, змінило структуру: збільшилась частка документів, присвячених загальному

соціальному забезпеченню і діяльності ЄСФ, умовам праці й зайнятості. Дуже мало уваги приділялося проблемам соціального захисту трудових мігрантів, навіть з країн-членів, однак з'явилась нова категорія документів, присвячених управлінню внутрішніми кордонами країн співтовариства. Питання міграції з третіх країн залишаються поза межами спільного законодавства.

Третій етап характеризується проведенням широких міждержавних дебатів стосовно міграційної політики, особливо щодо міграції з третіх країн, що виявилось в розширенні вторинного законодавства. Знаковою є поява трьох нових категорій: поліційно-судова співпраця з питань кримінально-митних питань, імміграція і права мігрантів з третіх країн і управління зовнішніми кордонами. За кількістю прийнятих документів перша категорія законодавчих актів у декілька разів перевищує всі інші і становить чверть усіх прийнятих актів на рівні ЄС. Ще однією особливістю є те, що в цей період усі міграційні проблеми починають тісно пов'язувати з соціальними проблемами (на рисунку ці групи актів виявилися поруч). Частка законодавчих актів, присвячених винятково міграційним питанням, зростає. Починає йти мова про розбудову простору свободи, безпеки і правопорядку, а також зовнішні відносини.

Вторинне законодавство, прийняте під час четвертого етапу, підтверджує дійсно комплексну міграційну політику: кількість документів у всіх галузях є приблизно однаковою. Кількість актів, прийнятих за ці вісім з половиною років, майже в 3,5 рази перевищує кількість актів, прийнятих за весь перший період формування міграційної політики, тобто майже за тридцять років. Законодавчі акти, які пов'язані з поліційно-судовою співпрацею і з'явилися лише на останньому етапі, стали в центрі уваги і приймаються спільно з актами міграційної й соціальної політики, домінуючи над рештою груп законодавчих актів. Соціальний захист працівників-мігрантів з країн ЄС, який завжди перебував у центрі уваги, тепер зміщується на периферію.

Таким чином, аналіз вторинного законодавства свідчить про зростання рівня координованості міграційної політики національних держав-членів ЄС. Вчорашній безумовно обмежувальний характер національної міграційної політики сьогодні трансформувалася в умовно обмежувальний, і, судячи з розвитку законодавства Євросоюзу, проблеми доцільності й селективності щодо міжнародної міграції в країнах-членах ЄС стають також проблемами рівня ЄС. Відтак і сьогодні цілком підтверджуються два висновки К. Коданьоне, висловлені в 1990 рр. [341]:

– європейська точка зору на міжнародну міграцію залишається "ортодоксальною" і ще більше посилюється зближенням міграційної політики країн-членів ЄС;

– на нинішню міграційну політику Європи і далі впливають наслідки політичного вибору, зробленого в 1970-х рр.

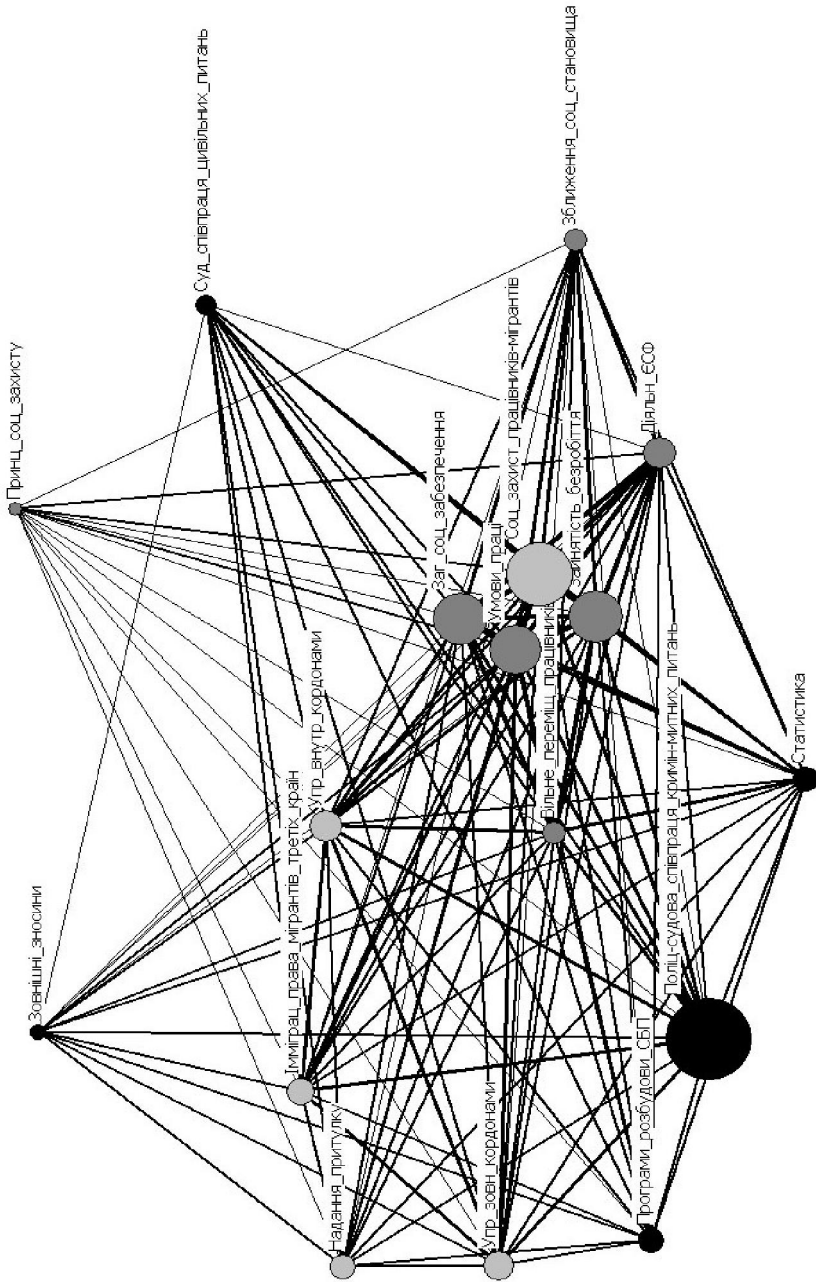

Рис. 13.2. Структура (обсяг і взаємозв'язок між класами) вторинного законодавства, 1951–2009 рр.

Висновки

1. За перші десятиліття після другої світової війни було вироблено дві моделі міжнародного регулювання міграції, насамперед трудової: модель МОП і модель у рамках GATS. ЄС запропонував власну модель спільного регулювання міграції, яка поєднувала елементи двох попередніх і є вдалим прикладом управління міграцією заради економічного результату з наголосом на правах індивідів. Міграційна політика Євросоюзу є гібридом, який включає міжурядові й наднаціональні елементи: міграція в межах ЄС є значною мірою наднаціональною, тоді як міграція з-за меж ЄС в основному залишається предметом міжурядового співробітництва. Однак європейська модель, як і попередні, також не дає адекватних відповідей на нові виклики міжнародної міграції.

2. У розвитку політики міжнародної міграції ЄС можна виділити чотири етапи:

– 1951–1980 рр. – зародження міграційної політики і формування основ вільного переміщення осіб на території ЄС. Досягненнями етапу є закладення основ вільного руху трудових мігрантів на території європейських спільнот, розбудова єдиного економічного простору і соціального забезпечення.

– 1980–1991 рр. – поглиблення міжурядової співпраці в міграційній сфері і створення Шенгенського простору. На цьому етапі знаходять втілення бажання національних урядів співпрацювати в міграційній сфері. Розширено повноваження інститутів ЄС щодо проведення міжурядових ініціатив, реалізовано курс на скасування контролю на спільних кордонах, розпочато процес гармонізації національного міграційного законодавства і створення єдиної правової бази в галузі єдиної європейської міграційної політики.

– 1992–1998 рр. – утворення ЄС стало реальною передумовою курсу на вироблення спільної міграційної політики країн-членів Євросоюзу. Єдина політика у сфері міграції мала передбачати спільні стандарти допуску членів сімей іммігрантів, забезпечення рівності прав громадян і іноземців, полегшення отримання громадянства, підвищення рівня участі іноземців у політичному житті, недопущення дискримінації тощо. Проблеми міграції з третіх країн залишаються в компетенції національного законодавства. Починають набирати чинності Шенгенські домовленості та інтегруються до права ЄС.

– з 1999 р. починається якісно нова стадія формування імміграційної політики ЄС. Міграційна політика офіційно перейшла до компетенції Євросоюзу, наслідком чого стало ініціювання широкого співробітництва щодо вироблення спільної політики держав стосовно міграції. Головною особливістю періоду є перехід від обмежувальної міграційної політики до активної, але особливих успіхів поки що не досягнуто.

3. Головним інструментом механізму реалізації європейської міграційної політики є наднаціональне законодавство ЄС. Контент-аналіз вторинного законодавства ЄС підтверджує зростання рівня координованості міграційної

політики національних держав-членів ЄС. Вчорашній безумовно обмежувальний характер національної міграційної політики сьогодні трансформувався в умовно обмежувальний, і, судячи з формування законодавства Євросоюзу, проблеми доцільності й селективності щодо міжнародної міграції в країнах-членах ЄС тепер стають також проблемами рівня ЄС.

Глава 14. ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНОЮ ТРУДОВОЮ МІГРАЦІЄЮ

Для реалізації завдань міграційної політики держави важливе значення має інформаційне забезпечення. Доречними видаються слова російського дослідника проблем державного управління Григорія Атаманчука: "...інформація – могутня сила управління свідомістю, поведінкою і діяльністю людей і їхніх структур. Вона свою справу робить і поза державним управлінням, а часто і на противагу йому. Треба вчитися запроваджувати і реалізовувати інформацію і в державному апараті" [475].

Відтак метою цієї глави є аналіз ролі інформаційного забезпечення в структурі державної міграційної політики; більш конкретно мета розкладається на такі завдання:

- дослідити проблеми й особливості інформаційного забезпечення державного управління;
- виявити функціональні можливості інформаційного забезпечення державної міграційної політики;
- проаналізувати особливості реалізації інформаційного забезпечення державної міграційної політики на прикладі Чеської Республіки.

14.1. Проблеми інформаційного забезпечення державного управління

Поняття "інформаційне забезпечення" в радянській і пострадянській науці та практиці активно використовувалося в рамках реалізації концепції автоматизованих систем управління і в зв'язку з комп'ютерною обробкою інформації (див. [476], [477]). Виділення інформаційного забезпечення серед інших видів забезпечення автоматизованих систем управління – технічного, програмного, організаційного – дозволяло спеціально акцентувати увагу на особливостях забезпечення даними соціально-економічних процесів, які підлягали автоматизації чи комп'ютеризації.

На противагу цьому, в західній науці поняття "інформаційне забезпечення" спеціально не виділялося і не виділяється, про що свідчить відсутність аналогічного загальноприйнятого терміна. Мабуть, найближчим до нього є поняття інформаційної підтримки (information support), яке, однак, не є самостійним, а виступає скоріше пересічним елементом менеджерських технологій, не обов'язково комп'ютеризованих. Однак це не означає, що інформаційним аспектам у західній науці і практиці приділяється менша увага.

Стосовно країн колишнього СРСР, то сьогодні, як і раніше, у словнику сучасних науковців і практиків інформаційне забезпечення залишається

активно використовуваним терміном і, можна сказати, ще частіше використовуваним. Про актуальність досліджень інформаційного забезпечення різноманітних процесів свідчать численні публікації, посібники, монографії, дисертації на цю тематику (див. [478]–[483]).

Однак сьогодні зміст поняття "інформаційне забезпечення" істотно змінився. Його тлумачать набагато ширше і нерозривно пов'язують з ефективністю управління: неякісна інформація або її недостатність може породжувати проблеми з прийняттям рішень, а відтак позначається на якості управління в цілому.

Позитивним також є зростання розуміння важливості ролі інформаційного забезпечення для управління. І якщо серед практиків все ще побутує думка, що достатньо придбати якомога більше електронної техніки, створити інформаційну мережу, відібрати якнайбільше інформації, насамперед з Інтернету, щоб автоматично забезпечити високу якість підготовки і виконання управлінських рішень, то переконання науковців є діаметрально протилежними. Їхню думку досить точно виражає вислів Г. Атаманчука: "...сама по собі будь-яка інформація, не поєднана зі знанням і досвідом, з ідеалами, цінностями і цілями життєдіяльності людей, не збагачена сенсом і змістом суспільних процесів, не має, по суті, соціального значення, тобто впливу на мислення, поведінку і діяльність людей" [475].

Попри все, чіткого і однозначного розуміння змісту інформаційного забезпечення до цих пір не вироблено. Типовим прикладом може слугувати трактування інформаційного забезпечення в сучасному енциклопедичному Інтернет-словнику: "1) забезпечення фактичними даними управлінських структур; 2) використання інформаційних даних для автоматизованих систем управління; 3) використання інформації для забезпечення діяльності різних споживачів (організацій, учених, художників, письменників, журналістів і т.д.)" [484].

Наші намагання віднайти детальніше означення або ж означення для певного класу проблем виявилися безуспішними. Більшість дослідників навіть не намагаються дати означення. Чимало авторів, зазначаючи в заголовку своїх матеріалів "інформаційне забезпечення", у самому тексті підмінюють його такими поняттями, як "інформація", "методи опрацювання інформації", "засоби масової інформації", "преса" тощо. Як правило, під інформаційним забезпеченням розуміють сукупність організаційно-технічних заходів або дій, спрямованих на вироблення інформації, достатньої або необхідної для прийняття управлінських рішень ([477]–[479], [481]), що звужує його лише до одного аспекту – організаційного. У цьому виявляється, мабуть, найбільша проблема інформаційного забезпечення.

Досліджуючи властивості інформаційного забезпечення державного управління, Г. Атаманчук виділяє три проблеми, пов'язані з ним [475]. Перша полягає в тому, що інформацію слід відбирати з огляду на її актуальність, необхідність і корисність для державно-управлінських явищ, відносин і

процесів, тобто потрібна інформація не "взагалі", а головним чином управлінська інформація. Її параметрами мають бути: місце і роль держави в системі діяльності людей і компетенції відповідних державних органів; характер і ієрархія законів та інших нормативних актів, які підлягають реалізації в процесі управління; властивості, форми, закономірності і стан об'єктів управління, які диференціюють і конкретизують дії державних органів; сприйняття управлінських дій і відповідних наслідків, що свідчить про розвиток об'єктів управління в результаті державного управління та виникнення потреби в нових управлінських діях.

Друга проблема – це науковий супровід управлінських даних. До інформації не можна підходити інтуїтивно, емоційно, імпульсивно. Розуміння, аналіз і осмислення даних вимагають серйозних наукових знань і досвіду. Для аналізу й оцінки інформації потрібні критерії ("шкала координат"), якими можуть бути наукові істини, дані, імперативи, парадигми.

Третя проблема стосується суто управлінського аспекту. Управління неможливе без зворотних зв'язків: якщо не знати, як практично реалізується нормативна інформація (ухвали, директиви тощо), то управлінський цикл діяльності будь-якого державного і муніципального органу розривається, втрачає властивості кругообігу, а значить, і потенціал впливу на об'єкт управління.

На нашу думку, усі ці три проблеми виступають окремими аспектами єдиної більш загальної проблеми – цільовий характер інформаційного забезпечення управлінських рішень. Зупинимося на цьому детальніше.

З системного погляду, під управлінням розуміють "процес взаємодії домінуючої підсистеми з іншими елементами системи для досягнення визначеної загальної цілі" [485]. Дане означення акцентує увагу на двох моментах. По-перше, управління має в своїй основі цілком конкретну мету. По-друге, досягнення її здійснюється шляхом взаємодії домінуючої підсистеми з іншими елементами системи. У процесі такої взаємодії визначальна роль відводиться обміну інформацією.

Інформація, призначена для управління, повинна бути актуальною (відображати стан об'єкта в момент прийняття рішення), важливою (істотною для цілей управління), повною (достатньою для вирішення завдань управління), адекватною (відповідати дійсному стану речей), своєчасною, релевантною (відповідати потребам цілей) і толерантною (найбільш зручною для використання в управлінні) [486, с.60]. Тому важливим завданням управління стає забезпечення інформацією саме такої якості. Тлумачний словник української мови під терміном "забезпечити" розуміє: "1) постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах // надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування; 2) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; 3) захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки" [487, с.281].

Таким чином, у найбільш загальному вигляді під *інформаційним забезпеченням управління* слід розуміти цілеспрямований процес вироблення інформації, необхідної для ефективного управління системою.

Особливу увагу варто звернути на цільовий характер інформаційного забезпечення. Цілі інформаційного забезпечення задає мета управління. Завдяки наявності її формуються цільові потоки інформації, які в сукупності й утворюють те, що одержало назву "процес інформаційного забезпечення". За її відсутності маємо лише фрагментарні дані, які нікому не потрібні і які нічого не забезпечують, тобто: нема мети – немає інформаційного забезпечення.

Вагомий відбиток на інформаційне забезпечення накладає те, що воно стосується управління діяльністю соціальної системи. По-перше, вироблення інформації представляє собою цілісний технологічний ланцюжок: збір, накопичення, зберігання інформації, створення нової інформації в процесі опрацювання існуючої, її поширення. По-друге, у соціальних системах відбувається одночасно багато процесів. Крім основного, пов'язаного з виконанням системою своєї основної функції (функціонування), заради якої, власне, і створювалася система, обов'язково мають місце інші як загальносистемні, так і автономні процеси. Прикладом загальносистемних процесів може виступати виконання функцій життєзабезпечення і самозбереження, під якими розуміють дії, які пов'язані з взаємодією з середовищем і створюють умови комфортного існування, розвитку системи і захисту її від загрози знищення. Автономні процеси ініціюються окремими компонентами системи і мають на меті досягнення не загальних, а цілком конкретних, часто протилежних цілей самих компонент. Оскільки кожен процес потребує управління заради досягнення своїх цілей, то він ініціює відповідні процеси інформаційного забезпечення. Як наслідок, у системі одночасно формуються інформаційні потоки, які можуть або протистояти один одному, або доповнювати один одного. Отже, інформаційне забезпечення управління в соціальних системах має своєю особливістю також і те, що воно повинно зважати на суміжні інформаційні потоки і враховувати їх.

Потрібно розрізнити поняття "інформаційне забезпечення" і "система інформаційного забезпечення". Інформаційне забезпечення управління – це процес, у результаті якого формуються відповідні інформаційні потоки, тоді як система інформаційного забезпечення представляє собою підсистему в рамках існуючої системи, що реалізує цей процес.

Як показано в [488, с.236], компонентами системи інформаційного забезпечення виступають: суб'єкти управління; ресурси (фінансові, матеріальні, технічні, людські); технології опрацювання інформації (збір, накопичення, зберігання, обробка, поширення); методи і способи обробки інформації; джерела інформації; первинна інформація; канали передачі інформації; інформаційні продукти; канали отримання інформації; об'єкти управління.

Усі ці компоненти об'єднані цілями інформаційного забезпечення, які, у свою чергу, утворюються із сукупності цілей елементів системи (отримуємо дерево цілей). Зазначені в переліку елементи з погляду структури процесу прийняття рішення можна об'єднати в підсистеми: збору інформації (джерела інформації, первинна інформація, канали передачі інформації, суб'єкт управління, ресурси), переробки інформації і підготовки проектів рішень (технології опрацювання інформації, методи і способи обробки інформації, суб'єкт управління, ресурси), доведення рішень й інформації до об'єкта управління (інформаційні продукти, канал поширення, об'єкти управління, суб'єкт управління, ресурси). Як бачимо, такі елементи, як "ресурси" і "суб'єкт управління", наявні в кожній підсистемі, оскільки без них неможливо реалізувати діяльність системи.

Якщо підходити більш загально, то в системі інформаційного забезпечення функціонує дві підсистеми: підсистема інформаційних комунікацій (обмін інформацією) та інформаційно-аналітична підсистема (вироблення принципово нової інформації для прийняття рішень).

14.2. Зміст і структура інформаційного забезпечення державної міграційної політики

Як показано нами в [489, с.258], під *інформаційним забезпеченням державної міграційної політики* слід розуміти цілеспрямовану діяльність зацікавлених суб'єктів, пов'язану зі збором, фіксацією, обробкою, накопиченням, зберіганням і використанням відомостей, повідомлень, будь-яких інших даних, необхідних для повноцінного й ефективного функціонування цих суб'єктів з метою реалізації політики держави в галузі управління міграційними процесами. У конкретному випадку інформаційне забезпечення може реалізуватися у формі державної інформаційної політики з відповідного кола проблем.

На думку російського соціолога Ігоря Романова [490, с.27-28], інформаційне забезпечення міграційної політики повинно будуватися на таких принципах, як: достовірність інформації про особливості проживання на конкретній території; об'ємність і повнота інформації (висвітлення всіх позитивних і негативних особливостей території майбутнього заселення); доступність і відкритість інформаційних матеріалів у міграційній сфері; багаторівневості і багатоканальності інформаційної політики (відповідність стилю і змісту інформаційних матеріалів запитам різних соціальних груп; подача інформаційних матеріалів з використанням усього спектра каналів комунікації); врахування чинного законодавства в міграційній галузі.

Інформаційне забезпечення міграційної політики, вказує І.Романов, виконує роз'яснювальну, інформативну та ідеологічно-пропагандистську функції. Професор Російської академії держслужби при президентові РФ Наїля

Малікова визначає більш широкий спектр соціальних функцій інформаційного забезпечення [491, с.21]: ґносеологічна, соціальної мобілізації, етнокультурної трансмісії, етнічної мобілізації, нормативно-правова, комунікаційна, координуюча, організаційно-управлінська, фрустації, ідеолого-пропагандистська, верифікації, прогностична, контрольна.

Однак, на нашу думку, значно перспективнішим виглядає підхід іншої російської дослідниці Олени Умнвої, яка виділяє не функції, а групи функцій інформаційного забезпечення міграційної політики: інформаційна група; нормативна (ідеологічна) група, організаційні функції і група посередницьких (медіальних) функцій [492, с.61-63]. Спільним для них є сфера їхнього спрямування (соціальне середовище) і спільна мета – гомеостаз системи. Стосовно конкретних функцій, то ми впевнені: більшість з них визначаються в результаті аналізу ситуації, цілей і завдань політики.

Як зазначає О. Умнова, *група інформаційних функцій* виражає зміст державної інформаційної політики у сфері міграції і забезпечує створення "інформаційної бази" – сукупності фактів, які відображають подієву картину. Їхня основна мета – створення в суспільстві знань, оцінок, норм для використання в повсякденному житті, взаємодії між державою і громадянським суспільством, узгодження державних інтересів країни й інтересів державних суб'єктів. Від ступеня адекватності "картини життя" реальності залежить точність і повнота "порядку денного" політики.

Група інформаційних функцій дає змогу політиці виступати потужним каталізатором діалогу культур, завдяки чому відбувається обмін культурною інформацією в історико-філософському та історико-літературному контексті, інтенсифікуючи тим самим соціальний процес [493, с.70]. Зокрема, одним з центральних завдань цієї групи є спрямованість на формування через ЗМІ позитивного ставлення громадської думки до легальних мігрантів, їхньої максимальної адаптації (як прояв адаптивної функції) і неприпустимості нелегальної міграції.

Відбір і найповніше охоплення інформацією аудиторії визначає якість інформованості громадян. Проте оцінка інформованості повинна даватися не стихійно, а під впливом етики, знань і за умови свідомого спрямування на мінімізацію шкідливих наслідків стихійної міграції й нормалізації суспільного життя. Тоді інформаційна функція і, отже, інформованість "як найважливіша когнітивна компонента свідомості значною мірою раціоналізує ставлення громадян до соціально-політичних процесів, впливає на рівень компетентності громадської думки і стимулює соціальну активність" [494, с.17].

До групи інформаційних функцій належить пропагандистсько-агітаційна функція, яка представляє собою поєднання діяльності з розповсюдження фундаментальних ідей, що стають основою масової свідомості, і конкретних дій, що активно формують окремі позиції аудиторії. Частиною цієї функції є культурно-освітня складова.

Друга група функцій – *нормативна (ідеологічна)* – виявляється, згідно з пропозицією О. Умнові, у тому, що інформаційне забезпечення державної міграційної політики відображає відповідальність за процес соціалізації особи, засвоєння нею соціального досвіду, знань, норм, ідеалів, сформованих суспільством або соціальною групою, де перебуває особа. Сюди ж відносяться звичаї і традиції, етикет і моральні устої, закони і конституційні акти – усе, що в сукупності утворює більш складні комплекси – право, мораль, ідеологія. Морально-правові компоненти функцій пов'язані з виробленням і ухваленням моральних, правових та інших норм для вирішення назрілої соціальної проблеми і є відображенням порядку впровадження політики і управління нею. Комплексність цих функцій ускладнюється галузевим розмаїттям проблематики, наприклад, проблем інформаційного та міграційного законодавства, питань правотворчості, етики.

Третя група – *організаційних функцій* – спрямована, на думку дослідниці, на управління політикою як сукупністю матеріальних відносин і надання дієвості інформаційним функціям. Вона включає функції впливу на об'єкти політики і за своїм значенням для соціального простору відноситься до макрорівня. До цієї групи належать система формування і використання інформаційних ресурсів, інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура, науково-технічний і виробничий потенціал, необхідний для формування інформаційно-телекомунікаційного простору, ринок інформаційних і телекомунікаційних засобів, інформаційних продуктів і послуг тощо.

Група посередницьких (медіальних) функцій – це основна група. Роль інформаційного забезпечення міграційної політики виявляється саме у встановленні зв'язків між структурами суспільства. Вона дає можливість різним соціальним групам спілкуватися одна з одною, налагоджувати контакти. Посередництво ЗМІ дозволяє мінімізувати негативні наслідки міграції і для мігрантів, і для місцевого населення. У зв'язку з цим особливого значення набуває політика як інструмент управління суспільством. Функція артикуляції інтересів, яка входить до цієї групи, має винятково важливе значення для організації діалогу, оскільки орієнтована на публічне представлення різних поглядів, підходів до вирішення загальнодержавних завдань, висунення критичних і конструктивних пропозицій. Ця функція пов'язана з функцією інтеграції, призначеної для збереження культурної спадщини, національних традицій, зміцнення соціальних зв'язків і перешкоджання руйнівним наслідкам конфліктів.

Необхідно, щоб кожна група функцій одержувала належну реалізацію за допомогою функцій державних органів, тобто "мала чітку і швидко вертикальну прохідність управлінських дій. Причому таку "прохідність", за якої б управлінські дії, ініційовані центральними державними органами, не могли деформуватися під час руху вниз, а належно диференціювалися і конкретизувалися" [495, с.126].

14.3. Інформаційне забезпечення державної міграційної політики Чеської Республіки

Розглянемо коротко інформаційне забезпечення державної міграційної політики на прикладі Чеської Республіки. Більш детально його характеристика подана в [489, с.258-262].

Чеська Республіка вибрана нами не випадково. Її міграційна політика, як стверджує відомий чеський дослідник міграції Душан Дрбоглав, вважається "однією з найбільш розроблених" серед усіх посткомуністичних країн Центральної і Східної Європи. Хоча насправді, звертає увагу науковець, ні партії на політичній арені Чехії, ні уряд, ні обидві палати парламенту не приділяли належної уваги питанню міжнародної міграції та інтеграції іммігрантів, за винятком деяких окремих заходів, які вимагали "обов'язкового слідування політиці і практиці ЄС" [496, с.212]. Однак досвід цієї країни вартий уваги.

Почавши з відкритої ліберальної політики і політики обмеження міграції, чеська держава після 1999 р. остаточно сформувала засади власної активної міграційної політики, яка відповідала не лише нагальним потребам, а й враховувала подальшу перспективу. Така політика дозволяла здійснювати сильний централізований контроль за міграційними потоками, зменшити нелегальну міграцію, ефективно управляти міграційними процесами з метою задоволення потреб у кваліфікованій робочій силі (див. [215]).

Невід'ємною складовою державної міграційної політики чеської держави стало її інформаційне забезпечення. Зауважимо, що це належить до західноєвропейських традицій: у країнах з давньою історією регулювання міграційних процесів і розвиненим міграційним законодавством усі рішення в галузі міграційної політики мають належну інформаційну підтримку. Оскільки без надійного інформаційного забезпечення міграційна політика може стати справою ризикованою і дати зовсім не той результат, який очікувався. Подібного досвіду Україні, на жаль, не вистачає.

Готуючись до вступу в ЄС, а після травня 2004 р. ставши його членом, Чехія будує свою міграційну політику з урахуванням інтересів як своєї держави, так і можливостей і напрямів спільної міграційної політики країн-членів ЄС, наприклад, участь у Шенгенському проєкті. Сказане стосується не лише самої політики, але і її інформаційного забезпечення.

У цілому структура інформаційного забезпечення державної міграційної політики Чеської Республіки є складною і відображає основні напрями самої політики. Чільне місце серед них посідають внутрішньовідомче і міжвідомче інформаційне забезпечення, технічна підтримка міграційних процесів, Інтернет- і ідеологічно-пропагандистське забезпечення.

Прикладом вдалого *внутрішньо- і міжвідомчого інформаційного забезпечення* може бути управління статистичними даними. З метою координації діяльності відомств щодо організації збору, зберігання і

використання статистичних даних, необхідних для впровадження міграційної політики, у 2006 р. було створено єдину загальнодержавну "Концепцію відбору і обробки статистичних даних, пов'язаних з міграцією і інтеграцією іноземців на території Чеської Республіки". Згідно з цим документом, основними тематичними розділами інформації про іноземців, необхідними для моніторингу, є внутрішня і зовнішня міграція іноземців, облік іноземців, надання притулку, набуття державного громадянства, економічна активність іноземців у країні, освіта іноземців, медичне обслуговування, страхування, стан здоров'я іноземців, які перебувають на території країни, злочинність іноземців, нелегальна міграція через державний кордон, нелегальне працевлаштування іноземців. Для реалізації положень концепції чеський уряд використовує такі інформаційні ресурси, як інформаційні системи (ІС), реєстри і бази даних (БД), у яких збирається, обробляється і зберігається інформація з усіх вищезазначених тематичних розділів. Моніторинг здійснюють основні міністерства і відомства республіки (табл. 14.1). Перелік напрямів діяльності і задіяних інформаційних ресурсів подано в табл. 14.2.

Таблиця 14.1

Відповідальність міністерств і відомств Чеської Республіки за здійснення інформаційного моніторингу міграційних процесів у країні

Основні тематичні розділи інформації про іноземців	Уповноважені відомства
1. Внутрішня та зовнішня міграція іноземців	МВС, МПП, ЧСО
2. Облік іноземців у Чеській Республіці	МВС, МПП, ЧСО
3. Надання притулку	МВС (відділ міграційної політики і надання притулку)
4. Надання державного громадянства	МВС (головне управління)
5. Економічна активність іноземців у Чеській Республіці	МПСП (відділ зайнятості), МПТ
6. Освіта іноземців	МОМФ, управління інформації про освіту
7. Медичне обслуговування, страхування, стан здоров'я іноземців, що перебувають у Чеській Республіці	МОЗ, управління інформації і статистики (про стан здоров'я)
8. Іноземна злочинність	МЮ, МПП, поліція Чеської Республіки
9. Нелегальна міграція через державний кордон	МПП
10. Нелегальне працевлаштування іноземців	Біржа праці

Джерело: [489, с.259].

Напрями інформаційної діяльності міністерств і відомств і задіяні інформаційні ресурси

Питання, якими займається	Інформаційні ресурси
<u>Міністерство внутрішніх справ (МВС)</u>	
Питання правопорядку в міграційній сфері	<ul style="list-style-type: none"> • ІС обліку громадян "ISEO" • реєстр Міграційної і прикордонної поліції (МПП) • Міграційна ІС головного управління МПП • БД біженців відділу міграційної політики і надання притулку • реєстр державного громадянства • реєстр депортованих іноземців головного поліцейського управління
<u>Міністерство праці і соціальної політики (МПСЦ)</u>	
Соціальні питання в міграційній сфері: працевлаштування, житло, соціальний захист тощо	<ul style="list-style-type: none"> • ІС "OK-prace" відділу зайнятості • ІС приблизних доходів іноземців
<u>Міністерство промисловості і торгівлі (МІТ)</u>	
Економічна і підприємницька активність іммігрантів	<ul style="list-style-type: none"> • реєстр підприємницької діяльності іноземців
<u>Міністерство освіти молоді і фізкультури (МОМФ)</u>	
Питання освіти в міграційній сфері	<ul style="list-style-type: none"> • реєстр інформації про освіту іноземців
<u>Міністерство охорони здоров'я (МОЗ)</u>	
Питання надання медичних послуг для іммігрантів	<ul style="list-style-type: none"> • національний реєстр госпіталізованих • національний реєстр абортів • ІС управління охорони громадського здоров'я (реєстр хворих на туберкульоз) • облік медичних послуг, наданих іноземцям (програма статистичних перевірок) • реєстр страхових даних іноземців
<u>Міністерство юстиції (МЮ)</u>	
Законодавча підтримка і судочинство в міграційній сфері	<ul style="list-style-type: none"> • реєстр заарештованих, реєстр судимостей іноземців

Питання, якими займається	Інформаційні ресурси
<u>Чеський статистичний офіс (ЧСО)</u>	
Головний орган, що займається збором відповідної статистичної інформації в країні	<ul style="list-style-type: none"> • реєстр населення за місцем проживання • вибіркові дані про робочі ресурси • ІС приблизних доходів іноземців

Джерело: [489, с.259-260].

Статистична інформація, окрім внутрішньовідомчого і міжвідомчого обміну, регулярно оприлюднюється. Передусім це робиться на Інтернет-сторінці Чеського статистичного офісу (ЧСО) в динамічно обновлюваних розділах на зразок "Foreigners in CR" у числовій, табличній і графічній формі. ЧСО працює над підтримкою "Громадської БД ЧСО" (Veřejná databáze ČSU), яка є найбільшим реєстром статистичної інформації в Чеській Республіці. Починаючи з 2005 р., ця БД регулярно і повноцінно поповнюється інформацією про мігрантів. Окрім того, з 2001 р. ЧСО в співпраці з іншими відомствами щорічно видає статистичний збірник "Іноземці в Чеській Республіці" (Cizinci v České republice), а також низку аналітичних видань на зразок "Життя іноземців у Чеській Республіці у 2000–2004 рр." [497] (2005 р.), або "Іноземці і гендер" [498] (2006 р.).

На нашу думку, ЧСО є одним із найкраще реалізованих серед Інтернет-представництв статистичних відомств європейських країн. Концептуально він виступає логічним продовженням Євростату в Чеській Республіці.

Іншою важливою складовою інформаційного забезпечення є використання міжнародних міграційних інформаційно-комп'ютерних систем, призначених для обробки, зберігання, передачі різноманітних міграційних даних, передусім особових даних між відомствами різних країн, що реалізують державну міграційну політику, забезпечуючи тим самим міжнародне співробітництво. Ставши дійсним членом ЄС і Шенгенської зони, Чеська Республіка приєдналася до таких європейських інформаційних систем, як SIS II, EURODAC, VIS/Shengen II і Dublinet.

Система SIS II (Schengen Information System – Шенгенська інформаційна система) з червня 2008 р. прийшла на зміну попередній – SIS I. Нова система призначена для надання відомствам і установам країн-учасниць угоди сукупності процедур автоматизованого пошуку, що дозволяє отримувати відомості про осіб і майно іноземців, здійснювати прикордонний, поліцейський і митний контроль на території будь-якої країни-учасниці, а також забезпечувати дотримання однакових вимог у процесі видачі Шенгенських віз і обліку іноземців. Центральний сервер цієї системи обміну і зберігання даних знаходиться в Страсбурзі. У базі даних, доступ до якої мають правоохоронні

органи всіх країн Шенгенської угоди, міститься інформація про осіб, що перебувають у розшуку, номери викрадених автомобілів, серійні номери викрадених банкнот євро та інші дані. Важливою особливістю оновленої системи є можливість реєструвати біометричні дані. У SIS II також зберігається інформація про осіб, які порушили правила в'їзду до ЄС, а також тих, кому відмовили в наданні політичного притулку. Технічна недосконалість попередньої версії системи – SIS I – була однією з причин затримки розширення Шенгенської зони (див. [499]).

Зазначимо, що надзвичайно важливим кроком у політиці держав-членів ЄС є нововведення – формування біометричних документів, паспортів і віз, які містять індивідуальні біофізичні показники їхніх власників: відбитки пальців, знімок сітківки ока. Без сумніву, це нововведення запобігатиме підробці документів, попереджуючи тим самим нелегальну міграцію, пов'язану з підбрюхою документів або використанням мігрантами чужих документів.

Система EURODAC створена в 2003 р. і призначена для реєстрації відбитків пальців прохачів політичного притулку і нелегальних іммігрантів. Використовується вона в усіх країнах-членах Дублінської угоди – країни ЄС, Ісландія, Норвегія (див. [500]). Представники країн, які користуються системою, аналізуючи відбитки пальців, наприклад, мають можливість серед іншого виявити: прохач знайшов притулок чи незаконно перебуває на території країни, претендуючи на отримання його в іншій країні [501].

VIS/Shengen II – це централізована візова інформаційна система, яка введена в дію в 2004 р. і призначена для обробки, зберігання і передачі візових даних між країнами Дублінської і Шенгенської угоди. Взаємодія здійснюється між центральним сервером і національними візовими інфраструктурами (див. [502]).

Система DubliNet представляє собою мережу, що створена для підтримки міжнародної політики надання притулку і дозволяє обмінюватися персональними даними шукачів притулку. Головною метою мережі є підтримання основних положень Дублінської конвенції, зокрема, запобігання так званому "asylum-shopping" – фактам, коли прохач подає заяви на притулок одразу в декілька країн (див. [503]).

Без сумніву, важливою є ще одна складова інформаційного забезпечення – *підтримка державної міграційної політики Чеської Республіки через Інтернет*. Кожне міністерство, окрім офіційних сайтів, створило додаткові портали для іноземців з метою підвищення рівня інформування, поліпшення зручності доступу і розвантаження офіційних ресурсів. Ці портали подають вичерпну інформацію про стан справ у країні, умови в'їзду, адреси відповідних установ, інструкції, рекомендації тощо. Через портали всі бажаючі можуть отримувати різні матеріали: від бланків документів і інформаційних брошур до урядових звітів, статистичних довідок і аналітичних прогнозів.

Зокрема, Міністерство закордонних справ, окрім власного сайту (www.mzv.cz), пропонує "Офіційний сайт Чеської Республіки" (www.czech.cz),

який є багатомовним порталом, де кожен бажаючий може ознайомитися з основною інформацією про країну. Приклади доступних сторінок на порталі: "Презентація Чеської Республіки" (вступ, політична система, міжнародні відносини і зовнішня політика, природа, охорона здоров'я тощо), "Економіка, підприємництво, наука" (вступ до економіки, інвестиційний клімат, інвестиційні заохочення, "як відкрити фірму в Чеській Республіці"), "Туризм і спорт" (візова політика, активний відпочинок, визначні місця тощо), "Культурні пам'ятки" (музеї, мистецькі галереї, визначні місця), "Робота і навчання" (навчання, найактуальніші професії, стипендії для іноземних студентів, пошук роботи, зарплата і страхування в Чеській Республіці). Остання сторінка є надзвичайно корисною для потенційних трудових іммігрантів, оскільки містить низку відомостей, інструкцій і корисних посилань. Портал є цікавим для будь-кого, хто бажає ознайомитися з країною. Інформація подається шістьма мовами, у тому числі російською.

Міністерство праці і соціальної політики пропонує такі ресурси:

- "Integration of Foreigners in the Czech Republic" – сайт, присвячений інтеграції іноземців у чеське суспільство; інформує про заходи і зміни щодо інтеграції іноземців після вступу до ЄС: правові норми Чеської Республіки і ЄС, основні політичні документи, міжнародні угоди, проекти, аналітичні огляди і результати досліджень (www.cizinci.cz);

- "Legal Migration" – сайт пілотного проекту "Відбір кваліфікованих іноземних працівників" пропонує всім бажаючим ознайомитися і долучитися до проекту (www.imigracecz.org);

- сторінка представництва EURES у Чехії, яке займається працевлаштуванням у Чехії і ЄС, інформує про особливості проживання в країні і ЄС (www.portal.mpsv.cz/eures);

- сайт чеської адміністрації соцзабезпечення (www.cssz.cz);

- сайт чеської урядової інспекції з питань праці (www.suip.cz);

- сайт представництва в Чеській Республіці Європейського соціального фонду допомоги (www.esfcr.cz);

- сайт чеського спеціального пункту з питань охорони праці і техніки безпеки (www.osha.mpsv.cz);

- сайт дослідного інституту праці і соціальних питань (www.vupsv.cz);

- "Doma v ČR" – сайт, який створений разом із Міжнародною організацією з питань міграції і має на меті надавати іноземцям інформацію про життя в Чеській Республіці: практичні поради для отримання медичної допомоги і соціального забезпечення, ведення підприємницької діяльності, здійснення контактів з урядовими установами і неурядовими організаціями тощо (www.domavCR.cz).

Міністерство внутрішніх справ на своєму сайті пропонує розділи, спеціально присвячені імміграції до Чехії (www.mvcr.cz/azyl/migrace.html) і інтеграції іноземців у Чеській Республіці (www.mvcr.cz/azyl/integrace2.html). Істотним недоліком є наявність лише чеськомовного варіанту цих розділів.

Міністерство освіти, молоді і фізичної культури на своєму сайті (www.msmt.cz) у розділі "International Cooperation" подає інформацію для іноземців щодо отримання освіти, а також адреси мовних курсів у Чеській Республіці (www.msmt.cz/international-cooperation-1).

Виятково важливе значення уряд відводить *ідеологічно-пропагандистській* підтримці міграційної політики. У процесі реалізації державної міграційної політики чеська влада не обмежується звичайним інформуванням або тлумаченням специфічних правил, канонів і законів, а намагається проводити широку пропагандистську роботу як усередині країни, так і на європейську спільноту. Зауважимо, що тут мова йде не про окремі пропагандистські кампанії, а скоріше про єдину систему цільової пропаганди.

Яскравим прикладом такої підтримки є система інформаційно-пропагандистських кампаній, проведених напередодні вступу в ЄС (див. [215, с.131-148]). Схематично процес пропагандистської підтримки активної міграційної політики Чехії представлено на рис. 14.1.

Досвід показує, що основними об'єктами інформування і пропагандистських впливів найчастіше виступає населення Чехії, іммігранти, які проживають і працюють у Чехії, потенційні іммігранти в інших країнах, зокрема європейська громадськість.

До процесу інформування і здійснення пропаганди, крім державних інституцій, постійно залучають недержавні організації, міжнародні і спеціалізовані організації та фонди, ЗМІ. Основна пропагандистська робота припадає на Міністерство праці і соціальних питань. Серед найбільших здобутків – вдало організована кампанія щодо впровадження і реалізації пілотного проекту "Відбір кваліфікованих іноземних працівників". Задля цього міністерство регулярно проводило активні цільові PR-заходи: дискусії, засідання круглих столів, прес-конференції, брифінги. Вияткова медійна активність проекту проявилася напередодні вступу країни в ЄС. Серед недержавних учасників кампаній активну роль відіграла Міжнародна організація з питань міграцій, яка, до речі, була задіяна практично в більшості урядових програм. До числа неурядових неприбуткових чеських організацій, які активно працювали на теренах міграційних досліджень і пропаганди, належить створений у 1999 р. мультикультурний центр "Прага". Його копітка робота спрямована на інформування не лише фахівців, а й широкого загалу про міжетнічне і міжнаціональне життя в Чехії та за її кордонами, організацію і проведення різноманітних форумів, конференцій різного рівня на міжкультурну тематику, ініціювання публічних дискусій задля створення в країні плюралістичного мультикультурного суспільства. Наприклад, у 2002–2003 рр. центр реалізував проект "Медіа і меншин" [504], який мав на меті вивчити образ іноземців, етнічних і національних меншин, який формується чеськими ЗМІ, і розповсюдити отримані знання про цей образ у шкільному та студентському середовищі, серед педагогічних працівників.

Рис. 14.1. Процес інформаційно-пропагандистської підтримки активної міграційної політики в Чехії
(Джерело: [215, с.138])

Проте найбільшим здобутком центру став проект "Migrace online", який початково фокусувався на дослідженнях міграційних проблем у Чеській Республіці в контексті проблем Центрально-Східної Європи. На сторінках створеного в рамках проекту web-сайту (www.migraceonline.cz) подавалися і сьогодні подаються результати оригінальних розвідок, аналітичні звіти, наукові статті, інтерв'ю, дискусії, медійні повідомлення, інформація про проекти численних чеських неурядових організацій тощо. З 2004 р. проект і, відповідно, web-сайт більше приділяє уваги проблемам міграції в Центрально-Східній Європі, а починаючи з 2006 р., основною сферою досліджень стала власне трудова міграція, зокрема, становище і статус трудових мігрантів у Чехії, проблеми експлуатації мігрантів, впливу тих чи інших груп мігрантів на

економіку країни, ефективність візової та міграційної політики держави, особливості інтеграції іноземців у чеське суспільство.

Найчисленнішою і найактивнішою групою суб'єктів забезпечення пропаганди є ЗМІ. Розглянемо їхню діяльність на прикладі "Радіо Прага"-іномовлення.

"Радіо Прага"-іномовлення є складовою чеського громадського радіо, яке веде мовлення чеською, англійською, німецькою, французькою, іспанською та російською мовами. Для оцінки напрямів пропаганди нами було проведено тематичний контент-аналіз архіву "Радіогазети"-іномовлення – однієї з новинних програм "Радіо Прага". Архів містить матеріали, починаючи з 23 жовтня 2000 р. [505]. Досліджуваний період був з 23 жовтня 2000 р. по 4 червня 2006 р. Оцінювалися матеріали з погляду таких категорій:

- взаємини Чеської Республіки з ЄС;
- еміграція та емігранти;
- імміграція та іммігранти;
- національні меншини в Чеській Республіці;
- зайнятість населення;
- демографічна ситуація в країні;
- біженці та шукачі притулку;
- ситуація на кордоні, візовий, митний контроль.

Детальні результати аналізу в розрізі місяців подано в [215, с.194-196].

Аналіз даних показує (рис. 14.2): якщо не зважати на тематику євроінтеграції, то починаючи з другої половини 2002 р., найбільше уваги припадає на висвітлення імміграційних проблем. Саме в цей час, стимульована підготовкою до вступу в ЄС, починалася реалізація нової імміграційної політики держави. Як не дивно, але інші аспекти міжнародної міграції і пов'язані з нею – еміграція, біженці, зайнятість, демографічна ситуація, система контролю на кордонах – на таку повагу журналістів не заслужили, хоча окремі матеріали з'являлися. Більше того, загальний пік щомісячної появи всіх матеріалів маємо напередодні вступу в ЄС: друга половина 2003 р. – перша половина 2004 р.

Якщо поглянути на ситуацію з якісного боку, то вона не виглядає настільки райдужною. У 2001–2002 рр. більше було матеріалів щодо проблем з іноземцями, наприклад: "Російська мафія – головний біль чеської поліції" (12.07.2001), "Захоплено угруповання з нелегального переправлення людей" (12.10.2001), "Українським ув'язненим чеські тюрми не по душі" (30.10.2001), "Облави на російськомовних іноземців" (09.08.2002), "Дискримінація представників національних меншин на ринку праці і як з нею боротися" (01.11.2002), "Словаки в Чехії: як і колись, як у себе вдома" (17.12.2002).

З 2003 р. починають переважати матеріали іншого змісту: "Чи потрібні Чехії закордонні спеціалісти?" (18.02.2003), "Ми хочемо декриміналізувати феномен міграції" (03.04.2003), "Чехія і Україна готують міжнародну угоду про

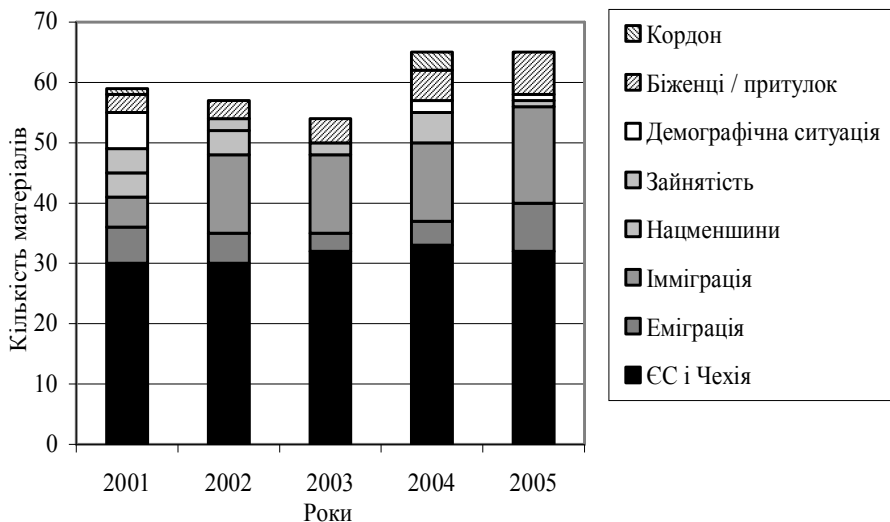

Рис. 14.2. Тематика матеріалів радіогазети "Радіо Прага"

працевлаштування" (25.04.2003), "Через 2 тижні стартує проект із залучення на чеський ринок праці" (15.07.2003), "Чехія стане членом Шенгену" (23.07.2003), "В понеділок будуть відібрані перші *легальні іммігранти*" (31.10.2003), "Іноземцям у Чеській Республіці допомагають нові інтернет-сайти" (01.04.2004), "Чехія залучає на ринок праці спеціалістів з Молдови і Білорусі" (21.04.2004, 29.09.2004).

Водночас у цей же період не зникають матеріали на зразок: "Зустрітися з українцем? У жодному разі!" (09.04.2004), "В'єтнамці і повії залишаться в нас і після вступу в ЄС" (30.04.2004), "Яку *білу силу* представляють українці, що співають на концерті неонацистів у Чехії" (18.07.2004). Поставимо поруч заголовки матеріалів іншого плану: "Чехів буде все менше" (09.01.2004), "У деяких чеських селищах безробіття досягає 50%" (10.02.2004), "Чеська Республіка в п'ятірці європейських країн з найвищим безробіттям" (09.03.2004).

Відтак вимальовується ситуація: з одного боку, чеський уряд намагається проводити адекватну новій ситуації медійну політику; з іншого – ксенофобні настрої настільки вкоренилися у свідомості чехів і, зокрема, журналістів, що досягти потрібних результатів надзвичайно важко. Подібний стан з публікаціями масмо в інших чеських друкованих і електронних ЗМІ.

Але незважаючи на вказані труднощі і недоліки, пропагандистська діяльність уряду дала добрі плоди. Головним, хоча й непрямим, доказом цього виступило те, що чеські громадяни прийшли на референдум влітку 2003 р. і 77,3% виборців проголосували за приєднання країни до ЄС, а з 1 травня 2004 р.

ЄС прийняв Чеську Республіку як свого нового повноцінного члена. В умовах чеського суспільства без відповідної пропагандистської роботи досягти такого результату було б неможливо.

Висновки

1. Важливу роль у реалізації державної політики відіграє інформаційне забезпечення. Під інформаційним забезпеченням державної міграційної політики слід розуміти цілеспрямовану діяльність зацікавлених суб'єктів, пов'язану зі збором, фіксацією, обробкою, накопиченням, зберіганням і використанням відомостей, повідомлень, будь-яких інших даних, необхідних для повноцінного і ефективного функціонування цих суб'єктів з метою реалізації політики держави в галузі управління міграційними процесами.

2. Інформаційне забезпечення міграційної політики виконує чотири групи функцій. Група інформаційних функцій виражає зміст державної інформаційної політики у сфері міграції і забезпечує створення "інформаційної бази" – сукупності фактів, які відображають подієву міграційну картину. Нормативна (або ідеологічна) група функцій виявляється в тому, що інформаційне забезпечення державної міграційної політики відображає відповідальність за процес соціалізації мігранта, засвоєння ним соціального досвіду, знань, норм, ідеалів, сформованих суспільством, у якому перебуває особа. Група організаційних функцій спрямована на управління політикою як сукупністю матеріальних відносин і надання дієвості інформаційним функціям. Посередницькі (або медіальні) функції – це основна група функцій. Їхня роль виявляється у встановленні зв'язків між структурами суспільства, що дає можливість різним соціальним групам спілкуватися одна з одною, налагоджувати контакти тощо.

3. Наочним прикладом вдалого використання інформаційного забезпечення є Чеська Республіка. Структура інформаційного забезпечення її державної міграційної політики є складною і відображає основні напрями самої політики. Чільне місце в структурі інформаційного забезпечення займають внутрішньовідомче і міжвідомче інформаційне забезпечення (зокрема, в країні створено сучасну повноцінну загальнодержавну систему управління статистичними даними), використання міжнародних міграційних інформаційно-комп'ютерних систем ЄС (SIS II, EURODAC, VIS/Schengen II і Dublinet), підтримка державної міграційної політики через Інтернет (кожне міністерство, у доповнення до офіційних сайтів, створило спеціалізовані портали для іноземців з метою підвищення рівня інформування, поліпшення зручності доступу і розвантаження офіційних ресурсів), інформаційно-пропагандистське забезпечення (уряд не обмежується звичайним інформуванням, а намагається проводити системну пропагандистську роботу як у середині країни, так і за її межами, залучаючи до пропагандистських кампаній недержавні організації, міжнародні і спеціалізовані організації та фонди, ЗМІ).

Глава 15. ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ТА ІМПЕРАТИВИ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Сьогодні глобалізація постає перед Україною як своєрідний імператив, і ухилитися від світових інтеграційних процесів, ізольоватися від розповсюдження по всій земній кулі практик, цінностей і технологій шансів немає. "Ріка" глобалізації несе і нестиме своїми "водами" Україну, і біля якого берега вона опиниться – значною мірою залежить від наших дій і того, що діється в нашому найближчому оточенні.

Геополітичні реалії докорінним чином змінили міграційні умови в Україні. Українське суспільство об'єктивно розвивається в європейському контексті, але будучи розташованою в буферній зоні між Західною і Східною Європою, Україна перетворилася в країну з повним набором міграційних характеристик: світового рівня міжнародна еміграція, імміграція, нелегальна міграція, а віднедавна і транзитна міграція. У звіті СБ за 2006 р. [361, р.25], присвяченому проблемам міжнародної міграції в Центрально-Східній Європі, зазначається, що станом на 2003 р. Україна посідала третє місце в списку країн походження мігрантів після РФ і Мексики, а вже слідом за Україною йшли такі країни-гіганти за чисельністю населення, як Індія і Китай. Водночас Україна посідала четверте місце в списку країн прийому мігрантів – після США, РФ і Німеччини. І в цьому випадку безпосередньо за Україною слідували Індія, Китай та Німеччина.

Для країн Європи Україна також є одним з найбільших джерел надходження нелегальних мігрантів – як українських, так і транзитних. Дослідження Інституту Кеннана [506] вказує на значну відкритість міграційної системи України, що дозволяє мігрантам як легально, так і нелегально на короткий час зупинитися в Україні перед своїм майбутнім переїздом до Західної Європи. Ф. Дювель зазначає: незважаючи на всі проблеми, пов'язані з легальною і нелегальною міграцією з України, найбільшу тривогу, на думку європейської спільноти, викликає саме транзитна міграція через територію цієї країни [507]. Так виглядає ситуація ззовні.

Метою цієї глави є дослідити реальний стан міжнародної міграції в Україні зсередини, проаналізувати її державну політику щодо міжнародної трудової міграції і визначити імперативи, яким повинна слідувати країна, аби максимально використати можливості глобалізації, і глобальної міграції зокрема, щоб зайняти гідне місце в глобальному світі, зберігаючи власний суверенітет.

15.1. Міграційна ситуація і тенденції міжнародної трудової міграції

"Навіть якщо участь України в Євросоюзі під питанням, присутність українців в Європі вже стала фактом", – ці слова директора Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБОУ Олександра Власюка [508, с.6] червоною ниткою проходять у цьому параграфі.

Україна є одним з найбільших донорів робочої сили країн ЄС і багатих на ресурси країн СНД з огляду як на офіційну, так і неофіційну статистику. Так, за даними Міністерства праці і соціальної політики [509], у 2007 р. кількість українських громадян, які працювали за кордоном за посередництва ліцензованих компаній, становила 73 тис. чол., що менше 2% усього числа українців-заробітчан. За інформацією Міністерства внутрішніх справ [510, с.37], за 2008 р. близько 231 тис. українців узаконили своє перебування в країнах призначення завдяки змінам, запровадженим у національній законодавства цих країн.

Дослідження науковців і експертні оцінки дозволяють стверджувати, що реальна кількість працівників-мігрантів у десятки разів більша від офіційної. Розрахунки МОМ кількості трудових емігрантів з України в 2007 р. показують цифру 2,1 млн. чол., тобто 5% українського населення [511, р.5]. Ці цифри час від часу озвучують українські урядовці і більшість незалежних експертів. Згідно з даними першого загальнонаціонального вибіркового обстеження з питань трудової міграції, проведеного Українським центром соціальних реформ і Держкомстатом України в середині 2008 р. [512, с.13-14], протягом 2005 р. – першої половини 2008 р. за кордоном працювало 1,5 млн. мешканців України, або 5,1% населення працездатного віку. Деякі економісти називають цифру до 5 млн. чол., а політики піднімають її ще вище. Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Ніна Карпачова в квітні 2003 р. озвучила цифру 7 млн. чол., і ці дані неодноразово повторювалися ЗМІ ([513], [514]). Проте в опублікованому окремою брошурою тексті доповіді, посилаючись на тогочасні дані МЗС України, пані Карпачова говорить лише про не менш ніж 2 млн. трудових мігрантів, які перебувають на заробітках за кордоном. На підставі даних щорічного моніторингу стану справ у цій сфері, який проводиться Уповноваженим, вона стверджувала, що можна говорити про не менш як 5 млн. співвітчизників, котрі щороку перебувають за межами України на заробітках принаймні декілька місяців [515]. Під час парламентських слухань у листопаді 2004 р. перший заступник голови Верховної Ради України Адам Мартинюк озвучив кількість українських емігрантів від 3 до 5–7 млн. чол. [516], а у своєму виступі тодішній міністр праці і соціальної політики Михайло Папієв говорив про "приблизно два з половиною мільйони" або "до трьох мільйонів" заробітчан.

За оцінками соціопитування Інституту соціології НАН України, досвід роботи за кордоном мають 36,8% жителів західних областей, або більш ніж

кожна третя родина, 26,4% і 21,4% мешканців, відповідно, центрального й східного регіонів, 15,4% жителів південних областей. Певне уявлення про масштаби трудової міграції також дають дані прикордонної статистики в поєднанні з результатами соціологічних опитувань міжнародних пасажирів у пунктах перетину кордону. Вони свідчать, що з метою працевлаштування і торгового бізнесу здійснюється, відповідно, близько 4% і понад 16% виїздів на західному кордоні, 14% і 25% – на східному [517, с.26].

Незважаючи на розмаїття оцінок трудової міграції, вони всі засвідчують, що поїздки на заробітки стали типовими для багатьох українців і набули важливого суспільно-політичного і соціального значення.

Загалом майже всі трудові міграції здійснюються до країн СНД і ЄС. Статистика загальнонаціонального вибіркового обстеження показує [512, с.13-14]: СНД – 49,2%, ЄС – 47,1%, інші країни – 3,7%. Основними країнами призначення українських заробітчан є РФ, Італія, Чеська Республіка, Польща, Угорщина, Іспанія, Португалія. За даними МОМ [511, р.5], близько 37,2% мігрантів прямують до Росії, 18,7% працюють у Польщі, 16,9% обирають Чехію, 8,5% – Італію, 3,8% – Португалію, 2,5% – Угорщину, 2,2% – Грецію, 2% – Словаччину.

Напрямок міграції з окремих регіонів України залежить від географічного розміщення, історичних і етнічних зв'язків між цими регіонами та іноземними державами. Так, основним вектором трудових поїздок мешканців Закарпаття є сусіди з ЄС – Чеська Республіка, Угорщина і Словаччина. Більше половини заробітчан Чернівецької області працюють в Італії, решта – в інших країнах "старого" Євросоюзу. В інших західних областях спостерігається високий рівень орієнтації на Польщу і підвищений – на Португалію, Іспанію та Італію. У більшості центральних, а також усіх східних і південних областях основним напрямком трудових міграцій населення є країни СНД, насамперед РФ [512, с.15].

Перше загальнонаціональне опитування свідчить, що більш інтенсивно в трудових міграціях бере участь сільське населення: якщо в міських поселеннях трудові мігранти становлять 3,9% населення працездатного віку, то в сільській місцевості – 7,9%. Нижчі рівні трудової еміграції спостерігаються в зонах впливу великих поліфункціональних міст, насамперед регіонах, прилеглих до столиці України. Серед трудових мігрантів переважають чоловіки, які становлять майже 2/3 усіх мігрантів. Спостерігаються істотні відмінності в напрямках зовнішніх трудових міграцій чоловіків і жінок. Так, серед основних країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили помітна перевага жінок спостерігається серед тих, хто мігрує до Італії. Серед працюючих у Польщі, Іспанії і Португалії переважають чоловіки, однак частка жінок тут є вищою, ніж у всіх інших міграційних потоках. Польща, Чеська Республіка і особливо РФ є країнами переважно чоловічої міграції. Абсолютна більшість трудових мігрантів мають 20–49 років. Чоловіки, які досягли п'ятдесятирічного віку, різко знижують міграційну активність, а серед жінок передпенсійного віку

спостерігається високий рівень участі в трудовій міграції. Освітній рівень трудових мігрантів є помітно нижчим, ніж зайнятого населення України: середня кількість років навчання становить, відповідно, 11,8 і 15,3 року, а частка осіб, що мають повну вищу освіту, – 13,5% і 23,2%.

Сьогодні міграція змінила свій характер. Якщо до середини 1990-х рр. переважала "човникова" міграція, коли українці виїжджали до сусідніх країн з дешевими товарами вітчизняного виробництва і, продавши їх, купували за кордоном інші товари для продажу вдома. Від середини 1990-х р. тривалість перебування більшості мігрантів за кордоном зростає: домінуючі кількадевні торговельні виїзди замінюються поїздками на роботу строком від кількох місяців до кількох років. Мігранти до сусідніх країн (РФ, Польща, Чеська Республіка, Угорщина) орієнтовані на періодичні короткі поїздки з постійним поверненням в Україну, а ті, хто, наприклад, виїжджає до країн Південної Європи, залишаються там працювати на тривалій строк. Переважна частина мігрантів працює за наймом. Праця у формі підприємницької діяльності (самозайнятості) або роботодавця найпоширеніша в сусідніх з Україною державах, зокрема Угорщині.

Подібні зміни помічає і Михайло Романюк: "Характерною для сучасних міграцій населення нашої держави є зміна спрямованості та інтенсивності міграційних потоків, причому як у цілому по Україні, так і в її регіонах. Ці зміни, по-перше, полягають у тому, що в два-три рази зменшилися обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції. По-друге, практично припинився масовий відплив сільських жителів до міст, натомість має місце переорієнтація міграційних потоків з міських поселень у сільську місцевість. По-третє, в декілька разів зросли обсяги еміграції, сезонної трудової міграції та зовнішніх трудових поїздок населення за кордон" [518, с.74].

Про структуру зайнятості українських мігрантів за кордоном свідчать дані табл. 15.1. Зазначимо, що представлені в ній сім основних країн і сім основних видів діяльності охоплюють близько 90% загального обсягу трудової діяльності за кордоном.

Основний вид зайнятості українських чоловіків – будівництво, торгівля, промисловість, транспорт, сільське господарство. Основними видами діяльності наших громадян у зарубіжних країнах є робота хатньої працівниці (поширена в Італії, Португалії та Іспанії), на будівництві (в Угорщині, Португалії, Чеській Республіці, РФ) і в торгівлі (переважно в РФ і Угорщині). Основним видом діяльності українок у Польщі є сільське господарство (поширене також в Іспанії).

Трудова міграція є важливим джерелом валютних надходжень в Україну. "Міграційні" гроші представляють собою не лише засіб підвищення рівня життя окремих верств населення, але й чинник економічного зростання. За оцінкою фахівця Національного банку України Андрія Гайдуцького [519], щорічні обсяги грошових переказів українських заробітчани становлять 21,3 млрд. дол. США, або 15,5 млрд. євро (за курсом 2007 р.).

Обсяг прикладання праці за кордоном залежно від країни перебування і виду діяльності, 2007 р. (тис. людино-місяців)

Види діяльності	Країни останнього перебування						
	Чеська Республіка	Угорщина	Італія	Польща	Португалія	Російська Федерація	Іспанія
Сільське господарство	36,6	3,6	61,5	106,9	5,1	112,5	90,3
Промисловість	74,0	18,7	18,9	4,5	0,2	170,7	–
Будівництво	414,4	68,7	138,3	58,4	87,3	1385,4	60,8
Оптова і роздрібна торгівля	–	–	4,9	5,0	5,5	178,6	–
Діяльність готелів і ресторанів	41,7	–	110,9	–	10,8	36,3	9,9
Діяльність транспорту і зв'язку	–	–	7,3	–	2,6	49,0	–
Діяльність домашніх господарств	23,4	–	598,1	65,9	42,2	63,0	16,2

Джерело: [512, с.17] (на основі вибіркового опитування мігрантів у 2007 р. – першій половині 2008 р.).

Спеціалісти Інституту демографії і соціальних досліджень НАНУ в 2004 р. зробили оцінку обсягів заробітків українських громадян за кордоном. Згідно з нею заробітки трудових мігрантів на початку XXI ст. становили 4,7–7,6 млрд. дол. США (3,8–6,1 млрд. євро за курсом 2003 р.), або 7–11% ВВП України [520, с.147]. Останні їхні розрахунки вказують, що за 2007 р. сумарний обсяг заробітків сукупності мігрантів, які працювали в семи основних країнах-реципієнтах і були зайняті в семи наймасовіших видах діяльності, становив понад 1,3 млрд. євро [512, с.18]. Результати дослідження також свідчать, що заробітки мігрантів сприяють підвищенню добробуту їхніх домогосподарств: майже в кожному четвертому випадку міграційні надходження становлять понад 3/4 сукупного доходу домогосподарства. Більшість коштів витрачається на задоволення щоденних потреб (це є головним напрямом використання надходжень для 2/5 усіх домогосподарств, які отримують кошти від мігрантів) і придбання товарів тривалого користування (1/5 домогосподарств). Лише в окремих випадках основним напрямом витрат зароблених за кордоном грошей є інвестування. На жаль, ефективність залучення цих значних сум коштів у економіку України є вкрай низькою.

З 2005 р. з'явилися причини для повернення українських мігрантів додому. Насамперед це було пов'язано зі змінами в підходах ЄС до трудової міграції. Як ми бачили раніше, Європа планомірно посилює свої вимоги до трудових мігрантів, а також запроваджує додаткові санкції проти нелегалів, усе важче стає легалізувати своє перебування в Шенгенській зоні для українських нелегальних заробітчан. До повернення в Україну підштовхує і нинішня загальна фінансова криза: і в ЄС, і в РФ спостерігається скорочення економічної активності в усіх сферах життя, зокрема там, де активно задіяні мігранти. Мають місце і зміни в Україні, які зменшують переваги праці за кордоном: відносне підвищення рівня життя українців (зростання заробітної плати, поява нових робочих місць, інфляція долара), зниження відносної реальної вартості зароблених коштів. Щоправда, нинішня фінансова криза в Україні знову посилює бажання їхати на працю за кордон.

Як зауважує директор Центру досліджень проблем громадянського суспільства Віталій Кулик [517, с.30], українські трудові мігранти, особливо нелегали, часто стикаються зі свавіллям роботодавців і не захищені місцевим законодавством. Вони, як правило, уникають співробітництва з місцевими профспілками, громадськими ініціативами, покликаними захищати їхні права. На відміну від трудових мігрантів з Африки і Арабського Сходу, українці не схильні до самоорганізації і не вдаються до акцій протесту. Однак і в їхньому середовищі поширюється незадоволення своїм нинішнім статусом, намагання легалізуватися або повернутися додому.

Зміна обсягів і структури міжнародних міграційних потоків призвела до поліпшення міграційної ситуації в Україні. Уже в 2005 р. вона стає країною прийому мігрантів, а її еміграційні втрати в 2004–2005 рр. компенсують колишні співвітчизники з країн СНД. Однак у 2006 р., уперше від часу створення незалежної держави, спостерігається приріст населення за рахунок міграційного обміну з далеким зарубіжжям. "І хоча його розміри невеликі і становлять лише 1539 чол., проте сам по собі цей факт знаменує перелом у розвитку міграційної ситуації в Україні та її трансформацію з країни походження в країну призначення для іммігрантів як з країн СНД, так і з далекого зарубіжжя" [521, с.9].

Розглянемо офіційні дані [517, с.32]. Упродовж 2007 р. служба громадянства, імміграції й реєстрації фізичних осіб розглянула 24448 справ про надання дозволу на імміграцію в Україну, дозволів на імміграцію було видано 23379. У 2008 р. в Україні проживало близько 264 тис. зареєстрованих іноземців. Більшість іммігрантів є вихідцями з країн СНД. За даними Міністерства внутрішніх справ, у першому півріччі 2008 р. переважна більшість іноземців, що прибули до України, виявилися росіянами (22593 чол. із 93666 чол., або 25% загальної кількості іммігрантів). Другу і третю за чисельністю групи представляли громадяни Китаю і Туреччини: відповідно, 8474 чол. (9%) і 5159 осіб (5%). За ними слідували представники інших країн СНД: Азербайджану, Узбекистану, Грузії, Молдови, Вірменії і Білорусі. З-

поміж решти домінантних легальних груп резидентів – вихідці з Сирії (2730 осіб), Йорданії (2835 осіб), Індії (2831 особа), Ірану (2484 особи) і В'єтнаму (2368 осіб). Найбільш заселеними легальними іммігрантами є столиця, Донецька, Харківська і Одеська області. Іммігранти зайняті переважно в роздрібній торгівлі, на будівництві, у сільському господарстві.

Неофіційні цифри демонструють значно більші масштаби імміграції. За оцінками експертів, загальна кількість легальних і нелегальних мігрантів в Україні перебуває в межах від 60 тис. до 1,6 млн. осіб [510, с.37]. На думку Ф. Дювеля [507], реалістичною видається цифра в півмільйона чоловік.

Висновки експертів світового банку [361, р.5] свідчать, що на тлі загальної тенденції зниження рівня міграції серед країн Центрально-Східної Європи Україна є єдиним винятком, де транзитна міграція зросла. За даними Центру збору і обміну інформацією з перетину кордонів і міграції ЄС (CJREFJ) [522], територією України проходить один із п'яти найбільших маршрутів глобальної незаконної міграції до ЄС – центральноєвропейський, який включає декілька каналів нелегального переміщення осіб різних національностей: в'єтнамський, пакистано-індійський, шри-ланкійський, бангладешський, афганський, китайський, курдський, узбецько-таджицький і чеченський. "Той, хто хоче потрапити в Європу, не може оминати України. Тобто залишається один варіант: усі приїжджають у Росію як туристи, а потім через російсько-український кордон потрапляють до нас" [523].

Більшість транзитних мігрантів прибувають з країн СНД, а також Південної і Східної Азії та Африки. Щороку загальна кількість спроб нелегальної міграції, яку зареєстрували державні служби України, зростає. Це добре видно з даних табл. 15.2.

Незважаючи на цю статистику, з 2003–2004 рр. кількість нелегальних мігрантів, затриманих на спільному з ЄС кордоні, постійно зменшується. Це зумовлено, як стверджує Державна прикордонна служба України (ДПСУ) [510, с.36], кількома причинами. По-перше, саме від цього часу розпочалося виконання двосторонніх угод про реадмісію між Україною і сусідніми країнами-членами ЄС. По-друге, з 2003 р. ДПСУ отримала право депортувати нелегальних мігрантів. Ці обидва чинники негативно позначилися на прибутках міжнародних кримінальних угруповань, причетних до організації незаконної міграції. По-третє, працівники ДПСУ активно використовують профілактичні механізми для регулювання процедур в'їзду осіб, оскільки більшість зареєстрованих нелегалів належать до тих, кому вже було відмовлено в праві в'їзду на територію країни.

Це призвело до того, що кількість мігрантів з Південної і Східної Азії зменшилася, а більшість нелегальних мігрантів є вихідцями з країн СНД. Прикордонники пояснюють це тим, що мігрантів з азійських країн переправляють групами, на що витрачається більше ресурсів, тому організатори обирають інші маршрути, прагнучи оминати Україну. Громадяни

Кількість нелегальних мігрантів в Україні за 2004–2008 рр., тис. чол.

Показник	2004	2005	2006	2007	2008, перше півріччя
Зареєстровано ДПСУ	9,945	17,941	25,782	31,8	15,6
Зареєстровано МВС	15,594	14,785	12,280	13,644	8,349
Загалом	25,539	32,726	38,062	45,444	23,949

Джерело: [510, с.36] (за даними Державної прикордонної служби України і Міністерства внутрішніх справ України)

країн СНД, користуючись чинним для них безвізовим режимом, законно перетинають кордон України, а потім з території України роблять багаторазові спроби незаконно проникнути на територію ЄС.

Як вказує відома українська дослідниця міграції Ірина Прибиткова [521, с.12], до головних напрямків незаконного переміщення мігрантів відносяться Брянсько-Чернігівський і Сумський на кордоні з Росією, Гомельсько-Чернігівський на кордоні з Білоруссю, на заході – Берегівський, Великоберезнянський і Виноградівський на кордоні зі Словаччиною і Угорщиною.

15.2. Характеристика управління міжнародною трудовою міграцією в Україні

На думку українського міграціолога Михайла Романюка [524, с.41], на початку 1990 р. зовнішні міграційні потоки характеризувалися самоплинністю, і держава їх практично не регулювала. Законодавчі акти приймалися більше під тиском обставин, а не свідомо і планомірно. "Упродовж десятиліття незалежності міграційна політика йшла за подіями, реагувала на них, а не була результатом детального вивчення ситуації та пошуків оптимальних методів досягнення цілей" [525, с.20], – в унісон продовжує О. Малиновська. Остаточню підсумовує їхні думки О. Власюк: "Україна вийшла на арену різноспрямованих та різнохарактерних міграційних процесів невідготовленою. Те, що сьогодні її громадяни мають можливість вільно пересуватися через державні кордони та залучені в міграційні процеси, передусім європейські, на жаль, не знаходить адекватного супроводу з боку держави" [508, с.5].

Відтак управління міжнародною міграцією в Україні стикається з низкою проблем, серед яких первинними є проблеми правового та інституційного забезпечення, а вже на цій основі виникають проблеми формування і реалізації міграційної політики держави.

З дня здобуття незалежності Україна створила певну правову міграційну базу, яка включає п'ять складових: Конституція України, закони України, акти Президента України, акти центральних органів виконавчої влади, міжнародно-правові акти. До основних міграційних законів України належать Закони "Про імміграцію" (2001 р.), "Про біженців" (2001 р.), "Про громадянство України" (2001 р.), "Про правовий статус іноземців" (1994 р., наступні редакції), ратифікація Конвенції "Про статус біженців" 1951 р. і Протоколу 1967 р. (2002 р.), Закон "Про Державну прикордонну службу України" (2003 р.) і "Про внесення змін у деякі законодавчі акти в зв'язку з прийняттям Закону "Про державну прикордонну службу України" (2003 р.). Розвиток і вдосконалення міграційного законодавства супроводжується приєднанням до міжнародно-правових стандартів регулювання міграційних процесів.

Однак, як вказують науковці і практики, зокрема фахівці Міжнародного центру перспективних досліджень ([510, с.37], [526, с.15]), у цій сфері досі не розроблено основоположного документа – Концепції міграційної політики, яка б заклала основи міграційної політики України, як того вимагає Конституція, визначила цілі і завдання міграційної політики, механізми та інструменти її реалізації, основи фінансового забезпечення. Розроблена величезна кількість підзаконних і відомчих нормативних актів, що регулюють процедури реалізації законів, веде до суб'єктивної правозастосувальної практики. Так, один з найбільш розроблених механізм роботи з нелегальними мігрантами і шукачами притулку вже понад десять років характеризується хаотичністю в підходах, неузгодженістю дій на міжвідомчому рівні і суперечить європейським стандартам.

Зазначимо, що необхідність вироблення єдиної концепції державної міграційної політики добре розуміють урядовці і політики. Так, на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 р. "Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності" [527], введеного в дію Указом Президента України від 20 липня 2007 р. №657, Міністерство юстиції розробило Проект Закону України "Про Концепцію державної міграційної політики". Проект було представлено Верховній Раді України в грудні 2008 р. (реєстр. №3506 від 19.12.2008 р.), а 1 квітня 2009 р. його було відхилено.

Кабінет Міністрів запропонував новий проект, створення якого додатково стимулював лист першого віце-прем'єр-міністра Олександра Турчинова від 24 квітня 2009 р. №22716/1/1-09. Текст проекту виставлено, зокрема, на сайті "Громадянське суспільство і влада" для внесення пропозицій [528]. Цей проект концепції є значно кращим за попередній варіантом. За задумом, як написано в пояснювальній записці до проекту, норми Концепції державної міграційної політики, у разі прийняття відповідного закону, будуть слугувати "дорожньою картою" діяльності державних органів, зокрема, під час розробки і прийняття проектів законів та інших нормативно-правових актів. Однак і цей проект поки що не прийнято.

Інша важлива проблема регулювання міграції пов'язана з інституційним забезпеченням. Ефективність міграційної політики сучасної демократичної держави залежить не лише від досконалого правового регулювання міграційних процесів, а й від системи органів, які здійснюють міграційний менеджмент. В Україні впродовж майже двадцяти років система органів міграційного менеджменту піддавалася численним організаційно-правовим змінам, що не могло не позначитися на управлінні міграцією. Як зазначає український правознавець Вадим Барський [529, с.84], зміни в середині 1990-х рр. виправдовувалися подоланням пострадянських атавізмів, а зміни останніх років – пошуком найбільш ефективної моделі міграційного менеджменту.

У більшості країн-членів ЄС виконання міграційної функції держави покладено на єдиний спеціалізований орган. Питання створення "єдиної міграційної служби" в Україні дискутується, починаючи з 2002 р. Однак і донині реалізацію різних аспектів міграційної політики здійснюють аж сім центральних органів виконавчої влади: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Міністерство праці і соціальної політики, Міністерство охорони здоров'я, Державний комітет у справах національностей і релігій Міністерства юстиції, Державна прикордонна служба і Служби безпеки України. У цілому відомча розпорошеність заважає скоординованому управлінню і не працює на інтереси країни.

На користь створення окремого центрального органу виконавчої влади – Державної міграційної служби України з відповідними структурами в державних адміністраціях, яка повинна займатися всіма проблемами міграційної політики, починаючи з вивчення самої сутності міграційних проблем, віддавна висловлювалися українські практики і вчені, зокрема Віктор Андрієнко [530], Іван Гнибіденко [531, с.22], Олена Малиновська ([525], [532]), Олександр Піскун [264, с.236]. Така служба повинна мати великі повноваження і вирішувати чимало питань на основі відповідного бюджетного фінансування.

Питання створення "єдиної міграційної служби" України постійно перебувало в центрі уваги і міжнародних партнерів України. У Плані дій ЄС у сфері юстиції і внутрішніх справ щодо України ще в 2001 р. воно було визначено однією з основних цілей [533] у розділі "Міграція і притулок" та передбачало технічну допомогу Україні для здійснення такої реформи. У Цільових планах співробітництва Україна – НАТО воно також було одним з головних зобов'язань України [534, с.47].

Однак питання утворення єдиного органу досі залишається відкритим.

Насправді, фундаментальною проблемою є те, що вироблення і реалізація міграційної політики впродовж багатьох років не були пріоритетом для української влади. Відповідно, мають місце істотні структурні перекося реальної політики. Її основні зусилля зосереджуються на боротьбі з нелегальним транзитом мігрантів територією України, тоді як інші аспекти політики, зокрема, імміграційна політика або захист українських емігрантів за

кордоном, практично залишаються поза увагою. Мова навіть не йде про вирішення більш загальних питань управління міграційними потоками, наприклад, використання іммігрантів для забезпечення демографічного і соціально-економічного розвитку України, а також потенціалу української діаспори за кордоном, здійснення ефективного міграційного контролю, спрямованого на запобігання негативним наслідкам міграції й недопущення порушення прав, свобод і законних інтересів мігрантів і громадян України. Усі вони перебувають поза фокусом державної політики, хоча і декларовані законодавством. Такий перекіс міграційної політики не є результатом усвідомлення політичними гравцями небезпек, що їх несе нелегальна транзитна міграція. Це скоріше відповідь на тиск ззовні – з боку європейських партнерів України, яких дедалі більше жахає кількість нелегальних мігрантів, що прокладають собі шлях до їхніх країн через нашу територію.

Отже, міграційна політика зводиться переважно до боротьби з нелегальною міграцією. З проблемами нелегальної міграції тісно пов'язані питання оформлення державних кордонів, підписання угод про реадмісію з країнами-постачальниками й транзиту мігрантів, виконання міжнародних зобов'язань України тощо.

Нелегальна міграція формує два види загроз: безпеці України і безпеці ЄС. Головний фокус міграційної політики України зосереджений винятково на другому аспекті – протидії нелегальній міграції до ЄС. Транзитна нелегальна міграція через Україну до європейських країн стала головною причиною інтенсивного розвитку відносин між Україною і ЄС у сфері міграції. Саме вона спонукала європейських партнерів України до посилення тиску на уряд для запровадження в Україні інституційних і законодавчих змін у сфері прикордонного менеджменту. "Завдяки тиску Європейського Союзу і його технічній і фінансовій допомозі український уряд спромігся забезпечити інституційні та інфраструктурні зміни в управлінні державними кордонами і вдосконалити інфраструктуру для затримання нелегальних мігрантів" [510, с.45].

Зокрема, на виконання Плану дій Україна-ЄС у сфері юстиції і внутрішніх справ 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про Державну прикордонну службу України" [535], який надає набагато більше повноважень у сфері протидії нелегальній міграції. Наприклад, прикордонники отримали право не пропускати в Україну осіб, якщо є обґрунтовані побоювання, що вони є потенційними нелегальними мігрантами.

Істотно збільшилася технічна допомога ЄС та інших міжнародних донорів, спрямована на вдосконалення прикордонної інфраструктури і поліпшення прикордонного менеджменту. У 2008 р. ДПСУ реалізувало 20 проектів міжнародної допомоги. Основними донорами і партнерами були Держдепартамент, Міноборони, Міненергетики США, Європейська Комісія, МОМ, ПРООН, ОБСЄ, МАГАТЕ, уряди Канади і Нової Зеландії, прикордонні відомства Німеччини, Угорщини, Польщі. Підсумком реалізації проектів є

отримання технічної допомоги на суму близько 90,5 млн. грн. (у 2007 р. – 65 млн. грн.). Упродовж 2009 р. Адміністрація ДПСУ виступає бенефіціаром 24 проєктів міжнародної технічної допомоги з загальним бюджетом 120 млн. грн. [536].

Новим викликом для безпеки України стала реадмісія. Згідно з Угодою про реадмісію з ЄС, підписаною в жовтні 2006 р., Україна зобов'язана: приймати всіх нелегалів з Європи, які потрапляють туди транзитом через Україну; далі потрібно або повернути їх на батьківщину, або надати їм, згідно з міжнародним законодавством, статус біженців. Ситуацію може вирівняти введення в дію угод про реадмісію з іншими країнами. Разом з ЄС Україна намагасться створити спільний реально діючий реадмісійний простір на основі двосторонніх угод з Росією і Білоруссю (Україна–ЄС, Росія–ЄС, Білорусь–ЄС, Росія–Білорусь, Україна–Росія, Україна–Білорусь) [521, с.8]. Крім того, Україна вже підписала двосторонні угоди про реадмісію з сімнадцятьма країнами (з Росією, Грузією, Молдовою, Польщею, Словаччиною, Туреччиною, Туркменістаном, Угорщиною, Швейцарією та іншими), але не всі вони набули чинності. Так, підписана ще в 2006 р. угода з РФ так і "не працює". Аналогічно не набула чинності угода з В'єтнамом, а потік мігрантів з В'єтнаму в Україну є досить значним.

Ще одним проблемним аспектом міграційної політики України є еміграція. Одним з важливих завдань України в цьому плані є забезпечення і розширення прав своїх громадян, які легально працюють за кордоном, зокрема, їхнього доступу до систем соціального забезпечення і доступу до ринків праці членів їхніх сімей, що легально проживають за кордоном.

Ще в 2003 р. Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Н.Карпачова оприлюднила спеціальну доповідь про права українців, які працюють за кордоном [513]. З іншого боку, мали місце численні звернення громадян, жорстка критика з боку громадських і правозахисних організацій. Усе це в сукупності певним чином вплинуло на державну політику. Однак ще й досі Україна не ратифікувала Конвенцію ООН про захист прав усіх мігрантів і їхніх сімей, яка набрала чинності 2003 р. [537], а також Конвенції МОП 97 "Про трудових мігрантів" (1949 р.) і Конвенції МОП 143 "Про зловживання у сфері міграції та про забезпечення трудовим мігрантам рівних можливостей і повернення" (1975 р.), якими передбачаються основні норми соціального захисту трудових мігрантів і які, по суті, стали обов'язковими правовими стандартами, що належить відображати в національній правовій системі.

Щоправда, офіційна влада з цього приводу має власну думку. За твердженням МЗС України (офіційний лист Міністерства закордонних справ України №71/ВКВ/36-194/503-60046 від 23.07.2008 р. на запит МЦПД) [510, с.44], найнадійнішим правовим механізмом у сфері закордонного працевлаштування і соціального захисту громадян України є укладення двосторонніх угод, які визначають порядок працевлаштування і відповідальності сторін за соціальний захист громадян. Чинними для України є

угоди: у сфері працевлаштування – з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, В'єтнамом, Латвією, Лівією, Литвою, Молдовою, Польщею, Португалією, Росією; у сфері соціального захисту громадян діють двосторонні угоди з Азербайджаном, Білоруссю, Болгарією, Вірменією, В'єтнамом, Грузією, Іспанією, Казахстаном, Латвією, Литвою, Молдовою, Росією, Словаччиною, Чехією; у порядку правонаступництва – з Монголією, Румунією і Угорщиною. Серед останніх позитивних результатів є підписання угоди з Іспанією щодо врегулювання і впорядкування трудових міграційних потоків між двома державами, а також угоди з Португалією про соціальне забезпечення. Крім того, триває переговорний процес щодо укладення міжнародних угод з Аргентиною, Грецією, Грузією, Естонією, Ізраїлем, Іспанією, Польщею, Португалією, Румунією, Угорщиною, Німеччиною у сфері соціального забезпечення громадян, положеннями яких врегульовуються питання взаємного переказу і виплати пенсій та окремих видів пенсійного забезпечення.

Українські дослідники зазначають, що механізми реалізації двосторонніх міждержавних угод насправді не є настільки дієвими. Причина лежить насамперед у політичній і економічній площині. "У той час коли Міністерство зовнішніх справ України наголошує на надзвичайній важливості укладення двосторонніх угод з країнами, що приймають мігрантів, до законодавчої бази зовсім не вносяться адекватні механізми правового захисту українських трудових мігрантів. Правовий захист українців за кордоном досі зводиться до діяльності окремих дипломатичних представництв і розповсюдження інформації. Подібним чином захист після повернення обмежується роботою, що її проводять із жертвами торгівлі людьми і з репатріантами" [510, с.45].

Нарешті третій блок міграційних проблем стосується ситуації в самій Україні. Україна, як і більшість європейських країн, відчуває проблеми депопуляції, старіння населення, зростання дефіциту трудових ресурсів. Стимулює їх, з-поміж іншого, позиція країн ЄС і РФ, які в рамках власної активної міграційної політики бачать українців бажаними на своєму ринку праці.

Реакцію української сторони навряд чи можна вважати адекватною. Так, скорочення масштабів нелегальної трудової міграції громадян і репатріацію етнічних українців запропоновано як засіб подолання негативних демографічних тенденцій в ухваленій у 2006 р. урядовій Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 р. Однак керівництво держави не лише не бачить в мігрантах вихід з проблемної ситуації, а навпаки – розглядає їх як джерело нових проблем: "Стабільно додатний міграційний баланс забезпечується шляхом зменшення кількості осіб, які вибувають на постійне проживання, стимулювання зворотності зовнішніх трудових поїздок і встановлення необхідного рівня прибуття працездатного населення в Україну. При цьому відновлення чисельності населення України на рівні 52 млн. осіб або стабілізація її на сучасному рівні (близько 47 млн.) вимагатиме залучення

значної кількості мігрантів (відповідно, 500 і 300 тис. осіб щороку), переважно (враховуючи міграційний потенціал східної діаспори і представників раніше депортованих народів) з країн третього світу. Прибуття великої кількості мігрантів призведе до порушення ментальної цілісності населення України і внутрішньої рівноваги суспільства, труднощів взаємоадаптації корінного населення і мігрантів. Разом з тим визнається, що в Україні чисельність населення зменшиться до критичного рівня і, як наслідок, посиляться деформація статево-вікової структури населення" [538].

Від 2006 р. уряд передбачає імміграційні квоти для залучення праці висококваліфікованих іноземних фахівців, гостра потреба в яких відчутна для економіки України, проте ці квоти використовуються неефективно. Хоча в 2008 р. Кабінет Міністрів збільшив імміграційні квоти, дозволивши в'їхати до України або залишитися для постійного проживання 9,2 тис. (у 2007 р. – 7,3 тис.) іноземців і особам без громадянства – діячам культури і науки, висококваліфікованим працівникам, особам, які здійснили інвестицію в сумі 100 тис. дол. США, родичам чи нащадкам громадян України, колишнім громадянам України, іноземцям, що постійно проживали на території України впродовж трьох років. Ці квоти уряд формує за пропозицією центральних і місцевих органів виконавчої влади і на підставі аналізу імміграції в попередньому році.

Переходячи до проблемних аспектів державної політики у сфері міжнародної трудової міграції, знову натикаємося на ту саму причину: більшість з них є наслідком відсутності загальновизнаного концептуального підходу. На думку представника Національного інституту стратегічних досліджень Ольги Пищуліної, "найменш адекватним є ставлення влади до зовнішньої трудової міграції – найважливішого за своїми масштабами і соціально-економічним значенням міграційного потоку. Регулювання трудової міграції, власне, обмежується ліцензуванням приватних фірм-посередників і тривалими переговорами з країнами-реципієнтами, які зрідка завершувалися підписанням відповідних угод, що мало сприяли поліпшенню становища українських громад, котрі працюють за кордоном" [539, с.123].

Експерти МОМ цю ж причину розглядають детальніше [511, с.8-9]. По-перше, найбільші прогалини в галузі трудової міграції зумовлені не просто відсутністю концептуальної правової структури з питань міграції та її управління. Чинні на сьогодні політичні документи мають очевидний декларативний характер: "Їхні автори зосереджувалися скоріше на самому укладенні подібних документів, ніж на чіткому окресленні механізмів і пошуку реалістичних інструментів їх застосування". По-друге, важливою є відсутність соціально-економічних рамок для реалізації політики й управління у сфері трудової міграції, оскільки нинішня державна політика не охоплює "соціальних і економічних аспектів трудової міграції, що виступають ключовими чинниками цього соціального явища". По-третє, неефективність політики трудової міграції зумовлена відсутністю комплексного підходу до

управління міграцією й недостатньою координацією між відомствами, задіяними під час збору даних щодо міграції робочої сили, не кажучи вже про аналіз процесів трудової міграції. Наприклад, недостатнім є правовий захист українських трудових мігрантів і за кордоном, і після повернення додому.

15.3. Імперативи політики державного управління міграцією в Україні

Повертаємося до основного документа – Концепції державної міграційної політики.

На нашу думку, концепція не повинна представляти собою "фрагментарне вдосконалення законодавчої бази у сфері міграції" або програму заходів із визначеними конкретними строками її виконання, про що ми говорили раніше. Ведучи мову про концепцію державного управління міграцією, слід виходити із сутності самого поняття "концепція" в її етимологічному розумінні. Сучасні енциклопедичні словники, зокрема [540], тлумачать поняття "концепція" як систему поглядів, яка виражає певний спосіб бачення, розуміння, трактування предметів, явищ, процесів і яка презентує провідну ідею і/або конструктивний принцип, що реалізує задум у тій чи іншій теоретичній знаннєвій практиці.

Звідси слідує, що концепція редукується до деякої концептуальної моделі, наприклад, сукупності імперативних принципів, які задають цілісну систему умов, що визначають стратегічні напрями управління процесом, механізми їхньої реалізації й очікувані результати. Такий підхід підтримується неокласичною наукою, а, наприклад, нове бачення подальшого розвитку спільної політики імміграції країн ЄС, запропоноване в Європейською Комісією в червні 2008 р. [471], також подається через систему принципів, дій і засобів.

На нашу думку, Концепція державної політики України у сфері міграції має бути політичним рішенням, яке впливає не лише на міграційні процеси, а й на розвиток країни загалом, враховує світові тенденції і має на меті інтеграцію України в міжнародну спільноту не просто як донора висококваліфікованої і реципієнта низькокваліфікованої робочої сили, а як незалежної, прогресивної й цивілізованої країни.

Зроблений нами в попередніх розділах аналіз логічно підводить до висновку, що державна міграційна політика повинна будуватися на основі низки імперативних принципів, які можна поділити на три групи: цільовий принцип (кінцевий результат), принципи пріоритетних умов і принципи вироблення механізмів і вибору засобів реалізації політики.

Цільовим має стати *принцип безумовного пріоритету людини*. Стрижнем державної міграційної політики, як і політики в будь-якій іншій сфері, має стати людина. Це основоположний цивілізаційний, філософський і моральний принцип: економіка і держава існують для розвитку людей, а не люди – для

розвитку економіки. Як слушно зазначає український економіст Олена Грішнова, "міграція не додає людині людського капіталу, а сприяє переміщенню його туди, де він ефективніше використовується і ціна на його послуги вища". Поліпшуючи умови життя і праці, збільшуючи трудові здобутки і доходи, міграція, і трудова міграція зокрема, стає "активом індивідуального і всесвітнього капіталу" [541, с.23-24].

Відтак державна міграційна політика повинна стати тим механізмом, який дозволяє особам, що обрали шлях міграції, задовольняти власні запити і потреби, створювати кращі умови життя для себе і своїх близьких, збільшувати віддачу від застосування людського капіталу. У центр всіх проблем потрібно ставити трудову зайнятість людини, пов'язану з конкуренцією, свободою і добровільністю вибору свого напрямку суспільно-корисної діяльності. Сказане стосується населення, налаштованого емігрувати, і того, що залишається в країні, а також іммігрантів з інших країн, які вибрали Україну для проживання і роботи.

І ще одне істотне зауваження: лише за умови реального дотримання принципу пріоритету людини можливе справді реальне і стабільне досягнення цілей розвитку національного, регіонального і глобального рівня.

До другої групи принципів ми зараховуємо три імперативи: національного пріоритету, геополітичного положення і глобального розвитку.

Принцип національного пріоритету полягає в тому, що здійснення ефективного управління міжнародними еміграційними та імміграційними потоками і міграційною ситуацією в Україні в інтересах мігрантів і решти населення країни також має на увазі реалізацію національних пріоритетів, які гарантують одночасне дотримання відповідних міжнародно-правових норм, вироблених світовим співтовариством.

Сьогодні до пріоритетів України насамперед слід віднести вирішення демографічних проблем. Міграційна стратегія, як елемент довгострокової програми суспільного і державного розвитку, повинна спрямовуватися на збереження й поповнення людських ресурсів. "Стрижнем державної міграційної політики, – доказово стверджує відомий український демограф і економіст Олексій Позняк, – має стати залучення населення до України" [542, с.21]. Мова йде про два аспекти проблеми: повернення українських громадян і проблеми імміграції іноземців і осіб без громадянства. До перших неприпустимі жодні обмеження, тоді як прийняття других повинно спиратися на визначені квоти, мати селективний характер щодо відбору бажаних категорій іммігрантів і визначення територій їхнього розселення. Стосовно регулювання зовнішньої трудової міграції, то це має бути комплекс заходів, спрямованих як на забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок і соціальної захищеності українських працівників за кордоном, якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України, так і на розширення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці. Ще конкретніше: злободенним є збереження наявного людського капіталу за

рахунок зниження відпливу кваліфікованих кадрів за кордон і створення умов, які сприятимуть поверненню мігрантів в Україну і залученню нових кваліфікованих кадрів з інших країн.

Сучасна соціально-демографічна структура міграції є результатом нинішнього соціально-економічного розвитку, і структурні міграційні зміни можливі лише після соціально-економічних перетворень, що матимуть наслідком деформацію доходів і структури зайнятості населення. Тому державна міграційна політика повинна також спиратися на подолання економічної кризи, підвищення рівня зайнятості і життєвого рівня населення, захист національного ринку праці, здійснення соціально-правового захисту трудових мігрантів.

Принцип геополітичного положення враховує, що Україна в силу свого територіального розташування знаходиться між двома вагомими акторами глобальної міжнародної міграції – ЄС і Росією, виступає своєрідним містком між ними. Практично вся легальна й нелегальна еміграція з України здійснюється до цих центрів міграції, і вся імміграція й транзитна міграція – від них і через них.

ЄС і Росія виробили і реалізують власну міграційну політику, і Україні не можна з цим не рахуватися. Однак не обов'язково постійно йти слідом за цими акторами. Враховуючи національні інтереси, потрібно активніше використовувати нові можливості, які з'являються в результаті впровадження їхньої міграційної політики.

З приводу співпраці з країнами ЄС О. Малиновська пропонує: "У контексті євроінтеграційних зусиль разом з Євросоюзом Україні необхідно розв'язувати низку серйозних міграційних проблем, які аж ніяк не обмежуються протидією транзитній нелегальній міграції з третіх країн, що сьогодні є основним предметом співробітництва з ЄС у відповідній сфері" [543, с.95]. У переговорах необхідно наполягати на спільному розв'язанні міграційних проблем України. Наприклад, серед пропозицій ЄС вигідним для України є кредитування з боку країн призначення заробітчан, котрі повертаються в Україну і планують відкрити власний бізнес. Першочергова увага має приділятися забезпеченню легальних можливостей працевлаштування українців в європейських державах шляхом укладення відповідних угод як на двосторонньому, із зацікавленими країнами-членами, так і багатосторонньому рівні, тобто з ЄС у цілому. Основним предметом домовленостей повинно стати виконання українцями сезонних робіт за кордоном, оскільки саме щодо такої форми трудової міграції існують найреальніші перспективи досягнення взаємовигідних рішень у контексті останніх політичних документів ЄС про сприяння циркулярній трудовій міграції з третіх країн.

У цьому плані потрібно активніше долучатися до таких основоположних політик / ініціатив ЄС, які безпосередньо або опосередковано стосуються України та її міграційної політики:

- використання глобального підходу до міграції у східному і південно-східному регіонах сусідства ЄС [544];
- партнерство з питань мобільності й циклічної міграції;
- європейський інструмент сусідства і співробітництва;
- місія ЄС щодо допомоги на кордонах;
- нова тематична програма співробітництва з третіми країнами у сфері притулку і міграції;
- створення єдиних візових центрів ЄС у третіх країнах;
- заходи протидії нелегальній міграції в контексті міграційної політики ЄС.

Аналогічні підходи мають реалізуватися і в процесі співпраці з РФ.

Як показано раніше, глобалізація не лише породжує глобальну міграцію, але й підпорядковує собі і спрямовує вектори локальної міграції. Це треба розуміти не лише в просторовому вимірі, але й всіх інших вимірах: часовому, типологічному, інтелектуальному тощо. Згідно з *принципом глобального розвитку*, міграційна політика повинна враховувати спричинені глобальними процесами сучасні міграційні тенденції: глобалізацію, акселерацію, диференціацію, фемінізацію, інтелектуалізацію, зростання нерегульованості міграції. Тут необхідна відповідна добре продумана державна політика в галузі освіти, зайнятості, соціального розвитку, регулювання внутрішньої і міжнародної міграції, яка б мала на меті інтеграцію України в міжнародний поділ праці як прогресивної й високоцивілізованої країни.

Третя група принципів стосується реалізації державної міграційної політики. До них відносяться принципи системності, правового підходу, активної політики, ефективного регулювання, забезпеченості управління міграцією, дієвості заходів міграційної політики.

Серед перелічених принципів найважливішим, на нашу думку, є *принцип системності*, який полягає в забезпеченості всебічного і зваженого підходу до міграційних проблем. Принцип системності, наприклад, добре проглядається в структурі імміграційної політики європейських країн, у підході, що пропонує МОМ. Якщо адаптувати пропозиції МОМ, то державна міграційна політика України повинна включати такі ключові цільові компоненти: легальна постійна і тимчасова еміграція й імміграція; транскордонна трудова міграція і співпраця; нелегальна і транзитна міграція; міжнародна і національна безпека; права людини; інтеграція мігрантів; потенціал діаспор і повернення мігрантів; міграція і проблеми розвитку; забезпечення міграційної політики.

Не викликає сумнівів застосування *принципу правового підходу* до регулювання міграції. З цього приводу гарно висловився М. Романюк: "Реалізуючи своє суверенне право на визначення правового статусу іноземців та осіб без громадянства, Україна як демократична держава, член Ради Європи має узгоджувати його із загальноновизнаними міжнародними принципами і нормами з питань захисту прав людини. Саме на цих принципах і нормах, з урахуванням національних інтересів України, формується її політика стосовно

іноземців та осіб без громадянства, основні положення якої вже частково закріплені в чинному законодавстві й викладені в проектах нормативних актів, які, на жаль, тривалий час не можуть бути ухвалені як закон" [518, с.79]. Важливим є те, що міграційне законодавство повинно розроблятися як з урахуванням міжнародних і європейських стандартів, так і місцевих умов і потреб іммігрантів. Досвід європейських країн демонструє також необхідність включати до національних програм міграції мовну підготовку, навчальні курси, спрямовані на ознайомлення прибулих із законодавством, суспільним устроєм країни перебування, її культурою та історією, а також професійну підготовку для поліпшення виходу мігрантів на ринок праці.

Принцип *активної міграційної політики* сьогодні сповідують чимало країн. У багатьох європейських країнах ми бачимо зразки активної імміграційної політики, і цей досвід потрібно брати за основу України. Водночас із таким успіхом можна вести мову про активну політику у сфері еміграції і транзитної міграції. Навіть не потрібно винаходити щось нове. Йдеться про вироблення ефективних механізмів стимулювання повернення емігрантів, зокрема тимчасових, забезпечення зворотності потоків інтелектуальної міграції, переорієнтації соціальної політики держави в бік забезпечення продуктивної зайнятості, створення ефективних робочих місць, стимулювання високопродуктивної праці, посилення спрямованості системи освіти і професійної підготовки на забезпечення інноваційних змін. Одним з ключових елементів міграційної політики повинен стати розвиток освітньої міграції, яка вигідна економічно, оскільки залучає іноземні інвестиції в національну систему освіти і може стати джерелом поповнення національного ринку праці висококваліфікованими кадрами.

Але важливою стає умова: запорука ефективного використання позитивного потенціалу міграції – адекватна міграційна політика держави і цілеспрямована управлінська діяльність, які мають бути орієнтовані на мінімізацію негативних результатів міжнародних переміщень населення і використання пов'язаних з ними вигод. "Країни-донори, у тому числі Україна, можуть розраховувати на позитивні результати міграції лише в разі, якщо зуміють продуктивно використати накопичений мігрантами досвід та ефективно спрямувати зароблені ними кошти, а головне – стимулювати їх повернення додому. Лише за таких умов вигоди від міграції можуть бути більшими, ніж витрати на виховання та освіту емігрантів, і надолужити або й перекрити недоотримання суспільного багатства внаслідок виробничої діяльності громадян поза межами держави" [508, с.8].

Отож очевидним є ще один висновок: основою активної міграційної політики мають стати стимулюючі чинники, які, незважаючи на всеможливі проблеми і ускладнення у вітчизняних умовах, діють сильніше, ніж чинники стримування і обмеження.

Як засвідчує сучасна практика розвинених демократичних країн, управління міграцією, будучи одним з елементів державного управління, має

спиратися на п'ять основних засад ефективного регулювання: прозорість, відповідальність перед громадськістю, цільова орієнтація, послідовність і пропорційність. У цьому виражається *принцип ефективного регулювання*. Якщо конкретизувати ці засади, то, на нашу думку, міграційну політику слід розглядати як політику публічну, для якої характерним є [545, р.3-4]:

– когерентність, коли всі складові заходи в рамках політики узгоджені між собою, утворюючи єдине організаційне ціле, одну систему, а різні "актори" взаємодіють в процесі реалізації публічної політики, реалізуючи заходи, спрямовані на досягнення мети політики, відповідно до власних прагнень і інтересів;

– чітка ієрархічність, згідно з якою весь процес її реалізації здійснюється згори донизу; адміністративні органи, що приймають рішення, передають їх "донизу" для виконання згідно із встановленою ієрархією повноважень; управління різних рівнів повинні бути скоординованими й мати чіткий зворотний зв'язок;

– наявність повноцінного інструментарію або забезпечення системи засобів для передачі рішень, відслідковування їх виконання, коригування планів і заходів, залучення необхідних матеріальних і людських ресурсів, оцінки реалізації політики.

З останньої властивості випливає зміст наступного нашого *принципу* – *забезпеченості управління міграцією*. Ефективне управління міграцією можливе за умови його повноцінного забезпечення: фінансового, технічного, інформаційного, науково-методичного і т.п. Про інформаційне забезпечення міграційної політики ми вже говорили вище, і на ньому щораз частіше акцентують увагу як науковці, так і практики. Однак сьогодні, на нашу думку, надто мало уваги приділяється науково-методичному забезпеченню. Ведучи про нього мову, ми розуміємо низку не лише наукових, але й суто конкретних практичних завдань, наприклад: створення системи міграційного моніторингу, здійснення міждисциплінарного наукового аналізу міграційної ситуації з урахуванням територіальної специфіки, обґрунтування стратегічних пріоритетів міграційної політики, методології побудови національної й регіональної моделей управління міграційними потоками, формування і реалізації механізму регулювання міграційних процесів у ринковому середовищі тощо. М.Романюк акцентує: "...не лише поставити методологічні засади регулювання міграційного руху на міцну світоглядну та загальнотеоретичну основу, що інтегрує поряд із зарубіжними досягненнями в комплексне осмислення міграційного простору країни і регулювання всіх переміщень населення, а й критично осмислити їх та виявити ті аспекти і "вузькі місця", які потребують корегування, подальшого розвитку та практичного здійснення" [518, с.78].

Завершує тематику інструментарію міграційної політики і *принцип дієвості заходів і методів реалізації політики*.

Оцінка дієвості заходів була одним із предметів нашого експертного дослідження за участю українських і польських фахівців (див. Додаток Е). Третій блок запитань, на які відповідали експерти, стосувався оцінки дієвості заходів регулювання державою міжнародної трудової міграції з позиції швидкого результату і перспективи. Розглядався наступний перелік можливих заходів і механізмів:

1) система санкцій до незаконних мігрантів, нелегальних посередників і роботодавців (обмеження);

2) адміністративні заходи щодо нелегального в'їзду і репатріація мігрантів (обмеження);

3) розвиток спеціалізованих інститутів і вироблення відповідних процедурних норм стосовно міграції (регулювання);

4) укладення відповідних міжнародних угод, розвиток наднаціонального регулювання (законодавчі заходи);

5) розвиток національного міграційного законодавства (законодавчі заходи);

6) запровадження обмежень щодо працевлаштування іноземних громадян (обмеження);

7) вироблення і запровадження професійно-галузевих пріоритетів щодо працевлаштування іноземців (регулювання);

8) непряме регулювання міграції на основі економічних критеріїв – інвестиції, пільги, штрафи, які стосуються як фізичних, так і юридичних осіб (економічні заходи);

9) інформаційно-пропагандистська підтримка міграційних процесів (пропагандистські заходи);

10) нічого не потрібно робити.

Використовувана оцінювальна номінальна шкала (1 – навряд чи приведе до бажаних результатів; 2 – результативна за певних умов; 3 – приведе до бажаних результатів) дозволила створити індекс дієвості заходів. Значення індексу, який розраховувався на основі суджень групи експертів, змінюється в межах від 0 до 1. Близькість до нижньої межі є свідченням, що захід, на думку експертів, не приведе до бажаних результатів; наближення до 1 вказує на одностайність експертних думок щодо високої результативності заходу.

Результати розрахунків відповідних індексів, зроблених на основі суджень українських і польських експертів з позиції негайної і подальшої перспективи, представлено в табл. 15.3.

Аналіз даних дозволяє зробити декілька загальних висновків, спільних для експертів обох країн: 1) бездіяльність в жодному разі не приведе до бажаних результатів; 2) не існує універсальних рецептів вирішення міграційних проблем, тому немає цілковитої впевненості експертів у дієвості запропонованих заходів; 3) щодо заходів отримання негайного результату експерти менш впевнені, ніж у дієвості заходів з точки зору перспективи.

**Індекси дієвості заходів регулювання державою
міжнародної трудової міграції в Україні**

Заходи	Індекс дієвості заходів (швидкий результат)	
	українські експерти	польські експерти
<u>Швидкий результат</u>		
1) санкції до незаконної міграції	0,36	0,39
2) адміністративні заходи щодо нелегального в'їзду і репатріація	0,42	0,39
3) спеціалізовані інститути і вироблення процедур	0,44	0,17
4) міжнародні угоди і наднаціональне регулювання	0,50	0,39
5) національне міграційне законодавство	0,56	0,50
6) обмеження на працевлаштування іноземців	0,15	0,56
7) професійно-галузеві пріоритети роботи іноземців	0,24	0,44
8) економічне регулювання	0,42	0,50
9) інформаційно-пропагандистська підтримка міграції	0,47	0,38
10) нічого не потрібно робити	0,00	0,08
<u>Перспективний результат</u>		
1) санкції до незаконної міграції	0,50	0,39
2) адміністративні заходи щодо нелегального в'їзду і репатріація	0,41	0,39
3) спеціалізовані інститути і вироблення процедур	0,67	0,61
4) міжнародні угоди і наднаціональне регулювання	0,72	0,67
5) національне міграційне законодавство	0,75	0,50
6) обмеження на працевлаштування іноземців	0,36	0,31
7) професійно-галузеві пріоритети роботи іноземців	0,50	0,72
8) економічне регулювання	0,74	0,61
9) інформаційно-пропагандистська підтримка міграції	0,61	0,50
10) нічого не потрібно робити	0,08	0,07

Водночас, між судженнями експертів різних країн існують відмінності. З позиції негайного результату українські експерти найвище оцінюють законодавчі заходи (п. 4, 5), хоча відповідні індекси є невисокими – менші за 0,6. Найнижчу оцінку в них отримали обмежувальні і регулюючі заходи (п. 6, 7, 1). Невисокої думки експерти і про можливості економічного регулювання (п. 8).

Так само невпевнені в дієвості всіх запропонованих заходів і польські експерти – усі індекси не перевищують 0,6. Однак найрезультативнішими вони вважають поєднання як демократичних, так і недемократичних заходів: з одного боку, запровадження обмежень щодо працевлаштування мігрантів (п. 6); з іншого – економічні (п. 8) і законодавчі (п. 5) заходи. Найнижчий рейтинг, як не дивно, отримали створення спеціалізованих інститутів (п. 3), пропагандистська діяльність (п. 9), а також санкції стосовно нелегальної міграції (п. 1), адміністративні заходи проти нелегального працевлаштування (п. 2), укладення міжнародних угод (п. 4).

Зовсім інша картина спостерігається у випадку оцінки перспективних результатів. Дієвими, на думку експертів обох країн, є 4–5 групи заходів, які законодавчо регулюють міграцію (на цьому особливий акцент роблять українці), і заходи з формування активної міграційної політики (акцент польських експертів). Безперспективними обидві групи експертів вважають заходи обмежувального плану.

Таким чином, попри відмінності розуміння міграційних перспектив українськими і польськими експертами, їхні основні висновки збігаються: з погляду і близької, й далекої перспективи обмежувальні заходи, пов'язані із запровадженням різноманітних санкцій і адміністративних дій, отримали в експертів найнижче схвалення, тоді як в основу ефективної стратегії експерти покладають розвиток міграційного законодавства, наднаціональне регулювання, підписання міжнародних угод, вироблення професійно-галузевих пріоритетів щодо працевлаштування іноземців.

Саме на таких засадах, на нашу думку, має будуватися міграційна політика України. Вказані принципи реалізуються в конкретних діях і водночас виступають своєрідними критеріями контролю і оцінки діяльності інституцій, що здійснюють управління міграцією.

Висновки

1. Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили країн ЄС і багатих на ресурси країн СНД. Незважаючи на різні оцінки обсягів трудової міграції, вони всі засвідчують, що поїздки на заробітки мають важливе суспільно-політичне і соціальне значення для багатьох українців.

Спрямованість і інтенсивність міграційних потоків останніх років значно змінилися: у два-три рази зменшилися обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції, натомість у декілька разів зросли обсяги еміграції, сезонної трудової міграції і зовнішніх трудових поїздок населення за кордон. Трудова міграція є важливим джерелом валютних надходжень в Україну. Заробітки мігрантів сприяють підвищенню добробуту їхніх домогосподарств, тоді як ефективність залучення цих коштів в економіку України є вкрай низькою.

2. Зміни в останні роки обсягів і структури міжнародних міграційних потоків привели до поліпшення міграційної ситуації в Україні. З 2005 р.

з'явилися причини для повернення українських мігрантів додому, хоча нинішня фінансова криза в Україні знову посилює бажання їхати за кордон. Україна стає країною прийому мігрантів, її еміграційні втрати компенсують співвітчизники з країн СНД, а від 2006 р. – і з далекого зарубіжжя. Територією України проходить один із п'яти найбільших маршрутів глобальної незаконної міграції до ЄС – центральноєвропейський. Більшість транзитних мігрантів прибувають з країн СНД, а також Південної і Східної Азії та Африки. Щороку загальна кількість зареєстрованих спроб нелегальної міграції зростає.

3. Упродовж десятиліть незалежності міграційні потоки в Україні характеризувалися самоплинністю, і держава їх практично не регулювала. Сьогодні державне управління міжнародною міграцією стикається з низкою проблем, серед яких найважливішими є дві: 1) проблеми правового й інституційного забезпечення, досі немає основоположного документа – Концепції міграційної політики, яка закладає основи міграційної політики України; 2) відсутність єдиної міграційної служби – нинішня відомча розпорошеність заважає скоординованому управлінню і не працює на інтереси країни.

Відтак мають місце істотні структурні перекоси реальної політики. Основні зусилля міграційної політики зосереджуються на боротьбі з нелегальним транзитом мігрантів територією України. З нею тісно пов'язані питання оформлення державних кордонів, підписання угод про реадмісію з країнами-постачальниками й транзиту мігрантів, виконання міжнародних зобов'язань України тощо. Водночас інші аспекти міграційної політики, зокрема, імміграційна політика або захист українських емігрантів за кордоном, практично залишаються поза увагою.

4. Концепція державної політики України у сфері міграції має бути політичним рішенням, яке впливає не лише на міграційні процеси, а й на розвиток країни загалом, яке враховує світові тенденції й має на меті інтеграцію України в міжнародну спільноту не як донора висококваліфікованої і реципієнта низькокваліфікованої робочої сили, а як незалежної, прогресивної й цивілізованої держави.

На нашу думку, така концепція повинна будуватися на основі трьох груп імперативних принципів: цільовий принцип (кінцевий результат), принципи пріоритетних умов і принципи вироблення механізмів і вибору засобів реалізації політики. Цільовим принципом є принцип безумовного пріоритету людини. До другої групи принципів мають входити імперативи національного пріоритету, геополітичного положення і глобального розвитку. Третя група включає принципи: системності; правового підходу; активної міграційної політики; ефективного регулювання; забезпеченості управління міграцією; дієвості заходів міграційної політики.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Одним з найвиразніших аспектів сучасного розвитку є взаємозв'язок міжнародної міграції та глобалізації. На наявність такого зв'язку вказують як сучасні теорії, так і тенденції розгортання обох явищ. Позитивна кореляція міжнародної міграції та глобалізації зумовлена насамперед характером процесів, що лежать в основі. Глобалізація проявляється у функціонуванні соціуму на національному і транснаціональному рівнях та посиленні транснаціональних взаємодій в усіх сферах життєдіяльності – політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній. Міжнародна ж міграція представляє переходи з одного національного простору до іншого, тобто виступає одним із різновидів транснаціональної взаємодії.

Для міжнародної міграції глобалізація постала новітнім стимулом і джерелом появи нових видів і форм переміщення людей. Породжує міграцію амбівалентність соціальних, економічних, політичних і технологічних наслідків глобалізації, створюючи причини для посилення нерівності між людьми, культурами, цивілізаціями. Розширює міжнародну міграцію всеохоплюваність глобалізації, яка втягує у взаємодію все більшу кількість суспільств. Стимулює міграцію розмаїття і суперечливості інтересів акторів глобалізації. Формує умови для полегшення міжнародної міграції інструментальний характер глобалізації, прискорюваний нею технічний і технологічний розвиток країн. Поглиблює міжнаціональні й міжособистісні зв'язки та посилює міграційні наміри і те, що глобалізація, розпочавшись з економічного простору, все ширше охоплює соціальну сферу і політику та щораз більше заглиблюється в культуру й ідеологію. Тобто міжнародна міграція стає сьогодні інтегральним наслідком процесу глобального поступу.

Навзаєм міграційні процеси виступають одним із проявів глобалізації, а також водночас її стимулятором і обмежувачем. Механізм цього впливу проявляється через взаємодію чотирьох структурних потоків, що перетинають кордони держав: інвестицій, товарів, мігрантів й інформації. Їхня компліментарна і/або заміщувана взаємодія формує єдину цілісність глобалізованого світу, насамперед у глобальний економічний ринок, у якому глобалізація ринку праці йде паралельно до процесів глобалізації ринків товарів і капіталу.

Міжнародна трудова міграція як складова ринку праці перетворюється на елемент системи забезпечення єдиного світового циклу. Трудова міграція стає засобом пристосування до змін, породжених іншими потоками. Мігранти виступають життєвим активом, спрямованим на заповнення вільних або незадіяних робочих місць. Водночас трудова міграція є однією із сфер, яка найбільш яскраво проявляє протиріччя і проблеми глобалізації. Більше того, якщо потоки капіталу і товарів широкого споживання зазвичай зустрічаються

доброзичливо володарями економічної потужності і представниками політичної влади, то імміграція й культурні відмінності мігрантів сприймаються як потенційні загрози національному суверенітету і самобутності, а уряди і політичні рухи намагаються їх обмежити.

Глобалізація впливає на зміни міграції і кількісно, і якісно. Якщо дивитися з кількісного погляду, то масштаби міжнародної трудової міграції як довгострокової, так і тимчасової, як легальної, так і нелегальної зростають, і темпи цього зростання прискорюються. Безпосередній вплив глобалізації на міжнародну трудову міграцію проявляється в збільшенні числа мігрантів, сегментації міграційних процесів, розширенні числа країн походження мігрантів, міжконтинентальному і міжцивілізаційному характері переміщень, зростанні числа висококваліфікованих мігрантів тощо. Щоправда, очікуваних темпів розширення міграції, подібно до ситуації на міжнародному ринку товарів і капіталу, в силу різних причин не спостерігається.

Водночас глобалізація істотно змінила та продовжує змінювати види і форми міграції. Вона додає невизначеності всім параметрам ідентифікації міграції: часу, відстані, задоволення потреб суб'єктів міграції тощо. Іншими словами, глобалізація робить характер сучасних переміщень людей латентним, а строки і географічні рамки переміщень – "розмитими".

Серед нових форм міграції виділяються інтелектуальна міграція, або міграція висококваліфікованих працівників, міжнародна студентська міграція, "неповна міграція" у вигляді транснаціональної міграції, а також міграція, здійснювана на підставі міжнародних контрактів про надання індивідуальних послуг або реалізацію завдань іноземної фірми.

Узагальнено в розвитку сучасної міжнародної міграції виразно проявляються такі тенденції, як глобалізація, акселерація, диференціація, фемінізація, інтелектуалізація і зростання нелегальної (нерегульованої) міграції.

Одним із наслідків глобалізації є набуття міграцією все більшої політичності. В основі проблемного поля політичності міграції лежить багатозначність і суперечливість як політичної, так і міграційної сфери, і майбутня перспектива вирішення міграційних проблем знаходиться на перетині різногалузевих площин, серед яких одним з найперспективніших напрямів є спільне вирішення проблем економічних і політичних.

Сьогодні міжнародна міграція логічно вписується в діяльність політичної системи суспільства і є однією з ланок його загальнополітичного механізму. Ключ до розуміння політичності міжнародної міграції лежить у протиставленні міжнаціональних переміщень національному характеру сучасної держави. З політичного погляду міжнародна міграція розглядається як система міждержавних взаємодій, що порушують загальноприйняті норми соціальної організації, побудованої на принципах територіальності й самовідтворенні культурних і соціальних систем. Міграція трансформує різноманітні проблеми (економічні, соціальні, демографічні, екологічні й т.д., і політичні також) у

політичні наслідки (не обов'язково проблеми) для різних суспільств. Амбівалентний політичний потенціал міжнародної міграції проявляється в двох різновидах наслідків – політичному конфлікті і політичному консенсусі, які, у свою чергу, набувають форми реального наслідку або його політичної інтерпретації.

Розвиток глобалізації породжує і посилює політичні зв'язки між міжнародною міграцією і політичними системами національних держав (суспільств) походження і прийому мігрантів, а також політичними системами міжнаціонального і глобального рівня. З погляду політичної перспективи міжнародна міграція може виконувати пасивну й активну роль і в країні походження, і в країні прийому, і на міжнаціональному й транснаціональному рівнях. Відтак реалізація політичності міжнародної міграції відбувається в складному і різномірному багатосуб'єктному і багатооб'єктному середовищі. Особливістю його є протистояння між "міграційними" і "неміграційними" політичними акторами.

Глибина, різноплановість і розмаїття наслідків міграційних процесів викликають необхідність активного багатоцільового управління. Сучасна модель управління міжнародною міграцією представляє собою конкретний варіант глобального управління, у якому держава залишається в центрі міграційного простору, але як суб'єкти управління також виступають інші національні, міжнаціональні і транснаціональні актори, які розширюють представництво національного рівня управління і представляють нові рівні – міжнаціональний і транснаціональний. В новій моделі міграція розглядається двояко: як переміщення з однієї країни в іншу і як сукупність глобальних просторово-соціальних потоків. Відтак два традиційні напрями управління – міграційна політика і інтеграція мігрантів – доповнюються регулюванням міграційних потоків на глобальному рівні. Лише за такого всеохоплюючого стратегічного підходу можна забезпечити ефективність управління міжнародною міграцією, враховуючи потреби мігрантів і суспільства й можливості міграційного потенціалу.

Одним з найважливіших елементів управління міграційними процесами є державна міграційна політика. Міграційна політика представляє собою систему загальноприйнятих на рівні управління ідей і концептуально об'єднаних засобів, за допомогою яких держава, а також інші суспільні інститути, дотримуючись певних принципів, що відповідають конкретним історичним умовам країни, досягають поставлених цілей.

Сучасна міграційна політика розвинених країн виразно набуває нових глобальних рис: відхід від моноетнічної моделі державного устрою і підтримка елементів іммігрантської моделі держави. Таке стратегічне управління імміграцією має в основі три компоненти: імміграційну політику, політику інтеграції і вплив на причини еміграції в країнах походження. Загалом вони охоплюють такі важливі аспекти життєдіяльності, як легальна постійна і тимчасова міграція, нелегальна міграція, міжнародна і національна безпека,

права людини, інтеграція мігрантів, повернення мігрантів, міграція і проблеми розвитку.

Аналіз стратегічних цілей міграційної політики європейських країн засвідчує, що найчастіше її метою є підтримка економічного зростання і добробуту, вирішення соціальних, демографічних і інших проблем завдяки імміграції й водночас забезпечення безпеки громадян суспільства прийому мігрантів за рахунок відмови в доступі на територію небажаних осіб.

Стосовно трудової міграції можна виділити три цільові підходи до міграційної політики країн прийому:

- 1) політика прийому іноземної робочої сили повинна відповідати національним інтересам, поєднуючи постійну і тимчасову міграцію;
- 2) політика щодо іноземних працівників має бути прозорою і гнучкою, реалізуватися ефективними і прискореними адміністративними процедурами;
- 3) сприяння міграції висококваліфікованих працівників має поєднуватися з ліквідацією дефіциту робочої сили в сегментах низькокваліфікованої й середньої кваліфікації праці.

Крім того, в умовах збільшених потоків і посиленого міграційного тиску держава змушена шукати можливості економії витрат шляхом диференційованого ставлення до різних типів міграції. Тому ключовим завданням європейських країн стає така адаптація механізмів регулювання імміграції, яка б дозволила скоротити витрати імміграційного контролю і водночас забезпечувала досягнення основних цілей управління. На нашу думку, раціональними заходами є стимулювання припливу інтелектуальних мігрантів, заохочення бізнес-імміграції, залучення тимчасових іноземних працівників, раціоналізація прийому членів сімей, які возз'єднуються, обмеження в наданні притулку, боротьба з нелегальною імміграцією.

З інструментального погляду основними важелями управління є тісне переплетіння політики, законодавства та інституцій. Функціонуючи спільно, вони формують інструментарій міграційного управління: адміністративно-правові, економічні, організаційні, громадські та інші заходи.

Зазначимо, що разом з помітними успіхами імміграційна політика розвинених європейських країн страждає прорахунками, непослідовністю і половинчастістю прийнятих рішень. Йде постійний пошук найбільш прийнятних стратегій і практичних механізмів їхньої реалізації, які б гнучко реагували на зміни міграційної ситуації.

Як ми спостерігали, особливістю міграційної політики європейських країн є також намагання виробити спільну політику стосовно міграції. Факти свідчать, що компетенція Євросоюзу щодо національної міграційної політики поступово починає зростати. Важливим інструментом механізму реалізації спільної європейської міграційної політики є наднаціональне законодавство ЄС. Хоча особливого поступу на цьому шляху також поки що не досягнуто, але вже сьогодні вчорашній безумовно обмежувальний характер національної міграційної політики трансформовано в умовно обмежувальний. Судячи з

розвитку законодавства Євросоюзу, проблеми доцільності й селективності міжнародної міграції в країнах-членах ЄС тепер стають проблемами рівня ЄС.

Одним з найбільших донорів робочої сили для європейських країн є Україна. Міграція має важливе суспільно-політичне і соціальне значення і для самої України. Але впродовж десятиліть незалежності міграційні потоки в Україні характеризувалися самоплинністю і державою практично не регулювалися. Нинішнє державне управління міжнародною міграцією також стикається з низкою проблем, серед яких можна виділити дві найважливіші групи: 1) проблеми правового забезпечення, зокрема, відсутність основоположного документа – Концепції міграційної політики; 2) проблеми інституційного забезпечення, насамперед відсутність єдиної міграційної служби.

Відтак мають місце істотні структурні перекоси реальної міграційної політики. Сьогодні основні зусилля зосереджуються на боротьбі з нелегальним транзитом мігрантів територією України, тоді як інші аспекти, зокрема, імміграційна політика або захист українських емігрантів за кордоном, практично залишаються поза увагою.

На нашу думку, процеси українського державотворення вимагають від інститутів державної влади негайного вироблення ефективної і системної стратегії управління міграцією. Концепція державної політики України у сфері міграції повинна бути політичним рішенням, яке враховує світові тенденції і є одним із елементів інтеграції України в міжнародну спільноту не як донора висококваліфікованої і реципієнта низькокваліфікованої робочої сили, а як незалежної, прогресивної й цивілізованої держави.

ДОДАТКИ

Додаток А. Класифікація дискурсів і форми прояву глобалізації

Таблиця А.1

Класифікація глобалізаційних дискурсів

Критерій	Клас дискурсу і зразки розуміння глобалізації
І. Ступінь охоплення глобалізацією суспільних явищ і процесів	<p>1. Мега-дискурс (тлумачать глобалізацію з позиції цілісного бачення світу):</p> <ul style="list-style-type: none"> • процес, наслідки якого позначаються на становищі кожного індивіда і змінюють основи існування всього людства [546, с.5] • процес становлення єдиного світу – цілісного і за своїми загальними контурами, і за внутрішньою взаємопов'язаністю всіх компонентів, які взаємно проникають один в одного [547, с.193] • діалектичний процес, який створює транснаціональні соціальні зв'язки і простори, знецінює локальні культури і сприяє виникненню третіх культур • зростання інтенсивності й охоплення перехідних кордонів відносин обміну та інтеракцій, чи то економічні трансакції, культурні і неформальні процеси обміну, чи циркуляція матеріалів, що забруднюють довкілля [548] • довгострокова тенденція політичних та економічних змін, підпорядкована циклічним процесам [16, с.32] • складний процес, який включає інтерпретацію тотожності й відмінності універсалізму і партикуляризму [9, с.7]
	<p>2. Конкретні дискурси, які розглядають специфіку глобалізації в контексті окремих сфер життя суспільства:</p> <p>а) політичний дискурс</p> <ul style="list-style-type: none"> • процес розмивання влади держави, в якому значну роль відіграє розвиток нових комунікаційних технологій, котрі складніше піддаються контролю, ніж традиційні • процес змін, який починається на рівні національних держав як наслідок взаємодії між ними; обмін кризь національні кордони між державою і системою держав [35, с.7] • глобальна реструктуризація класових відносин у рамках капіталізму, яка здійснюється протягом останньої чверті століття і спрямована не просто на зміну балансу сил у протиставленні праці і капіталу, але й на розділення і децентралізацію робітничого класу західних країн, що дозволило б застосувати нові методи класового панування [45] <p>б) економічний дискурс</p> <ul style="list-style-type: none"> • накопичення капіталів на світовому рівні чи експлуатація периферії на користь капіталістичного центру [144, с.77] • процес створення лібералізованого та інтегрованого світового ринку товарів і капіталу, а також формування нового міжнародного інституціонального ладу, який слугує розвитку виробництва, торгівлі, переливам капіталу в масштабах усього світу [549, с.32]

Критерій	Клас дискурсу і зразки розуміння глобалізації
	<ul style="list-style-type: none"> • результат концентрації фінансового капіталу, яка неминуче приведе до формування однополярної моделі світу під егідою США [550, с.168] • розширення ринкової економіки в масштабах усієї планети [551, с.56] <p>в) соціальний дискурс</p> <ul style="list-style-type: none"> • наднаціональна солідарність (головним чином, у галузі екології), яка часто зводиться до розгляду діяльності міжнародних інститутів – політичних (ООН), економічних (МВФ), неурядових, церков, навіть міжнародних мафіозних структур та інших злочинних організацій (екологічний дискурс)
<p>II. Характер змін, що відбуваються в глобалізаційному процесі</p>	<p>а) інтеграційний</p> <ul style="list-style-type: none"> • процес нерівномірного розвитку, який одночасно розчленовує і координує [81, с.175] • процес інтеграції різноманітних культур у єдину ринкову логіку, внаслідок чого створюється однорідність соціально-економічних умов і в той же час спостерігається зростання індивідуалізму, а трансформування культури є одночасно результатом глобалізації й умовою її подальшого розвитку [144, с.77] • поєднання різноманітних компонентів людства в процесі його еволюції на протигагу процесові диференціації людства [133, с.178] <p>б) трансформаційний</p> <ul style="list-style-type: none"> • соціальної трансформації, в якому людські співтовариства поступово інтегруються у всесвітню соціальну систему: соціальні суб'єкти та їхня діяльність набувають всесвітнього характеру, а світ стає певною цілісністю, складові якої відрізняються взаємозалежністю [131, с.174] <p>в) інтенсифікаційний</p> <ul style="list-style-type: none"> • інтенсифікація транскордонних економічних, політичних, соціальних і культурних зв'язків [3, с.5] • швидке зростання зв'язків і відносин між державами світу в різних сферах суспільного розвитку • зростання спілкування і солідарності; прагнення фінансової еліти демонтувати соціальну державу [552, с.131] • виникнення комунікацій, які охоплюють увесь світ, і зростання інтенсивності відносин обміну, що виходять далеко за межі регіонів [553, с.108]
<p>III. Часовий критерій</p>	<ul style="list-style-type: none"> • етап руху людства до спільності й адекватної їй цілісної системи світоустрою в умовах чергового сплеску науково-технічної революції [546, с.5] • історичний період (чи історична епоха), що настав після завершення "холодної війни" [3, с.5] • результат комплексу інноваційних факторів, які спричиняють фундаментальний цивілізаційний поворот в історії людства [548]

Критерій	Клас дискурсу і зразки розуміння глобалізації
IV. Просторовий критерій	<ul style="list-style-type: none"> інтенсифікація всесвітніх соціальних відносин, які пов'язують географічно віддалені суспільства таким чином, що місцеві події визначаються певними подіями, що відбуваються за багато миль від них і навпаки [81, р.64] соціальний процес, під час якого зменшується залежність соціального і культурного розвитку від географічного фактора [121] зрушення в просторовій формі людської організації й діяльності в бік трансконтинентальних чи міжрегіональних рамок діяльності та здійснення влади [554, р.253]
V. Ступінь позитивності / негативності оцінки значення глобалізації	<ul style="list-style-type: none"> руйнування культур і традицій, Божого устрою, прищестя в світ сил зла руйнування традиційного системно-політичного порядку, який базується на принципах державного суверенітету і національно-культурної інтеграції, що призведе до ослаблення традиційних інструментів політичного управління і виникнення вакууму влади, а світ почне розвиватися сам по собі, "вислизаючи" від спроб його розумно впорядкувати і регулювати [548]

Джерело: Побудовано з використанням ідеї і частково матеріалу [12, с.331-334].

Таблиця А.2

Форми прояву глобалізації в різних сферах життя суспільства

Сфера життя	Форма прояву
Економічна (економічна глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> утворення всесвітнього ринку фінансів (формування мережі банків і бірж, що діють на всіх континентах) виникнення всесвітнього ринку товарів і послуг глобалізація виробництва (фактори виробничого процесу набувають транснаціонального характеру) вихід бізнесу за національні рамки з допомогою формування транснаціональних корпорацій формування відповідних стратегій поведінки корпорацій і міжнародних фінансово-економічних інститутів гомогенізація життя (вирівнювання на світовому рівні цін, продуктів, рівня та якості медичних послуг, рівня доходів відсоткових банківських ставок) перспектива формування принципово нових економічних відносин і типів господарства
Техніко-технологічна	<ul style="list-style-type: none"> поширення в транснаціональних масштабах інформаційних матеріалів, засобів і систем становлення глобального інформаційного простору, який уможливує здійснення різноманітної діяльності в реальному масштабі часу розвиток мережі Інтернет, яка створює можливості для швидкого транскордонного поширення інформації, що перетворює світ на "глобальне село", в якому один одного знає і розуміє

Продовження таблиці А.2

Сфера життя	Форма прояву
Сфера політики (політична глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> • зміни політичного середовища і ролей, які виконують державні та інші суб'єкти міжнародного життя в глобалізованому світі • перспектива становлення глобального громадянського суспільства, яке може існувати на основі спільних правових принципів і норм • впровадження і домінування в повсякденній практиці міжнародного і внутрішньополітичного життя народів ліберально-демократичних цінностей (зокрема, права людини, політичний плюралізм, прозорість і відкритість інституцій влади)
Соціокультурна (інформаційна та культурна глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> • перетворення знання в основний елемент суспільного багатства • зростання персональних контактів, що здійснюються на транснаціональному рівні • універсалізація ідей, стилю мислення, буденної свідомості та наукового знання • зближення способу життя народів різних країн і регіонів світу • формування глобальної системи цінностей, що супроводжується як пристосуванням до неї існуючих цінностей і норм, так і певною ціннісно-нормативною дезорієнтацією • формування світової культури, що стає більш розмаїтою, оскільки поповнюється досягненнями самобутніх національних культур (мультикультуралізм)
Екологічна	<ul style="list-style-type: none"> • глобальні порушення екологічної рівноваги • необхідність об'єднання зусиль всіх країн світу для подолання проблем

Джерело: Підготовлено на основі [12, с.16-17].

Таблиця А.3

Схема прояву глобалізації

Сфера	Ідеально-типовий зразок глобалізації	Нинішня ситуація
<u>Економічна глобалізація</u>		
Торгівля	Повна свобода обміну, включаючи послуги і нематеріальні продукти	Мінімальні тарифні бар'єри. Істотні нетарифні (культурні) бар'єри. Регіональний неомеркантилізм
Виробництво	Баланс виробничої діяльності повсюди, визначається лише фізико-географічними перевагами	Світовий соціальний розподіл праці замінюється технічним розподілом. Значна децентралізація виробництва. Дематеріалізація товарної маси
Інвестиції	Мінімальні прями іноземні інвестиції, які замінюються торгово-виробничими альянсами	ТНК заміщуються домовленостями між альянсами, але значні прями іноземні інвестиції зберігаються

Сфера	Ідеально-типовий зразок глобалізації	Нинішня ситуація
Організаційна ідеологія	Гнучке реагування на кон'юнктуру глобальних ринків	Гнучкість стала загальною вимогою, але практика фордизму зберігається в багатьох галузях
Фінансові ринки	Децентралізація, миттєві операції, незалежність від держав	Глобалізація багато в чому досягнута
Ринки праці	Вільне переміщення робочої сили	Все більше регулюється державами. Наймані працівники прагнуть розширити можливості економічної імміграції
<u>Політична глобалізація</u>		
Державний суверенітет	Відсутність суверенних держав. Численні центри влади на глобальному, локальному і проміжному рівнях	Криза і ослаблення держав. Свідчення як посилення, так і децентралізації державної влади
Вирішення проблем	Вирішення локальних проблем у контексті глобального співтовариства	Акцент на локально-глобальних проблемах посилюється, але переважає як і раніше соціетальний ракурс
Міжнародні організації	Потужні і домінуючі порівняно з національними організаціями	Швидко розмножуються, але залишаються відносно слабкими
Міжнародні відносини	Гнучкі і багатоцентричні	Ослаблення системи з провідною роллю супердержав
Політична культура	Загальнопланетарне переборення домінування державно-центричних цінностей	Просування ліберальної демократії і постматеріалізму
<u>Культурна глобалізація</u>		
Духовна	Релігійна мозаїчність поза територіальною приналежністю	Одночасно релятивізм і фундаменталізм
Етнічна	Космополітизм і розмаїття поза територіальною приналежністю	Виникнення інфранационалізму і наднаціоналізму
Економічна	Споживання трафаретної і репродуційованої продукції	Зростаюча дематеріалізація товарів
Інформаційно-комунікативна	Глобальне поширення уявлень та інформації	Поширення представлень та інформації без прив'язки до тих чи інших регіонів
Дозвілля	Глобальні туристичні можливості й кінець традиційному туризму	Стирання відмінностей між різними категоріями курортів і користувачів

Суперечності наслідків глобалізації на межі XX–XXI ст.

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
<ul style="list-style-type: none"> • Зростання кількості і поліпшення якості товарів на світовому ринку. • Бурхливий прогрес розвитку інформаційних технологій, в результаті якого зменшується собівартість продукції та знижуються ціни на значну частину товарів масового попиту. • Створення нових робочих місць, головним чином у невиробничій сфері, завдяки розвитку інформаційних технологій. • Підвищення життєвого рівня у більшості регіонів світу, рівня писемності, продовження середньої тривалості життя. • Внаслідок інтенсифікації глобального інформаційного обміну відбулося прискорення та поліпшення взаєморозуміння між представниками як націй-держав, так і різних культур і цивілізацій. • Знищення стереотипів щодо способу життя, що розділяли різні соціальні верстви населення. • Поширення свободи, правової захищеності особи і демократії. 	<ul style="list-style-type: none"> • Світова економіка стала більш взаємопов'язаною, через що негативні наслідки вмиють перетинають кордони націй-держав. • Збільшення соціально-економічного розриву між багатію Північчю і бідним Півднем, між багатими і бідними верствами населення. • Зростання динаміки міграційних потоків, що має негативні наслідки: від зростання злочинності до поширення епідемій. • Посилення економічного і, що особливо важливо, політичного впливу транснаціональних корпорацій на уряди націй-держав та міжнародні організації. • Погіршення стану навколишнього середовища. Надмірна концентрація власності у секторі ЗМІ і панування на ринку інформації кількох великих мультимедійних корпорацій. • Зростання негативного впливу стандартизованої маскультури, що загрожує культурному розмаїттю; виникнення вкрай радикальних субкультур. • Втрата перспективи національною державою, з якою традиційно пов'язують ліберальну демократію.

Джерело: [61, с.76].

Додаток Б. КОF індекси глобалізації країн Європи

Таблиця Б.1

КОF індекс глобалізації континентів (1970–2006 рр.)

Рік	Світ	Азія	Європа	Півн. Америка	Півд. Америка	Африка	Океанія
1970	38,5	34,2	51,6	43,9	41,3	30,4	41,5
1971	39,0	34,9	52,1	44,3	41,8	30,7	42,3
1972	39,3	35,1	52,4	44,9	42,2	31,1	42,7
1973	40,0	35,7	53,1	45,7	42,8	31,7	43,6
1974	40,6	36,2	53,7	46,4	43,3	32,4	44,3
1975	40,8	36,5	53,7	46,7	43,5	32,6	44,3
1976	41,5	37,0	54,4	47,4	43,7	33,4	46,3
1977	41,9	37,3	55,1	47,8	44,1	33,7	46,7
1978	42,6	38,0	55,8	48,5	44,6	34,4	48,0
1979	43,1	38,4	56,5	49,0	45,2	34,8	48,8
1980	43,4	38,6	57,0	49,1	45,5	35,3	48,5
1981	43,9	39,0	58,0	49,3	45,6	35,6	49,1
1982	44,0	39,2	58,2	48,7	45,9	35,7	49,7
1983	44,4	39,4	58,8	49,2	46,5	35,9	50,4
1984	43,8	39,1	58,5	48,4	45,9	35,0	49,8
1985	44,3	39,6	59,4	49,0	46,2	35,4	50,8
1986	44,5	39,7	59,5	49,3	46,9	35,5	50,4
1987	44,5	39,7	59,5	49,2	46,8	35,4	50,8
1988	44,6	40,0	59,6	49,2	46,8	35,3	52,1
1989	45,0	40,3	59,9	49,6	47,5	35,5	52,4
1990	45,3	40,6	60,5	49,9	48,2	35,6	53,1
1991	46,6	42,0	59,6	51,0	50,8	36,5	53,6
1992	47,9	43,4	61,3	51,8	52,4	37,4	55,1
1993	49,4	44,7	63,0	52,8	53,4	38,5	55,9
1994	50,7	46,0	64,8	53,8	55,0	39,8	56,5
1995	52,2	46,7	66,8	57,3	57,1	40,4	57,5
1996	53,2	48,4	68,8	57,9	56,9	40,6	58,2
1997	54,6	50,0	71,1	58,2	59,2	41,4	59,7
1998	56,0	51,5	72,5	59,5	59,8	43,0	60,9
1999	57,3	53,0	73,7	60,4	60,5	44,5	61,3
2000	58,7	54,7	75,5	61,3	61,6	45,6	63,1
2001	59,2	55,4	75,9	61,3	62,2	46,0	63,1
2002	59,6	56,2	75,8	61,2	61,8	47,0	63,1
2003	60,3	57,1	76,4	62,1	62,5	47,7	62,1
2004	61,3	57,9	77,8	63,4	62,7	49,1	62,3
2005	61,7	58,5	78,2	64,0	63,4	49,1	62,4
2006	62,4	59,4	78,7	64,7	63,5	50,0	64,7

Джерело: Тут і далі використана база даних індексів глобалізації [25].

KOF індекс глобалізації континентів (2009 р.)

Індикатори і зміни	Вагові коефіцієнти
А. Економічна глобалізація	38%
і) Фактичні потоки	50%
Торгівля (% від ВВП)	19%
Прямі іноземні інвестиції, потоки (% від ВВП)	20%
Прямі іноземні інвестиції, акції (% від ВВП)	23%
Інвестиційний портфель (% від ВВП)	17%
Прибутки іноземних громадян (% від ВВП)	21%
іі) Обмеження	50%
Приховані (неявні бар'єри на імпорт)	21%
Середня тарифна ставка (Mean Tariff Rate)	29%
Податки на міжнародну торгівлю (% від виручки)	25%
Обмеження на капітал	25%
В. Соціальна глобалізація	39%
і) Дані про особисті контакти	34%
Телефонний трафік	26%
Перекази (% від ВВП)	3%
Міжнародний туризм	26%
Населення іноземного походження (% від загальної чисельності населення)	20%
Міжнародні листи (на душу населення)	26%
іі) Дані про інформаційні потоки	34%
Інтернет-користувачі (на 1000 чоловік)	36%
Телевізори (на 1000 чоловік)	36%
Торгівля газетами (% від ВВП)	28%
ііі) Дані культурного зближення	32%
Число ресторанів McDonald's (на душу населення)	37%
Число магазинів "Ікеа" (на душу населення – транснаціональна компанія, що має одну з найбільших у світі торговельних мереж з продажу меблів і товарів для дому)	39%
Продаж книг (% від ВВП)	24%
С. Політична глобалізація	23%
Посольства країн	25%
Членство в міжнародних організаціях	28%
Участь в місіях Ради безпеки ООН	22%
Міжнародні угоди	25%

Джерело: [195], [555].

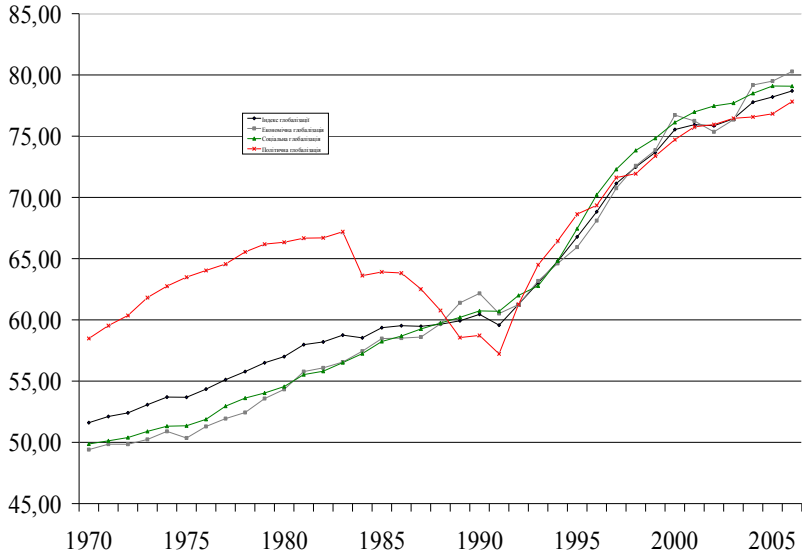

Рис. Б.1. Індекси глобалізації в Європі (1970–2006 рр.)

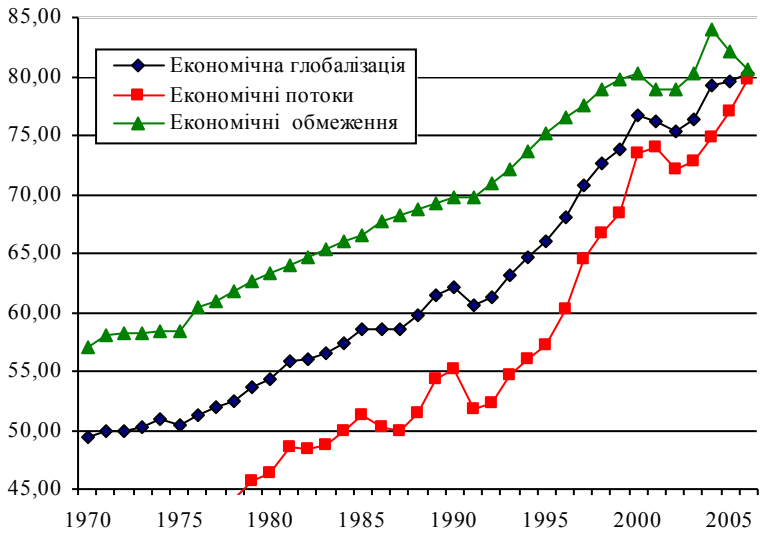

Рис. Б.2. Індекси економічної глобалізації в Європі (1970–2006 рр.)

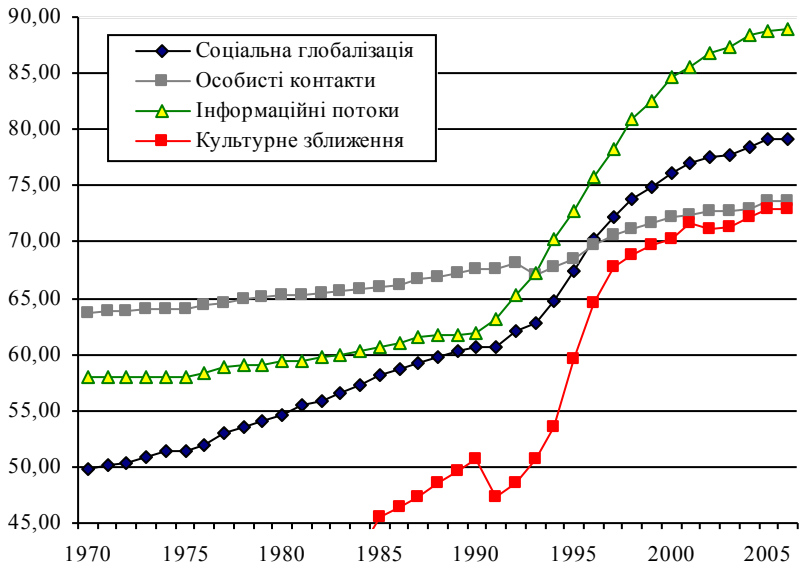

Рис. Б.3. Індекси соціальної глобалізації в Європі (1970–2006 рр.)

Індекси глобалізації країн Європи за 2006 р. (за даними 2009 р.)

Країна	KOF індекс глобалізації		Індекси економічної глобалізації				Індекси соціальної глобалізації					Індекс політичної глобалізації	
	індекс	світовий ранг	індекс	світовий ранг	екон. потоки	екон. обмеження	індекс	світовий ранг	особ. кон-такти	інф. потоки	культ. зближення	індекс	світовий ранг
Бельгія	91,51	1	91,63	5	97,44	83,88	88,12	10	82,37	96,36	85,41	97,01	3
Ірландія	91,02	2	92,63	3	94,50	90,77	91,96	3	91,08	95,02	88,10	86,72	36
Нідерланди	89,92	3	91,30	6	94,15	88,46	86,37	15	85,12	90,94	82,78	93,61	11
Швейцарія	89,87	4	82,73	22	91,48	73,99	93,85	2	92,27	97,87	91,19	95,11	7
Австрія	89,14	5	83,04	20	78,18	87,91	90,62	8	88,31	94,74	88,01	96,85	4
Швеція	88,68	6	88,11	10	89,75	85,91	84,52	17	82,58	86,71	84,24	96,64	5
Данія	87,37	7	85,49	13	85,25	85,83	85,81	16	83,91	90,21	83,10	93,13	13
Люксембург	86,28	9	93,43	2	99,77	84,95	93,87	1	95,74	98,51	82,38	61,54	105
Угорщина	85,15	10	90,22	8	93,01	87,44	76,27	40	66,85	88,21	73,49	91,63	21
Чеська Республіка	84,65	11	86,58	12	86,55	86,61	80,43	29	65,08	90,75	81,41	88,53	30
Фінляндія	84,19	13	84,69	18	80,38	89,00	80,29	30	72,04	94,07	74,25	89,92	25
Португалія	83,92	15	84,96	16	81,61	88,32	78,03	33	77,85	92,55	62,53	92,11	18
Франція	83,68	16	77,57	35	67,87	87,27	81,22	28	80,16	89,28	73,64	98,03	1
Естонія	83,45	17	90,35	7	93,06	87,64	84,13	18	77,88	94,20	77,31	70,76	83
Іспанія	82,94	18	80,95	25	78,69	83,21	77,62	34	75,54	87,60	69,05	95,22	6
Кіпр	82,70	19	86,74	11	88,69	84,79	91,72	5	90,13	99,00	81,63	60,72	109
Словенія	82,4	20	80,26	27	75,89	84,63	86,51	14	76,18	96,72	86,61	79,07	56
Норвегія	82,27	21	78,37	31	81,77	74,96	81,98	25	79,97	87,55	78,12	89,26	27
Німеччина	81,75	22	74,50	38	67,61	83,72	82,37	24	76,91	91,06	78,84	92,80	14

Країна	KOF індекс глобалізації		Індекси економічної глобалізації				Індекси соціальної глобалізації					Індекс політичної глобалізації	
	індекс	світовий ранг	індекс	світовий ранг	екон. потоки	екон. обмєження	індекс	світовий ранг	особ. кон-такти	інф. потоки	культ. зближення	індекс	світовий ранг
Мальта	81,24	23	92,63	4	97,07	88,18	87,99	11	80,49	93,26	91,85	50,84	127
Словаччина	81,24	24	84,13	19	78,85	89,41	77,44	35	67,86	96,50	72,96	82,81	50
Хорватія	80,61	25	78,28	32	81,47	75,09	82,57	23	74,32	95,72	69,99	81,22	53
Велика Британія	79,31	27	79,30	29	73,55	86,98	83,65	19	80,03	90,00	80,67	72,01	77
Італія	78,80	28	74,37	39	70,03	80,18	72,38	50	67,79	83,47	65,32	97,04	2
Польща	77,96	30	74,93	37	76,17	73,69	71,52	52	60,31	87,30	66,52	93,88	10
Литва	77,24	31	80,24	28	79,47	81,02	76,13	41	63,09	93,94	67,53	74,10	67
Греція	77,00	32	73,54	41	61,59	85,48	71,41	53	71,90	79,30	62,51	92,20	16
Латвія	76,14	34	82,60	23	81,83	83,37	81,73	26	73,45	94,17	74,28	55,91	119
Ісландія	76,12	35	82,90	21	90,45	75,34	82,72	21	81,66	83,00	83,57	53,67	122
Болгарія	74,85	39	76,08	36	82,91	69,25	66,32	65	52,49	83,11	60,91	87,16	32
Боснія і Герцеговина	70,81	43	70,50	47	61,21	78,19	69,60	59	49,54	89,32		73,35	72
Румунія	70,58	44	68,14	57	70,73	65,55	60,95	77	45,60	79,90	54,41	90,88	22
Україна	69,3	47	61,93	78	65,33	58,53	68,40	60	60,20	82,53	57,84	83,14	49
РФ	65,24	61	57,04	91	70,50	43,58	61,89	70	47,11	85,59	52,15	84,60	43
Молдова	65,2	62	71,31	45	75,44	67,19	65,96	66	48,98	83,47	64,85	53,69	121
Македонія, ФРЮ	60,08	89	63,84	70	67,02	59,60	74,03	49		85,93	57,70	30,27	177
Албанія	56,29	103	55,92	95	48,30	62,24	47,94	110	54,21	63,56	9,26	70,99	81
Білорусь	53,46	115	42,56	125	38,93		71,16	54	54,27	92,19	63,64	41,85	153

Кластеризація країн Європи на основі субіндексів глобалізації

№ п/п	Країна	Регіон Європи	Членство в ЄС	Індекс економічної глобалізації	Індекс соціальної глобалізації	Індекс політичної глобалізації	Загальний індекс глобалізації
<u>КЛАСТЕР 4 – "високоглобалізовані країни"</u>							
1	Бельгія	EUW	ЄС-15	91,63	88,12	97,01	91,51
2	Нідерланди	EUW	ЄС-15	91,30	86,37	93,61	89,92
3	Швейцарія	EUW		82,73	93,85	95,11	89,87
4	Австрія	EUW	ЄС-15	83,04	90,62	96,85	89,14
5	Швеція	EUN	ЄС-15	88,11	84,52	96,64	88,68
6	Данія	EUN	ЄС-15	85,49	85,81	93,13	87,37
7	Угорщина	EUE	ЄС-10	90,22	76,27	91,63	85,15
8	Чеська Республіка	EUE	ЄС-10	86,58	80,43	88,53	84,65
9	Фінляндія	EUN	ЄС-15	84,69	80,29	89,92	84,19
10	Португалія	EUS	ЄС-15	84,96	78,03	92,11	83,92
11	Франція	EUW	ЄС-15	77,57	81,22	98,03	83,68
12	Іспанія	EUS	ЄС-15	80,95	77,62	95,22	82,94
13	Словенія	EUS	ЄС-10	80,26	86,51	79,07	82,40
14	Норвегія	EUN		78,37	81,98	89,26	82,27
15	Німеччина	EUW	ЄС-15	74,50	82,37	92,80	81,75
16	Словаччина	EUE	ЄС-10	84,13	77,44	82,81	81,24
17	Хорватія	EUS		78,28	82,57	81,22	80,61
18	Італія	EUS	ЄС-15	74,37	72,38	97,04	78,80
19	Польща	EUE	ЄС-10	74,93	71,52	93,88	77,96
<u>Характеристика кластера:</u>							
	мінімальне значення (рівень):			74,37 (середній)	71,52 (середній)	79,07 (середній)	
	середнє значення (рівень):			82,74 (високий)	82,00 (високий)	91,78 (високий)	
	максимальне значення (рівень):			91,63 (високий)	93,85 (високий)	98,03 (високий)	

№ п/п	Країна	Регіон Європи	Членство в ЄС	Індекс економічної глобалізації	Індекс соціальної глобалізації	Індекс політичної глобалізації	Загальний індекс глобалізації
КЛАСТЕР 3 – "високоглобалізовані країни з переважно середнім рівнем політичної глобалізації"							
1	Ірландія	EUN	ЄС-15	92,63	91,96	86,72	91,02
2	Люксембург	EUW	ЄС-15	93,43	93,87	61,54	86,28
3	Естонія	EUN	ЄС-10	90,35	84,13	70,76	83,45
4	Кіпр	EUS	ЄС-10	86,74	91,72	60,72	82,70
5	Мальта	EUS	ЄС-10	92,63	87,99	50,84	81,24
Характеристика кластера:							
мінімальне значення (рівень):				86,74 (високий)	84,13 (високий)	50,84 (середній)	
середнє значення (рівень):				91,16 (високий)	89,93 (високий)	66,12 (середній)	
максимальне значення (рівень):				93,43 (високий)	93,87 (високий)	86,72 (високий)	
КЛАСТЕР 1 – "високоглобалізовані країни з середнім рівнем політичної глобалізації"							
1	Велика Британія	EUN	ЄС-15	79,30	83,65	72,01	79,31
2	Литва	EUN	ЄС-10	80,24	76,13	74,10	77,24
3	Латвія	EUN	ЄС-10	82,60	81,73	55,91	76,14
4	Ісландія	EUN		82,90	82,72	53,67	76,12
Характеристика кластера:							
мінімальне значення (рівень):				79,30 (середній)	76,13 (середній)	53,67 (середній)	
середнє значення (рівень):				81,26 (високий)	81,06 (високий)	63,92 (середній)	
максимальне значення (рівень):				82,90 (високий)	83,65 (високий)	74,10 (середній)	
КЛАСТЕР 0 – "країни з переважно середнім рівнем глобалізації"							
1	Греція	EUS	ЄС-15	73,54	71,41	92,20	77,00
2	Болгарія	EUE	ЄС-2	76,08	66,32	87,16	74,85
3	Боснія і Герцеговина	EUS		70,50	69,60	73,35	70,81
4	Румунія	EUE	ЄС-2	68,14	60,95	90,88	70,58
5	Україна	EUE		61,93	68,40	83,14	69,30
6	Російська Федерація	EUE		57,04	61,89	84,60	65,24
7	Албанія	EUS		55,92	47,94	70,99	56,29

№ п/п	Країна	Регіон Європи	Членство в ЄС	Індекс економічної глобалізації	Індекс соціальної глобалізації	Індекс політичної глобалізації	Загальний індекс глобалізації
<u>Характеристика кластера:</u>							
мінімальне значення (рівень):				55,92 (середній)	47,94 (низький)	70,99 (середній)	
середнє значення (рівень):				66,16 (середній)	63,79 (середній)	83,19 (високий)	
максимальне значення (рівень):				76,08 (середній)	71,41 (середній)	92,20 (високий)	
<u>КЛАСТЕР 2 – "країни середнього рівня економічної і соціальної глобалізації і низького рівня політичної глобалізації"</u>							
1	Молдова	EUE		71,31	65,96	53,69	65,20
2	Македонія, ФРЮ	EUS		63,84	74,03	30,27	60,08
3	Білорусь	EUE		42,56	71,16	41,85	53,46
<u>Характеристика кластера:</u>							
мінімальне значення (рівень):				42,56 (низький)	65,96 (середній)	30,27 (низький)	
середнє значення (рівень):				59,24 (середній)	70,38 (середній)	41,94 (низький)	
максимальне значення (рівень):				71,31 (середній)	74,03 (середній)	53,69 (середній)	

Примітки:

1. Позначення регіонів: EUE – Східна Європа; EUN – Північна Європа; EUS – Південна Європа; EUW – Західна Європа.

2. Оцінка рівня глобалізації: низький рівень – 0-50 ; середній рівень – 51-80; високий рівень – більше 80.

Джерело: Власні розрахунки.

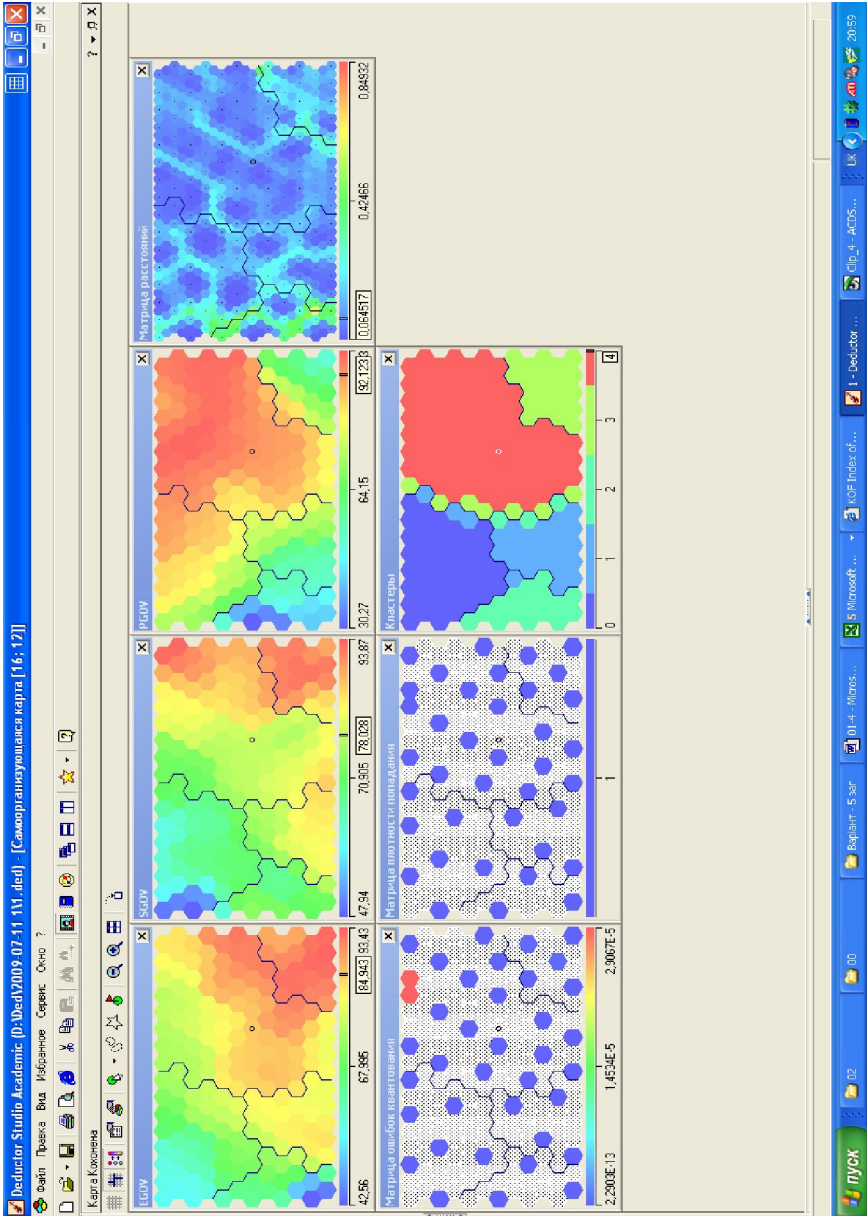

Рис. Б.4. Карты Кохонена кластеризации країн Європи на основі субіндексів глобалізації

Додаток В. Соціальна статистика окремих країн Європи

Таблиця В.1

Рівень безробіття і мінімальна заробітна плата в окремих країнах Європи

Країна	Рівень безробіття, %		Рівень безробіття за рівнем освіти (особи віком 25-59 років), 2006, % (1)			Середньомісячний дохід працівників пром-сті і послуг, € / міс. (2)		Мінімальна зарплата і частка зайнятих повний робочий день, які отримують мінімальну зарплату (3)			
	2005	2006	ISCED 0-2	ISCED 3-4	ISCED 5-6	2005	2006	мін. ЗП, € / міс.		частка осіб, %	
								2005	2006	2005	2006
Австрія	5,2	4,7	7,9	3,7	2,5	3003	:	:	:	:	:
Бельгія	8,4	8,2	12,3	6,7	3,7	3056	3140	1210	1234	:	:
Болгарія	10,1	9,0	18,5	6,8	3,8	165	:	77	82	16,0	14,6
Хорватія	12,6	11,1	13,5	9,8	5,3	:	:	:	:	:	:
Кіпр	5,2	4,6	4,8	3,9	3,5	1712	1776	:	:	:	:
Чеська Республіка	7,9	7,1	22,4	5,5	2,2	617	690	235	261	2,0	2,3
Данія	4,8	3,9	5,5	2,7	3,2	3961	:	:	:	:	:
Естонія	7,9	5,9	15,9	5,7	3,8	:	:	172	192	4,8	:
Фінляндія	8,4	7,7	10,1	7,0	3,7	2774	2840	:	:	:	:
Франція	9,7	9,5	11,3	6,7	5,2	2543	:	1197	1218	16,8	15,1
Німеччина	10,7	9,8	19,6	9,8	4,7	3475	3532	:	:	:	:
Греція	9,8	8,9	7,2	8,8	6,3	:	:	668	668	:	:
Угорщина	7,2	7,5	14,8	6,1	2,2	650	653	232	247	8,0	7,8
Ісландія	:	:	2,6	2,9	:	:	:	:	:	:	:
Ірландія	4,3	4,4	5,7	3,2	2,2	:	:	1183	1293	3,3	3,3
Італія	7,7	6,8	6,9	4,6	4,8	:	:	:	:	:	:
Латвія	8,9	6,8	12,3	6,0	3,7	354	434	116	129	12,0	8,9
Литва	8,3	5,6	10,2	6,2	2,2	:	:	145	159	10,3	8,5
Люксембург	4,5	4,7	4,9	3,9	2,9	3511	3635	1467	1503	11,0	11,0

Продовження таблиці В.1

Країна	Рівень безробіття, %		Рівень безробіття за рівнем освіти (особи віком 25-59 років), 2006, % (1)			Середньомісячний дохід працівників пром-сті і послуг, € / міс. (2)		Мінімальна зарплата і частка зайнятих повний робочий день, які отримують мінімальну зарплату (3)			
	2005	2006	ISCED 0-2	ISCED 3-4	ISCED 5-6	2005	2006	мін. ЗП, € / міс.		частка осіб, %	
								2005	2006	2005	2006
Мальта	7,3	7,3	7,1	:	:	932	:	557	580	1,5	1,5
Нідерланди	4,7	3,9	4,8	3,5	2,3	3225	:	1265	1273	2,2	:
Норвегія	4,6	3,5	3,8	2,9	1,8	3790	3935	:	:	:	:
Польща	17,7	13,8	21,5	12,7	5,0	523	:	205	234	2,9	2,3
Португалія	7,6	7,7	7,6	7,1	5,4	1226	:	437	450	4,7	4,2
Румунія	7,2	7,3	6,9	6,4	2,9	263	309	72	90	9,7	8,2
Словаччина	16,3	13,4	44,3	10,5	2,6	531	587	167	183	1,7	1,9
Словенія	6,5	6,0	7,0	5,6	3,0	:	:	490	512	2,8	2,5
Іспанія	9,2	8,5	9,0	6,8	5,5	1703	1763	599	631	0,8	1,0
Швеція	7,4	7,1	7,4	5,1	4,2	2837	2924	:	:	:	:
Швейцарія	:	:	7,3	3,1	2,2	:	:	:	:	:	:
Туреччина	8,8	8,4	:	:	:	:	:	240	331	:	:
Велика Британія	4,8	5,3	5,9	3,8	2,2	3572	:	1197	1269	1,8	1,9
ЄС-27	8,9	8,2	10,1	7,2	4,1	2437	:	:	:	:	:
Японія	4,4	4,1	:	:	:	:	:	:	:	:	:
США	5,1	4,6	:	:	:	:	:	666	753	1,3	1,1

Примітки: 1) показник визначає рівень безробіття за рівнем освіти особи віком 25-59 років;

2) показник визначає загальні (до сплати податків) середньомісячні доходи працівників промисловості і сфери послуг, які працюють на підприємствах з 10 або більше працівниками повний робочий день;

3) за міжнародною системою рівнів освіти: ISCED 0-2 – дошкільна і початкова освіта; ISCED 3-4 – середня і середня спеціальна освіта; ISCED 5-6 – вища освіта.

Джерело: розраховано за даними Євростат ([556], [557]).

Соціальні витрати в окремих країнах Європи

Країна	Структура урядових витрат у 2006 р., % ВВП (1)						Повні витрати соціального захисту на душу населення, € (у споживчих цінах)		Пенсійні витрати, 2004, % ВВП (2)
	соц. захист	сусп. послуги	охорона здоров'я	освіта	економіка	інше	1994	2004	
<i>ЄС-27</i>	18,8	6,5	6,4	5,2	3,9	6,2	:	:	:
<i>ЄС-25</i>	:	:	:	:	:	:	:	6188	12,3
<i>Єврозона</i>	19,4	6,9	6,5	5,0	3,8	5,8	4898	6887	12,7
Австрія	20,8	6,9	6,9	6,0	5,0	4,3	5761	8062	14,3
Бельгія	17,9	9,1	7,1	6,1	4,9	4,8	5322	7890	11,1
Болгарія	13,0	5,1	4,2	4,2	5,1	0,0	:	:	:
Велика Британія	16,0	4,9	7,1	5,8	2,8	8,0	4855	6994	10,7
Греція	19,6	8,8	4,6	2,7	5,4	5,6	2477	4830	12,9
Данія	22,6	6,8	6,9	7,9	3,6	5,3	6291	8470	11,0
Естонія	10,0	2,7	4,0	5,8	3,7	7,0	:	1625	6,2
Ірландія	9,5	3,7	7,5	4,3	4,5	4,6	2817	5232	4,1
Ісландія	:	:	:	:	:	:	3649	6621	7,2
Іспанія	12,9	4,6	5,7	4,4	4,6	6,0	3023	4438	9,2
Італія	18,1	8,7	6,9	4,7	3,8	5,8	4629	6257	14,7
Кіпр	12,5	9,3	3,0	5,7	4,4	8,7	:	3406	6,7
Латвія	9,8	5,1	3,8	6,1	4,7	6,0	:	1220	6,8
Литва	10,5	4,4	4,3	5,5	3,6	5,3	774	1448	6,7
Люксембург	17,7	4,8	5,5	5,1	4,3	5,4	6479	12180	10,1
Мальта	13,5	7,4	6,5	5,6	6,2	5,4	2173	3001	9,3
Нідерланди	17,0	7,8	4,4	5,1	4,6	6,6	5864	8056	12,9
Німеччина	22,0	6,1	6,2	4,1	3,5	4,9	5262	7239	13,3

Продовження таблиці В.2

Країна	Структура урядових витрат у 2006 р., % ВВП (1)						Повні витрати соціального захисту на душу населення, € (у споживчих цінах)		Пенсійні витрати, 2004, % ВВП (2)
	соц. захист	сусп. послуги	охорона здоров'я	освіта	еконо- міка	інше	1994	2004	
Норвегія	16,3	3,9	7,2	5,8	3,7	4,9	5557	9154	8,5
Польща	17,2	5,8	4,5	6,2	3,8	5,8	:	2213	13,3
Португалія	15,8	6,8	7,2	7,4	4,3	5,7	2365	4082	12,4
Румунія	10,9	3,4	5,8	4,1	6,7	7,2	:	:	:
Словаччина	11,7	6,4	5,1	4,0	3,8	6,1	1275	2064	7,3
Словенія	17,7	6,9	6,5	6,6	4,4	5,1	2723	4379	10,9
Угорщина	17,0	9,4	5,5	5,8	5,7	6,5	:	2868	9,3
Фінляндія	21,2	6,8	6,8	6,1	4,7	4,9	5470	6897	11,2
Франція	22,6	7,2	7,3	6,1	2,9	7,4	5443	7772	13,1
Чеська Республіка	12,8	5,5	6,1	4,8	7,0	7,9	1861	3131	8,4
Швейцарія	:	:	:	:	:	:	5806	8894	13,1
Швеція	23,8	7,7	7,0	7,3	5,1	5,5	6632	8756	12,6

Примітки:

- 1) структура урядових витрат відповідає міжнародному класифікатору урядових функцій COFOG;
- 2) пенсійні витрати включають допомогу з соціального страхування за непрацездатністю, раннього виходу на пенсію з різних причин, пенсії за старістю.

Джерело: [556], [558].

Продовження таблиці В.3

Країна	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Словаччина	:	18,4	19,3	19,6	20,0	20,0	19,3	18,9	19,0	18,2	17,2
Словенія	:	:	24,0	24,5	24,8	24,7	24,9	25,3	25,3	24,6	24,3
Угорщина	:	:	:	:	:	20,7	19,3	19,3	20,3	21,1	20,7
Фінляндія	33,7	31,5	31,4	29,1	27,0	26,2	25,1	24,9	25,6	26,5	26,7
Франція	30,2	30,3	30,6	30,4	30,0	29,9	29,5	29,6	30,4	30,9	31,2
Чеська Республіка	:	17,4	17,6	18,6	18,5	19,2	19,5	19,4	20,2	20,2	19,6
Швейцарія	25,0	25,7	26,6	27,5	27,7	27,6	27,4	28,1	28,7	29,3	29,5
Швеція	36,5	34,3	33,6	32,7	32,0	31,7	30,7	31,3	32,3	33,3	32,9

Примітка: Витрати повного соціального захисту включають допомогу з соціального страхування особам і сім'ям, різноманітні адміністративні та управлінські витрати, інші виплати.

Джерело: [558].

Додаток Г. Класифікація міжнародних мігрантів на основі рекомендацій ООН (1998 р.)

Таблиця Г.1

Типологія міжнародного прибуття і вибуття за статусом переміщуваних осіб, яка встановлюється під час в'їзду державою прийому

Громадяни	Іноземці		Громадяни
	прибуття	вибуття	
1. Працівники з прикордонних районів, які щоденно або щотижнево прибувають на роботу в сусідню державу	Іноземні працівники з прикордонних районів, які щоденно або щотижнево прибувають на роботу	Іноземні працівники з прикордонних районів, які щоденно або щотижнево вибувають додому	Іноземні працівники з прикордонних районів, які щоденно або щотижнево повертаються додому
2. Громадяни, які вибувають – транзитні пасажери	Іноземці, які прибувають – транзитні пасажери	Іноземці, які вибувають – транзитні пасажери	Громадяни, які прибувають – транзитні пасажери
3. Екскурсанти, які вибувають	Іноземні екскурсанти, які прибувають	Іноземні екскурсанти, які вибувають	Екскурсанти, які повертаються
4. Туристи, які вибувають	Іноземні туристи, які прибувають	Іноземні туристи, які вибувають	Туристи, які повертаються
5. Громадяни, які вибувають у ділову поїздку	Іноземці, які прибувають з діловим візитом	Іноземці, які вибувають після ділового візиту	Громадяни, які повертаються з ділової поїздки
6. Дипломатичні й консульські працівники (а також їхні утриманці і домашні працівники), які вибувають	Іноземні дипломатичні й консульські працівники (а також їхні утриманці і домашні працівники), які прибувають	Іноземні дипломатичні й консульські працівники (а також їхні утриманці і домашні працівники), які вибувають	Дипломатичні й консульські працівники (а також їхні утриманці і домашні працівники), які повертаються

Громадяни	Іноземці		Громадяни
вибуття	прибуття	вибуття	прибуття
7. Військовослужбовці (а також їхні утриманці), які вибувають	Іноземні військовослужбовці (а також їхні утриманці), які прибувають	Іноземні військовослужбовці (а також їхні утриманці), які вибувають	Військовослужбовці (а також їхні утриманці), які повертаються
8. Кочівники	Кочівники	Кочівники	Кочівники
9. Громадяни, які вибувають на навчання за кордон (а також їхні утриманці)	Іноземці, допущені в країну для навчання (а також їхні утриманці), які прибувають	Іноземці, що навчалися (а також їхні утриманці), які вибувають	Громадяни, які повертаються після навчання за кордоном (а також їхні утриманці)
10. Громадяни, які вибувають на стажування за кордон (а також їхні утриманці)	Іноземці, допущені в країну як стажери (а також їхні утриманці), які прибувають	Іноземні стажери (а також їхні утриманці), які вибувають	Громадяни, які повертаються після стажування за кордоном (а також їхні утриманці)
11. Громадяни, які вибувають на роботу за кордон (а також їхні утриманці)	Іноземці, допущені в країну як працівники-мігранти (а також їхні утриманці, якщо це дозволено), які прибувають	Іноземні працівники-мігранти (а також їхні утриманці), які вибувають	Громадяни, які повертаються після роботи за кордоном (а також їхні утриманці)
12. Громадяни, які вибувають для роботи в міжнародній організації за кордоном (а також їхні утриманці і домашні працівники)	Іноземці, допущені в країну як міжнародні цивільні службовці (а також їхні утриманці і домашні працівники), які прибувають	Іноземні міжнародні цивільні службовці (а також їхні утриманці і домашні працівники), які вибувають	Громадяни, які повертаються після роботи в міжнародній організації за кордоном (а також їхні утриманці і домашні працівники)
13. Громадяни, які вибувають на проживання в країну, де вони мають право на вільне проживання	Іноземці, які мають право на вільне проживання і які прибувають	Іноземці, які вибувають з країни після того, як вони реалізували своє право на вільне проживання	Громадяни, які повертаються з країни, де вони реалізували своє право на вільне проживання

Громадяни	Іноземці		Громадяни
вибуття	прибуття	вибуття	прибуття
14. Громадяни, які вибувають з метою поселитися за кордоном	Іноземці, допущені в країну для поселення без обмеження тривалості їхнього перебування	Іноземні поселенці, які вибувають	Громадяни, які поселилися за кордоном і які повертаються
15. Громадяни, які вибувають з метою створити сім'ю або возз'єднатися зі своїми близькими родичами	Іноземці, допущені в країну для створення сім'ї або возз'єднання сімей, які прибувають	Іноземці, початково допущені в країну для створення або возз'єднання сімей, які вибувають	Громадяни, які повертаються після того, як вони мігрували з метою створення або возз'єднання сім'ї
16. Громадяни, які вибувають у пошуках притулку	Іноземці, які допущені в країну як біженці	Біженці, які вибувають	Біженці, які повертаються в країну
17. Громадяни, які вибувають у пошуках притулку	Іноземці, які звертаються з проханням про надання притулку	Особи, які хотіли отримати притулок, яким було відмовлено в наданні статусу біженця і які вибувають	Громадяни, які виїжджали в пошуках притулку і які повертаються
18. Громадяни, які вибули без необхідного дозволу на в'їзд у іншу країну	Іноземці, які не мають дозволу на в'їзд	Депортовані іноземці	Громадяни, депортовані з-за кордону

Примітка: Таблиця класифікує мігрантів з погляду конкретної моделі міжнародного потоку людей "вибуття зі своєї країни – прибуття в країну призначення – вибуття з країни призначення – повернення в країну походження".

Джерело: [226, р.17-18].

**Категорії осіб, пов'язаних з міжнародними мігрантами
(на основі рекомендацій ООН)**

Назва категорії осіб	Характеристика категорії осіб
<p>Категорії, які не розглядаються як міжнародні мігранти</p> <p>Категорії, які відносять до туристів</p> <p>Категорії, яких традиційно не враховують у міграційній статистиці</p>	<p align="center"><u>НЕЕМІГРАНТИ</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • прикордонні працівники • "транзитні" мешканці країни або співвітчизники • особи, які виїжджають / прибувають на "екскурсію" • туристи (на підставі туристичної візи) • особи, які виїжджають / прибувають у рамках подорожей службових або пов'язаних з бізнесом • особи зі статусом дипломатичних, а також особисті консультанти • військові • кочівники (особи без постійного місця проживання)
<p>Категорії, які беруться до уваги під час збору статистичних даних щодо міжнародної міграції</p> <p>Категорії, які беруться до уваги під час збору статистичних даних щодо міжнародної міграції, але які відносяться до осіб, статус яких є неврегульованим</p>	<p align="center"><u>МІГРАНТИ</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • особи, які прибувають / вибувають у зв'язку з здобуттям освіти • особи, які прибувають / вибувають у зв'язку з професійним навчанням • особи, які прибувають / вибувають у зв'язку з трудовою діяльністю (роботою) • особи, які прибувають / вибувають у зв'язку з роботою в міжнародних організаціях або цивільній службі • особи, які прибувають / вибувають у зв'язку з отриманням права на перебування за кордоном • особи, які прибувають / вибувають у зв'язку з намірами постійно поселитися (право необмеженого в часі перебування) • особи, які прибувають / вибувають з метою возз'єднання або створення сімей • біженці, шукачі притулку • здобувачі права називатися "біженцями" • особи, які перебувають у країні без права перебування

Джерело: Підготовлено А.Гурни і П.Качмарчиком ([252, s.13]) за матеріалами ООН.

Додаток Д. Показники міжнародної міграції в світі

Таблиця Д.1

Основні показники чисельності міжнародних мігрантів у різних групах країн (за рівнем розвитку)

Період	Світ	Більш розвинені країни	Менш розвинені країни	Найменш розвинені країни
1. Чисельність населення на середину року, тис. чол.				
1990	5290452	1147345	4143107	524764
1995	5713073	1174680	4538393	599098
2000	6115367	1194967	4920400	676929
2005	6512276	1216550	5295726	761847
2. Оцінка числа міжнародних мігрантів на середину року, тис. чол.				
1990	155518	82355	73163	11119
1995	165969	94123	71845	12721
2000	178499	104434	74065	10884
2005	195245	117188	78057	10908
3. Міжнародні мігранти як частка населення, %				
1990	2,9	7,2	1,8	2,1
1995	2,9	8	1,6	2,1
2000	2,9	8,7	1,5	1,6
2005	3	9,6	1,5	1,4
4. Частка жінок серед міжнародних мігрантів, %				
1990	49,1	52	45,9	46,7
1995	49,3	51,7	46,1	47,6
2000	49,4	51,8	46,1	47,4
2005	49,2	51,6	45,6	47,4
5. Темпи зростання числа мігрантів, %				
1990–1995	1,3	2,7	–0,4	2,7
1995–2000	1,5	2,1	0,6	–3,1
2000–2005	1,8	2,3	1,1	0

Джерело: Таблиця сформована за даними ООН [559].

Основні показники міжнародної міграції різних груп країн (Європа)

Період	Північна Європа	Західна Європа	Південна Європа	Східна Європа
1. Чисельність населення на середину року, тис. чол.				
1990	92121	175986	142549	310332
1995	93261	180598	143698	309804
2000	94359	183001	145119	304088
2005	96439	186358	149711	296912
2. Оцінка числа міжнародних мігрантів на середину року, тис. чол.				
1990	6680	16231	4139	22351
1995	7211	19999	5965	21542
2000	7982	21457	7256	20944
2005	9413	22701	11294	20991
3. Міжнародні мігранти як частка населення, %				
1990	7,3	9,2	2,9	7,2
1995	7,7	11,1	4,2	7,0
2000	8,5	11,7	5,0	6,9
2005	9,8	12,2	7,5	7,1
4. Частка жінок серед міжнародних мігрантів, %				
1990	52,4	47,6	52,8	56,5
1995	52,8	47,6	52,5	56,8
2000	53,1	48,7	51,9	57,2
2005	53,1	48,9	50,3	57,3
5. Темпи зростання числа мігрантів, %				
1990–1995	1,5	4,2	7,3	–0,7
1995–2000	2,0	1,4	3,9	–0,6
2000–2005	3,3	1,1	8,8	0,0

Джерело: Таблиця сформована за даними ООН [559].

Основні показники міжнародної міграції різних груп країн (Америка)

Період	Північна Америка	Кариби	Центральна Америка	Південна Америка
1. Чисельність населення на середину року, тис. чол.				
1990	282688	34384	112363	295562
1995	300074	36640	124004	321621
2000	318654	38650	135171	347407
2005	335175	40566	144288	371658
2. Оцінка числа міжнародних мігрантів на середину року, тис. чол.				
1990	27774	1057	1834	4240
1995	33595	1140	929	4164
2000	40395	1233	1093	4145
2005	45597	1319	1341	4210
3. Міжнародні мігранти як частка населення, %				
1990	9,8	3,1	1,6	1,4
1995	11,2	3,1	0,7	1,3
2000	12,7	3,2	0,8	1,2
2005	13,6	3,3	0,9	1,1
4. Частка жінок серед міжнародних мігрантів, %				
1990	51,1	47,3	50,5	50,0
1995	50,8	47,9	49,8	50,4
2000	50,5	48,5	49,8	50,6
2005	50,4	48,6	49,9	50,6
5. Темпи зростання числа мігрантів, %				
1990–1995	3,8	1,5	–13,6	–0,4
1995–2000	3,7	1,6	3,3	–0,1
2000–2005	2,4	1,3	4,1	0,3

Джерело: Таблиця сформована за даними ООН [559].

Основні показники міжнародної міграції різних груп країн (Азія)

Період	Західна Азія	Південно-Східна Азія	Східна Азія
1. Чисельність населення на середину року, тис. чол.			
1990	152066	439591	1336700
1995	170590	479834	1411675
2000	190336	517193	1472444
2005	211104	554079	1520717
2. Оцінка числа міжнародних мігрантів на середину року, тис. чол.			
1990	16508	3060	4484
1995	18046	3552	5083
2000	20509	4838	5716
2005	24413	5624	6185
3. Міжнародні мігранти як частка населення, %			
1990	10,9	0,7	0,3
1995	10,6	0,7	0,4
2000	10,8	0,9	0,4
2005	11,6	1,0	0,4
4. Частка жінок серед міжнародних мігрантів, %			
1990	40,7	48,0	49,0
1995	40,4	48,4	50,5
2000	41,0	49,1	52,9
2005	39,5	49,1	54,4
5. Темпи зростання числа мігрантів, %			
1990–1995	1,8	3,0	2,5
1995–2000	2,6	6,2	2,3
2000–2005	3,5	3,0	1,6

Джерело: Таблиця сформована за даними ООН [559].

Основні показники міжнародної міграції різних груп країн (Африка)

Період	Північна Африка	Західна Африка	Центр. Африка	Південна Африка	Східна Африка
1. Чисельність населення на середину року, тис. чол.					
1990	147767	183210	72813	41981	192959
1995	163943	208805	86424	47240	219874
2000	179525	237781	98060	51387	252710
2005	195444	269990	113185	55041	287413
2. Оцінка числа міжнародних мігрантів на середину року, тис. чол.					
1990	2278	4845	1456	1444	5950
1995	2186	6441	2651	1296	5347
2000	1925	7279	1392	1246	5220
2005	1836	7703	1567	1505	5124
3. Міжнародні мігранти як частка населення, %					
1990	1,5	2,6	2,0	3,4	3,1
1995	1,3	3,1	3,1	2,7	2,4
2000	1,1	3,1	1,4	2,4	2,1
2005	0,9	2,9	1,4	2,7	1,8
4. Частка жінок серед міжнародних мігрантів, %					
1990	45,5	45,9	49,0	38,6	47,8
1995	45,0	46,6	50,4	39,9	48,7
2000	44,2	46,2	48,6	41,2	49,1
2005	43,4	46,3	48,6	42,2	49,4
5. Темпи зростання числа мігрантів, %					
1990–1995	–0,8	5,7	12,0	–2,2	–2,1
1995–2000	–2,5	2,4	–12,9	–0,8	–0,5
2000–2005	–0,9	1,1	2,4	3,8	–0,4

Джерело: Таблиця сформована за даними ООН [559].

Таблиця Д.6

Основні показники міжнародної міграції різних груп країн (Америка)

Період	Австралія / Нова Зеландія	Меланезія	Мікронезія	Полінезія
1. Чисельність населення на середину року, тис. чол.				
1990	20477	5489	417	543
1995	21804	6204	466	580
2000	23039	7010	497	614
2005	24505	7871	537	646
2. Оцінка числа міжнародних мігрантів на середину року, тис. чол.				
1990	4105	91	111	58
1995	4448	98	124	63
2000	4713	98	137	68
2005	5193	105	145	73
3. Міжнародні мігранти як частка населення, %				
1990	20,0	1,7	26,6	10,7
1995	20,4	1,6	26,6	10,9
2000	20,5	1,4	27,5	11,1
2005	21,2	1,3	27,0	11,4
4. Частка жінок серед міжнародних мігрантів, %				
1990	49,4	44,4	43,9	44,1
1995	50,1	43,9	44,3	44,3
2000	50,6	44,0	44,6	45,0
2005	51,1	44,5	44,8	45,9
5. Темпи зростання числа мігрантів, %				
1990–1995	1,6	1,4	2,2	1,7
1995–2000	1,2	0,1	1,9	1,5
2000–2005	1,9	1,2	1,2	1,5

Джерело: Таблиця сформована за даними ООН [559].

Таблиця Д.7

Структура імміграції за основними категоріями мігрантів, які отримали дозвіл на довгострокове проживання, 2005 р. (%)

Країни	Працівники	Члени сімей, які супроводжують працівників	Члени сімей, які возз'єднуються	Біженці та інші категорії мігрантів	Інші категорії мігрантів
Австралія	33	31	26	9	1
Велика Британія	45	17	15	19	5
Німеччина	33	18	27	5	18
Канада	23	36	24	16	0
США	10	12	58	13	7
Франція	13	:	62	8	17
Швейцарія	42	:	47	4	7
Швеція	26	:	57	15	2

Джерело: [560, р.37].

Іноземна робоча сила в окремих країнах OECD (тис. чол. / %)

Країна / показник	1984	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Австрія										
– тис. чол.	147	230	325	346	360	371	389	403	419	433
– % заг. роб. сили		7,4	9,9	10,5	11,0	10,9	11,8	11,9	12,0	11,9
Бельгія										
– тис. чол.		..	364	388	393	394	396	428	440	446
– % заг. роб. сили		..	8,3	8,6	8,6	8,6	8,5	9,1	9,2	9,2
Чеська Республіка										
– тис. чол.		..	112	104	104	101	106	108	152	185
– % заг. роб. сили		..	2,2	2,0	2,0	1,9	2,1	2,1	2,9	3,6
Данія										
– тис. чол.	54	69	84	97	101	102	102	107	109	115
– % заг. роб. сили		2,4	3,0	3,4	3,5	3,6	3,6	3,9	4,0	4,2
Фінляндія										
– тис. чол.		..	..	41	45	46	48	50	55	58
– % заг. роб. сили		..	..	1,6	1,7	1,8	1,8	1,9	2,1	2,2
Франція										
– тис. чол.	1658	1550	1573	1578	1618	1624	1527	1541	1456	..
– % заг. роб. сили		6,2	6,2	6,0	6,2	6,2	5,6	5,6	5,3	..
Німеччина										
– тис. чол.	..	..	..	3546	3616	3634	3703	3701	3823	3528
– % заг. роб. сили	..	..	..	8,8	9,1	9,2	9,4	9,1	9,3	8,5
Греція										
– тис. чол.			..	169	205	259	275	310	325	329
– % заг. роб. сили			..	3,7	4,5	5,5	5,8	6,4	6,7	6,7

Країна / показник	1984	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Угорщина										
– тис. чол.		32	21	35	39	43	49	66	63	65
– % заг. роб. сили			0,5	0,8	0,9	1,0	1,2	1,6	1,5	1,5
Ірландія										
– тис. чол.	33	34	42	64	84	102	..	..	..	..
– % заг. роб. сили		2,6	2,9	3,7	4,7	5,5	..	..	..	..
Італія										
– тис. чол.		..	332	838	841	830	1479	1413	1419	1463
– % заг. роб. сили		..	1,7	3,9	3,9	3,8	6,1	5,8	5,8	5,9
Японія										
– тис. чол.		..	88	155	169	180	186	192	181	179
– % заг. роб. сили		..	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Корея										
– тис. чол.		..	52	123	129	137	415	298	199	317
– % заг. роб. сили		..	0,3	0,6	0,6	0,6	1,8	1,3	0,8	1,3
Люксембург										
– тис. чол.	53	85	112	153	169	175	180	188	196	207
– % заг. роб. сили		45,2	52,4	57,3	61,2	61,3	65,5	62,0	62,6	65,0
Нідерланди										
– тис. чол.	..	..	282	300	303	296	317	299	288	284
– % заг. роб. сили	..	..	4,0	3,9	3,8	3,7	3,9	3,8	3,4	3,3
Норвегія										
– тис. чол.	..	46	53	111	134	138	141	149	159	180
– % заг. роб. сили		2,3	2,5	4,9	5,7	5,8	6,3	6,6	6,9	7,4

Країна / показник	1984	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Португалія										
– тис. чол.	..	52	84	100	237	288	301	316	271	..
– % заг. роб. сили		1,0	1,8	2,0	4,4	5,3	5,5	5,5	4,9	..
Словаччина										
– тис. чол.		..	4	5	4	5	5	5	5	7
– % заг. роб. сили		..	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Іспанія										
– тис. чол.	..	85	139	455	607	832	982	1077	1689	1824
– % заг. роб. сили		0,6	0,8	2,5	3,4	4,5	5,1	5,4	8,1	8,5
Швеція										
– тис. чол.	219	246	220	222	227	218	221	216	177	177
– % заг. роб. сили		5,4	5,1	5,0	5,1	4,9	4,9	4,8	4,2	4,3
Швейцарія										
– тис. чол.	539	670	729	717	739	830	814	817	830	850
– % заг. роб. сили		18,9	20,9	20,1	21,1	20,9	20,6	20,6	20,9	21,0
Велика Британія										
– тис. чол.	744	882	862	1107	1229	1251	1322	1445	1504	1773
– % заг. роб. сили		3,3	3,4	4,0	4,4	4,6	4,8	5,2	5,4	6,3

Джерело: [561].

Міжнародні трудові мігранти в окремих країнах імміграції з окремих країн еміграції, 2006 р.

Країна імміграції	Частка труд. іммігрантів у складі населення (%)	Три найважливіші країни походження трудових іммігрантів	Частка країн еміграції серед всіх трудових іммігрантів (%)				
			Китай	Філіппіни	Індія	Туреччина	В'єтнам
Австралія	24,1	Велика Британія, Нова Зеландія, Індія	4,0	3,4	4,2	:	3,5
Австрія	14,1	Боснія і Герцеговина, Сербія і Чорногорія, Туреччина	:	1,5	:	12,7	:
Канада (2001 р.)	19,8	Велика Британія, Індія, Китай	9,7	5,3	6,6	:	3,3
Данія	6,6	Туреччина, Німеччина, Боснія і Герцеговина	:	:	:	10,3	3
Фінляндія (2005 р.)	3,6	Країни колишнього СРСР, Швеція, Естонія	1,8	:	1,1	2,2	2,2
Греція	10,3 (2001 р.)	Албанія, Російська Федерація, Грузія	:	1,6	:	1,1	:
Нова Зеландія (2001 р.)	21,2	Велика Британія, Австралія, Самоа	4,1	1,7	3,3	:	:
Швеція	12,9	Фінляндія, колишня Югославія, Іран	:	:	:	3,4	:
Велика Британія	10,1	Індія, Ірландія, Німеччина	:	1,9	10,7	:	:
США	13,0	Мексика, Філіппіни, Індія	3,7	4,9	4,1	:	2,7

Джерело: Таблиця складена за даними OECD ([562], [563]).

Додаток Е. Експертне оцінювання тенденцій розвитку міжнародної трудової міграції і дослідження дієвості заходів з її регулювання

Мета і завдання дослідження. У грудні 2008 р. – січні 2009 р. було проведене експертне опитування 20 українських і 11 польських науковців і практиків, безпосередньо пов'язаних з проблемами міжнародної міграції. Експерти представляли різні регіони та галузі науки і практики обох країн. Дослідження виділяло три проблемні блоки:

- 1) тенденції розвитку міжнародної трудової міграції в світі;
- 2) чинники впливу на розвиток міжнародної трудової міграції;
- 3) дослідження дієвості заходів регулювання міжнародної трудової міграції в Україні.

Перші два блоки дозволяли оцінити ті глобальні виклики, які ставить перед сучасною національною державою міжнародна міграція, останній блок – можливі реакції з боку держави на виклики міграції.

Методика дослідження. Методика узагальнення отриманих результатів розрахунків викладена нами в [564].

Блок запитань "Тенденції розвитку міграції": результати і висновки

Оцінюючи основні напрями розвитку сучасної міжнародної трудової міграції, нами було виділено п'ять основних тенденцій, з приводу яких мали висловитися українські і польські експерти:

- T1. глобалізація (втягування в міграційний рух все більшого числа країн);
- T2. акселерація (прискорене зростання числа мігрантів у всіх регіонах світу);
- T3. диференціація (розвиток у країнах різних видів, типів і форм міграції);
- T4. фемінізація (зростання ролі жінок у трудовій міграції і в усіх країнах);
- T5. інтелектуалізація (зростання числа мігрантів з високим рівнем освіти і кваліфікації).

Для виявлення міри прояву тенденцій застосовувалася номінальна оцінювальна шкала з чотирма номінальними ознаками:

- O1. тенденція проявляється дуже слабо і лише в окремих країнах;
- O2. тенденція характерна лише для розвинених країн;
- O3. тенденція характерна для країн, що розвиваються;
- O4. тенденція яскраво проявляється в усіх країнах світу.

Така шкала дозволяє виробити кількісну характеристику ступеня охоплення тенденцією країн світу – індекс поширення тенденції. Цей індекс розраховується на основі суджень групи експертів:

$$I = \frac{0,5 \cdot n_2 + 0,5 \cdot n_3 + n_4}{n_1 + n_2 + n_3 + n_4},$$

де n_i – число експертів, які вибрали i -номінальну ознаку.

Його значення змінюється в інтервалі [0;1]: близькість до 0 означає, що, на думку практичної більшості експертів, тенденція, по суті, ще не стала тенденцією в загальноприйнятому розумінні і проявляється лише в окремих країнах; близькість до 1 виражає єдність думок експертів стосовно того, що тенденція яскраво проявляється в усіх країнах світу.

Підсумкові результати опитування наведені в табл. Е.1 і Е.2, а порівняння індексів поширення тенденцій – рис. Е.1.

Таблиця Е.1

Оцінка відповідей на запитання "У чому і якою мірою, на Вашу думку, проявляються на поч. XXI ст. основні тенденції розвитку міжнародної трудової міграції?" (українські експерти)

Тенденції	Частоти				Відносні частоти				Статистики					Індекс
	O1	O2	O3	O4	O1	O2	O3	O4	мода	медіана	сер. ариф.	мін.	макс.	
T1	0	0	4	16	0,00	0,00	0,20	0,80	4	4	3,80	3	4	0,90
T2	2	2	6	10	0,10	0,10	0,30	0,50	4	3	3,20	1	4	0,70
T3	1	7	5	7	0,05	0,35	0,25	0,35	4	3	2,90	1	4	0,65
T4	5	2	8	5	0,25	0,10	0,40	0,40	3	3	2,65	1	4	0,50
T5	3	9	1	7	0,15	0,45	0,05	0,35	2	2	2,60	1	4	0,60

Таблиця Е.2

Оцінка відповідей на запитання "У чому і якою мірою, на Вашу думку, проявляються на поч. XXI ст. основні тенденції розвитку міжнародної трудової міграції?" (польські експерти)

Тенденції	Частоти				Відносні частоти				Статистики					Індекс
	O1	O2	O3	O4	O1	O2	O3	O4	мода	медіана	сер. ариф.	мін.	макс.	
T1	0	0	3	8	0,00	0,00	0,27	0,73	4	3	3,18	2	4	0,86
T2	1	2	4	4	0,09	0,18	0,36	0,36	3	3	3,18	2	4	0,64
T3	1	3	2	5	0,09	0,27	0,18	0,45	2	2	2,55	1	4	0,68
T4	0	1	6	4	0,00	0,09	0,55	0,36	3	3	2,64	1	4	0,68
T5	2	2	1	6	0,18	0,18	0,09	0,55	4	3	2,55	1	4	0,68

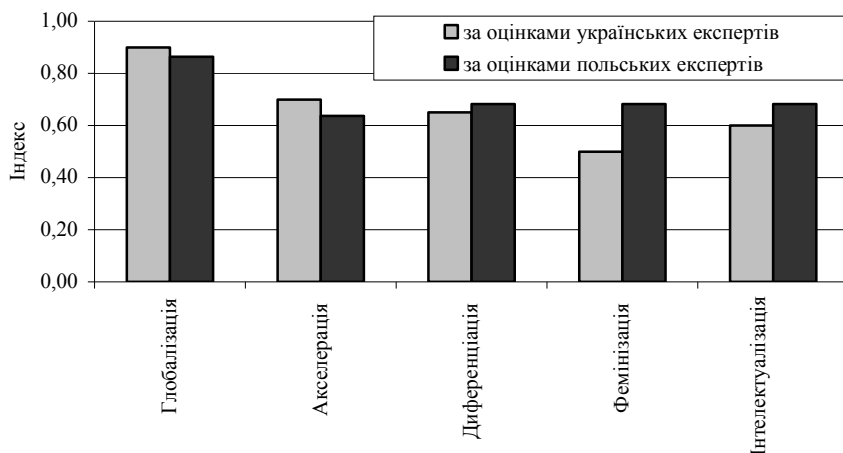

Рис. Е.1. Індекси поширення тенденцій міжнародної трудової міграції

Блок запитань "Чинники впливу на розвиток міжнародної трудової міграції": результати і висновки

Для виявлення вагомості чинників, які зумовлюють розвиток указаних тенденцій, експертам пропонувалося проранжувати чинники в порядку спадання важливості. Аналізувалися такі чинники:

- Ч1. Зростання економічної нерівності між багатими і бідними країнами;
- Ч2. Демографічний дисбаланс у країнах світу;
- Ч3. Руйнування традиційних соціальних зв'язків у суспільстві;
- Ч4. Формування міждержавних зв'язків між країнами-донорами і країнами-реципієнтами;
- Ч5. Розширення глобальної інформаційно-комунікаційної і транспортної мережі;
- Ч6. Розвиток транснаціональної економіки;
- Ч7. Реалізація індивідуальних або сімейних міграційних стратегій;
- Ч8. Формування міграційних осередків і розширення міграційної мережі в світі;
- Ч9. Розвиток інститутів посередництва міграції (легальних і нелегальних).

Підсумкові результати ранжування подано в табл. Е.3 і Е.4. Там же наведено поділ експертних суджень на кластери і узагальнені ранжування для кожного кластера, отримані методом обчислення медіани Кемені.

Таблиця Е.3

Оцінка відповідей на запитання "Проранжувати чинники впливу на розвиток міжнародної трудової міграції" (українські експерти)

Експерти	Ранги чинників, виставлені експертами								
	Ч1	Ч2	Ч3	Ч4	Ч5	Ч6	Ч7	Ч8	Ч9
Кластер 1 (13 експертів)									
E2	1,5	1,5	6	9	4,5	4,5	7	3	8
E3	1	2,5	6	4,5	4,5	2,5	7,5	7,5	9
E4	1,5	1,5	3,5	5,5	3,5	8	7	9	5,5
E6	1	3	5	4	6	2	7	8	9
E7	2	1	6,5	0	4	4	6,5	4	8
E8	1	5	2	6	7	4	3	8	9
E9	1	4	2	8	7	3	9	6	5
E11	1	2,5	6,5	5	4	2,5	8	6,5	9
E14	1	3	2	6	9	4	7	5	8
E15	2	2	5	8	5	2	8	5	8
E16	1	2	5	7	6	3	9	8	4
E17	1	2	5	6,5	8,5	3	4	8,5	6,5
E19	1,5	1,5	5	7	3,5	3,5	6	8	9
Медіана Кемені (усереднення)	1	2	4,5	6	4,5	3	7,5	7,5	9
Кластер 2 (5 експертів)									
E5	1	5	8	5	3	7	9	2	5
E10	1,5	8	9	3,5	3,5	1,5	5	6	7
E12	4	8,5	4	4	4	4	4	4	8,5
E13	2	8	9	3	5	1	7	5	5
E18	1	8,5	8,5	6	3	3	3	6	6
Медіана Кемені	1	8	9	3,5	3,5	2	5,5	5,5	7

Експерти	Ранги чинників, виставлені експертами								
	Ч1	Ч2	Ч3	Ч4	Ч5	Ч6	Ч7	Ч8	Ч9
<u>Кластер 3 (1 експерт)</u>									
E1	1,5	7,5	1,5	9	4	6	7,5	4	4
<u>Кластер 4 (1 експерт)</u>									
E20	2	5	2	8	8	5	8	2	5

Таблиця Е.4

Оцінка відповідей на запитання "Проранжувати чинники впливу на розвиток міжнародної трудової міграції" (польські експерти)

Експерти	Ранги чинників, виставлені експертами								
	Ч1	Ч2	Ч3	Ч4	Ч5	Ч6	Ч7	Ч8	Ч9
<u>Кластер 1 (4 експерти)</u>									
E1	1	3	5,5	3	3	5,5	7,5	7,5	9
E4	1	2	3	5	6	7	4	8,5	8,5
E5	1	2	8	4	5	3	6	7	9
E8	1	3	2	5	6	4	7	8	9
Медіана Кемені	1	2	4	4	6	4	7	8	9
<u>Кластер 2 (3 експерти)</u>									
E6	1	3	8	8	5	5	2	5	8
E9	1,5	6	1,5	6	6	6	6	6	6
E11	1	6	3	9	4	5	2	7	8
Медіана Кемені	1	5,5	3	8,5	5,5	5,5	2	5,5	8,5
<u>Кластер 3 (3 експерти)</u>									
E2	3,5	3,5	8	5,5	1,5	1,5	5,5	8	8
E3	5	1,5	5	5	1,5	5	5	8,5	8,5
E7	4	3	5	2	1	6	9	8	7
Медіана Кемені	4,5	2	4,5	4,5	1	4,5	7	8,5	8,5
<u>Кластер 4 (1 експерт)</u>									
E10	3	4			2		5	1	6

Блок запитань "Дієвість заходів регулювання міжнародної трудової міграції": результати і висновки

Третій блок запитань, на які відповідали експерти, стосувався оцінки дієвості заходів регулювання державою міжнародної трудової міграції з позиції швидкого результату і перспективи. Розглядався наступний перелік можливих заходів:

31. Система санкцій до незаконних мігрантів, нелегальних посередників і роботодавців (обмеження);

32. Адміністративні заходи щодо нелегального в'їзду і репатріація мігрантів (обмеження);

33. Розвиток спеціалізованих інститутів і вироблення відповідних процедурних норм стосовно міграції (регулювання);

34. Укладення відповідних міжнародних угод, розвиток наднаціонального регулювання (законодавчі заходи);

35. Розвиток національного міграційного законодавства (законодавчі заходи);
 36. Запровадження обмежень щодо працевлаштування іноземних громадян (обмеження);

37. Вироблення і запровадження професійно-галузевих пріоритетів щодо працевлаштування іноземців (регулювання);

38. Непряме регулювання міграції на основі економічних критеріїв – інвестиції, пільги, штрафи, які стосуються як фізичних, так і юридичних осіб (економічні заходи);

39. Інформаційно-пропагандистська підтримка міграційних процесів (пропагандистські заходи);

310. Нічого не потрібно робити.

Оцінювальна номінальна шкала:

O1. навряд чи приведе до бажаних результатів;

O2. результативна за певних умов;

O3. приведе до бажаних результатів,

Ця шкала дозволила створити індекс дієвості заходів, який розраховується на основі суджень групи експертів за формулою:

$$I = \frac{0,5 \cdot n_2 + n_3}{n_1 + n_2 + n_3},$$

де n_i – число експертів, які вибрали i -номінальну ознаку.

Значення змінюється в межах від 0 до 1. Близькість до нижньої межі є свідченням, що захід, на думку експертів, не приведе до бажаних результатів; наближення до 1 вказує на одностайність експертних думок щодо високої результативності заходу.

Таблиця Е.5

Оцінка відповідей на запитання "Дієвість засобів регулювання міжнародної трудової міграції в Україні" (українські експерти)

Заходи	Частоти			Відносні частоти			Статистики					Індекс
	O1	O2	O3	O1	O2	O3	мода	медіана	сер. ариф.	мін.	макс.	
<u>Швидкий результат</u>												
31	7	9	2	0,35	0,53	0,12	2	2	1,72	1	3	0,36
32	5	12	2	0,22	0,67	0,11	2	2	1,84	1	3	0,42
33	6	7	4	0,38	0,38	0,25	2	2	1,88	1	3	0,44
34	4	9	4	0,19	0,56	0,25	2	2	2,00	1	3	0,50
35	1	12	3	0,06	0,69	0,19	2	2	2,24	1	4	0,56
36	13	3	1	0,75	0,19	0,06	1	1	1,29	1	3	0,15
37	11	4	2	0,69	0,19	0,13	1	1	1,47	1	3	0,24
38	5	11	2	0,29	0,59	0,12	2	2	1,83	1	3	0,42
39	4	10	3	0,25	0,56	0,19	2	2	1,94	1	3	0,47
310	15	0	0	1,00	0,00	0,00	1	1	1,00	1	1	0,00
<u>Результати в перспективі</u>												
31	4	10	4	0,18	0,59	0,24	2	2	2,00	1	3	0,50
32	5	10	2	0,31	0,56	0,13	2	2	1,82	1	3	0,41
33	2	8	8	0,12	0,47	0,41	2	2	2,33	1	3	0,67
34	2	6	10	0,06	0,35	0,59	3	3	2,44	1	3	0,72

Заходи	Частоти			Відносні частоти			Статистики					Індекс
	O1	O2	O3	O1	O2	O3	мода	мед-ана	сер. ариф.	мін.	макс.	
35	1	7	10	0,06	0,35	0,59	3	3	2,50	1	3	0,75
36	7	9	2	0,41	0,53	0,06	2	2	1,72	1	3	0,36
37	4	10	4	0,29	0,53	0,18	2	2	2,00	1	3	0,50
38	1	7	9	0,13	0,44	0,44	3	3	2,47	1	3	0,74
39	2	10	6	0,18	0,59	0,24	2	2	2,22	1	3	0,61
310	11	0	1	1,00	0,00	0,00	1	1	1,17	1	3	0,08

Примітка: Сума частот не обов'язково дорівнює числу експертів, оскільки їм дозволялося вибирати з переліку не всі заходи.

Таблиця Е.6

Оцінка відповідей на запитання "Дієвість засобів регулювання міжнародної трудової міграції в Україні" (польські експерти)

Заходи	Частоти			Відносні частоти			Статистики					Індекс
	O1	O2	O3	O1	O2	O3	мода	мед-ана	сер. ариф.	мін.	макс.	
<u>Швидкий результат</u>												
31	3	5	1	0,33	0,56	0,11	2	2	1,78	1	3	0,39
32	4	3	2	0,44	0,33	0,22	1	2	1,78	1	3	0,39
33	6	3	0	0,67	0,33	0,00	1	1	1,33	1	2	0,17
34	2	7	0	0,22	0,78	0,00	2	2	1,78	1	2	0,39
35	2	4	2	0,25	0,50	0,25	2	2	2,00	1	3	0,50
36	2	4	3	0,22	0,44	0,33	2	2	2,11	1	3	0,56
37	3	3	2	0,38	0,38	0,25	1	2	1,88	1	3	0,44
38	1	6	1	0,13	0,75	0,13	2	2	2,00	1	3	0,50
39	3	4	1	0,38	0,50	0,13	2	2	1,75	1	3	0,38
310	5	1	0	0,83	0,17	0,00	1	1	1,17	1	2	0,08
<u>Результати в перспективі</u>												
31	4	3	2	0,44	0,33	0,22	1	2	1,78	1	3	0,39
32	5	1	3	0,56	0,11	0,33	1	1	1,78	1	3	0,39
33	2	3	4	0,22	0,33	0,44	3	2	2,22	1	3	0,61
34	1	4	4	0,11	0,44	0,44	2	2	2,33	1	3	0,67
35	2	6	2	0,20	0,60	0,20	2	2	2,00	1	3	0,50
36	4	3	1	0,44	0,33	0,11	1	2	1,89	1	4	0,31
37	1	3	5	0,11	0,33	0,56	3	3	2,44	1	3	0,72
38	2	3	4	0,22	0,33	0,44	3	2	2,22	1	3	0,61
39	4	2	4	0,40	0,20	0,40	3	2	2,00	1	3	0,50
310	6	1	0	0,86	0,14	0,00	1	1	1,14	1	2	0,07

Примітка: Сума частот не обов'язково дорівнює числу експертів, оскільки їм дозволялося вибирати з переліку не всі заходи.

Додаток Ж. Навчання іноземних студентів

Таблиця Ж.1

**Обсяги навчання іноземних студентів (з Європи, Північної і Південної Америки)
в окремих країнах світу, 2004 р. (тис. чол.)**

Країна навчання	Регіон походження іноземних студентів								
	Європа			Північна Америка			Південна Америка		
	А	Б	С	А	Б	С	А	Б	С
Австралія	:	10,5	:	:	7,0	:	:	1,4	:
Австрія	27,5	:	:	0,5	:	:	0,3	:	:
Бельгія	26,8	7,2	:	0,6	0,0	:	0,9	0,0	:
Канада	21,6	13,5	:	14,0	11,5	:	3,1	2,0	:
Чеська Республіка	9,9	:	:	0,1	:	:	0,1	:	:
Данія	8,2	7,3	:	0,4	0,7	:	0,2	0,1	:
Фінляндія	4,3	:	:	0,3	:	:	0,1	:	:
Франція	51,6	:	:	6,9	:	:	6,4	:	:
Німеччина	128,5	:	94,6	5,8	:	5,7	5,8	:	5,5
Греція	2,0	:	:	0,0	:	:	0,0	:	:
Угорщина	10,5	:	:	0,3	:	:	0,0	:	:
Ісландія	0,4	:	:	0,0	:	:	0,0	:	:
Ірландія	:	:	4,9	:	:	2,4	:	:	0,0
Італія	28,5	:	:	0,9	:	:	2,9	:	:
Японія	2,6	:	:	1,8	:	:	0,9	:	:
Корея	0,3	:	:	0,5	:	:	0,1	:	:
Нідерланди	12,3	:	7,4	0,5	:	0,2	1,3	:	0,4
Нова Зеландія	2,5	2,5	:	2,4	2,4	:	0,2	0,2	:
Норвегія	6,1	:	:	0,4	:	:	0,2	:	:
Польща	5,8	:	:	0,7	:	:	0,1	:	:
Португалія	2,9	:	:	0,8	:	:	2,5	:	:
Словаччина	1,1	1,1	:	0,0	0,0	:	0,0	0,0	:
Іспанія	13,1	6,9	:	5,3	1,8	:	15,4	3,8	:
Швеція	20,3	7,5	:	1,7	0,9	:	0,7	0,1	:
Швейцарія	27,3	:	17,8	0,9	:	1,0	1,2	:	1,3
Туреччина	5,1	:	:	0,0	:	:	0,0	:	:
Велика Британія	125,5	102,9	:	28,4	23,0	:	4,9	3,3	:
США	:	73,1	:	:	62,5	:	:	34,8	:

Примітки:

1. У таблиці вказано дані таких категорій студентів: А – студенти, які не мають громадянства відповідної країни; Б – студенти, які не проживають постійно у відповідній країні; В – студенти, які отримали освіту раніше за межами відповідної країни.

2. Позначка ":" означає відсутність даних.

Джерело: [565].

**Обсяги навчання іноземних студентів (з Європи, Північної і Південної Америки)
в окремих країнах світу, 2004 р. (тис. чол.)**

Країна навчання	Регіон походження іноземних студентів								
	Азія			Африка			Океанія		
	А	Б	С	А	Б	С	А	Б	С
Австралія	:	126,9	:	:	5,5	:	:	6,4	:
Австрія	4,7	:	:	0,6	:	:	0,0	:	:
Бельгія	4,1	0,0	:	11,4	0,1	:	0,0	:	:
Канада	53,7	22,4	:	14,7	11,1	:	0,9	0,5	:
Чеська Республіка	1,1	:	:	0,3	:	:	0,0	:	:
Данія	2,6	1,1	:	0,7	0,2	:	0,1	0,2	:
Фінляндія	2,2	:	:	0,9	:	:	0,0	:	:
Франція	36,5	:	:	110,8	:	:	0,3	:	:
Німеччина	94,4	:	60,1	23,7	:	17,9	0,4	:	0,5
Греція	12,0	:	:	0,3	:	:	0,0	:	:
Угорщина	1,9	:	:	0,2	:	:	0,0	:	:
Ісландія	0,0	:	:	0,0	:	:	0,0	:	:
Ірландія	:	:	3,6	:	:	0,6	:	:	0,1
Італія	4,4	:	:	3,6	:	:	0,0	:	:
Японія	111,2	:	:	0,9	:	:	0,5	:	:
Корея	9,7	:	:	0,1	:	:	0,1	:	:
Нідерланди	4,9	:	2,4	2,2	:	0,9	0,1	:	0,0
Нова Зеландія	32,2	32,2	:	0,2	0,2	:	3,9	3,9	:
Норвегія	1,8	:	:	1,1	:	:	0,0	:	:
Польща	1,3	:	:	0,3	:	:	0,0	:	:
Португалія	:	:	:	9,6	:	:	0,0	:	:
Словаччина	0,4	0,4	:	0,1	0,1	:	:	:	:
Іспанія	1,7	0,5	:	6,2	2,1	:	0,1	0,0	:
Швеція	4,4	0,5	:	1,0	0,1	:	0,3	0,2	:
Швейцарія	3,2	:	2,4	2,5	:	2,4	0,1	:	0,1
Туреччина	9,7	:	:	0,4	:	:	0,0	:	:
Велика Британія	145,9	140,8	:	53,8	26,7	:	5,5	2,2	:
США	:	356,9	:	:	38,2	:	:	4,5	:

Примітки:

1. У таблиці вказано дані таких категорій студентів: А – студенти, які не мають громадянства відповідної країни; Б – студенти, які не проживають постійно у відповідній країні; В – студенти, які отримали освіту раніше за межами відповідної країни.

2. Позначка ":" означає відсутність даних.

Джерело: [565].

Додаток 3. Імміграційна ситуація і міграційні потоки в Європі

Мета дослідження. Наочно представити міграційну ситуацію в країнах Європи, зокрема: чисельність іноземного населення в європейських, а також внутрішній зовнішній європейській міграційні потоки (приплив і відплив мігрантів) за період 2002–2006 рр.

Методика дослідження. Для візуалізації результатів дослідження використано методику аналізу соціальних мереж і, зокрема, програму візуалізації мережних даних NetDraw [570], [571].

Джерела інформації. Інформація про проживання іноземних громадян (народжені за кордоном) взята нами з глобальної бази даних дослідницького центру Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty (Migration DRC) [566]. Час актуальності інформації – 2000 р. і наступні роки. Більшість інформації – це дані ООН, взяті з даних перепису населення.

Інформація про міграційні потоки за період 2002–2006 рр. взята з бази даних Євростату ([567]).

Результати дослідження. Дані візуалізації представлені на рис. 3.1–3.6. На діаграмах використано наступні позначення країн і частин світу:

AD	Андорра	LV	Латвія
AL	Албанія	MC	Монако
AT	Австрія	MD	Молдова
BA	Боснія і Герцеговина	MK	Македонія (СФРЮ)
BE	Бельгія	MT	Мальта
BG	Болгарія	NL	Нідерланди
BY	Білорусь	NO	Норвегія
CH	Швейцарія	PL	Польща
CS	Сербія і Чорногорія	PT	Португалія
CZ	Чеська Республіка	RO	Румунія
DE	Німеччина	RU	Російська Федерація
DK	Данія	SE	Швеція
EE	Естонія	SI	Словенія
ES	Іспанія	SK	Словаччина
FI	Фінляндія	SM	Сан-Марино
FO	Фарерські острови	TR	Туреччина
FR	Франція	UA	Україна
GI	Гібралтар	UK	Велика Британія
GR	Греція	AFR	Африка
HR	Хорватія	AME	Америка
HU	Угорщина	ASI	Азія
IE	Ірландія	AU_OK	Австралія і Океанія
IS	Ісландія	EUE	Східна Європа
IT	Італія	EUN	Північна Європа
LI	Ліхтенштейн	EUS	Південна Європа
LT	Литва	EUW	Західна Європа
LU	Люксембург		

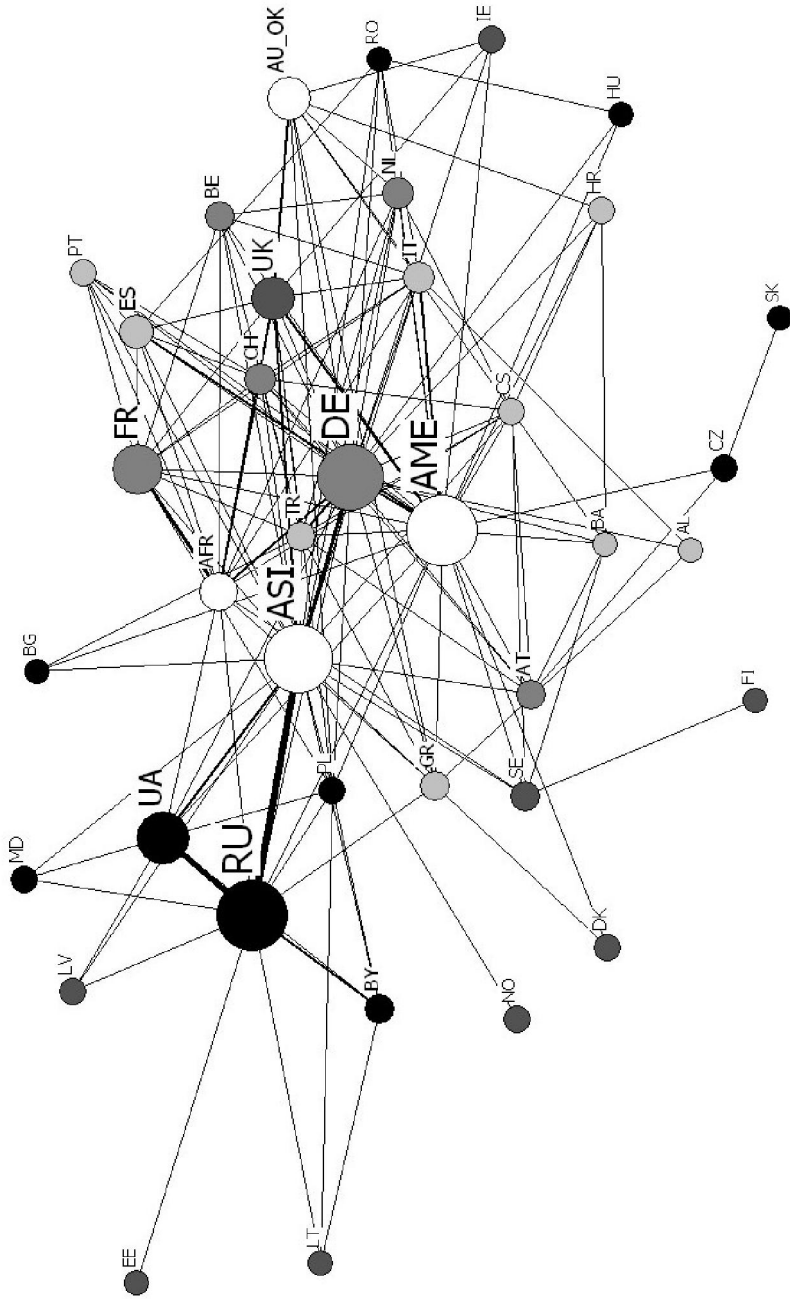

Рис. 3.1. Іноземне населення і міграційні потоки в Європі, 2000 р.

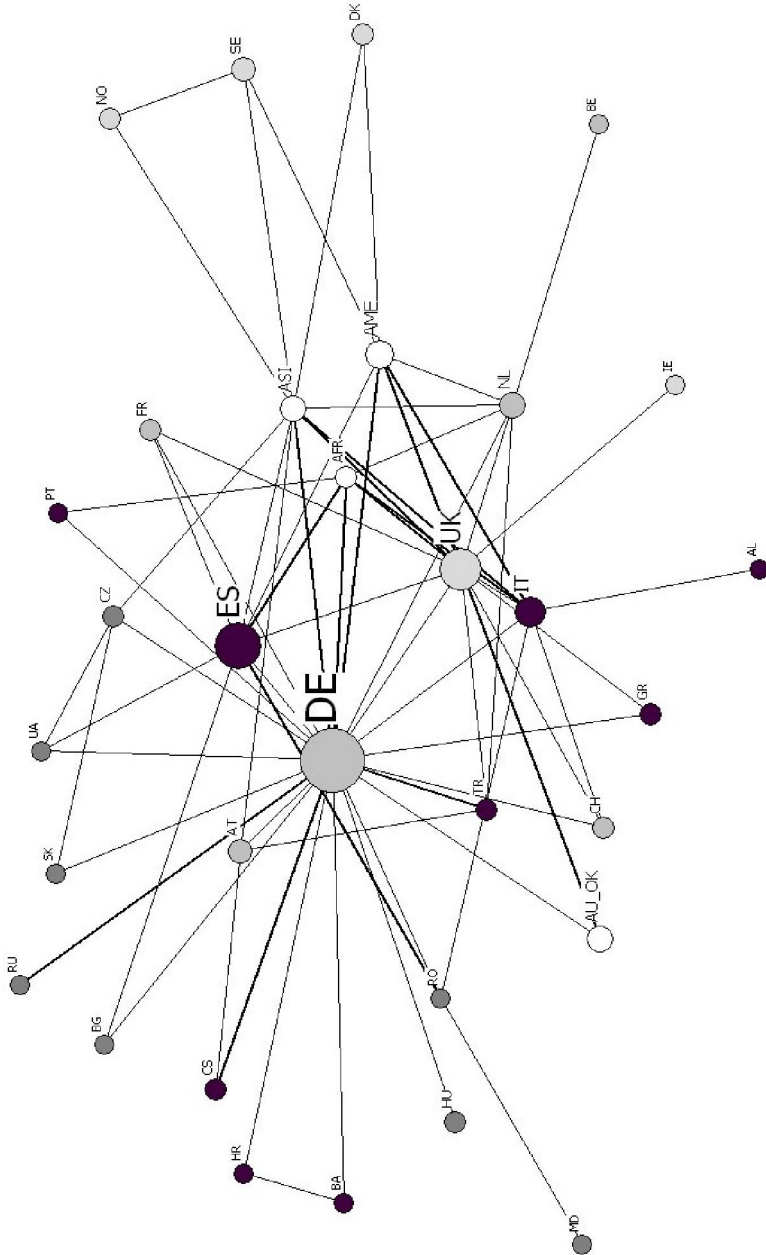

Рис. 3.2 І. Основні імміграційні потоки до країн Європи, 2002 р.

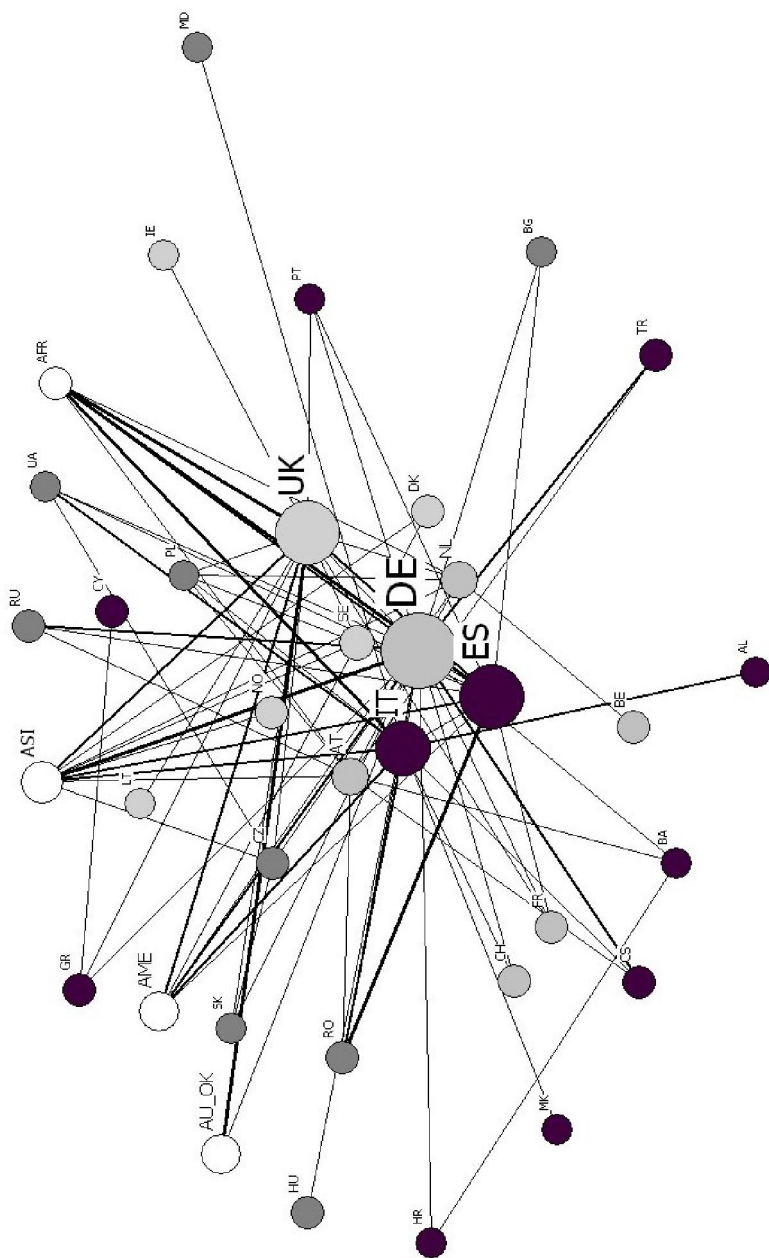

Рис. 3.3 Основні імміграційні потоки до країн Європи, 2004 р.

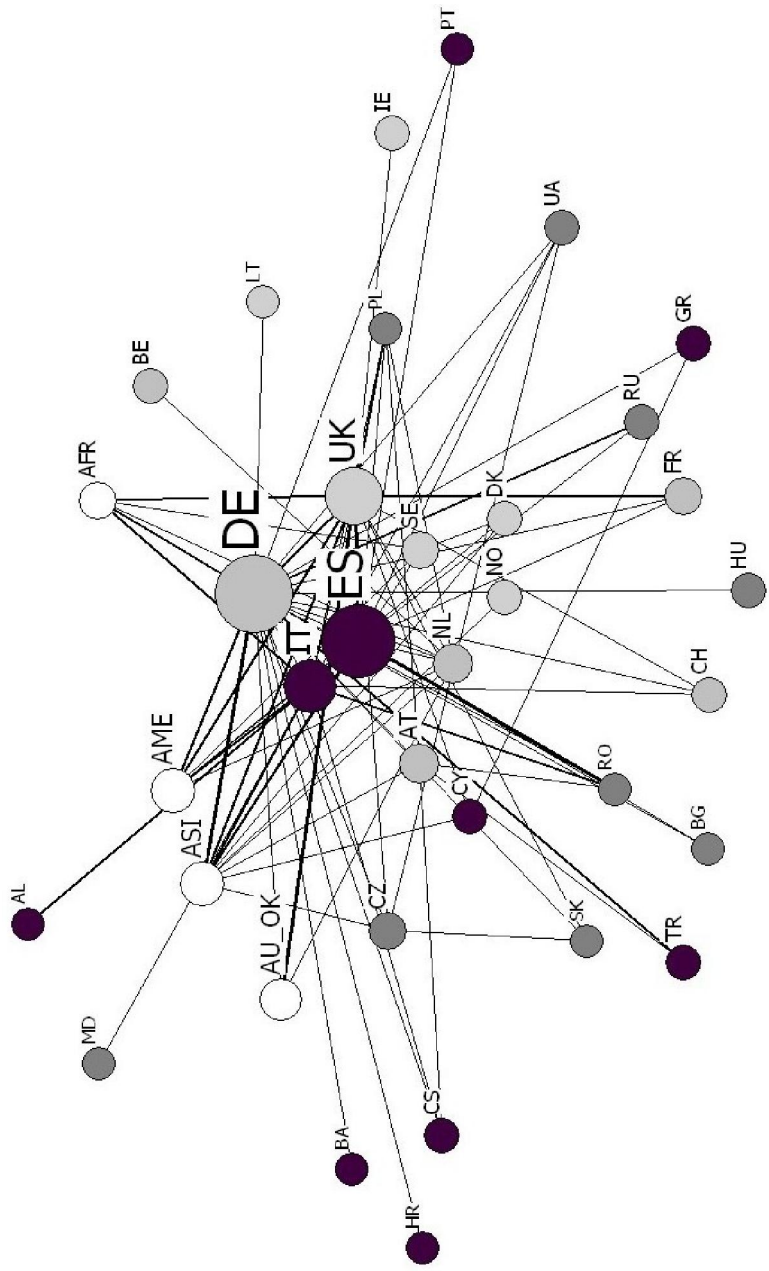

Рис. 3.4 Основні імміграційні потоки до країн Європи, 2005 р.

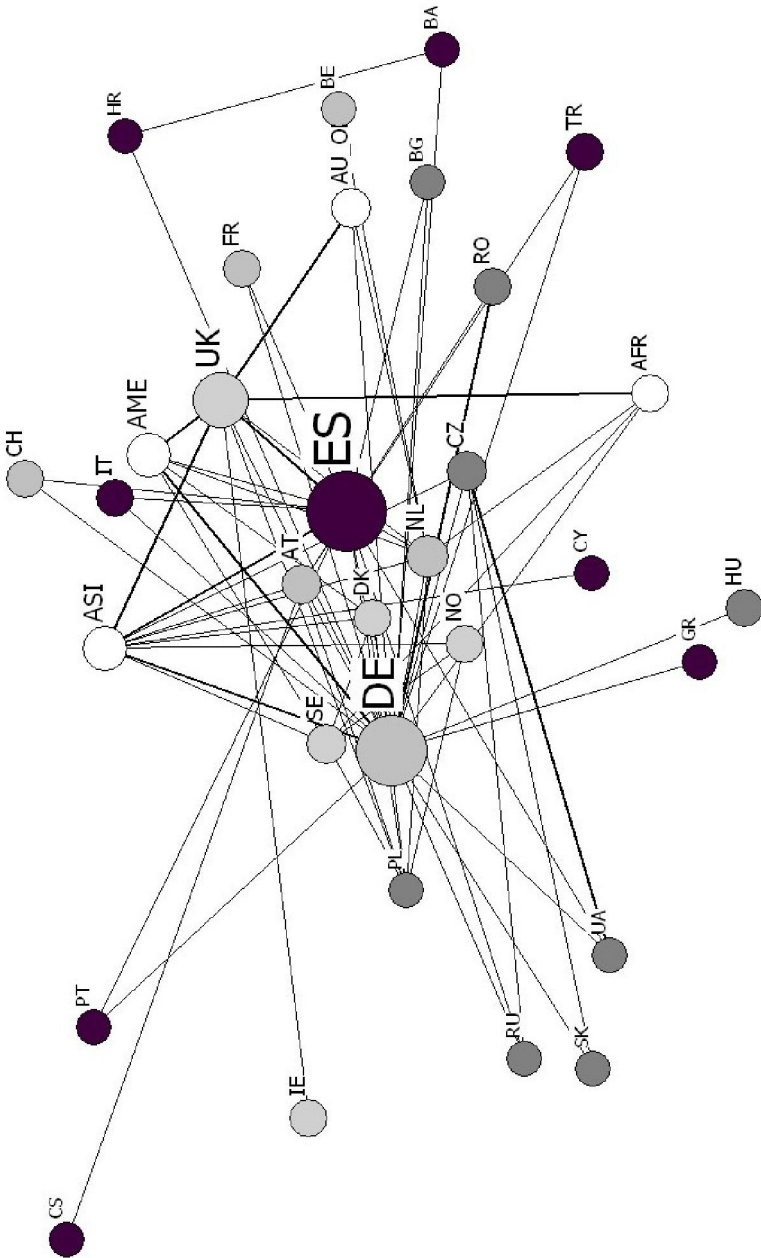

Рис. 3.5 Основні імміграційні потоки до країн Європи, 2007 р.

Додаток К. Міжнародна міграція в країнах Європи

Таблиця К.1

Динаміка чисельності іноземної робочої сили в окремих країнах Європи (тис. чол.)

Країна	Роки									
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Австрія	326,3	327,1	333,6	345,6	359,9	370,6	388,6	402,7	418,5	432,9
% від заг. роб. сили	9,9	9,9	10,0	10,5	11,0	10,9	11,8	11,9	12,0	11,9
Бельгія	380,5	394,9	382,7	387,9	392,5	393,9	396,0	427,8	439,7	446,2
% від заг. роб. сили	8,6	8,9	8,5	8,6	8,6	8,6	8,5	9,1	9,2	9,2
Велика Британія	949	1 039	1 005	1 107	1 229	1 251	1 322	1 445	1 504	1 773
% від заг. роб. сили	3,6	3,9	3,7	4,0	4,4	4,6	4,8	5,2	5,4	6,3
Греція	:	169,8	157,3	169,1	204,8	258,9	274,5	309,6	324,6	328,8
% від заг. роб. сили	:	3,7	3,4	3,7	4,5	5,5	5,8	6,4	6,7	6,7
Данія	93,9	98,3	96,3	96,8	100,6	101,9	101,5	106,9	109,3	115,0
% від заг. роб. сили	3,3	3,4	3,4	3,4	3,5	3,6	3,6	3,9	4,0	4,2
Ірландія	51,7	53,7	57,5	63,9	84,2	101,7	:	:	:	:
% від заг. роб. сили	3,4	3,3	3,4	3,7	4,7	5,5	:	:	:	:
Іспанія	178,7	197,1	199,8	454,6	607,1	831,7	982,4	1076,7	1688,6	1824,0
% від заг. роб. сили	1,1	1,2	1,1	2,5	3,4	4,5	5,1	5,4	8,1	8,5
Італія	660,3	660,6	827,6	837,9	841,0	829,8	1479,4	1412,7	1419,3	1463,1
% від заг. роб. сили	2,9	2,9	4,0	3,9	3,9	3,8	6,1	5,8	5,8	5,9
Люксембург	124,8	134,6	145,7	152,7	169,3	175,1	180,4	187,5	196,2	207,1
% від заг. роб. сили	55,1	57,7	57,3	57,3	61,2	61,3	65,5	62,0	62,6	65,0
Нідерланди	275,2	269,5	267,5	300,1	302,6	295,9	317,2	299,4	287,5	283,8
% від заг. роб. сили	3,8	3,6	3,5	3,9	3,8	3,7	3,9	3,8	3,4	3,3
Німеччина	3575,0	3501,0	3545,0	3546,0	3616,0	3634,0	3703,0	3701,0	3823,0	3528,0
% від заг. роб. сили	8,9	8,7	8,8	8,8	9,1	9,2	9,4	9,1	9,3	8,5

Країна	Роки									
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Норвегія	59,9	66,9	104,6	111,2	133,7	138,4	140,6	149,3	159,3	180,4
% від заг. роб. сили	2,8	3,0	4,7	4,9	5,7	5,8	6,3	6,6	6,9	7,4
Португалія	87,9	88,6	91,6	99,8	236,6	288,3	300,8	315,8	271,4	:
% від заг. роб. сили	1,8	1,8	1,8	2,0	4,4	5,3	5,5	5,5	4,9	:
Словаччина	5,5	5,9	4,5	4,7	4,4	4,7	5,0	5,1	5,2	6,5
% від заг. роб. сили	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Угорщина	20,4	22,4	28,5	35,0	38,6	42,7	48,7	66,1	62,9	64,6
% від заг. роб. сили	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0	1,2	1,6	1,5	1,5
Фінляндія	:	:	:	41,4	45,4	46,3	47,6	50,0	55,0	58,0
% від заг. роб. сили	:	:	:	1,6	1,7	1,8	1,8	1,9	2,1	2,2
Франція	1569,8	1586,7	1593,8	1577,6	1617,6	1623,8	1526,8	1541,1	1456,4	:
% від заг. роб. сили	6,1	6,1	5,8	6,0	6,2	6,2	5,6	5,6	5,3	:
Чеська Республіка	130,8	111,2	93,5	103,6	103,7	101,2	105,7	108,0	151,7	185,1
% від заг. роб. сили	2,5	2,1	1,8	2,0	2,0	1,9	2,1	2,1	2,9	3,6
Швейцарія	692,8	691,1	701,2	717,3	738,8	829,6	814,3	817,3	830,1	849,9
% від заг. роб. сили	20,5	20,7	20,1	20,1	21,1	20,9	20,6	20,6	20,9	21,0
Швеція	220	219	222	222	227	218	221	216	177	177
% від заг. роб. сили	5,2	5,1	5,1	5,0	5,1	4,9	4,9	4,8	4,2	4,3

Джерело: [561].

Щорічні припливи іноземних працівників до окремих європейських країн (тис. чол.)

Країна	Роки									
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Австрія	15,2	15,4	18,3	25,4	27,0	24,6	24,1	24,5	23,2	22,6
Бельгія	2,5	7,3	8,7	7,5	7,0	6,7	4,6	4,3	6,3	12,5
Велика Британія	31,7	37,5	42,0	64,6	85,1	88,6	85,8	89,5	86,2	96,7
Данія	3,1	3,2	3,1	3,6	5,1	4,8	2,3	4,3	7,4	13,6
Ірландія	4,5	5,7	6,3	18,0	36,4	40,3	47,6	34,1	27,1	24,9
Іспанія	25,9	48,1	49,7	172,6	154,9	101,6	74,6	158,9	648,5	108,8
Італія	:	21,6	,4	58,0	92,4	139,1	:	:	75,3	69,0
Люксембург	18,6	22,0	24,2	26,5	25,8	22,4	22,6	22,9	24,8	28,0
Нідерланди	11,1	15,2	20,8	27,7	30,2	34,6	38,0	44,1	46,1	74,1
Німеччина	285,4	275,5	304,9	333,8	373,8	374,0	372,2	380,3	:	:
Норвегія	11,3	13,2	14,0	14,8	17,8	23,5	25,2	33,0	28,3	40,5
Польща	15,3	16,9	17,1	17,8	17,0	22,8	18,8	12,4	10,3	10,8
Португалія	1,3	2,6	4,2	7,8	136,0	55,3	16,4	19,3	13,1	13,8
Угорщина	19,7	22,6	29,6	40,2	47,3	49,8	57,4	79,2	72,6	71,1
Фінляндія	:	:	:	10,4	14,1	13,3	13,8	15,2	18,7	23,0
Франція	5,2	5,4	6,3	6,4	9,2	8,0	6,9	7,0	8,9	10,3
Швейцарія	25,4	26,8	31,5	34,0	41,9	40,1	35,4	40,0	40,3	46,4
Швеція	:	:	:	:	:	:	10,2	8,5	13,3	18,1

Джерело: [568].

Сезонні працівники і працівники-фронтальєри в окремих країнах Європи, 1995–2001 рр. (тис. чол.)

Країна	Роки						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Сезонні працівники							
Франція	:	:	8,2	7,5	7,6	7,9	10,8
Німеччина	176,6	197,9	205,9	207,9	230,3	263,8	:
Італія	:	:	:	:	20,4	30,9	17,1
Норвегія	5,0	5,4	6,1	7,5	8,2	9,9	11,9
Швейцарія	:	:	:	:	27,8	31,0	35,8
Велика Британія	:	:	9,3	9,4	9,8	10,1	:
Працівники-фронтальєри							
Бельгія	16,0	17,6	18,6	20,5	:	:	:
Німеччина	:	:	16,3	97,0	8,8	9,4	:
Люксембург	55,5	59,6	64,4	70,8	78,4	88,7	:
Швейцарія	:	:	:	:	144,8	156,0	168,1

Джерело: [365, р.19].

Грошові перекази працівників-мігрантів у світі в 1980–2008 рр. (млн. дол. США)

Перекази мігрантів	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008
<u>ПЕРЕКАЗИ МІГРАНТІВ ДО КРАЇН СВІТУ</u>							
Країни, що розвиваються	18384	31058	83545	194349	227863	285238	327591
– з низьким достатком	1010	3153	5654	16098	19928	24546	30757
– з середнім достатком	17374	27905	77891	178251	207935	260692	296834
Східна Азія і район Тихого Океану	1663	3263	16682	46695	52963	65351	78134
Європа і Центральна Азія	2071	3246	12143	30089	37341	50977	57100

Продовження таблиці К.4

Перекази мігрантів	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008
Латинська Америка і Кариби	1915	5722	19987	50122	59199	63117	64454
Середній Схід і Північна Африка	6043	11393	12898	24971	26127	31717	34431
Південна Азія	5296	5572	17212	33092	39615	55490	73676
Південніше Сахари	1396	1862	4623	9380	12617	18587	19796
Країни з високим достатком	17648	37526	47975	76155	81274	94811	105495
ВСЬОГО в світі	36032	68584	131519	270504	309137	380050	433086
<u>ПЕРЕКАЗИ МІГРАНТІВ З КРАЇН СВІТУ</u>							
Країни, що розвиваються	5783	5175	9941	33666	42292	54245	65011
– з низьким достатком	561	651	1076	1563	1935	2280	2309
– з середнім достатком	5222	4524	8864	32103	40357	51965	62702
Східна Азія і район Тихого Океану	107	527	1740	9916	10433	12921	14402
Європа і Центральна Азія	–	–	2249	10818	17296	26076	34541
Латинська Америка і Кариби	968	968	2004	2309	2705	3614	4358
Середній Схід і Північна Африка	1470	710	861	5640	6194	5866	5866
Південна Азія	30	115	575	1742	2032	2007	2078
Південніше Сахари	3208	2855	2512	3240	3632	3760	3767
Країни з високим достатком	24758	61104	100168	151423	171175	195103	211028
ВСЬОГО в світі	30541	66279	110108	185089	213467	249348	276040

Примітка: За 2008 р. наведено розрахункові дані.

Джерело: [377].

Грошові перекази працівників-мігрантів до країн Європи в 1980–2008 рр. (млн. дол. США)

Перекази мігрантів	1980	1990	2000	2005	2006	2007 ¹	2008 ²
ВСЬОГО переказів до Європи у тому числі до:	17639	34523	51597	92073	102728	126810	138875
Франція	1440	4035	8631	11945	12304	13745 (0,5%)	15133
Іспанія	2188	2186	4517	7961	8890	10739 (0,7%)	11772
Польща	:	:	1726	6482	8496	10496 (2,5%)	10727
Німеччина	838	4876	3644	6933	7585	9839 (0,3%)	11064
Бельгія	1139	3583	4005	7242	7488	8557 (1,9%)	9280
Румунія	:	:	96	4733	6718	8539 (5,1%)	9395
Велика Британія	:	2099	3614	6302	6975	8234 (0,3%)	8234
Сербія	:	:	1132	4650	4703	5577 (13,9%)	5538
Російська Федерація	:	:	1275	3012	3344	4713 (0,4%)	6033
Україна	:	:	33	595	829	4503 (3,2%)	5769
Португалія	2968	4479	3406	3101	3334	3941 (1,8%)	4057
Італія	4013	5075	1937	2395	2625	3165 (0,2%)	3136
Австрія	245	635	1441	2941	2639	2965 (0,8%)	3237
Боснія і Герцеговина	:	:	1595	2043	2157	2700 (17,8%)	2735
Нідерланди	604	709	1157	2197	2475	2548 (0,3%)	3006
Угорщина	:	:	281	1931	2079	2530 (1,8%)	2946
Греція	1119	1817	2194	1220	1543	2484 (0,8%)	2687
Болгарія	:	:	58	1613	1716	2132 (5,4%)	2634
Швейцарія	609	924	1119	1828	1903	2035 (0,5%)	2358
Люксембург	:	:	579	1269	1372	1565 (3,2%)	1737
Молдова	:	:	179	920	1182	1498 (34,1%)	1897
Словаччина	:	:	18	946	1088	1483 (2,0%)	1500
Албанія	:	:	598	1290	1359	1468 (13,6%)	1495

Продовження таблиці К.5

Перекази мігрантів	1980	1990	2000	2005	2006	2007 1	2008 2
Литва	:	:	50	534	994	1433 (3,7%)	1537
Хорватія	:	:	641	1222	1234	1394 (2,7%)	1602
Чеська Республіка	:	:	297	1026	1190	1332 (0,8%)	1415
Туреччина	2071	3246	4560	851	1111	1209 (0,2%)	1360
Данія	:	:	667	867	983	1028 (0,3%)	1087
Швеція	66	153	510	612	595	775 (0,2%)	822
Фінляндія	106	63	473	693	698	772 (0,3%)	772
Норвегія	102	158	246	505	524	613 (0,2%)	684
Ірландія	:	286	252	513	532	580 (0,2%)	643
Латвія	:	:	72	381	482	552 (2,0%)	601
Естонія	:	:	3	264	402	426 (2,0%)	422
Білорусь	:	:	139	255	340	354 (0,8%)	448
Македонія, ФРІО	:	:	81	227	267	345 (4,5%)	408
Словенія	:	:	205	264	282	284 (0,6%)	331
Кіпр	94	79	64	190	169	172 (0,8%)	279
Мальта	35	58	14	34	35	43 (0,6%)	50
Ісландія	2	62	88	88	87	41 (0,2%)	46
ВСЬОГО переказів у світі	36032	68584	131519	270504	309137	380050	433086
ЧАСТКА європейських переказів до світових (%)	49	50	39	34	33	33	32

Примітки:

1. У дужках вказано надходження переказів мігрантів як частка ВВП.

2. За 2008 р. наведено розрахункові дані.

Джерело: [377].

Грошові перекази працівників-мігрантів з країн Європи в 1980–2008 рр. (млн. дол. США)

Перекази мігрантів	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008 ¹
ВСЬОГО з країн Європи	17639	34536	51607	92095	102751	126834	138901
у тому числі з:							
Албанія	:	:	:	7	27	10	10
Австрія	334	320	858	2543	2575	2994	3356
Білорусь	:	:	58	95	93	109	142
Бельгія	1280	2310	3588	2754	2698	3161	3689
Боснія і Герцеговина	:	:	2	40	55	65	70
Болгарія	:	:	26	35	50	85	74
Хорватія	:	:	44	62	274	86	110
Кіпр	9	12	63	273	279	370	577
Чеська Республіка	:	:	605	1677	2030	2625	3826
Данія	:	:	662	1488	1763	3015	3227
Естонія	:	:	3	50	75	96	113
Фінляндія	15	16	100	266	331	391	391
Франція	5070	6949	3791	4182	4217	4380	4541
Німеччина	6184	6856	7761	12499	12454	13689	14976
Греція	59	122	545	902	982	1460	1912
Угорщина	:	:	86	915	986	1220	1407
Ісландія	6	25	31	65	80	100	100
Ірландія	:	165	181	1535	1947	2554	2691
Італія	428	3764	2582	7620	8437	11287	12718
Латвія	:	:	7	20	30	45	58
Литва	:	:	38	47	426	567	567
Люксембург	:	:	2720	6627	7561	9280	10922
Македонія, ФРЮ	:	:	14	16	18	25	25

Продовження таблиці К.6

Перекази мігрантів	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008 1
Мальта	8	25	14	33	46	54	60
Молдова	:	:	46	68	86	87	115
Нідерланди	970	1393	3122	5928	6831	7830	8431
Норвегія	110	295	718	2174	2620	3642	4776
Польща	:	:	311	602	800	1278	1716
Португалія	33	77	454	1306	1377	1284	1410
Румунія	:	:	6	33	57	351	436
Російська Федерація	:	:	1101	7008	11467	17763	26145
Сербія	:	:	:	:	:	197	254
Словаччина	:	:	8	39	48	73	73
Словенія	:	:	29	94	129	207	371
Іспанія	11	254	2059	8136	11326	15183	14656
Швеція	83	654	545	814	605	890	912
Швейцарія	2339	8168	7591	13324	14377	16273	18954
Туреччина	:	:	:	96	107	106	111
Україна	:	:	10	34	30	42	54
Велика Британія	:	2034	2044	3877	4560	5048	5048
ВСЬОГО надсилання переказів у світі	16939	33439	41823	87284	101851	127920	149026
ЧАСТКА європейських переказів до світових (%)	55	50	38	47	48	51	54

Примітка: За 2008 р. наведено розрахункові дані.

Джерело: [377].

Додаток Л. Дослідження ООН "Світова політика з проблем населення"

Таблиця Л.1

**Ставлення урядів європейських країн до міграції та міграційної політики,
% від загального числа досліджених країн**

Показник	Роки			
	1976	1986	1996	2007
1. Позиція урядів на рівень імміграції				
– надто низький	0	0	0	5
– задовільний	83	76	63	89
– надто високий	17	24	37	7
– разом	100	100	100	100
2. Урядова політика імміграції				
– підвищити	0	0	0	5
– зберегти на попередньому рівні / не втручатися	83	55	35	86
– знизити	17	45	65	9
– разом	100	100	100	100
3. Урядова політика щодо міграції на постійне поселення				
– підвищити				2
– зберегти на попередньому рівні				79
– знизити				16
– не втручатися				2
– разом				100
4. Урядова політика щодо міграції висококваліфікованих працівників				
– підвищити				2
– зберегти на попередньому рівні				79
– знизити				16
– не втручатися				2
– разом				100
5. Урядова політика щодо тимчасової міграції працівників				
– підвищити				7
– зберегти на попередньому рівні				74
– знизити				16
– не втручатися				2
– разом				100
6. Урядова політика щодо міграція для воз'єднання сімей				
– підвищити				5
– зберегти на попередньому рівні				80
– знизити				10
– не втручатися				5
– разом				100

Продовження таблиці Л.1

Показник	Роки			
	1976	1986	1996	2007
7. Урядова політика інтеграції негромадян				
– так				90
– ні				10
– разом				100
8. Урядова позиція стосовно рівня еміграції				
– надто низький	3	3	2	0
– задовільний	79	90	72	82
– надто високий	17	7	26	18
– разом	100	100	100	100
9. Урядова політика еміграції				
– підвищити	3	3	2	0
– зберегти на попередньому рівні / не втручатися	79	83	70	84
– знизити	17	14	28	16
– разом	100	100	100	100
10. Урядова політика щодо заохочення повернення громадян				
– так				41
– ні				59
– разом				100

Джерело: [418, р.63, 65-70, 72, 74, 75].

Додаток М. Контент-аналіз вторинного законодавства ЄС

Мета дослідження. На основі аналізу тематичної структури вторинного законодавства дослідити спрямування міграційної політики ЄС на різних етапах її розвитку.

Методика дослідження. Наукова методика дослідження вторинного законодавства – кількісний контент-аналіз. Для аналізу взято вибірку законодавчих документів з бази даних ЄС станом на 1.06.2009 р. Використані документи представляють два розділи, пов'язані з регулюванням міграції безпосередньо або опосередковано: "05 Freedom of movement for workers and social policy (Вільне переміщення працівників і соціальна політика)" і "19 Area of freedom, security and justice (простір свободи, безпеки і правосуддя)" [569].

Концептуальна схема аналізу (система категорій):

1) *періоди* розвитку міграційної політики (1951–1980 рр., 1981–1990 рр., 1991–2000 рр., після 2000 р.);

2) *види* юридичних документів (1 – регламент/regulation; 2 – директива/directive; 3 – рішення/decision; 4 – рекомендації і висновки / recommendations & opinions);

3) *категорія* документа (1 – політика міграції; 2 – соціальна політика; 3 – забезпечуючі / решта документів);

4) *клас* документа.

Кожна категорія, в свою чергу, поділяється на класи. За основу поділу на класи взято поділ законодавчих документів на підрозділи, який використовується ЄС [569]. Використовувані класи представлено в табл. М.1.

5) *розмір класу* документів за період.

Для кожного періоду класи характеризуються своїм розміром, що виражає увагу спільноти до проблем, які представляє цей клас. Обчислюється як кількість законодавчих документів цього класу, прийнятих за період.

5) *зв'язки між класами* документів за період.

Характеризує ступінь комплексності підходу до розробки законодавства і сконцентрованості на суміжних питаннях, які перебувають у центрі уваги законодавців. Для кожної пари класів документів сила зв'язку за весь період розраховується як сума відповідних зв'язків між класами за кожен рік періоду. В окремому році зв'язок між парою класів дорівнює "1", якщо протягом року було прийнято одночасно хоча б по одному документу одного і другого класу цієї пари, і "0", якщо документи або обох класів, або одного з них не приймалися.

Результати дослідження представлено в табл. М.2–М.6 і рис. М.1–М.4.

Для візуалізації результатів дослідження використано методику аналізу соціальних мереж і, зокрема, програму візуалізації мережних даних NetDraw [570], [571].

Класифікація документів вторинного законодавства

Код	Клас (відповідні розділи законодавства)	Позначення на схемах візуалізації	Відповідна категорія
1	Управління статистикою (Statistics)	Статистика	3
2	Свобода пересування працівників (Freedom of movement for workers)	Вільне_переміщ_працівників	2
3	Загальне соціальне забезпечення (General social provisions)	Заг_соц_забезпечення	2
4	Діяльність Європейського соціального фонду (European Social Fund – ESF)	Діяльн_ЄСФ	2
5	Умови праці (Working conditions)	Умови_праці	2
6	Зайнятість і безробіття (Employment and unemployment)	Зайнятість_безробіття	2
7	Принципи соціального захисту (Principles of social security)	Принц_соц_захисту	2
8	Соціальний захист працівників- мігрантів (Social security – Application to migrant workers)	Соц_захист_працівників- мігрантів	1
9	Зближення соціального становища (Approximation of certain social provisions)	Зближення_соц_становища	2
10	Управління зовнішніми кордонами (Crossing external borders)	Упр_зовн_кордонами	1
11	Управління внутрішніми кордонами (Elimination of internal border controls)	Упр_внутр_кордонами	1
12	Надання притулку (Asylum policy)	Надання_притулку	1
13	Імміграція і права громадян третіх країн (Immigration and the right of nationals of third countries)	Імміграц_права_мігрантів_третіх _країн	1
14	Судова співпраця з цивільних питань (Judicial cooperation in civil matters)	Суд_співпраця_цивільних_ питань	3
15	Поліційна, судова співпраця у кримінальних, митних справах (Police and judicial cooperation in criminal and customs matters)	Поліц-судова_співпраця_кримін- митних_питань	3
16	Програми розбудови простору свободи, безпеки і правосуддя (Area of freedom, security and justice – Programmes)	Програми_розбудови_СБП	3
17	Зовнішні відносини (External relations)	Зовнішні_зносини	3

**Кількість документів вторинного законодавства ЄС, прийнятих за періоди
(за даними на 1.06.2009 р.)**

Класи вторинних документів	Разом	Період			
		1951– 1980	1981– 1990	1991– 2000	після 2000
1. Управління статистикою	64	5	6	15	38
2. Свобода пересування працівників	57	13	12	16	16
3. Загальне соціальне забезпечення	214	19	72	68	55
4. Діяльність ЄСФ	108	27	63	12	6
5. Умови праці	203	31	42	69	61
6. Зайнятість і безробіття	214	33	60	67	54
7. Принципи соціального захисту	6	2	3	1	0
8. Соціальний захист трудових мігрантів	278	96	60	66	56
9. Зближення соціального становища	53	23	17	5	8
10. Управління зовнішніми кордонами	96	0	0	25	71
11. Управління внутрішніми кордонами	100	0	4	44	52
12. Надання притулку	64	0	0	29	35
13. Імміграція і права громадян третіх країн	87	0	0	31	56
14. Судова співпраця з цивільних питань	44	0	0	0	44
15. Поліційна, судова співпраця з кримінальних і митних справ	380	0	0	151	229
16. Програми розбудови простору СБП	66	0	0	23	43
17. Зовнішні зносини	13	0	0	2	11
ВСЬОГО	2047	249	339	624	835

Кількість документів вторинного законодавства ЄС, прийнятих за періоди (за даними на 1.06.2009 р.)

Класи документів	Прийняті документи					Ступінь зв'язку між класами документів																	
	Разом	Вид документа					Класи документів																
		1	2	3	4	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
<u>Період: 1951–1980 рр.</u>																							
1	5	1	0	0	4	–	1	3	2	3	3	0	3	3	0	0	0	0	0	0	0		
2	13	4	6	1	2	1	–	4	5	3	5	0	7	4	0	0	0	0	0	0	0		
3	19	4	5	8	2	3	4	–	7	7	6	0	9	8	0	0	0	0	0	0	0		
4	27	6	0	19	2	2	5	7	–	8	9	2	13	7	0	0	0	0	0	0	0		
5	31	4	11	6	10	3	3	7	8	–	9	2	11	7	0	0	0	0	0	0	0		
6	33	5	4	9	15	3	5	6	9	9	–	2	13	7	0	0	0	0	0	0	0		
7	2	0	1	0	1	0	0	0	2	2	2	–	2	1	0	0	0	0	0	0	0		
8	96	32	1	11	52	3	7	9	13	11	13	2	–	9	0	0	0	0	0	0	0		
9	23	3	0	15	5	3	4	8	7	7	7	1	9	–	0	0	0	0	0	0	0		
10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0	0	0		
11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0	0		
12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0		
13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0		
14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0		
15	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0		
16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–		
17	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
<i>Всього</i>	<i>249</i>	<i>59</i>	<i>28</i>	<i>69</i>	<i>93</i>																		
<u>Період: 1981–1990 рр.</u>																							
1	6	3	1	0	2	–	2	4	4	4	4	1	4	3	0	1	0	0	0	0	0		
2	12	0	2	5	5	2	–	5	5	5	5	2	5	3	0	0	0	0	0	0	0		
3	72	9	3	42	18	4	5	–	10	10	10	3	10	8	0	3	0	0	0	0	0		
4	63	2	0	58	3	4	5	10	–	10	10	3	10	8	0	3	0	0	0	0	0		

Класи документів	Прийняті документи					Ступінь зв'язку між класами документів																	
	Разом	Вид документа					Класи документів																
		1	2	3	4	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
5	42	2	20	11	9	4	5	10	10	–	10	3	10	8	0	3	0	0	0	0	0	0	
6	60	11	2	12	35	4	5	10	10	10	–	3	10	8	0	3	0	0	0	0	0	0	
7	3	0	2	0	1	1	2	3	3	3	3	–	3	2	0	1	0	0	0	0	0	0	
8	60	19	0	5	36	4	5	10	10	10	10	3	–	8	0	3	0	0	0	0	0	0	
9	17	1	1	14	1	3	3	8	8	8	8	2	8	–	0	3	0	0	0	0	0	0	
10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0	0	0	0	
11	4	0	2	0	2	1	0	3	3	3	3	1	3	3	0	–	0	0	0	0	0	0	
12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0	0	0	
13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0	0	
14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	0	
15	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	0	
16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	0	
17	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	–	0	
<i>Всього</i>	<i>339</i>	<i>47</i>	<i>33</i>	<i>147</i>	<i>112</i>																		
<u>Період: 1991–2000 рр.</u>																							
1	15	14	0	0	1	–	4	5	3	5	4	0	4	1	5	5	5	5	0	5	5	1	
2	16	2	6	5	3	4	–	9	6	9	7	1	8	3	6	8	6	6	0	9	5	1	
3	68	8	3	26	31	5	9	–	7	10	8	1	9	4	7	9	7	7	0	10	6	1	
4	12	0	0	10	2	3	6	7	–	6	5	1	6	2	4	5	4	4	0	6	4	0	
5	69	7	38	10	14	5	9	10	6	–	8	1	9	4	7	9	7	7	0	10	6	1	
6	67	10	7	20	30	4	7	8	5	8	–	0	8	4	5	7	5	5	0	8	4	0	
7	1	0	1	0	0	0	1	1	1	1	0	–	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0	
8	66	11	1	32	22	4	8	9	6	9	8	1	–	4	6	8	6	6	0	9	5	0	
9	5	0	0	5	0	1	3	4	2	4	4	0	4	–	2	4	2	2	0	5	1	0	
10	25	3	0	0	22	5	6	7	4	7	5	1	6	2	–	7	7	7	0	7	6	1	
11	44	0	2	4	38	5	8	9	5	9	7	1	8	4	7	–	7	7	0	9	6	1	

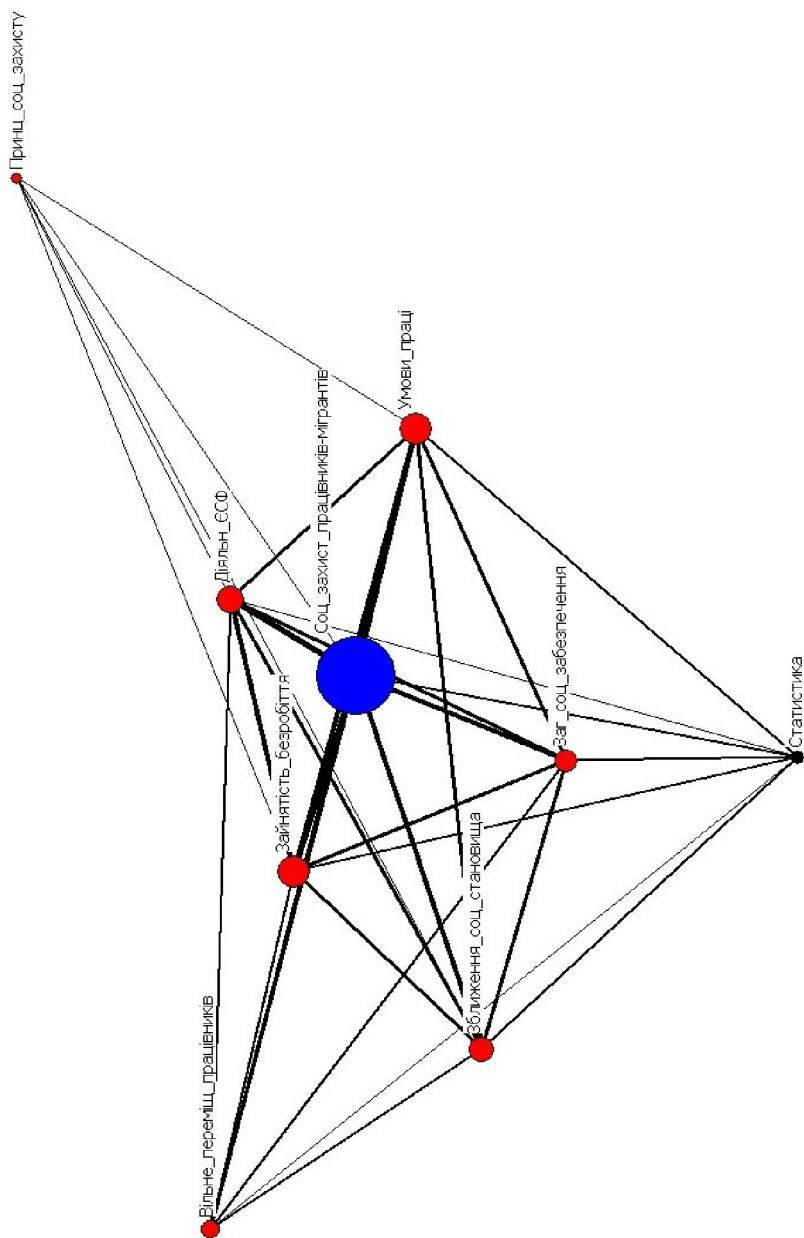

Рис. М.1. Структура (обсяг і взаємозв'язок між класами) прийнятого вторинного законодавства, 1951–1980 рр.

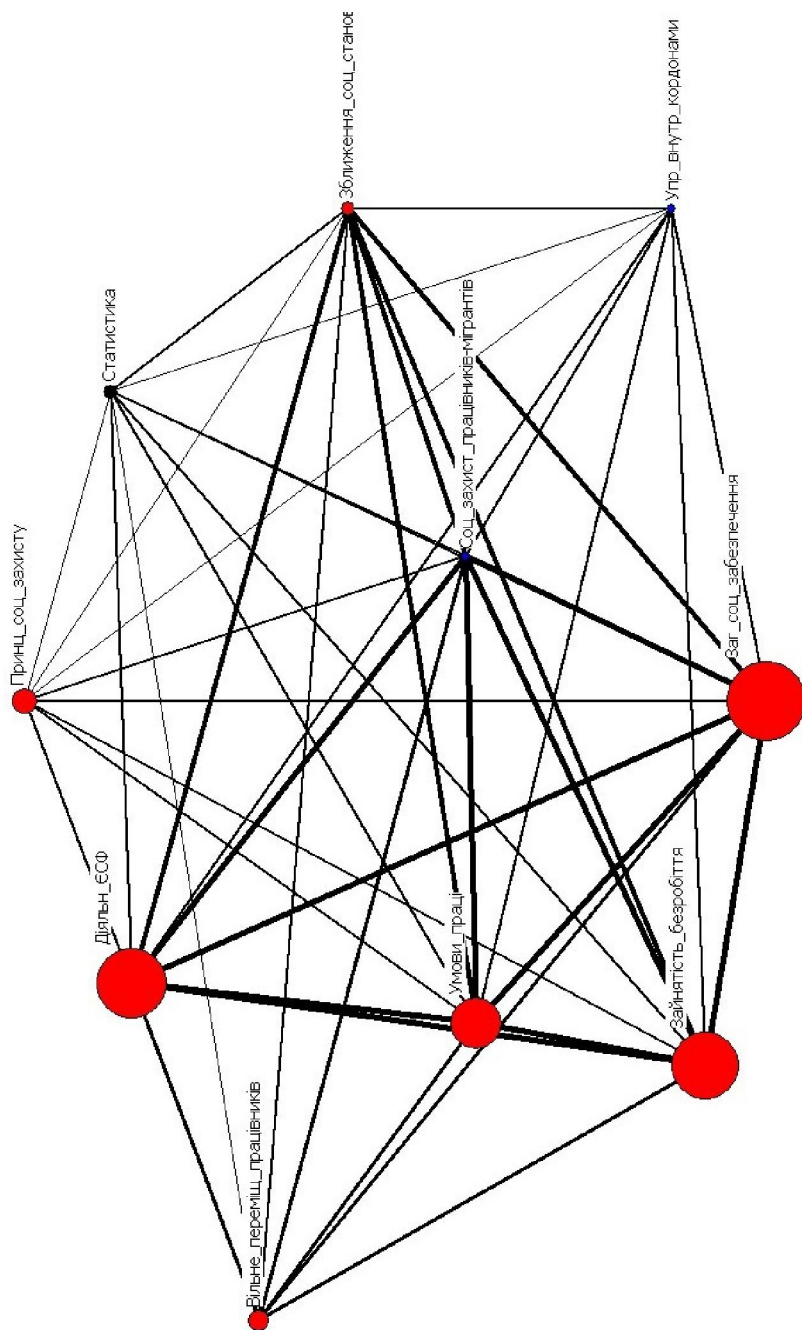

Рис. М.2. Структура (обсяг і взаємозв'язок між класами) прийнятого вторинного законодавства, 1981–1990 рр.

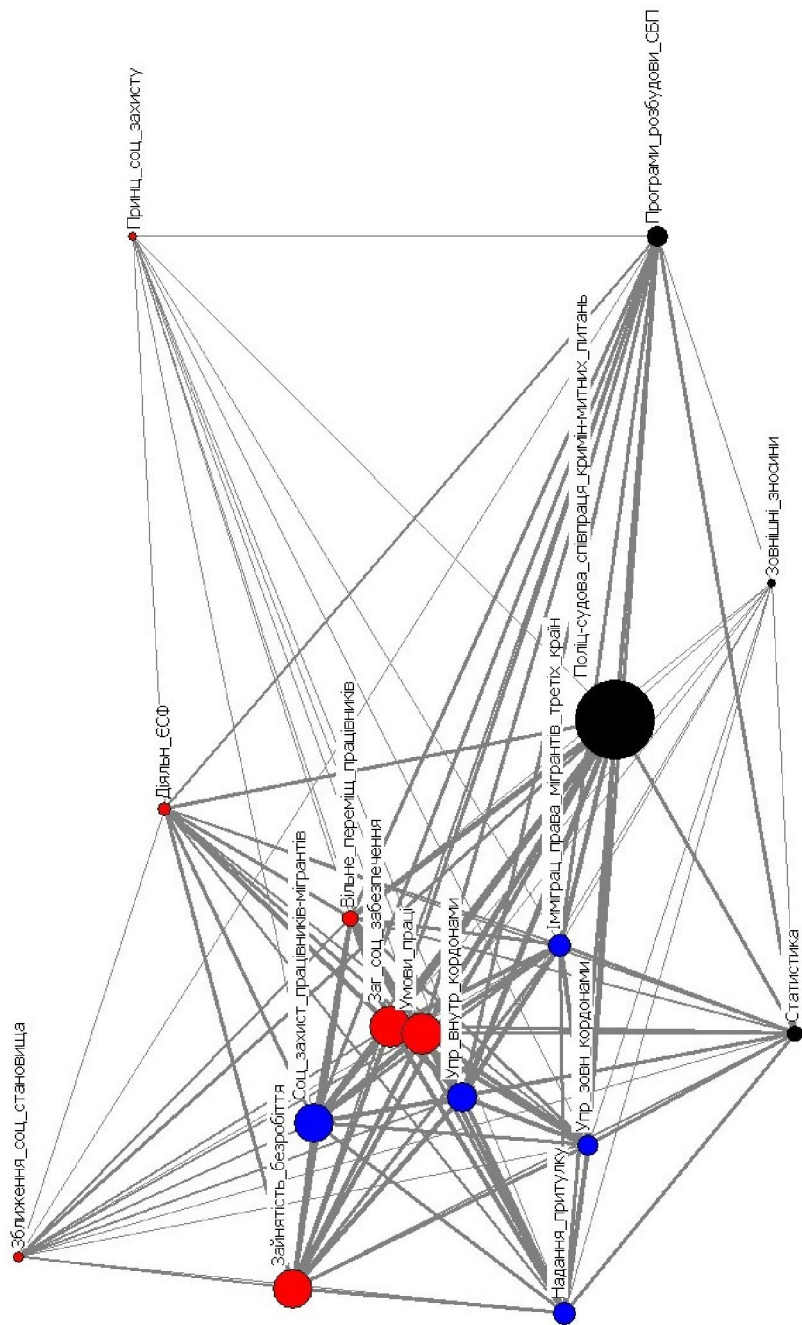

Рис. М.3. Структура (обсяг і взаємозв'язок між класами) прийнятого вторинного законодавства, 1991–2000 рр.

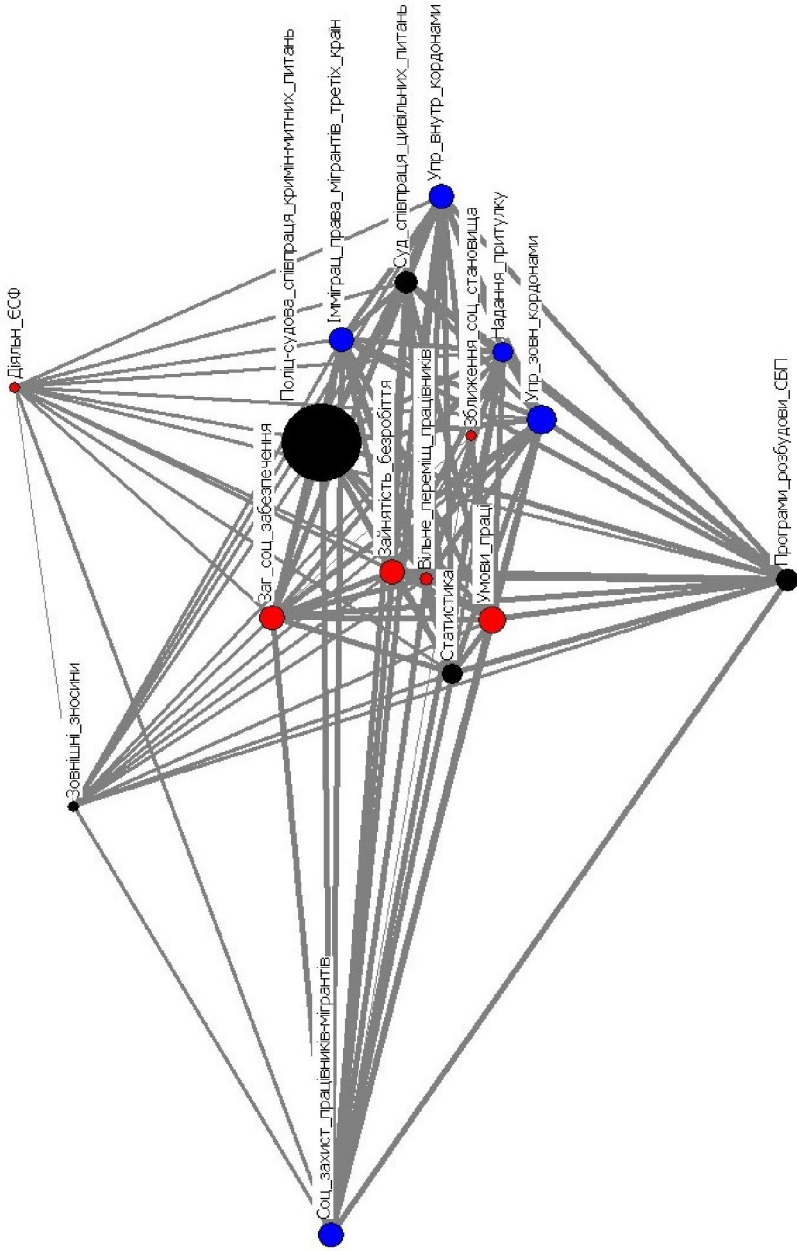

Рис. М.4. Структура (обсяг і взаємозв'язок між класами) прийнятого вторинного законодавства, 2000–2009 рр.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации : контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка [Текст] / А. С. Блинов. – М. : МАКС Пресс, 2003. – 149 с.
2. Castles S. The age of migration : international population movements in the modern world [Текст] / S. Castles, M. J. Miller. – New York : Guilford Press, 1993. – X, 307 p.
3. Малиновский П. В. Глобализация 90-х годов : время выбора [Текст] / П. В. Малиновский // Глобализация : Контурсы XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 5-49.
4. Словник іншомовних слів [Текст] / За ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1985. – 968 с.
5. Омаэ К. Конец национального государства : становление региональных экономик [Текст] / К. Омаэ // Глобализация : Контурсы XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С.211-220.
6. Уотерс М. Глобализация [Текст] / М. Уотерс // Глобализация : Контурсы XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 50-67.
7. Шумилов М. М. Концептуальные основы глобализации [Электронный ресурс] / М. М. Шумилов // CREDO NEW : теоретический журнал. – 2005. – №1. – Режим доступа : http://www.credonew.ru/credonew/01_05/9.htm.
8. Чешков М. Глобальный мир (Обзор зарубежных работ последнего десятилетия) [Электронный ресурс] / М. Чешков // Pro et Contra. – Том 7. – Осень 2002. – С. 210-224. – Режим доступа : <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/67103.htm>.
9. Робертсон Р. Дискурсы глобализации : предварительные размышления [Текст] / Р. Робертсон, Х. Хондкер // Глобализация : Контурсы XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 127-131.
10. Терборн Г. Глобализация и неравенство : проблемы концептуализации и объяснения [Электронный ресурс] / Г. Терборн ; пер. И. Тарковской ; Центр фундаментальной социологии. – 2005. – 31 с. – Режим доступа : www.sociologica.ru/s11/11tra2.pdf.
11. Бек У. Что такое глобализация [Текст] / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника ; общая редакция и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
12. Тихомирова С. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі [Текст] / С. Б. Тихомирова. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 489 с.
13. Фишер С. Глобализация и ее вызовы [Электронный ресурс] / С. Фишер ; Проект "ДИАЛОГ. ua". – 20 апреля 2004 года. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/ua/print.php?part=crossroad&m_id=962.
14. Згуровский А. Войны глобализации [Электронный ресурс] / А. Згуровский ; Проект "ДИАЛОГ. ua". – 3 октября 2006 года. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/ua/print.php?part=issue&m_id=8051.
15. Ратувухери Т. Глобализация : промежуточный этап [Электронный ресурс] / Т. Ратувухери ; Проект "ДИАЛОГ. ua". – 26 октября 2005 года. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/ua/print.php?part=project_ua&m_id=4517.

16. Чейз-Данн К. Глобализация : мир-системные перспективы [Текст] / К. Чейз-Данн // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – Сер. 11. Социология. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 31-37.
17. Nye J. Globalism Versus Globalization [Электронный ресурс] / J. Nye // The Globalist. – April 15, 2002. – Режим доступа : <http://www.theglobalist.com/DBWeb/StoryId.aspx?StoryId=2392>.
18. Глобализация и моделирование социальной динамики [Текст] / Под ред. Э. Р. Григорьяна. – М. : Институт социальных наук, 2001. – 237 с.
19. Кирюхов Э. П. Глобализация социальных процессов в контексте логики мировой истории [Текст] / Э. П. Кирюхов // Тезисы докладов и выступлений на II Всероссийском конгрессе "Российское общество и социология в XXI веке : социальные вызовы и альтернативы" : в 3-х т. – М. : Альфа-М, 2003. – Т. 2. – С. 639-640.
20. Сухарев Ю. А. Глобализация и культура [Текст] / Ю. А. Сухарев // Глобальные изменения и культурные трансформации в современном мире / Московский лингвистический университет. – М. : Высшая школа, 1999. – С. 109-120.
21. Казаринова Д. Б. Глобализация : смена политических акторов и типа управления [Текст] / Д. Б. Казаринова // Актуальные проблемы политологии : Сборник научных работ студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов / Отв. ред. : д. ф. н., проф. В. Д. Зотов. – М. : МАКС Пресс, 2001. – С. 161-170.
22. Meyer J. W. Globalization. Sources and Effects on National States and Societies [Текст] / J. W. Meyer // International Sociology. – June 2000. – Vol. 15 (2). – Pp. 233-248.
23. Абрамов Р. Н. Корпоративная социальная ответственность как пример организационного изоморфизма в условиях глобализации [Электронный ресурс] / Р. Н. Абрамов // Журнал исследований социальной политики. – Том 3, №3. – 2005. – Режим доступа : <http://communicative.ru/cgi/main.cgi?c=564>.
24. Валаскакис К. Глобализация и управление [Текст] / К. Валаскакис // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 182-192.
25. KOF Index of Globalization [Электронный ресурс] / Swiss Federal Institute of Technology Zurich. – Режим доступа : www.kof.ch/globalization/.
26. Globalization Index 2003. How the Index Is Calculated [Электронный ресурс] / Foreign Policy. Carnegie Endowment for International Peace. – Режим доступа : http://www.foreignpolicy.com.issue_janfeb_2003/gindexsidebar.html.
27. Гвишиани Д. М. Мосты в будущее [Текст] / Д. М. Гвишиани. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 333 с.
28. Павленко Ю. В. Альтернативи цивілізаційного розвитку України [Текст] / Ю. В. Павленко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : Збірник наукових праць. – Випуск 37. Частина I. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 51-56.
29. Покровский Н. Е. Россия и трансформационные процессы в современном мире [Текст] / Н. Е. Покровский // Тезисы докладов и выступлений на II Всероссийском конгрессе "Российское общество и социология в XXI веке : социальные вызовы и альтернативы" : в 3-х т. – М. : Альфа-М, 2003. – Т. 2. – С. 622-625.
30. Дугин А. Г. Философия глобализма – философия контрглобализма [Электронный ресурс] / А. Г. Дугин // Доклад на международной конференции "Глобализм и глобальная безопасность", Москва, 2001. – Режим доступа : <http://arctogaia.com/public/kontrglobal/shtml>.

31. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] / З. Бауман ; Пер. с англ. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.
32. Ле Дюигу Ж. К. Чтобы действовать, надо лучше понять мондиализацию [Текст] / Ж. К. Ле Дюигу // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 162-167.
33. Бузгалин А. Противоречия глобальной гегемонии капитала (к вопросу о содержании и противоречиях так называемой "глобализации") [Текст] / А. Бузгалин, А. Колганов // Альтерглобализм : теория и практика "антиглобалистского движения" / Под ред. А. В. Бузгалина. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 8-28.
34. Проскурин С. Глобализация или глобализм ? [Текст] / С. Проскурин // Власть. – 2001. – №6. – С. 53-59.
35. Бартелсон Й. Три концепции глобализации [Текст] / Й. Бартелсон // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – Сер. 11. Социология. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 6-11.
36. Gilpin R. The Political Economy of International Relations [Текст] / R. Gilpin. – Princeton, Princeton University Press : 1987. – Pp. 85-88.
37. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира : монография [Текст] / А. Н. Чумаков. – М. : "Велби", "Проспект", 2005. – 432 с.
38. Зиновьев А. А. Глобальное сверхобщество и Россия [Текст] / А. А. Зиновьев. – Минск ; М. : Харвест : АСТ, 2000. – 128 с.
39. Панарин А. С. Искушение глобализмом [Текст] / А. С. Панарин. – М. : Русский национальный фонд, 2000. – 378 с.
40. Грани глобализации : Трудные вопросы современного развития [Текст]. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 592 с.
41. Chase-Dunn C. Understanding Waves of Globalization and Resistance in the Capitalist World-System : Social Movements and Critical Globalization Studies [Текст] / C. Chase-Dunn, B. Gills // IROWS Working Papers. – 2003. – №12. – Pp. 1-11.
42. Chase-Dunn C. Waves of Structural Globalization since 1800 : New Results on Investment Globalization [Текст] / C. Chase-Dunn, G. R. Jorgenson, L. Shoon, T. E. Reifer, J. Rogers // IROWS Working Papers. – 2002. – №10. – Pp. 1-12.
43. Ожеван М. Інформаційна нерівність у альтернативних контекстах глобалізації й антиглобалізації [Текст] / М. Ожеван // Актуальні проблеми міжнародних відносин : Збірник наукових праць. – Випуск 37. Частина I. – К. : Київський національний університет ім. Т.Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 43-50.
44. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму : Монографія [Текст] / О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2003. – 357 с.
45. Sivanandan A. All that melts into air is solid : the hokum of New Times [Текст] / A. Sivanandan // Race&class. – 1990. – Vol. 31, №3. – Pp. 1-30.
46. Takashi I. Dialectics of World Order : A View from Pacific Asia [Текст] / I. Takashi // Whose World Order? : Uneven Globalization and the End of the Cold War / Ed. by H. N. Holm and G. Sorensen. – San-Francisco-Oxford : Westview Press, 1995. – P. 119-136.
47. Реут О. Глобализация – дорога с двусторонним движением [Электронный ресурс] / О. Реут ; Проект "ДИАЛОГ. ua". – 16 марта 2007 года. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/ua/print.php?part=issue&m_id=9661.
48. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1 [Текст] / К. Поппер. – К. : Основи, 1994. – 444 с.
49. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2 [Текст] / К. Поппер. – К. : Основи, 1994. – 494 с.

50. Аттали Ж. На пороге нового тысячелетия [Текст] / Ж. Аттали ; Пер. с англ. – М. : Международные отношения, 1993. – 135 с.
51. Валлерстайн И. Мир-системный анализ [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1995, №2, №4 ; 1996, №5. – Режим доступа : <http://history.tuad.nsk.ru/Author/Engl/W/Wallerstein/waller.htm>.
52. Фукуяма Ф. Глобалізація безконечна [Текст] / Ф. Фукуяма // І. – 2000. – №19. – С. 36-41.
53. Тоффлер А. Фугурошок [Текст] / А. Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 462 с.
54. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) [Текст] / З. Бжезинский. – М. : Международные отношения, 1998. – 256 с.
55. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
56. Williamson J. What Washington Means by Policy Reform [Текст] / J. Williamson // Latin American Adjustment : How Much Has Happened? / J. Williamson (ed.). – Washington : Institute for International Economics, 1990. – Pp. 7-38.
57. Левин И. Б. Глобализация и демократия [Текст] / И. Б. Левин // Политические исследования. – 2003. – №2. – С. 53-70.
58. Гафуров С. Феноменология "антиглобализма" [Текст] / С. Гафуров // Альтерглобализм : теория и практика "антиглобалистского движения" / Под. ред. А. В. Бузгалина. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 91-103.
59. Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска [Текст] / У. Бек // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №5. – С. 10-19.
60. Palmer T. Globalization is grtreat! [Электронный ресурс] / T. Palmer // Cato's Letter : A quarterly message on liberty. – Fall 2002. – Volume 1. – Number 2. – 8 p. – Режим доступа : <http://www.cato.org/pubs/letters/palmer-catoletters.pdf>.
61. Бессонова М. Основи демократії [Текст] / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; МНОН України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект "Демократична освіта". – К. : Ай-Бі, 2002. – 684 с.
62. Шварцман К. К. Глобализация и демократия [Текст] / К. К. Шварцман // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 146-152.
63. Barber B. R. Can democracy survive globalization? [Текст] / B. R. Barber // Government and Opposition. – July 2000. – Vol. 35. – №3. – Pp. 275-301.
64. Основные проявления и последствия экономической глобализации [Текст] // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 78. (реферат статті : Sachs I. Les quiproquos du débat sur la mondialisation // Pensée. – P., 1997. – №309. – Pp. 17-26)
65. Глобализация : Триумф и опасности. Прогноз развития мировой экономики до 2005 г. [Текст] // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 61-70.
66. Фукуяма Ф. Конец истории? [Текст] / Ф. Фукуяма // США : экономика, политика, идеология. – 1990. – №5. – С. 39-53.
67. Бжезинський З. Демократія перед лицем глобалізації : Виступ на колоквіумі Кастельгандольфо улітку 1998 р. [Текст] / З. Бжезинський // І : Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – №19. – С. 42-54.
68. Хантингтон С. Зіткнення цивілізацій [Текст] / С. Хантингтон // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №1-2. – С. 17-23.

69. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order [Текст] / S. P. Huntington. – New York : Simon & Schuster, 1997. – 368 p.
70. Мельвиль А. Ю. Категории политической науки [Текст] / Мельвиль А. Ю., Алексеева Т. А., Боришполец К. П. и др. – М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет) МД РФ, "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2002. – 656 с.
71. Кант И. Сочинения : В 4-х т. : На нем. и рус. яз. Т. 1 [Текст] / И. Кант. – М. : Изд. фирма АО "Ками", 1994. – 586 с.
72. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюркгейм // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М. : Изд-во Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 256-309.
73. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения / Сост. и общ. ред. Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – С. 44-271.
74. Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. Т.2 [Текст] / Ф. Ницше ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – 830 с.
75. Бердяев Н. А. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности [Текст] / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 346 с.
76. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста [Текст] / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 519 с.
77. Ясперс К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс ; Пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
78. Парсонс Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс ; Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; Под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
79. Девятко И. Ф. Модернизация, глобализация и институциональный изоморфизм : к социологической теории глобального общества [Электронный ресурс] / И. Ф. Девятко // Глобализация и постсоветское общество (Аспекты-2001). Вып. 2 / Под ред. А. Согомонова и С. Кухтерина ; Ин-т социологии РАН. – М. : Стони, 2001. – С. 8-38. – Режим доступа : http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2004/06/07/0000161060/globalxnoe_obshество_kak_predmet_st1.doc.
80. Bell D. The world and the United States in 2013 [Текст] / D. Bell // Daedalus. – N. Y., 1987. – Vol. 116. – №3.
81. Giddens A. The Consequences of Modernity [Текст] / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press, 1990. – 186 p. [рос. перевод фрагментов работы : Гидденс Э. Последствия модернити [Текст] / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 1999. – С. 101-122]
82. Штомпка П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка ; Пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
83. Hobson J. A. Imperialism : A Study [Текст] / J. A. Hobson. – New York : Pott, 1902 (рос. пер. : Гобсон Дж. А. Империализм. Исследование [Текст] / Дж. А. Гобсон. – Харьков, 1918., Л., 1927).
84. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. . Т. 27. – М. : Изд. полит. лит., 1969. – С. 307-417.

85. Бухарин Н. И. Мировое хозяйство и империализм [Текст] / Н. И. Бухарин // Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М. : Политиздат, 1989. – С. 21-94.
86. Prebisch R. The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems [Текст] / R. Prebisch. – New York : ECLA, UN Department of Economic Affairs, 1950 (англоязычный перевод: Prebisch R. The Economic Development of Latin America and its Principal Problems [Текст] / R. Prebisch // Economic Bulletin for Latin America. – 1962. – Vol. 7(1). – Pp. 1-22).
87. Frank G. A. Latin America, Underdevelopment of Revolution [Текст] / Gunder A. Frank. – New York : Monthly Review Press, 1969. – 436 p.
88. Cardoso F. Dependency and Development in Latin America [Текст] / F. Cardoso, E. Faletto. – Berkeley : University of California Press, 1979. – 227 p.
89. Alexander J. C. The New Theoretical Movement [Текст] / J. C. Alexander // Handbook of Sociology / Neil J. Smelser (ed.). – Newbury Park : Sage, 1988. – Pp. 77-102.
90. Wallerstein I. The Modern World-System I : Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century (Studies in Social Discontinuity) [Текст] / I. Wallerstein. – New York : Academic Press, 1974. – 410 p.
91. Wallerstein I. The Capitalist World-Economy [Текст] / I. Wallerstein. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 320 p.
92. Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика, 1500-2010 [Текст] / И. Валлерстайн // Свободная мысль. – 1996. – №5. – С. 30-42.
93. Малюк А. Дискурс глобализации с точки зрения мир-системного анализа [Текст] / А. Малюк // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2005. – №2. – С. 176-196.
94. Chirot D. Social Change in the Twentieth Century [Текст] / D. Chirot. – New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1977. – xii, 273 p.
95. Валлерстайн Э. Исторический капитализм [Текст] / Э. Валлерстайн // Альтерглобализм : теория и практика "антиглобалистского движения" / Под ред. А. В. Бузгалина. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 114-122.
96. Гидденс Э. Последствия модернити [Текст] / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 1999. – С. 101-122.
97. Калхун К. Теории модернизации и глобализации : кто и зачем их придумывал [Электронный ресурс] / К. Калхун ; Лекция, прочитанная в рамках проекта "Русские чтения" 17. 01. 2006 ; Институт общественного проектирования. – Режим доступа : <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc>.
98. Айзенштадт Ш. Множественность модернизмов в век глобализации [Текст] / Ш. Айзенштадт // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. 1. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 136-145.
99. Albrow M. The Global Age. State and Society Beyond Modernity [Текст] / M. Albrow. – Stanford : Stanford University Press, 1997. – 256 p.
100. Иванов Д. В. Эволюция концепции глобализации [Электронный ресурс] / Д. В. Иванов // Телескоп. – 2002. – №5. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2003/02/08/0000052958/ivanov-globalization-stati-1.doc>
101. Sklair L. S. A Sociology of the Global System [Текст] / L. S. Sklair. – London : John Hopkins University Press, 1991. – 269 p.

102. Склейр Л. Глобальний капіталізм і провідні корпорації третього світу [Текст] / Л. Склейр, П. Т. Роббінс // Економічний часопис. – XXI. – 2004. – №5. – С. 13-19.
103. Rosenau J. The study of Global Interdependence : Essays on the Transnationalization of World Affairs (Essays on the analysis of world politics) [Текст] / J. Rosenau. – New York : Frances Pinter, 1980. – 334 p.
104. Rosenau J. Turbulence in World Politics : A Theory of Change and Continuity [Текст] / J. Rosenau. – Brighton : Harvester Wheatsheaf, 1990. – 480 p.
105. Розенау Дж. Основные тенденции, устойчивая напряженность отношений и резкие противоречия : Объединенные Нации в бурлящем мире [Текст] / Дж. Розенау // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. 1. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С.255-263.
106. Коллонтай В. Эволюция западных концепций глобализации [Текст] / В. Коллонтай // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №1. – С. 24-30.
107. Ritzer G. The McDonaldization of Society : An Investigation into the Changing Character of Contemporary Social Life [Текст] / G. Ritzer. – N. Y. : Pine Forge Press, 1996. – 265 p.
108. Ritzer G. The McDonaldization Thesis : Explorations and Extensions [Текст] / G. Ritzer. – London : Sage Publications, 1998. – 224 p.
109. Власова В. Б. Модернизация и глобализация : образы России в XXI веке [Текст] / В. Б. Власова, Ч. Даргын-оол, Н. Н. Кобелев и др. ; отв. ред. В. Г. Федотова. – М. : ИФРАН, 2002. – 213 с.
110. Robertson R. Globality, Global Culture, and Image of World Order [Текст] / R. Robertson // Social Change and Modernity / Haferkamp and Smelser (eds). – Berkeley : University of California Press, 1992. – Pp. 395-411.
111. Robertson R. Globalization. Social Theory and Global Culture [Текст] / R. Robertson. – London : Sage Publications, 1992. – 224 p.
112. Robertson R. Mapping the Global Condition : Globalization as the Central Concept [Текст] / R. Robertson // Global Culture : Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by M. Featherstone. – London : Sage Publications, 1990. – Pp.15-30.
113. Robertson R. Glocalization : Time-Space and Homogeneity – Heterogeneity [Текст] / R. Robertson // Global Modernities / Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. – London, 1995. – Pp. 25-44.
114. Lash S. Economies of Signs and Space [Текст] / S. Lash, J. Urry. – London : Sage Publications Ltd, 1994. – 368 p.
115. Бек У. Общество риска : На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – М., 2000. – 384 с.
116. Бауман З. Глокализация, или кому глобализация, а кому локализация [Текст] / З. Бауман // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 132-135.
117. Therborn G. Globalizations : Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance [Текст] / G. Therborn // International Sociology. – 2000. – №2. – Pp. 151-179.
118. Therborn G. Introduction : From the Universal to the Global [Текст] / G. Therborn // International Sociology. – 2000. – Vol. 15. – №2. – Pp. 149-150.
119. Appadurai A. Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy [Текст] / A. Appadurai // Global Culture / Ed. by M. Featherstone. – London, 1990. – Pp. 295-310.
120. Appadurai A. Modernity at Large : Cultural Dimensions of Globalization [Текст] / A. Appadurai. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. – xi, 229 pp.

121. Waters M. Globalization [Текст] / M. Waters. – L., N. Y. : Routledge, 1996. – 185 p.
122. Baudrillard J. Simulacra and Simulations [Текст] / J. Baudrillard // Baudrillard J. Selected Writings / Editor Mark Poster. – Stanford : Stanford University Press. – 1988. – Pp. 166-184.
123. Robertson R. Globalization Theory 2000+ : Major Problematics [Текст] / R. Robertson // Handbook of Social Theory / Ed. by G. Ritzer and B. Smart. – London : Sage Publications, 2001. – Pp. 458-470.
124. Ильин М. В. Введение [Текст] / М. В. Ильин, В. Л. Иноземцев // Мегатренды мирового развития. – М. : Экономика, 2001. – С. 7-25.
125. Шепелев М. А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку [Текст] / М. А. Шепелев. – К. : Генеза, 2004. – 512 с.
126. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации [Текст] / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2002. – 760 с.
127. Шепелев М. А. Теоретико-методологічні засади політологічного аналізу глобалізації управління : Дис... докт. політ. наук : 23.00.04 [Текст] / М. А. Шепелев ; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, спец. рада Д. 76.051.03. – Чернівці, 2007. – 419 с.
128. Швейкина Н. С. Глобальное управление как предмет политологического исследования : концептуальные характеристики [Текст] / Н. С. Швейкина // Пространство и время в мировой политике и международных отношениях : материалы 4 Конвента РАМИ. Т. 9 : Перспективы надгосударственного управления в глобальном и региональном масштабе / Российская ассоциация международных исследований. – М. : МГИМО-Университет, 2007. – С. 24-29.
129. Игрицкий Ю. В. Национальное государство под натиском глобализации [Текст] / Ю. В. Игрицкий // Pro et Contra. – Том 4. – №4. – Осень 1999. – С. 203-211.
130. Кляйнштойбер Г. Й. Интернет : между регулированием и управлением [Электронный ресурс] / Г. Й. Кляйнштойбер // Справочник по свободе массовой информации в Интернете. – С. 61-76. – Режим доступа : www.osce.org/item/13570.html?ch=93&lc=RU.
131. Кильюнен К. Управление глобальными процессами [Текст] / К. Кильюнен // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 173-181.
132. Мусиенко Т. В. Социокультурные и политические проблемы глобального развития [Электронный ресурс] / Т. В. Мусиенко // CREDO NEW. – 2004. – №3. – Режим доступа : http://www.orenburg.ru/culture/credo/03_2004/9.html.
133. Чешков М. Глобалізація : сутність, сучасна фаза, перспективи [Текст] / М. Чешков // І – 2000. – №19. – С. 178-194.
134. Rosenau J. N. Governance [Текст] / J. Rosenau // Global Governance : Critical Concepts in Political Science / Ed. by T. J. Sinclair. – London-New York : Routledge, 2004. – Pp. 179-209.
135. Keohane R. O. Introduction [Электронный ресурс] / R. O. Keohane, J. Nye // Governance in a Globalizing World / John D. Donahue and Joseph S. Nye Jr., eds. ; Brookings Institution Press and Visions Of Governance In The 21st Century. – Washington : Brookings Institution Press, 2000. – Pp. 1-41. – Режим доступа : www3.brookings.edu/press/books/chapter_1/governance.pdf.
136. Необходима политика обеспечения мирового порядка [Электронный ресурс] // Internationale Politik / Германское общество внешней политики. – 1998. – №11. – Режим

доступу : <http://www.deutshebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/1998-11/article05.html>.

137. Гай П. Глобализация, управление и его институты [Электронный ресурс] / П. Гай // Отечественные записки. – 2004. – №2. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/?numid=17&article=808>.

138. Rosenau J. Along the Domestic-Foreign Frontier [Текст] / J. Rosenau. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 488 p.

139. Мартинелли А. Рынки, правительства, сообщества и глобальное управление (Доклад XV Конгрессу. Часть I) [Текст] / А. Мартинелли // Социологические исследования. – 2002. – №12. – С. 3-14.

140. Вебер А. Быть или не быть... Глобальное управление как мировая проблема [Текст] / А. Вебер // МЭ и МО. – 1993. – № 4. – С. 16-29.

141. Лебедева Т. П. Каким быть глобальному управлению? [Электронный ресурс] / Т. П. Лебедева // Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество). – 2006. – №1. – Режим доступа : www.spa.msu.ru/images/File/Vestnik/Lebedeva.pdf.

142. Мартинелли А. Рынки, правительства, сообщества и глобальное управление (Доклад XV Конгрессу. Часть II) [Текст] / А. Мартинелли // Социологические исследования. – 2003. – №1. – С. 16-28.

143. Хелд Д. Глобальные трансформации : Политика, экономика, культура [Текст] / Д. Хелд, Э. Макгрю, Д. Гольдблатт, Д. Пerratон ; пер. с англ. В. В. Сапова и др. – М. : Праксис, 2004. – 576 с.

144. Пэрро Э. Размышления о глобализации [Текст] / Э. Пэрро // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. 1. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 76-89.

145. Ленин В. И. О лозунге Соединенных Штатов Европы [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 26. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – С. 351-360.

146. Явич Л. О философии права на XXI век [Текст] / Л. Явич // Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 4-33.

147. Ревель Ж. -Ф. Друга молодість демократії : Майбутнє демократичного імпульсу [Текст] / Ж. -Ф. Ревель. – К. : Сфера, 2001. – 275 с.

148. Барабанов О. Н. Глобальное управление как тема для научного анализа [Электронный ресурс] / О. Н. Барабанов ; Российская ассоциация международных исследований. – Режим доступа : http://globalanti.risa.ru/reports.php?cat_id=31&doc_id=13.

149. Щекин Г. В. Диалог цивилизаций : новые принципы организации мира : Доклад на Всемирной конференции 24 мая 2002 г., Киев, Украина [Текст] / Щекин Г. В. – К. : МАУП, 2002. – 148 с.

150. Huntington S. P. The lonely superpower [Текст] / S. P. Huntington // Foreign affairs. – 1999. – Vol. 78. – №2. – Pp. 35-36.

151. Messner D. Globalisierung, Global Governance und Entwicklungspolitik [Текст] / D. Messner // Politik und Gesellschaft. – 1999. – №1. – S.10-13.

152. Rhodes R. A. W. The governance narrative : key findings and lessons from the ESRC's Whitehall programme [Текст] / R. A. W. Rhodes // Public administration. – 2000. – Vol. 78. – №2. – Pp. 345-363.

153. Коллонтай В. Западные концепции экономической глобализации [Текст] / В. Коллонтай // Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития / Горбачев М. С. и др. – М. : Альпина паблишер, 2003. – С. 147-192.

154. Никонов В. Глобализация и государство (тезисы к докладу СВОП) [Электронный ресурс] / В. Никонов ; Информационно-аналитический портал "Наследие". – Режим доступа : http://www.nasledie.ru/global/17_1/article.php?art=14.
155. Пугачев В. П. Введение в политологию [Текст] / В. П. Пугачев В. П., А. И. Соловьев. – М. : Логос, 1995. – 238 с.
156. Mische G. Toward a Human World Order : Beyond the National Security Straitjacket [Текст] / G. Mische, P. Mische. – N. Y. : Paulist Press, 1977. – 399 p.
157. Мунтян М. А. Государство в меняющемся мире [Текст] / М. А. Мунтян // Исторический процесс и проблемы развития России. – М., 1998. – С. 89-110.
158. Falk R. World Orders, Old and New [Текст] / R. Falk // Current History. – January 1999. – P. 29-34.
159. Уткин А. Н. Мировой порядок XXI века [Текст] / А. Н. Уткин. – М. : Алгоритм, 2001. – С. 71-73.
160. Гидденс Э. Ускользящий мир : как глобализация меняет нашу жизнь [Текст] / Э. Гидденс ; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2004. – 120 с.
161. Страйкер Р. Глобализация и государство благосостояния [Текст] / Р. Страйкер // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 83-93.
162. Кили Р. Глобализация, постфордизм и современный контекст развития [Текст] / Р. Кили // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 132-141.
163. Рейнике В. Х. Глобальная государственная политика [Текст] / В. Х. Рейнике // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 221-229.
164. Танци В. Роль государства в экономике : эволюция концепций [Текст] / В. Танци // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №3. – С. 51-62.
165. Лафонтен О. Без страха перед глобализацией : благосостояние и работа для всех [Текст] / О. Лафонтен, К. Мюллер // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 118-131.
166. Клепацкий Л. Н. Проблемы современной трансформации международных отношений [Текст] / Л. Н. Клепацкий // Мегатренды мирового развития. – М. : Экономика, 2001. – С. 116-122.
167. Пешков М. Государство как агент развития : старые и новые "вызовы". Выступление на заседании "круглого стола" "Место и роль государства в процессе развития" [Текст] / М. Пешков // Международная экономика и международные отношения. – 1998. – №12. – С. 59-93.
168. Арановский К. В. Суверенитет в системе федеративных отношений [Текст] / К. В. Арановский // Право и политика. – №1. – М. : Nota Bene, 2000. – С. 12-22.
169. Дзодзиев В. Проблемы становления демократического государства в России [Текст] / В. Дзодзиев. – М. : Ad Marginem, 1996. – 303 с.
170. Кремень Т. В. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації : Автореф. дис... канд. політ. наук. 23.00.04 [Текст] / Т. В. Кремень ; НАН України. Ін-т економіки і міжнарод. відносин. – К., 2004. – 18 с.
171. Карнаух В. К. Глобализация : критика неолиберального похода [Текст] / В. К. Карнаух // Глобализация в социально-философском измерении. Сборник материалов конференции. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 47-51.

172. Делягин М. Мировой кризис. Общая теория глобализации [Электронный ресурс] / М. Делягин. – М. : Институт проблем глобализации, 2003. – Режим доступа : http://www.opes.ru/library/article.asp?d_no=3589&c_no=79&c1_no=.
173. Кокс Р. У. Глобальная перестройка [Текст] / Р. У. Кокс // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 99-104.
174. Дьёкофф А. От государства-нации к постнационализму? [Текст] / А. Дьёкофф, К. Жафрело // Мировая политика и международные отношения в 1990-е годы : взгляды американских и французских исследователей / Под. ред. М. М. Лебедевой и П. А. Цыганкова. – М. : МОНФ, 2001.
175. Мунтян М. Глобализация, международные отношения и мировая политика [Электронный ресурс] / М. Мунтян. – Режим доступа : <http://www.c-society.ru/wind.php?ID=282843&soch=1>.
176. Кустарев А. Государственный суверенитет в условиях глобализации [Текст] / А. Кустарев // Pro et Contra. – 2006. – № 4. – С. 72-88.
177. Мунтян М. А. Глобализация или транснационализация ? [Электронный ресурс] / М. А. Мунтян. – Режим доступа : <http://www.c-society.ru/wind.php?ID=205739&soch=1>.
178. Pfaff W. Despite Global Changes, National Sovereignty Remains King [Текст] / W. Pfaff // The Herald International Tribune. – 2000. – March 30.
179. Ильин М. В. Новая жизнь традиционных укладов [Текст] / М. В. Ильин // Мегатренды мирового развития. – М. : Экономика, 2001. – С. 270-279.
180. Rogalski M. Mondialisation : Presentation et remarques complementaires [Текст] / M. Rogalski // Pensee. – 1997. – № 309. – Pp. 5-15.
181. Warrington E. Efficiency first... political education second – Devising governing institutions for emerging polities. Five decades of debate, experimentation and inn [Текст] / E. Warrington // Public Administration and Development. – 1999. – Vol. 19. – №5. – Pp. 487-506.
182. Писарев В. Глобальное соуправление ресурсами [Электронный ресурс] / В. Писарев // Международные процессы. – Том 5. – №3(15). – Сентябрь-декабрь 2007. – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/fifteen/009.htm>.
183. Мак-Майкл Ф. Глобализация : мифы и реальность [Текст] / Ф. Мак-Майкл // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. I. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 90-98.
184. Стрельцова Я. Р. Научная мысль Франции о проблемах глобализации [Электронный ресурс] / Я. Р. Стрельцова // Вестник Европы. – 2004. – №12. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/vestnik/2004/12/my5.html>.
185. Соколов В. Современный мир и национальная экономическая политика [Текст] / В. Соколов // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – №10. – С. 5-20.
186. Strange S. The Retreat of the State : The Diffusion of Power in the World Economy [Текст] / S. Strange. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 218 p.
187. Woods D. R. Welfare State Reform [Электронный ресурс] / D. R. Woods ; Institute of Political Science, University of Tübingen. – 2007. – 30 p. – Режим доступа : [http://www.policy-network.net/uploadedFiles/Research_Programmes/Review%20-%20Welfare%20State%20Reform%20\(Woods\).pdf](http://www.policy-network.net/uploadedFiles/Research_Programmes/Review%20-%20Welfare%20State%20Reform%20(Woods).pdf).
188. Fenger H. J. M. Welfare regimes in Central and Eastern Europe : Incorporating post-communist countries in a welfare regime typology [Текст] / H. J. M. Fenger ; Department of Public Administration, Erasmus University Rotterdam, The Netherlands ; Ministry of Social Affairs and Employment, The Netherlands. – August 2007. – 30 p.

189. Yeates N. Chapter 21. Globalization and Social Policy [Текст] / N. Yeates // *Social Policy / John Baldock, Nicholas Manning, and Sarah Vickerstaff, eds.* – Oxford : Oxford University Press, 2007. – Pp. 628-653.
190. Ригер Э. Государство благосостояния как ограничитель глобализации [Текст] / Э. Ригер, С. Лейбфрид // *Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. II.* – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 94-101.
191. Laroche J. Mondialisation et gouvernance mondiale [Текст] / J. Laroche ; Sous la dir. de Josepha Laroche. – Paris : Institut de relations internationales et stratégiques : Presses Universitaires de France, 2003. – 264 p.
192. Шишков Ю. Европа и процессы глобализации экономики [Электронный ресурс] / Ю. Шишков. – Режим доступа : www.ieras.ru/journal/journal1.2000/4.htm.
193. де Бенуа А. Глобализация и новая консервативная парадигма в XXI веке: Стенограмма лекции 24 октября 2008 г. на социологическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова [Электронный ресурс] / А. де Бенуа; Фонд им. П.Сорокина. – Режим доступа : <http://www.sorokinfond.ru/index.php>.
194. Доклад Специального комитета полного состава двадцать седьмой специальной сессии Генеральной Ассамблеи Организация Объединенных Наций [Текст] / Генеральная Ассамблея ООН. Официальные отчеты. XXVII специальная сессия. Дополнение №3 (A/S-27/19/Rev. 1). – Нью-Йорк : ООН, 2002. – 33 с.
195. Dreher A. Does Globalization Affect Growth? Empirical Evidence from a new Index [Текст] / A. Dreher // *Applied Economics.* – 2006. – №38 (10). – Pp. 1091-1110.
196. Гурков А. Глобализация и те, кто от нее выиграл [Электронный ресурс] / А. Гурков // *Deutsche Welle.* – 30.01.2008. – Режим доступа : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,3101398,00.html>.
197. BaseGroup Labs. Технологии анализа данных [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.basegroup.ru.
198. Cousins M. European Welfare States : Comparative Perspectives [Текст] / M. Cousins. – London : Sage Publications Ltd, 2005. – 272 p.
199. Begg I. Is Social Europe Fit for Globalisation? A study of the social impact of globalisation in the European Union [Текст] / I. Begg, J. Draxler, J. Mortensen ; Centre for European Policy Studies. – Brussels : European Commission, 2008. – 205 p.
200. Europe in figures - Eurostat yearbook 2008 : International trade (tables and graphs) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=CH08_2008-EN.
201. Roundtable of International Shipping Associations [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.marisec.org/shippingfacts/worldtrade/costs.php>.
202. Europe in figures - Eurostat yearbook 2008 : International trade (tables and graphs) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=CH01_2008-EN.
203. Europe in figures - Eurostat yearbook 2008 : Science and technology (tables and graphs) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=CH12_2008.
204. Цапенко И. П. Управление миграцией : опыт развитых стран [Текст] / И. П. Цапенко ; Ин-т мировой экономики и международных отношений РАН. – М. : Academia, 2009. – 374 с.

205. Compendium of patent statistics [Текст] / OECD, European Patent Office. – Paris : OECD, 2008. – 38 p.
206. Jessop B. The Future of the Capitalist State [Текст] / B. Jessop. – Cambridge : Polity Press, 2002. – 334 p.
207. Tóth I. Gy. Income inequalities, poverty and precariousness in the globalising Europe [Текст] / I. Gy. Tóth ; SIMGLOBE project. A study of the social impact of globalization (for Directorate-general for employment, social affairs and equal opportunities of the European Commission) : Final Report (Contract VC/2005/0228). – Brussels, CEPS : 2007. – 204 p.
208. Tóth I. Gy. Income inequality and poverty in the EU : A macro level comparative analysis [Электронний ресурс] / I. Gy. Tóth, A. Gábor // Final Annual Monitoring Report / European Observatory on the Social Situation (SSO), Situation LOT 2, Network on Social Inclusion and Income Distribution. – 2005. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/employment_social/social_situation/docs/sso2005_social_inclusion_report.pdf.
209. European Commission. Joint Report on Social Protection and Social Inclusion (Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions). COM(2005) 14 [Текст]. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2005 – 116 p.
210. Unemployment and labor market institutions : Why reforms pay off [Текст] // IMF World Economic Outlook. – 2003. – April. – Pp. 129-150.
211. Responding to the challenges of globalisation : Occasional papers No 21 December 2005 [Текст] / European Commission. Directorate-General for Economic and Financial Affairs. – Brussels : European Communities, 2005. – 27 p.
212. Auer P. Protected Mobility for Employment and Decent Work : Labour Market Security in a Globalised World [Текст] / P. Auer ; International Labour Organisation. – Geneva : ILO, 2005. – 20 p.
213. Baumol W. Macroeconomics of unbalanced growth : The anatomy of the urban crisis [Текст] / W. Baumol // American Economic Review. – 1967. – Vol. 57, No. 3. – Pp. 415-426.
214. Esping-Andersen G. Social Foundations of Postindustrial Economies [Текст] / G. Esping-Andersen. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 224 p.
215. Пелех О. Б. Міжнародна трудова міграція в Чеській Республіці : Монографія [Текст] / О. Б. Пелех, Б. М. Юськів. – Рівне : Перспектива, 2006. – 200 с.
216. Scharpf F. W. Globalization and the welfare state : Constraints, challenges and vulnerabilities [Электронний ресурс] / F. W. Scharpf // The Year 2000 International Research Conference on Social Security “Social security in the global village”, Helsinki, 25-27 September 2000. – 35 p. – Режим доступу : <http://www.issa.int/pdf/helsinki2000/topic0/2scharpf.PDF>.
217. Garrett G. Globalization and the welfare state [Электронний ресурс] / G. Garrett, D. Mitchell ; Department of Political Science Yale University ; Research School of Social Sciences. – July 1999. – Режим доступу : www.yale.edu/leitner/resources/docs/1999-04.pdf.
218. The new politics of the welfare state [Текст] / Edited by P. Pierson. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – xiii, 514 p.
219. Swank D. Global Capital, Political Institutions, and Policy Change in Developed Welfare States [Текст] / D. Swank. – London : Cambridge University Press, 2002. – 350 p.
220. Orenstein M. A. Globalization and the Development of Welfare States in Postcommunist Europe [Текст] / M. A. Orenstein, M. R. Haas ; Belfer Center for Science and

International Affairs Discussion Paper 2002-02 (February 2002), Kennedy School of Government, Harvard University. – Harvard : Harvard University, 2002. – 44 p.

221. Ferge Z. Welfare and 'ill-fare' systems in Central-Eastern Europe [Текст] / Z. Ferge // Globalization and European welfare states : challenges and change / R. Sykes, B. Palier and P. M. Prior (eds.). – Basingstoke : Palgrave, 2001. – Pp. 127-152.

222. Koryś P. Czas globalnych migracji. Mobilność międzynarodowa w perspektywie globalizacji [Текст] / P. Koryś, M. Okólski ; Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski ; Seria : Prace migracyjne, №55. – Warszawa : Instytut Studiów Społecznych UW, 2004. – 33 s.

223. Problems of migration statistics [Текст] // Population studies. – №5. – New York : United Nations, 1950.

224. Всеобщая декларация прав человека. 10 декабря 1948 г. [Текст] // Политология : хрестоматия / Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 519-526.

225. International Migration Statistics [Текст] / Statistical Papers, No. 20. Sales No. E. 53. XIII. 10. – New York : United Nations, 1953.

226. Recommendations on statistics of international migration [Текст] / ST/ESA/STAT/SER.58/Rev/1 ; Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division. – New York : United Nations, 1998. – vii, 95 p.]

227. Денисенко М. Б. Эмиграция из России по данным зарубежной статистики [Текст] / М. Б. Денисенко // Статистика и учет миграции населения : Научная серия : Международная миграция населения : Россия и современный мир / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : МАКС-Пресс, 2001. – Вып. 8. – С. 11-30.

228. Ионцев В. Россия в мировых миграционных потоках : особенности и тенденции последнего десятилетия (1992-2001 гг.) [Текст] / В. Ионцев, И. Ивахнюк // Мир в зеркале международной миграции : Научная серия : Международная миграция населения : Россия и современный мир. Вып. 10. / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : МАКС-Пресс, 2002. – С. 40-89.

229. IOM World migration 2003. Managing migration – challenges and responses for people on the move [Текст] . – Geneva : IOM, 2003. – 400 p.

230. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса (Очерки теории и методов исследования) [Текст] / Л. Л. Рыбаковский. – М. : Русский Гуманитарный Интернет – Университет, 2002. – 114 с.

231. Староверов В. И. Социально-демографические проблемы деревни : методология, методика, опыт анализа миграции сельского населения [Текст] / В. И. Староверов. – М. : Наука, 1975. – 286 с.

232. Миграция сельского населения [Текст] / Под ред. Т. И. Заславской. – М. : Мысль, 1970. – 348 с.

233. Ленин В. И. Развитие капитализма в России (процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности) [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 3. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – 791 с.

234. Хомра А. У. Определение и классификация форм миграции населения [Текст] / А. У. Хомра // Демографические тетради. – К. : ИЭ АН УССР, 1974. – Вып. 9. – С. 260-262.

235. Магомедова А. Г. Экономико-демографические аспекты внешней миграции в России [Текст] / А. Г. Магомедова ; под. ред. В. А. Ионцев. – М. : ТЕИС, 2006. – 128 с.

236. Ravenstain E. G. The Laws of Migration [Текст] / E. G. Ravenstain // Journal of the statistical society. – 1885. – Vol. 48. – Pp. 167-227.
237. Lewis G. J. Human Migration. A Geographical Perspective [Текст] / G. J. Lewis. – London : Croom Helm, 1982. – 220 p.
238. Ионцев В. А. Международная миграция населения : Россия и современный мир [Текст] / В. И. Ионцев. – М. : Диалог-МГУ, 1998. – 83 с.
239. Введение в демографию [Текст] / Под ред. В. А. Ионцева, А. А. Саградова – М. : ТЕИС, 2003. – 629 с.
240. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения [Текст] / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 231 с.
241. Хорев Б. С. Проблемы изучения миграции населения (Статистико-географические очерки) [Текст] / Б. С. Хорев, В. Н. Чапек. – М. : Мысль, 1978. – 254 с.
242. Караханова Т. М. Некоторые вопросы миграции населения в Узбекской ССР : Автореф. дисс. к э. н. [Текст] / Т. М. Караханова. – М., 1971. – 24 с.
243. Шамилева Л. Л. Моделирование миграций населения в районе [Текст] : Автореф. дисс. к э. н. – М., 1975. – 23 с.
244. Народонаселение. Прикладная демография : Сб. статей [Текст] / Гл. редактор Д. И. Валентей. – М. : Статистика, 1973. – 136 с.
245. Заславская Т. И. Процессы миграции и их регулирование в социалистическом обществе [Текст] / Т. И. Заславская, Л. Л. Рыбаковский // Социус. – 1978. – №1. – С. 56-65.
246. Статистика миграции населения : сборник [Текст] / Центральный экономико-математический институт ; под ред. А. Г. Волкова. – М. : Статистика, 1973. – 361 с.
247. Parwell M. Population movements and the Third World [Текст] / M. Parwell. – London, New York : Routledge, 1993. – 158 p.
248. Крысин Л.П. Толковый словарь иностранных слов [Текст] / Л.П. Крысин. – М. : Русский язык, 2003. – 846 с.
249. Народонаселение : Энциклопедический словарь [Текст] / Центр по изучению пробл. народонаселения МГУ им. М. В. Ломоносова ; Редкол. : Г. Г. Меликьян (гл. ред.) и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1994. – 640 с.
250. Покшишевский В. В. Миграции населения как общественное явление и задачи статистического их изучения [Текст] / В. В. Покшишевский // Статистика миграций населения : сборник / Центральный экономико-математический институт ; под ред. А. Г. Волкова. – М. : Статистика, 1973. – С. 7-34.
251. Standing G. Conceptualising Territorial Mobility [Текст] / G. Standing // Migration Surveys in Low Income Countries : Guidelines for Survey and Questionnaire Design / Bilsborrow R. E., Oberai A. S., Standing G. (red.). – London, Sydney : Croom Helm, 1984. – Pp. 341-359.
252. Górny A. Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych [Текст] / A. Górny, P. Kaczmarczyk ; Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski ; Seria : Prace migracyjne, №43. – Warszawa : Instytut Studiów Społecznych UW, 2003. – 92 s.
253. Eisenstadt S. N. Analysis of Patterns of Immigration and Absorption of Immigrants [Текст] / S. N. Eisenstadt // Population Studies. – №2. – 1953. – Pp. 167-180.
254. Lee E. A theory of migration [Текст] / E. Lee // Demography. – № 3. – 1966. – Pp. 47-57.

255. Bogue D. J. Internal migration [Текст] / D. J. Bogue // The study of population : An inventory and appraisal / Hauser P. M., Duncan O. D. (red.). – Chicago : Chicago University Press, 1959. – Pp. 486-509.
256. Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition [Текст] / Zelinsky W. // Geographical Review. – № 61. – 1971. – Pp. 219-249.
257. Hoffman-Novotny H. J. Migration. Ein Beitrag zu einer soziologischen Erklärung [Текст] / H. J. Hoffman-Novotny. – Stuttgart : Ferdinand Enke Verlag, 1970. – 155 p.
258. ООН. А/60/871 Международная миграция и развитие. Доклад Генерального секретаря ООН [Текст] / Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. 18 May 2006. 06-35356 (R). – New York : United Nations publication, 2006. – 107 с.
259. Okólski M. Migration pressures on Europe [Текст] / M. Okólski ; Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Seria : Prace migracyjne, №26. – Warszawa, 1999. – 40 p.
260. Критц М. Международная миграция при множественности стран назначения [Текст] / М. Критц // Мир в зеркале международной миграции : Научная серия : Международная миграция населения : Россия и современный мир. Вып. 10. / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : МАКС-Пресс, 2002. – С. 112-119.
261. Демографический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. Д. И. Валентей. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.
262. Демографический понятийный словарь [Текст] / Под ред. Л. Л. Рыбаковского. – М. : Центр социального прогнозирования, 2003. – 352 с.
263. Садовская Е. Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века : основные тенденции и перспективы [Текст] / Е. Ю. Садовская. – Алма-Ата : Галым, 2001. – 260 с.
264. Піскун О. І. Основи міграційного права : Порівняльний аналіз. Навчальний посібник [Текст] / О. І. Піскун. – К. : Леся, 1998. – 360 с.
265. Ивахнюк И. Две миграционные системы в Европе : тенденции развития и перспективы взаимодействия [Электронный ресурс] / И. Ивахнюк // IV Региональная конференция Совета Европы “Миграционная политика накануне расширения ЕС : Вызовы будущему сотрудничеству в Восточной Европе”. Киев, 9-10 октября 2003 г. – Режим доступа : http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/strategii/dve_sistemi.
266. Ионцев В. Настоящее и будущее международной трудовой миграции в России [Текст] / В. Ионцев // Трудовая миграция. Вопросы управления и защиты прав трудящихся-мигрантов в России : Сборник статей / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : ТЕИС, 2005. – С. 9-20.
267. In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe : the Case of Poland [Текст] / T. Frejka, M. Okólski, K. Sword (red.). – New York and Geneva : United Nations, 1998. – xxiv, 229 p.
268. Ludzie na huślawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu [Текст] / Jaźwińska E., Okólski M. (red.). – Warszawa : Scholar, 2001. – 435 s.
269. Дювель Ф. Пространственная мобильность населения : индикаторы, категории и типологии [Текст] / Ф. Дювель // Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграционных исследований, 2007. – С. 71-95.
270. Метелев С. Е. Международная трудовая миграция и развитие российской экономики : Автореф. дисс... докт. экон. наук : 08.00.05 [Текст] / С. Е. Метелев ;

Институт социально-политических исследований РАН, диск. совет Д. 002.088.02. – М., 2006. – 51 с.

271. Витковская Г. С. Незаконная миграция в России : ситуация и политика противодействия [Текст] / Г. С. Витковская // Нелегальная иммиграция. Научная серия : Международная миграция населения : Россия и современный мир / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : МАКС-Пресс, 2002. – Вып. 9. – С. 11-34.

272. Міжнародне міграційне право. Глосарій міграційних термінів [Електронний ресурс] / Р. Перрушу, відп. ред. ; Міжнародна організація з проблем міграції. – ІОМ, 2006. – 74 с. – Режим доступу : http://www.iom.org.ua/docs/CBMMMP%20-%20ІОМ%20Info%20Paper%20-%202006_ukr.Doc.

273. Düvell F. Globalisation, Migration and Policy Response [Електронний ресурс] / F. Düvell ; Talk, University of Koc, Istanbul. – 06.10.2004. – Режим доступу : <http://home.ku.edu.tr/~mirekoc/Koc1%5B1%5D.doc>.

274. Rangelova R. Migration from central and eastern Europe : the case of Bulgaria [Електронний ресурс] / R. Rangelova, K. Vladimirova // South-East Europe Review. – №3. – 2004. – S. 7-30. – Режим доступу : <http://www.cceol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=6EFAC8FC-DA9B-4569-8B09-FF860A861AFD>.

275. Okólski M. Migracje a globalizacja [Текст] / М. Okólski // Globalizacja od A do Z / E. Czarny (red.) ; Narodowy Bank Polski, Departament Komunikacji Społecznej. – Warszawa : Narodowy Bank Polski, 2004. – S. 199-232.

276. Столкер П. Работники без границ : влияние глобализации на международную миграцию : реферат [Електронний ресурс] / П. Столкер // Отечественные записки. – 2004. – №4(19). – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/?numid=19&article=901>.

277. Education at a Glance 2007. OECD Indicators [Текст] / OECD. – Paris : OECD, 2007. – 449 p.

278. Towards a Fair Deal for Migrant Workers in the Global Economy, Report VI [Електронний ресурс] // International Labour Conference, 92nd Session, International Labour Office, 2004, Geneva. – Geneva : ILO, 2004. – Режим доступу : http://www.ilo.org/global/Themes/Labour_migration/lang--en/docName--KD00096/index.htm.

279. World Migration Report 2008. Chapter 8 - Irregular Migration [Текст] // World Migration Report 2008 : Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy / International Organization for Migration ; 02 December 2008. – Geneva : IOM, 2008. – Pp. 201-234.

280. 1991 Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service [Текст]. – Washington D. C. 1992.

281. Zlotnik H. International migration 1965-96 : An overview [Текст] / H. Zlotnik // Population and Development Review. – 1998. – No. 3. – S. 429-468.

282. International Migration Data 2008. Stocks of foreign labour force in selected OECD countries [Електронний ресурс] / OECD. – 2008. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/dataoecd/41/51/42287775.xls>.

283. Vila M. R. International migrations and globalization : International and regional migration trends, 1965-2000 [Електронний ресурс] / M. R. Vila ; SELA, Permanent Secretariat. – 2002. – Режим доступу : http://www.sela.org/public_html/AA2K2/eng/docs/coop/migra/spsmirdi6-02/spsmirdi6-0.htm.

284. Tapinos G. Can one really talk of the globalisation of migration flows? [Текст] / G. Tapinos, D. Delaunay // Globalisation, Migration and Development. – Paris : OECD, 2000. – Pp. 35-58.

285. Meeting the Challenges of Migration [Электронный ресурс] / UNFPA, The International Migration Policy. – UNFPA, 2004. – 98 p. – Режим доступа : http://www.unfpa.org/upload/lib_pub_file/334_filename_migration.pdf.
286. Каслз С. Глобальные тенденции и проблемы. Международная миграция в начале XXI века : глобальные тенденции и проблемы [Текст] / С. Каслз // Международный журнал социальных наук. – 2001. – №32. – С. 27-32.
287. Блинова М. С. Трансформация теоретических представлений о глобальной миграции в контексте научного дискурса [Электронный ресурс] / М. С. Блинова // Материалы XIV Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых "Ломоносов". – М. : Изд-во МГУ, 2007. – Режим доступа : http://www.lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/17/blinova_ms.doc.pdf.
288. Гхош Б. Миграция как глобальный вызов и европейская дилемма [Текст] / Б. Гхош // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч. III. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 67-79.
289. CDMG (2000) 11 rev - Towards a Migration Management Strategy. Report of the Restricted Working Group on a Migration Management Strategy and Summary of the proceedings of the seminar on managing migration in the wider Europe [Электронный ресурс] / European Committee on Migration (CDMG). – Strasbourg, 12-13 October 1998. – 64 p. – Режим доступа : http://www.coe.int/t/e/social_cohesion/migration/documentation/Publications_and_reports/CDMG%20_2000_%2011%20e.pdf.
290. Солт Дж. Текущие тенденции в международной миграции в Европе : 1999 [Электронный ресурс] / Дж. Солт ; Русский архипелаг : сетевой проект "Русского мира". – Режим доступа : <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/europadis/tendentsii/>.
291. Salt J. International Movements of the Highly Skilled [Текст] / J. Salt ; OECD Social Employment and Migration Working Papers, No. 3. – Paris : OECD Publishing, 1997. – 44 p.
292. Trends in International Migration 2001 : Continuous Reporting System on Migration [Текст] / OECD. – Paris : OECD, 2002. – 374 p.
293. Docquier F. International Migration by Educational Attainment, 1990-2000 [Электронный ресурс] / F. Docquier, A. Marfouk // International Migration, Remittances, and the Brain Drain / Ozden C., Schiff M. (eds). – Washington, DC : The World Bank and Palgrave MacMillan, 2006. – Pp. 151-200. – Режим доступа : http://team.univ-paris1.fr/teamperso/DEA/Cursus/M2R/DocM2Rouvturecroissance/DM_ozdenschiff.pdf.
294. Cross-border Tertiary Education : a Way towards Capacity Development [Текст] / OECD. – Paris : OECD, 2007. – 199 p.
295. Salt J. Current Trends in International Migration in Europe [Текст] / J. Salt. – Strasbourg : Council of Europe, 2001. – 39 p.
296. Аранго Х. Глобальные тенденции и проблемы. Объяснения миграции : критический обзор [Текст] / Х. Аранго // Международный журнал социальных наук. – 2001. – №32. – С. 43-59.
297. Davis K. Social Science Approaches to International Migration [Текст] / K. Davis // Population and Resources in Western Intellectual Traditions / Eds. Teitelbaum M. S., Winter J. M. – N. Y. : The Population Council, 1988. – Pp. 245-261.
298. Krieger H. Migration Trends in an Enlarged Europe [Электронный ресурс] / H. Krieger ; European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin. – 2004. – 110 p. – Режим доступа :

http://aa.ecn.cz/img_upload/9e9f2072be82f3d69e3265f41fe9f28e/20004_migration_trends.pdf
f.

299. Fielding A. The "impasse in migration theory" revisited [Текст] / A. Fielding ; Conference on International Migration. – Soesterberg : IBG/Royal Dutch G.S., 1983.

300. Урсуа Р. Социальные исследования и меры по взаимодействию в общественной политике. Международная миграция, социальные науки и общественная политика [Текст] / Р. Урсуа // Международный журнал социальных наук. – 2001. – №32. – С. 207-217.

301. Massey D. S. An Evaluation of International Migration Theory. The North American Case [Текст] / D. S. Massey // Population and Development Review. – 1994. – No 20. – Pp. 699-751.

302. Юдина Т. Н. О социологическом анализе миграционных процессов [Электронный ресурс] / Т. Н. Юдина // Социологические исследования. – 2002. – №10. – С. 102-109. – Режим доступа : http://socis.isras.ru/SocIsArticles/2002_10/Yudina.doc.

303. Ravenstein E. G. The Laws of Migration [Текст] / E. G. Ravenstein // Journal of the Royal Statistical Society. – 1889. – Vol. 52. – Pp. 241-301.

304. Ranis G. A theory of Economic Development [Текст] / G. Ranis, J. C. H. Fei // American Economic Review. – 1961. – V. 51. – Pp. 533-565.

305. Todaro M. P. A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries [Текст] / M. P. Todaro // American Economic Review. – 1969. – No 59. – Pp. 138-148.

306. Sjaastad L. A. The Costs and Returns of Human Migration [Текст] / L. A. Sjaastad // The Journal of Political Economy. – 1962. – No 70(5). – Pp. 80-93.

307. Ионцев В. А. Международная миграция населения : теория и история изучения : Монография [Текст] / В. А. Ионцев. – М. : Диалог МГУ, 1999. – 370 с.

308. Stark O. The Migration of Labor [Текст] / O. Stark. – Cambridge : Basil Blackwell, 1991. – 406 p.

309. Stark O. The new economics of labor migration [Текст] / O. Stark, D. E. Bloom // American Economic Review. – 1985. – Vol. 2(75). – Pp. 173-178.

310. Stark O. Relative Deprivation and International Migration [Текст] / O. Stark, J. E. Taylor // Demography. – 1989. – Vol. 26. – No. 1. – Pp. 1-14.

311. Labor migration from the new EU member states [Электронный ресурс] / World Bank EU8. Quarterly Economic Report. PART II : Special Topic. – September 2006. – 34 p. – Режим доступа : http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/EU8QERSeptember2006_SpecialTopicFINAL.pdf.

312. Piore M. J. Birds of Passage. Migrant Labor and Industrial Societies [Текст] / M. J. Piore. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 229 p.

313. Portes A. Labor, Class, and the International System [Текст] / A. Portes, J. Walton. – N. Y. : Academic Press, 1981. – 230 p.

314. Sassen S. The Mobility of Labor and Capital : A Study in International Investment and Labor Flow [Текст] / S. Sassen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – 224 p.

315. Papademetriou D. G. The Unsettled Relationship : Labor Migration and Economic Development [Текст] / D. G. Papademetriou, Ph. Martin. – N. Y. : Greenwood Press, 1991. – Pp. 3-26.

316. Massey D. S. Return to Aztlan : The Social Process of International Migration from Western Mexico [Текст] / D. S. Massey, R. Alarcon, J. Durand, H. Gonzalez. – Berkeley, Los Angeles : University of California Press, 1987. – X, 335 p.
317. Bourdieu P. The Forms of Capital [Текст] / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for Sociology of Education / Richardson J. G. (ed.). – New York, London : Greenwood Press, 1986. – Pp. 241-258.
318. Gurak D. T. Migration Networks and the Shaping of Migration Systems [Текст] / D. T. Gurak, F. Caces // International Migration Systems / Kritz M. M., Lim L. L., Zlotnik H. (eds.). – Oxford : Clarendon Press, 1992. – Pp. 150-176.
319. Waldinger R. The Making of an Immigrant Niche [Текст] / R. Waldinger // International Migration Review. – 1994. – No 28(1). – Pp. 3-30.
320. Pries L. New Migration in Transnational Spaces [Текст] / L. Pries // Migration and Transnational Social Spaces / Pries L. (red.). – Aldershot, Brookfield, Singapore, Sydney : Ashgate, 1999. – Pp. 1-35.
321. Faist T. The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces [Текст] / T. Faist. – Oxford : Clarendon Press, 2000. – xiv, 380 p.
322. Glick S. From Immigrant to Transmigrant : Theorizing Transnational Migration [Текст] / S. Glick, C. Blanc // Anthropological Quarterly. – 1995. – No 68 (1). – Pp. 48-63.
323. Блинова М. С. Современные концепции миграции населения : критический анализ [Электронный ресурс] / М. С. Блинова // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2008. – №3. – Режим доступа : <http://www.socio.msu.ru/documents/vestnik/archive/vestnik.2008-03-5.rtf>.
324. Massey D. Why Does Migration Occur? A Theoretical Synthesis [Текст] / D. Massey // The Handbook of International Migration : The American Experience / Hirschman, Ch., Kasinitz, P., DeWind, J. (red.). – New York : Russell Sage Foundation, 1999. – Pp. 34-52.
325. Myrdal G. Rich lands and poor [Текст] / G. Myrdal. – New York : Harper and Row, 1957. – 168 p.
326. Kritz M. M. Global interactions : Migration systems, processes, and policies [Текст] / M. M. Kritz, H. Zlotnik // International Migration Systems : A Global Approach / Kritz M. M., Lim L. L., Zlotnik H. (eds.) – Oxford : Clarendon Press, 1992. – Pp. 1-16.
327. Zlotnik H. Empirical Identification of International Migration Systems [Текст] / H. Zlotnik // International Migration Systems : A Global Approach / Kritz M. M., Lim L. L., Zlotnik H. (eds.) – Oxford : Clarendon Press, 1992. – Pp. 19-40.
328. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции [Текст] / Д. Массей // Международная миграция населения : Россия и современный мир. Вып. 10 / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : МАКС-Пресс, 2002. – С. 161-174.
329. Castles S. Towards a Sociology of Forced Migration and Social Transformation [Текст] / S. Castles // Sociology. – 2003. – Vol. 37 (1). – Pp. 13-34.
330. Papademetriou D. G. Causal Modelling in International Migration Research : A Methodological Prolegomenon [Текст] / D. G. Papademetriou, G. W. Hoppole // Quality and Quantity. – 1982. – No 16(5). – Pp. 369-402.
331. Волосенкова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами [Текст] / Е. Волосенкова, П. Кабаченко, Е. Тарасова // Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграционных исследований, 2007. – С. 213-236.

332. Філософія політики : Підручник [Електронний ресурс] / Авт. -упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – 400 с. – Режим доступу : www.pnu.edu.ua/e-book/book/html/D/ifon_kifi_Filosofiya%20polituku/170.html.
333. Migration Theory : Talking across Disciplines [Текст] / Ed. by Caroline V. Brettell, James F. Hollifield. – New York : Routledge, 2000 ; російський переклад редакційної статті збірника див. : Бреттелл К. Б., Холлифілд Дж. Ф. Теория миграций [Текст] / К. Б. Бреттелл, Дж. Ф. Холлифілд // Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграционных исследований, 2007. – С. 33-70.
334. Migracje międzynarodowe a modernizacja systemu politycznego i społecznego : Materiał z XIII Konferencji Naukowej Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, 12 stycznia 2007 [Текст] . – Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2008. – 275 s.
335. Бреттелл К. Б. Теория миграций [Текст] / К. Б. Бреттелл, Дж. Ф. Холлифілд // Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграционных исследований, 2007. – С. 33-70.
336. Lebhart G. Migration theories, hypotheses and paradigms : an overview [Текст] / G. Lebhart // International migration and its regulation. State of the art report Cluster A1 / Ed. H. Fassmann, J. Kohlbacher, U. Reeger, W. Sievers ; Institute for Urban and Regional Research Austrian Academy of Sciences, Commission for Migration and Integration Research Austrian Academy of Sciences. – 2005. – 66 p.
337. Ефимов Ю. Г. Политическая миграциология : миграционные процессы в контексте политологических проблем [Текст] / Ю. Г. Ефимов. – М. : АНМИ, 2005. – 204 с.
338. Tirtosudarmo R. The political dimensions of international migration : Indonesia and its neighbouring countries [Електронний ресурс] / R. Tirtosudarmo // Labour Migration in Indonesia : Policies and Practices / Ed. A. H. Sukamdi, P. Brownlee ; Population Studies Center Gadjah Mada University, Asia Pacific Migration Network (APMRN), Japan Foundation, UNESCO-MOST, CAPSTRANS, University of Wollongong. – 2003. – Режим доступу : <http://www.unesco.org/most/apmrlabo4.doc>.
339. Tirtosudarmo R. Population, Ethnicity and Violent Conflict [Текст] / R. Tirtosudarmo // Population Review. – 2006. – Vol. 45. No 1. – Pp. 6-22.
340. Weiner M. Security, Stability, and International Migration [Текст] / M. Weiner ; Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology ; WP 90-2. – December 1990. – 43 p.
341. Коданьоне К. Миграционная политика как планирование наугад [Електронний ресурс] / К. Коданьоне // Государство и антропоток : веб-альманах. Выпуск II : Миграции. – 2003. – Режим доступу : <http://antropotok.archipelag.ru/index.htm>.
342. Łukowski W. Współczesne migracje – potencjał konsensu politycznego? [Текст] / W. Łukowski // Migracje międzynarodowe a modernizacja systemu politycznego i społecznego : Materiał z XIII Konferencji Naukowej Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, 12 stycznia 2007. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2008. – 33-46 s.
343. Zolberg A. R. International Migration in Political Perspective [Текст] / A. R. Zolberg // Global Trends in Migration : Theory and Research on International Population

Movements / M. M. Kritz, Ch. B. Keely, S. M. Tomasi (red.). – New York : The Center of Migration Studies, 1981. – Pp. 3-27.

344. Böhning W. R. Elements of Theory of International Migration to Industrial Nation States [Текст] / W. R. Böhning // Global Trends in Migration : Theory and Research on International Population Movements / M. M. Kritz, Ch. B. Keely, S. M. Tomasi (red.). – New York : The Center of Migration Studies, 1981. – Pp. 28-43.

345. Словник української мови. Т. VII [Текст] / Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1976. – 724 с.

346. Рябов С. Політологія : словник понять і термінів [Текст] / С. Рябов. – К. : КМ Академія, 2001. – 256 с.

347. Филиппов А. Послесловие. Печальная глобализация : локальное без границ, глобальное без места [Текст] / А. Филиппов // Бек У. Что такое глобализация / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника ; общая редакция и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – С. 281-297.

348. Радтке Ф.-О. Между дерегуляцией и дискриминацией. Дилемма немецкого социального государства в обращении с иммиграцией [Электронный ресурс] / Ф.-О. Радтке // Миграция и национальное государство / Под ред. Т. Бараулиной и О. Карпенко ; Центр независимых социологических исследований. – СПб. : ЦНСИ, 2004. – Режим доступа : www.cisg.ru/files/publ/Migr_Radtke.pdf.

349. Шмитт К. Понятие политического [Текст] / К. Шмитт // Политология : хрестоматия / Сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 23-42.

350. Faist T. The Crucial Meso-Level [Текст] / T. Faist // International Migration, Immobility and Development : Multidisciplinary Perspectives / T. Hammar, G. Brochmann, K. Tamas, T. Faist, eds. – New York : Berg Publishers, 1997. – Pp. 187-217.

351. Hoerder D. Segmented Macrosystems and Networking Individuals : The Balancing Function of Migration Processes [Текст] / D. Hoerder // Migration, Migration History, History : Old Paradigms and New Perspectives / J. Lucassen, L. Lucassen, eds. – Bern : Peter Lang, 1997. – Pp. 73-84.

352. Миграция и безопасность в России [Текст] / Под ред. Г. Витковской и С. Панарина ; Московский Центр Карнеги. – М. : Ингтердиалект+, 2000. – 341 с.

353. Kozłowski K. Współczesne migracje jako źródło konfliktów politycznych [Текст] / K. Kozłowski // Migracje międzynarodowe a modernizacja systemu politycznego i społecznego : Materiał z XIII Konferencji Naukowej Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, 12 stycznia 2007. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2008. – S. 47-60.

354. King R. Towards a New Map of European Migration [Текст] / R. King // International journal of population geography. – 2002. – №8. – Pp. 89-106.

355. King R. Migration in a world historical perspective [Текст] / R. King // The economics of labour migration / J. van den Broeck (ed.). – Cheltenham (UK), Brookfield (USA) : Edward Elgar, 1996. – Pp. 7-76.

356. Tapinos G. P. Migrations internationales et développement [Текст] / G. P. Tapinos // Bulletin démographique des Nations Unies. – 1994. – No 36. – Pp. 1-22.

357. Salt J. Europe's migrant groups [Текст] / J. Salt, J. Clarke // The demographic characteristics of immigrant populations / W. Haug, P. Compton, and Y. Courbage (eds) ; Population studies No. 38. – Strasbourg : Council of Europe, 2002. – Pp. 17-56.

358. Papademetriou D. New Migration Thinking for a New Century [Электронный ресурс] / D. Papademetriou, D. Meissner ; Migration Policy Institute, December 2006. – 25 p. – P. 8. – Режим доступа : <http://www.oecd.org/dataoecd/43/14/38295367.pdf>.
359. Wanner P. Migrants in the labour force [Текст] / P. Wanner // International labour migration / John Salt, James Clarke, Philippe Wanner. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2004. – Pp. 61-100.
360. United Nations 2002. International migration report 2002 [Текст] / Department of Economic and Social Affairs, Population Division. – New York : United Nations, 2002. – 74 p.
361. Mansoor A. Migration and remittances : Eastern Europe and the former Soviet Union [Текст] / A. Mansoor, B. Quillin ; The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank. – Washington : The World Bank, 2007. – 214 p.
362. World Population Prospects : The 2004 Revision. Highlights [Текст] / United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. – New York, United Nations, 2005. – 105 p.
363. Borgy V. Labor Migration : Macroeconomic and demographic outlook for Europe and Neighborhood regions [Текст] / V. Borgy, X. Chojnicki ; CEPPI ; Working Paper No 2007-23. December. – Paris : CEPPI, 2007. – 40 p.
364. Salt J. Current Trends in International Migration in Europe [Текст] / J. Salt ; Council of Europe ; CDMG (2005). – Strasbourg : Council of Europe, 2005. – 47 p.
365. Salt J. International labour migration towards and within Europe [Текст] / John Salt, James Clarke // International labour migration / John Salt, James Clarke, Philippe Wanner. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2004. – Pp. 9-60.
366. Зайончковская Ж. Десять лет СНГ — десять лет миграций между странами-участниками [Электронный ресурс] / Ж. Зайончковская // Население и общество : бюллетень / Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. – 2001. – №45-46. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/045/tema01.php>.
367. Herm A. Recent migration trends : citizens of EU-27 Member States become ever more mobile while EU remains attractive to non-EU citizens [Текст] / A. Herm // Eurostat. Statistics in focus. – 2008. – No 98. – 12 p.
368. Rhode B. Brain drain, brain gain, brain waste : reflections on the emigration of highly educated and scientific personnel from Eastern Europe [Текст] / B. Rhode // The New Geography of European Migrations / King R. (ed.). – Belhaven : London, 1993. – Pp. 228-245.
369. Ratha D. South-South Migration and Remittances [Текст] / D. Ratha, W. Shaw ; The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank ; World Bank working paper No. 102. – Washington, D. C. : The World Bank, 2007. – 70 p.
370. Frey M. Impact of Migration in the Receiving Countries : Germany [Текст] / M. Frey, U. Mammey. – Geneva : CICRED/IOM, 1996. – 150 p.
371. International Migration Outlook : SOPEMI – 2008 Edition. Summary in English [Текст] / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2008. – 7 p.
372. Table I.13. Median wage of immigrants relative to the native-born, by country of origin and gender [Электронный ресурс] / International Migration Outlook : SOPEMI – 2008 Edition / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2008. – Режим доступа : <http://dx.doi.org/10.1787/427685657402>.
373. Harris N. The New Untouchables. Immigration and the New World Order [Текст] / N. Harris. – London, New York : Tauris Publishers, 1995. – 254 p.

374. Overbeek H. Towards a new international migration regime : globalization, migration and the internationalization of the state [Текст] / H. Overbeek // Migration and European Integration. The Dynamics of Inclusion and Exclusion / R. Miles, D. Thraenhardt (eds.). – London : Pinter Publishers, 1995. – Pp. 15-35.
375. Stalker P. The Work of Strangers : A survey of international labour migration [Текст] / P. Stalker. – Geneva : ILO, 1994. – xii, 327 p.
376. Russell S. S. International Migration and International Trade [Текст] / S. S. Russell, M. S. Teitelbaum. – Washington : World Bank, 1992. – 84 p.
377. World Bank. Prospects. Migration & Remittances Data [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_July09\(Public\).xls](http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_July09(Public).xls).
378. Глущенко Г. Транснационализм мигрантов и перспективы глобального развития [Текст] / Г. Глущенко // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №12. – С. 50-57.
379. Global Economic Prospects 2006 : Economic Implications of Remittances and Migration [Текст] . – Washington : The World Bank, 2007. – 182 p.
380. Doomernik J. Prospects on migration management - opportunities and pitfalls [Текст] / J. Doomernik, S. Gsir, A. Kraler // International migration and its regulation. State of the art report. Cluster A1 / Fassmann H., Kohlbacher J., Reeger U., Sievers W. (eds.) ; Institute for Urban and Regional Research Austrian Academy of Sciences, Commission for Migration and Integration Research Austrian Academy of Sciences. – 2005. – Pp. 3-46.
381. Salt J. Migration as a business : the case of trafficking [Текст] / J. Salt, J. Stein // International Migration. – 1997. – No. 4. – Pp. 467-494.
382. Brochmann G. Mechanisms of migration control [Текст] / G. Brochmann // Mechanisms of Immigration Control : A Comparative Analysis of European Regulation Policies / Brochmann G. & Hammar T. (eds.). – Oxford : Berg Publishers, 1999. – Pp. 1-12.
383. Холзманн Р. Проблемы и перспективы развития международной миграции в ЕС, входящих в него государствах, в соседних странах и регионах : вопросы политики [Текст] / Р. Холзманн, Р. Мюнз ; Второй Стокгольмский семинар по режимам глобальной мобильности населения, Стокгольм, 11-12 июня 2004 г. ; Институт перспективных исследований. – Стокгольм : Intellecta Stralins, 2004. – 87 с.
384. Weiner M. The Global Migration Crisis : Challenge to States and to Human Rights [Текст] / M. Weiner. – New York : Addison-Wesley Longman Publishers, 1995. – 253 p.
385. Фавелл Э. Националистическая перспектива [Текст] / Э. Фавелл // Прогнозис. – 2007. – №1(9). – С. 103-116.
386. Градировский С. Типологии миграционных процессов [Электронный ресурс] / С. Градировский, Т. Лопухина // Государство и антропоток : веб-альманах. Выпуск II : Миграции. – 2003. – Режим доступа : <http://antropotok.archipelag.ru/index.htm>.
387. Шайн М. Иммиграционная политика в Европе : трансатлантические сопоставления [Текст] / М. Шайн // Прогнозис. – 2007. – №1(9). – С. 158-185.
388. Леонидова Т. И. Содержание миграционной функции государства : теоретические аспекты [Электронный ресурс] / Т. И. Леонидова // Представительная власть XXI век : законодательство, комментарии, проблемы. – 2007. – №2 (75). – Режим доступа : <http://pvlast.ru/archive/index.374.php>.
389. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения : прогнозы, факторы, политика [Текст] / Л. Л. Рыбаковский ; Отв. ред. Т. И. Заславская ; АН СССР, Институт социологических исследований. – М. : Наука, 1987. – 143 с.

390. Хорев Б. С. Расселение населения : Основные понятия и методология [Текст] / Б. С. Хорев, С. Г. Смидович. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 320 с.
391. Хомра А. У. Миграция населения : Вопросы теории, методики исследования [Текст] / А. У. Хомра. – К. : Наукова думка, 1979. – 146 с.
392. Актуальные проблемы миграционной политики в СССР : Тезисы докладов Всесоюзной конференции "Проблемы демографической политики в социалистическом обществе", г. Киев, 28-29 октября 1982 г. [Текст]. – М. : Наука, 1982. – 119 с.
393. Моисеенко В. М. Территориальное движение населения : характеристика и проблемы управления [Текст] / В. М. Моисеенко. – М. : Наука, 1985. – 119 с.
394. Stetter St. Regulation migration : authority delegation in justice and home affairs [Текст] // St. Stetter // Journal of European Public Policy. – 2000. – Vol. 7. – Pp. 80-103.
395. Цапенко И. П. Союз "закрытых дверей" [Текст] / И. П. Цапенко // Миграция. – 1998. – №3-4. – С. 38-40.
396. Hollifield J. The Migration Crisis in Western Europe [Текст] / J. Hollifield // Migration, Ethnicity, Conflict / K. Bade (ed.). – Osnabruck : Universitätsverlag Rasch, 1996. – Pp. 367-402.
397. Программа социальных реформ в Российской Федерации на период 1996-2000 гг. Приложение к Постановлению Правительства РФ от 26 февраля 1997 г. №222 [Текст] // Российская газета. – 1997. – 12 марта.
398. Фомичёва О. В. Структурирование миграционного пространства в эпоху глобализации : роль развитых государств [Текст] / О. В. Фомичёва // Международные отношения. Политология. Регионоведение : Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2007. – №5. – С. 167 – 174.
399. Нонненмахер С. Управление миграцией и политика в сфере миграции [Электронный ресурс] / С. Нонненмахер // Семинар ЮНФПА по международной миграции, Минск, Республика Беларусь, 6-8 мая 2008 г. – Минск, 2008. – Режим доступа : http://un.by/file/migration_management.ppt.
400. World Economic and Social Survey 2004 : International Migration [Текст] / The Department of Economic and Social Affairs of the United Nations. – New York : United Nations, 2004. – xxxii, 241 p.
401. International Migration Report 2006 : A Global Assessment [Текст] / United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2009). – New York : United Nations, 2009. – xvii, 343 p.
402. World Migration 2008 : Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy [Текст] / Appave G., Cholewinski R. (eds.) ; International Organization for Migration. – Geneva : IOM, 2008. – 562 p.
403. Petras E. The Role of National Boundaries in a Cross National Labour Market [Текст] / E. Petras // International Journal of Urban and Regional Research. – 1980. – Vol. 4. – Pp. 157-195.
404. Freeman G. P. Migration and the Political Economy of the Welfare State [Текст] / G. P. Freeman // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1986. – Vol. 485. – Pp. 51-63.
405. Walzer M. The Distribution of Membership [Текст] / M. Walzer // Boundaries : National Autonomy and its Limits / P. G. Brown, H. Shue (eds.). – New York : Academic Press, 1981. – Pp. 1-35.
406. Zolberg A. R. Why Islam is like Spanish : Cultural Incorporation in Europe and the United States [Текст] / A. R. Zolberg, L. W. Long // Politics and Society. – 1999. – № 27. – Pp. 5-38.

407. The politics of migration policies : settlement and integration. The first world into the 1990s. [Текст] / D. Kubat (ed.). - New York : Center for Migration Studies, 1993. – XXXI, 379 p.
408. The Politics of Immigration in Western Europe [Текст] / M. Baldwin-Edwards, M. A. Schain (eds.). – Newbury Park : Frank Cass, 1994. – 208 p.
409. Freeman G. P. Modes of Immigration Politics in Liberal Democratic States [Текст] / G. P. Freeman // International Migration Review. – 1995. – Vol. 29 (4). – Pp. 881-913.
410. Freeman G. P. Immigration Labor and Racial Conflict in Industrial Society : The French and British Experience 1945-75 [Текст] / G. P. Freeman. – Princeton : Princeton University Press, 1979. – 363 p.
411. Cohen R. The New Helots : Migrants in the International Division of Labour [Текст] / R. Cohen. – Hants : Gower Publishing, 1987. – xiii, 290 p.
412. Portes A. Toward a Structural Analysis of Illegal (Undocumented) Immigration [Текст] / A. Portes // International Migration Review. – 1978. – Vol. 12(4). – Pp. 469-484.
413. Hall P. The State [Текст] / P. Hall, G. J. Ikenberry. – Milton Keynes : Open University Press, 1989. – 125 p.
414. Wiarda H. New Directions in Comparative Politics [Текст] / H. Wiarda. – Boulder : Westview Press, 2002. – 264 p.
415. IOM. Migration Initiatives : Appeal 2008 [Текст] . – Geneva : International Organization for Migration, 2008. – 125 c.
416. Молодикова И. Основные этапы и методы регулирования трудовой миграции в западноевропейских странах [Электронный ресурс] / И. Молодикова // Трудовая миграция в СНГ : социальные и экономические эффекты / Отв. ред. Ж. А. Зайончковская. – Москва, 2003. – С. 270-285. – <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestka-immigration/trud/molodikova-etap-and-metod/?version=forprint>.
417. Geddes A. Immigration and European Integration. Toward fortress Europe? [Текст] / A. Geddes. – Manchester : Manchester University Press, 2000. – 325 p.
418. World Population Policies 2007 [Текст] / The Department of Economic and Social Affairs of the United Nations. Population Division. – New York : United Nations, 2008. – xiii, 484 p.
419. Rudiger A. Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities. Policies to Combat Discrimination [Электронный ресурс] / A. Rudiger, S. Spenser // The Economic and Social Aspects of Migration : Conference Jointly organised by The European Commission and the OECD. Brussels, 21-22 January 2003 / Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). – Brussels : OECD, 2003. – 43 p. – Режим доступа : www.oecd.org/dataoecd/15/4/15516956.pdf.
420. Council Directive 2005/71/EC of 12 October 2005 on a specific procedure for admitting third-country nationals for the purposes of scientific research [Текст] // Official Journal of the European Union. – 03.11.2005. – L. 289. – Pp. 15-22.
421. Council Directive 2004/114/EC of 13 December 2004 on the conditions of admission of third-country nationals for the purposes of studies, pupil exchange, unremunerated training or voluntary service [Текст] // Official Journal of the European Union. – 23.12.2004. – L. 375. – Pp. 12-18.
422. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament : A Mobility Strategy for the European Research Area. COM(2001) 331 final [Текст] / Brussels, 20.06.2001 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2001. – 13 p.

423. Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right of family reunification [Текст] // Official Journal of the European Union. – 3. 11. 2003. – L. 251. – Pp. 12-18.
424. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Immigration, Integration and Employment. COM (2003) 336 final [Текст] / Brussels, 03.06.2003 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2003. – 58 p.
425. Penninx R. Integration of Migrants : Economic, Social, Cultural and Political Dimensions [Текст] / R. Penninx // The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses / Macura M., MacDonald A., Haug W. (eds.). – Geneva : UN, 2005. – Pp. 137-152.
426. Юдина Т. Н. Социология миграции : Учебное пособие для вузов [Текст] / Т. Н. Юдина. – М. : Академический Проект, 2006. – 272 с.
427. Boswell Chr. Migration in Europe. A paper prepared for the Policy Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration [Электронный ресурс] / Chr. Boswell ; Global Commission on International Migration. – September 2005. – 28 p. – Режим доступа : <http://www.gcim.org>.
428. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on a Community Immigration Policy. COM (2000) 757 final [Текст] / Brussels, 22.11.2000 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2000. – 29 p.
429. Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents [Текст] // Official Journal of the European Union. – 23.01.2004. – L. 16. – Pp. 44-53.
430. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin [Текст] // Official Journal of the European Union. – 19.07.2000. – L.180. – Pp. 22-26.
431. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation [Текст] // Official Journal of the European Union. – 02.12.2000. – L. 303. – Pp. 16-22.
432. Niessen J. Migrant Integration Policy Index [Текст] / J. Niessen, T. Huddleston, L. Citron ; British Council, Migration Policy Group ; September 2007. – Brussels : BC-MPG, 2007. – xi, 208 p.
433. Martin P. International Migration : Facing the Challenge [Текст] / P. Martin, J. Widgren // Population Bulletin. – 2002. – Vol. 57, No 1. – Washington, DC : Population Reference Bureau, 2002. – 43 p.
434. Ivlevs A. Migration and Foreign Direct Investment in the Globalization Context : the Case of a Small Open Economy [Электронный ресурс] / A. Ivlevs ; CEDERS, Université de la Méditerranée Aix-Marseille II ; Development Studies Working Paper №209. – 2006. – 32 p. – Режим доступа : http://ww.dagliano.unirri.it/media/WP2006_209.pdf.
435. Tapinos G. Globalisation, Regional Integration and International Migration [Текст] / G. Tapinos // International Social Science Journal. – 2000. – Vol. 52(165), No. 3. – Paris : UNESCO, 2000. – Pp. 297-306.
436. Carrera S. Building a Common Policy on Labour Immigration : Towards a Comprehensive and Global Approach in the EU? [Текст] / S. Carrera ; Centre for European Policy Studies ; CEPS Working Document No. 256, February 2007. – Brussels : CEPS, 2007. – 20 p.

437. Відякіна М. М. Перспективи формування глобальної моделі регулювання міжнародної міграції [Текст] / М. М. Відякіна // Економічний простір : Збірник наукових праць. – 2008. – №15. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2008. – С. 13-24.
438. Medved F. The end of the European 'zero' immigration policy model : proactive economic migration policy and actors' interests [Текст] / F. Medved // Razprave in gradivo. Treatises and Documents : Journal of Ethnic Studies / Inštitut za narodnostna vprašanja (Ljubljana). – № 42. – 2003. – P. 116-151.
439. Відякіна М. Тенденції формування спільної міграційної політики Європейського Союзу [Текст] / М. Відякіна // Гідна праця та трудова міграція в Україні / Під ред. проф. М. Ожевана ; Матеріали міжнародного експертного круглого столу, Київ, 25 листопада 2008 р. ; Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Всеукраїнське громадське об'єднання "Край". – К. : ПЦ "Скайтек", 2009. – С. 93-101.
440. Gandolfo G. Elements of International Economics [Текст] / G. Gandolfo. – Berlin : Springer, 2004. – 354 p.
441. Fujita M. Strategic Immigration Policies and Welfare in Heterogeneous Countries [Електронний ресурс] / M. Fujita, Sh. Weber // Note di Lavoro / Fondazione Eni Enrico Mattei, Working Paper Series. – № 2. – 2004. – Режим доступу : <http://www.feem.it/NR/rdonlyres/CBA074CF-34D2-491F-BCFA-015666B05A02/1011/0204.pdf>.
442. The WTO's agreements. Annex 1B. General Agreement on Trade in Services [Електронний ресурс] / The World Trade Organization. – Pp. 283-317. – Режим доступу : http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/26-gats.pdf.
443. Geddes A. Lobbying for migrant inclusion in the European Union : new opportunities for transnational advocacy? [Електронний ресурс] / A. Geddes // Journal of European Public Policy. – Vol. 7, No. 4. – 2000. – Pp. 632-649. – Режим доступу : www.cedem.ulg.ac.be/m/wp/11.pdf.
444. Dialogues on Migration Policy [Текст] / Ed. by Marco Giugni and Florence Passy. – Lanham, MD : Lexington Books, 2006. – 250 p.
445. IOM – Managing Migration [Електронний ресурс] / International Organization for Migration. – Режим доступу : <http://www.iom.int/jahia/Jahia/lang/en/pid/243>.
446. Малиновська О. А. Формування спільної міграційної політики Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Малиновська О. А. // Стратегічна панорама. – 2006. – №2. – С. 142-151. – Режим доступу : http://www.niisp.org/vydannia/panorama/issue.php?s=gupr0&issue=2006_2.
447. Geddes A. The Politics of Migration and Immigration in Europe [Текст] / A. Geddes. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : SAGE Publications, 2003. – 220 p.
448. Договор о создании Европейского Экономического Сообщества [Текст] // Сборник международно-правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М. : Международная организация по миграции, 1994. – С. 278-284.
449. Предписание 1612/68 от 15 октября 1968 года о свободе передвижения трудящихся с поправками, внесенными предписанием 312/76 от 9 февраля 1976 года [Текст] // Сборник международно-правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М. : Международная организация по миграции, 1994. – С. 289-293.
450. Жукова Н. Н. Миграционная политика Европейского Союза : дис... кандидата пол. наук : 07.00.03 [Текст] / Н. Н. Жукова. – Ставрополь, 2005. – 278 с.

451. Соглашение между Правительствами государств Экономического Союза Бенилюкс, Федеративной Республики Германии и Французской Республики о постепенной отмене контроля на общих границах (Шенгенское соглашение) [Текст] // Сборник международно-правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М. : Международная организация по миграции, 1994. – С. 318-324.
452. Конвенция о применении Шенгенского соглашения от 14 июня 1985 года между Правительствами государств Экономического Союза Бенилюкс, Федеративной Республики Германии и Французской Республики о постепенной отмене контроля на общих границах [Текст] // Сборник международно-правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М. : Международная организация по миграции, 1994. – С. 325-354.
453. Bourdouvalis C. The European Union and the Immigration Problem : Small Steps and Possible Solutions [Текст] / C. Bourdouvalis // Immigration into Western Societies : Problems and Policies / Ed. by E. Ucarer and D. Puchala. – London : Printer, 1997. – Pp. 266-278.
454. Договор о создании Европейского Союза (Маастрихтский договор) [Текст] // Сборник международно-правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М. : Международная организация по миграции, 1994. – С. 147-151.
455. Boeles P. Fair immigration proceeding in Europe [Текст] / P. Boeles. – Hague : Nijhoff, 1997. – xviii, 510 p.
456. Koslowski R. European Union Migration Regime, Established and Emergent [Текст] / R. Koslowski // Challenge to the Nation-State : Immigration in the Western Europe a the United States / Ed. by Joppke Chr. – Oxford : Oxford University press, 1998. – Pp. 153-190.
457. Asylum and Migration Policies in the European Union [Текст] / Research Institute of the German Society for Foreign Affairs, Berlin ; Ed. by Angenendt S. – Bonn : Europa Union Verlag, 1999. – 345 p.
458. Analysis of the Treaty of Amsterdam in so far as it Relates to Asylum Policy by the European Council on Refugees and Exiles (ECRE) [Электронный ресурс] / European Council on Refugees and Exiles ; 10 November 1997. – Brussels : ECRE, 1997. – Режим доступа : <http://www.ecre.org/files/analysis.pdf>.
459. Population and Migration in the European Union [Текст] / Ed. by P. Rees. J. Stillwell, A. Convey, M. Kupiszevski. – Chichester : John Wiley and Sons, 1996. – 390 p.
460. Watts J. Immigration Policy and the challenge of Globalization : Unions and Employers in Unlikely Alliance [Текст] / J. Watts. – Ithaca : ILR Press, 2002. – 183 p.
461. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on an open method of coordination for the Community immigration policy. COM(2001) 387 final [Текст] / Brussels, 11.07.2001 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2001. – 15 p.
462. Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification [Текст] // Official Journal of the European Union. – 03.10.2003. – L. 251. – Pp. 12-18.
463. Diversity and Equality for Europe. Annual Report 2001 [Текст] / European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia. – Vienna : EUMC, 2002. – 116 p.
464. Council of the European Union, Seville European Council, 21 and 22 June 2002. Presidency Conclusions [Текст] / Council of the European Union ; Brussels, 24 October 2002, 13463/02 EN. – Brussels : Council of the European Union, 2002. – 42 p.

465. van Selm J. The Hague Program Reflects New European Realities [Електронний ресурс] / J. van Selm ; Migration Information Source, 1 January 2005, – Washington, DC : Migration Policy Institute, 2005. – Режим доступу : <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=276>.
466. IP/05/546 Brussels, 10 may 2005 Commission agrees 5 year Roadmap for Freedom, Justice and Security [Електронний ресурс] / European Commission. – Режим доступу : <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/05/546&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>
467. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals. COM(2005)391 final [Текст] / Brussels, 1. 09. 2005 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2005. – 21 p.
468. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament : The Global Approach to Migration one year on : Towards a comprehensive European migration policy. COM(2006)735 final [Текст] / Brussels, 30.11.2006 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2006. – 34 p.
469. Communication from the Commission : Policy Plan on Legal Migration. COM(2005) 669 final [Текст] / Brussels, 21.12.2005 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2005. – 29 p.
470. Директиви ЄС щодо економічної міграції [Електронний ресурс] / Центр консультування мігрантів Представництва Міжнародної організації з питань міграції в Україні. – Режим доступу : <http://www.migrantinfo.org.ua/index.php?tbl=news&recid=15&menu=show&lng=ukr>.
471. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Common Immigration Policy for Europe : Principles, actions and tools, COM(2008) 359 final [Текст] / Brussels, 17.06.2008, Commission of the European Communities. – Brussels, 2008. – 18 p.
472. Европейский Союз (ЕС) [Електронний ресурс] // Энциклопедия "Кругосвет". – Режим доступу : <http://www.krugosvet.ru/articles/103/1010375/1010375a1.htm#1010375-A-101>.
473. Borchadt K. - D. The ABC of Community law [Текст] / K. - D. Borchadt ; European Commission, Directorate-General for Education and Culture. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2000. – 115 p.
474. Терновцов С. Динаміка розвитку міграційного законодавства ЄС [Текст] / С. Терновцов // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих вчених. Науки : економіка, політологія, історія. – 2009. – №14(92). – С. 99-106.
475. Атаманчук Г. Информационное обеспечение государственного управления [Електронний ресурс] / Г. Атаманчук // Наша власть. – 2006. – №2. – Режим доступу : <http://www.nashavlast.ru/archive/2006//02/index.htm>.
476. Авен О. И. Что же такое АСУ? [Текст] / О. И. Авен. – М. : Наука, 1981. – 176 с.
477. Герасименко В. А. Основы информационной грамоты [Текст] / В. А. Герасименко. – М. : Энергоатомиздат, 1996. – 320 с.
478. Гуменюк В. В. Інформаційне забезпечення управління загальноосвітнім навчальним закладом : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 [Текст] / В. В. Гуменюк ; ЦППО АПН України. – Київ, 2001. – 21 с.

479. Петров В. Ф. Інформаційне забезпечення управління загальною середньою освітою в регіоні : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 [Текст] / В. Ф. Петров ; ЦПППО АПН України. – Київ, 2004. – 23 с.
480. Макаренко С. А. Інформаційно-аналітичне забезпечення зовнішньої політики : теоретичні та прикладні аспекти [Текст] / С. А. Макаренко // Актуальні проблеми міжнародної інформації. – Рівне, 2001. – С. 33-48.
481. Лутай А. П. Інформаційне забезпечення маркетингової діяльності підприємств торгівлі : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.06.01 [Текст] / А. П. Лутай ; Донецький державний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк, 2004. – 21 с.
482. Смачило Т. В. Інформаційне забезпечення організації моніторингу підтримки та прийняття управлінських рішень : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.03.02 [Текст] / Т. В. Смачило ; Технологічний університет Поділля. – Хмельницький, 2002. – 21 с.
483. Бондаренко В. И. Информационное обеспечение внешней политики Республики Молдова в транзитивный период : автореф. дис... канд. полит. наук : 10.01.10 [Текст] / В. И. Бондаренко ; Санкт-Петербургский государственный университет. – Санкт-Петербург, 2004. – 21 с.
484. Энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://abc.informbureau.com>.
485. Попов В. П. Глобальный эволюционизм и синергетика ноосферы [Электронный ресурс] / В. П. Попов, И. В. Крайнюченко. – Ростов на Дону : АПСН СКНЦ ВШ, 2003. – Режим доступа : http://holism.narod.ru/book1/3_1.htm.
486. Матвієнко О. В. Основи інформаційного менеджменту [Текст] / О. В. Матвієнко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 128 с.
487. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.
488. Юськів Б. М. Зміст і структура інформаційного забезпечення зовнішньої політики держави [Текст] / Б. М. Юськів, О. Ю. Орос // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2006. – Випуск 8. – Рівне : РДГУ, 2006. – С. 234-240.
489. Терновцов С. Інформаційне забезпечення державної міграційної політики Чеської Республіки [Текст] / С. Терновцов, Б. Юськів // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2008. – Випуск 14. – Рівне : РДГУ, 2008. – С. 257-263.
490. Романов И. А. Государственное регулирование миграционных процессов в современной России : Автореферат дисс... докт. социолог. наук : 22.00.08 [Текст] / И. А. Романов ; Академия управления МВД России, дисс. совет Д 203.002.03. – М., 2006. – 41 с.
491. Маликова Н. Парадоксы информационного обеспечения этносоциальных проблем миграции [Текст] / Н. Маликова // Миграция и информация / Под ред. Ж. Зайончковской ; Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ. – М., 2000. – С. 11-31.
492. Умнова Е. Ю. Государственная информационная политика в области современной миграции населения : Дисс... канд. полит. наук, 23.00.02 [Текст] / У. Ю. Умнова ; Ставропольский государственный университет, дисс. совет Д212.256.06. – Ставрополь, 2005. – 169 с.
493. Кирилова Н. Б. Медиакультура : от модерна к постмодерну [Текст] / Н. Б. Кирилова. – М. : Академический Проект, 2005. – 448 с.

494. Реснянская Л. Л. Двусторонняя коммуникация : методика организации общественного диалога [Текст] / Л. Л. Реснянская. – М. : Пульс, 2001. – 48 с.
495. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления. Курс лекций [Текст] / Г. В. Атаманчук. – М. : Юридическая литература, 1997. – 400 с.
496. Дрбоглав Д. Управління трудовою міграцією : мрії та реальність (на прикладі Чеської Республіки) [Текст] / Д. Дрбоглав // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 212-226.
497. Život cizinců v ČR v letech 2000-2004 [Електронний ресурс] / Český statistický úřad ; Kód : 1118-04 ; Jazyková verze : cz. – Praha : 2005. – Режим доступу : <http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/publ/1118-04->
498. Gender a cizinci [Електронний ресурс] / Český statistický úřad ; Kód : 1126-05 ; Jazyková verze:cz. – Praha : 2005. – Режим доступу : <http://www.czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/p/1126-05>.
499. Европарламент проголосовал за расширение Шенгенской зоны [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. – 15.11.2007. – Режим доступу : www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2914532,00.html.
500. "Eurodac" system [Електронний ресурс] / Activities of the European Union. – Режим доступу : <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/133081.htm>.
501. Eurodac : a European Union-wide electronic system for the identification of asylum-seekers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice_home/fsj/asylum/identification/fsj_asylum_identification_en.htm.
502. Access to the Visa Information System (VIS) by the national authorities responsible for internal security and Europol [Електронний ресурс] / Activities of the European Union. – Режим доступу : <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/114512.htm>.
503. 16-09-03 Transmission of asylum applications between member states plus Norway and Iceland - DubliNet now operational [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice_home/news/intro/news_160903_1_en.htm.
504. Migrace online. Projekt "Média a menšiny" [Електронний ресурс] / Multikulturního centra Praha. – Режим доступу : http://migraceonline.cz/projekty_f.shtml?x=163324.
505. Радио Прага – иновещание. Радиогазета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radio.cz/ru/rubrika/radiogazeta/komplet>.
506. Braichevska O. Nontraditional Immigrants in Kiev [Текст] / O. Braichevska, H. Volosiyuk, O. Malynovska, Y. Pylinskyi, N. Popson, B. A. Ruble. – Washington, DC : Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2004. – Pp. 7-33.
507. Düvell F. Ukraine – Europe's Mexico? [Електронний ресурс] / F. Düvell ; COMPAS : Center on migration – Police & Society ; Research Resources Report 1/3 : Country Profile. – Oxford : COMPAS, 2006. – Retrieved 15 June 2006. – 9 p. – Режим доступу : <http://www.compas.ox.ac.uk/research/transit/home.shtml>.
508. Власюк О. Вплив міжнародної міграції на сучасний розвиток України [Текст] / О. Власюк // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 5-9.
509. Офіційний веб-сайт Міністерства праці та соціальної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=81570&cat_id=34946.

510. Воїнеску С. Управління міграцією в Чорноморському регіоні : Молдова, Румунія та Україна [Текст] / С. Воїнеску, Г. Неаксу, А. Морару, В. Моснеага, Н. Владическу, Н. Шаповалова, В. Чумак ; Інститут публічної політики (Бухарест), Інститут розвитку та соціальних ініціатив "Вігорул" (Кишинів), Міжнародний центр перспективних досліджень (Київ). – К. : МЦПД, 2008. – 51 с.
511. Labour Migration Assessment for the WNIS Region [Текст] / International Organization for Migration Mission in Ukraine. – Kijiv : IOM, 2006. – 38 p.
512. Лібанова Е. Обсяги заробітків трудових мігрантів та грошових переказів [Текст] / Е. Лібанова, О. Позняк // Гідна праця та трудова міграція в Україні / Під ред. проф. М. Ожевана ; Матеріали міжнародного експертного круглого столу, Київ, 25 листопада 2008 р. ; Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Всеукраїнське громадське об'єднання "Край". – К. : ТОВ "ПЦ "Скайтек", 2009. – С. 9-19.
513. Карпачова Н. І. Стан дотримання захисту прав громадян України за кордоном : Спеціальна доповідь Уповноваженого з прав людини у Верховній Раді України 2 квітня 2003 р. [Електронний ресурс] / Н. І. Карпачова ; Прес-служба Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Режим доступу : http://www.ombudsman.kiev.ua/pres/print/rel_03_04_02p.htm.
514. Карпачова Н. За кордоном заробляє кожен п'ятий українець [Електронний ресурс] / Н. Карпачова // Інформаційне агентство "Оглядач". – 2 квітня 2003 р. – Режим доступу : <http://www.oglyad.com>.
515. Стародуб А. "Мертві душі" трудових мігрантів. Чи справді за кордоном працює п'ять мільйонів українців? [Текст] / А. Стародуб // Дзеркало тижня. – 2005. – №22 (550).
516. Верховна Рада України : Парламентські слухання 17 листопада 2004 р. "Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції" [Електронний ресурс] / Верховна Рада України, Інформаційне управління. – Режим доступу : http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/printable_article?art_id=53905.
517. Кулик В. Внутрішні та зовнішні виміри регулювання міграційних процесів [Текст] / В. Кулик // Гідна праця та трудова міграція в Україні / Під ред. проф. М. Ожевана ; Матеріали міжнародного експертного круглого столу, Київ, 25 листопада 2008 р. ; Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Всеукраїнське громадське об'єднання "Край". – К. : ТОВ "ПЦ "Скайтек", 2009. – С. 25-33.
518. Романюк М. Д. Криза міграції населення України : причини, наслідки, шляхи подолання [Текст] / М. Д. Романюк // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 72-81.
519. Гайдучкий А. Миграционный капитал в Украине : скрытая реальность [Текст] / А. Гайдучкий // Зеркало недели. – 21-27 апреля 2007. – №15(644).
520. Міграційні процеси в Україні : сучасний стан і перспективи [Текст] / За ред. О. В. Позняка ; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. – Умань : ВПЦ "Візаві", 2007. – 276 с.
521. Прибыткова И. Миграционные тенденции 2004-2006 в странах седеркопингского процесса [Текст] / И. Прибыткова, Ю. Громовс ; Секретариат по

вопросам приграничного сотрудничества, Европейская Комиссия. – К. Секретариат по вопросам приграничного сотрудничества, 2007. – 74 с.

522. Міграційна ситуація в Україні [Текст] // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 6 березня 2006 р. – № 8(312). – С. 1-2.

523. Москаль Г. Угроза "миграционного отстойника" и пути ее ликвидации [Електронний ресурс] / Г. Москаль ; Державний комітет у справах національностей та міграції. – 2003. – Режим доступу : http://www.scnm.gov.ua/ua/a?news_arch/2003/news_publ_003.

524. Романюк М. Міграція населення України : національні пріоритети та регіональна диференціація механізму регулювання [Текст] / М. Романюк // Економіка України. – 1999. – №9. – С. 38-44.

525. Малиновська О. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку [Текст] / О. Малиновська // Проблеми міграції : український інформаційно-аналітичний журнал. – 2002. – Том 7, № 1(19). – С. 18-26.

526. Зелена книга. Міграційна політика України. Проект "Вдосконалення механізмів реалізації міграційної політики України. Поширення досвіду країн ЄС щодо виконання угод про реадмісію" [Електронний ресурс] / Міжнародний центр перспективних досліджень. – Квітень 2006 року. – 26 с. – Режим доступу : http://www.icps.kiev.ua/files/articles/42/68/migration_discussionpaper.pdf.

527. Ради національної безпеки і оборони України. Рішення від 15 червня 2007 р. "Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності" [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0008525-07&myid=4/UMfPEGznhhKUn.Zi7ws5F.HI42Ms80msh8Ie6>.

528. Міністерство юстиції. Консультації з громадськістю. Проект Закону України "Про Концепцію державної міграційної політики" [Електронний ресурс] / Сайт "Громадянське суспільство і влада". – Режим доступу : http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/discussion/ovv/project ; jsessionid=4A380AABFB1DEC77A6E8D3626B0ECE0D?project_id=111141.

529. Боруґа І. Міграційне право ЄС. Міграційне право України [Текст] / І. Боруґа, В. Барський ; Програма Tacis Європейського Союзу в Україні ; Правничі студії в Україні : Київ та окремі регіони. — К. : ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. – 132 с.

530. Андрієнко В. Проблеми створення і діяльності органів виконавчої влади України з регулювання зовнішньої міграції [Текст] / В. Андрієнко // Біженці та міграція : український часопис. – 1998. – №3-4. – С. 91-100.

531. Гнибіденко І. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення [Текст] / І. Гнибіденко // Економіка України. – 2001. – №4. – С. 19-22.

532. Малиновська О. А. Україна, Європа, міграція : міграції населення України в умовах розширення ЄС [Текст] / О. А. Малиновська. – К. : Бланк-Прес, 2004. – 171 с.

533. План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ : Неофіційний переклад Міністерства юстиції України. Погоджено на IV засіданні Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС, 12. 12. 2001 р., м. Київ. [Електронний ресурс] / Сайт МЗС України – Публікації. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2999.htm>.

534. План дій Україна – НАТО : конкретні кроки України на шляху до добробуту, співробітництва і безпеки [Текст] / За ред. В. Фурашева, О. Кокошинського. – К :

Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України, Атлантична Рада України, 2007. – 73 с.

535. ВР України. Закон від 03.04.2003 № 661-IV "Про Державну прикордонну службу України" (Редакція 2009.01.15) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=661-15&p=1258986736276198>.

536. Підсумки реалізації проектів міжнародної технічної допомоги у 2008 році та завдання на 2009 рік [Електронний ресурс] / Державна прикордонна служба України – Міжнародне співробітництво – Міжнародна технічна допомога. – Режим доступу : <http://www.pvu.gov.ua/>.

537. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді "Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини" [Текст] // Голос України. – №23 (4523). – 10 лютого 2009 р.

538. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. № 879 "Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 р. " [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=879-2006-%EF&myid=4/UMfPEGznhhKUn.Zi7ws5F.H42Ms80msh8le6>.

539. Пищуліна О. М. Зовнішні міграційні потоки та їхній вплив на ринок праці України [Текст] / О. М. Пищуліна // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 115-128.

540. Социология : Электронная версия энциклопедии [Електронний документ] / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – Режим доступу : <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/%CA%CE%CD%D6%C5%CF%D6%C8%DF>.

541. Грішнова О. А. Вплив міграції на глобальний перерозподіл людського капіталу [Текст] / О. А. Грішнова // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 22-30.

542. Позняк О. В. Міграція населення як чинник соціально-демографічного та економічного розвитку [Текст] / О. В. Позняк // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 10-21.

543. Малиновська О. А. Західний вектор міграцій населення України та перспективи європейської інтеграції держави [Текст] / О. А. Малиновська // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, м. Київ, 16 жовтня 2007 р. / За заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 82-97.

544. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions : Applying the Global Approach to Migration to the Eastern and South-Eastern Regions Neighbouring the European Union. COM(2007) 247 final [Текст] / Brussels, 16.05.2007 ; Commission of the European Communities. – Brussels, 2007. – 84 p.

545. Colebatch H. K. Policy [Текст] / H. K. Colebatch. – Buckingham : Open University Press, 1999. – 205 p.
546. Галкин А. А. Поступь глобализации и кризис глобализма [Текст] / А. А. Галкин // Политика. – 2002. – № 2. – С. 5-21.
547. Горбачев М. С. Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития [Текст] / М. С. Горбачев, А. Д. Некипелов и др. ; предисл. М. С. Горбачева. – М. : Альпина паблишер, 2003. – 592 с.
548. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося общества [Электронный ресурс] / А. В. Назарчук ; Русский гуманитарный интернет-университет. – М., 2004. – Режим доступа : <http://www.vusnet.ru/biblio/download.aspx?id=1983>.
549. Колодко Г. В. Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран [Текст] / Г. В. Колодко; пер. с польск. – Мн. : ЕГУ, 2002. – 200 с.
550. Ноде Ж. - Л. Перед лицом неоглобализма и глобализации [Текст] / Ж. - Л. Ноде // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч.1. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С.168-172.
551. Новая мировая экономика [Текст] // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч.П. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С.54-60.
552. Калиновский В. Б. Контури демократичної глобалізації [Текст] / В. Б. Калиновський // Грані. – 2003. – № 1. – С. 131-134.
553. Кауфман Ф. - Х. Глобализация и общество [Текст] / Ф. - Х.Кауфман // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. Ч.1. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С.105-112.
554. Held D. Democracy and globalization [Текст] / D. Held // Global governance. – 1997. – Vol. 3., №3. – Pp. 251-267.
555. Dreher A. Measuring Globalization – Gauging its Consequence [Текст] / A. Dreher, N. Gaston, M. Martens. – New York : Springer, 2008. – xvi, 224 p.
556. Europe in figures - Eurostat yearbook 2008 : Economy (tables and graphs) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=CH01_2008-EN.
557. Europe in figures - Eurostat yearbook 2008 : Labour market (tables and graphs) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=CH05_2008-EN.
558. Europe in figures - Eurostat yearbook 2008 : Living conditions and welfare (tables and graphs) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=CH04_2008-EN.
559. International Migrant Stock : The 2008 Revision [Электронный ресурс] / United Nations, Population Division. – Режим доступа : <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=1>.
560. International Migration Outlook : SOPEMI – 2007 Edition [Текст] / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2007. – 403 p.
561. International Migration Data 2008. Stocks of foreign labour force in selected OECD countries [Электронный ресурс] / OECD. – 2008. – Режим доступа : <http://ocde.p4.siteinternet.com/publications/doifiles/812008071P1T033.xls>.
562. International Migration Data 2008. Stocks of foreign labour force in selected OECD countries [Электронный ресурс] / OECD. – 2008. – Режим доступа : <http://ocde.p4.siteinternet.com/publications/doifiles/812008071P1T028.xls>.

563. International Migration Data 2008. Stocks of foreign labour force in selected OECD countries [Електронний ресурс] / OECD. – 2008. – Режим доступу : <http://ocde.p4.siteinternet.com/publications/doi/files/42287689.xls>.
564. Юськів Б. Методика узагальнення експертних ранжуваль у політологічному аналізі [Текст] / Б. Юськів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – 2009. – Вип. 12. – № С.73-78.
565. Higher education and adult learning. Online Education Database [Електронний ресурс] / Organisation for Economic Co-operation and Development. – Режим доступу : <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=RFOREIGN>.
566. Global Migrant Origin Database – Updated March 2007 [Електронний ресурс] / Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty (Migration DRC). – Режим доступу : http://www.migrationdrc.org/research/typesofmigration/global_migrant_origin_database.html.
567. Eurostat statistics. Statistics Database – International Migration and Asylum [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://err.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>.
568. International Migration Outlook : SOPEMI – 2008 Edition [Електронний ресурс] / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2007. – Режим доступу : <http://ocde.p4.siteinternet.com/publications/doi/files/812008071P1T031.xls>.
569. Access to European Union law. EUR-Lex - Simple search [Електронний ресурс] . – Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/RECH_repertoire.do.
570. Clark L. Network Mapping as a Diagnostic Tool Manual [Текст] / L. Clark ; Centro Internacional de Agricultura Tropical (Bolivia). – La Paz : CIAT, 2006. – 32 p.
571. Hanneman R. A. Introduction to social network methods [Електронний ресурс] / R. A. Hanneman, M. Riddle. – Riverside, CA : University of California, 2005. – Режим доступу : <http://faculty.ucr.edu/~hanneman>.

Наукове видання

Юськів Богдан Миколайович

**Глобалізація
і трудова міграція в Європі**

Монографія

Відповідальний редактор С. Я. Єрмоленко

Технічний редактор Т. Т. Кучма

Художнє оформлення Т. В. Юськів

Коректор Л. М. Алконова

Видавець: СПД Зень О. М.

Свідоцтво РВ №26 від 6 квітня 2004 р.

Пр. Князя Романа, 9/24, м. Рівне, 33022;

тел. (0362) 24-45-09; (067) 36-40-727;

E-mail: olegzen@ukr.net

Підписано до друку 30.09.2009 р.

Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарн. Таймс.

Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 27,7.

Ум. обл. видавн. арк. 34,2. Наклад 300 прим.

Замовлення №67/1 від 30.09.09.

Віддруковано: п/п Самборський І. О.

Свідоцтво про державну реєстрацію

№22846 від 08.06.2001 р.

вул. Л. Толстого, 3, м. Рівне, 33028

